

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
С. ТОРАЙҒЫРОВ АТЫНДАҒЫ
ПАВЛОДАР МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ПАВЛОДАРСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ С. ТОРАЙҒЫРОВА**

**АКАДЕМИК Қ. И. СӘТБАЕВТЫҢ
120 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН
ЖАС ҒАЛЫМДАР, МАГИСТРАНТТАР,
СТУДЕНТТЕР МЕН МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ
«ХІХ СӘТБАЕВ ОҚУЛАРЫ» АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

**МАТЕРИАЛЫ
МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ, МАГИСТРАНТОВ,
СТУДЕНТОВ И ШКОЛЬНИКОВ
«ХІХ САТПАЕВСКИЕ ЧТЕНИЯ»,
ПОСВЯЩЕННОЙ 120-ЛЕТИЮ
АКАДЕМИКА К. И. САТПАЕВА**

ТОМ 3

**ПАВЛОДАР
2019**

ӘОЖ 378
КБЖ 74.58
Ж66

Редакция алқасының бас редакторы:

Ахметова Г.Г., филос.ғ.к., С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің ректоры

Жауапты редактор:

Ержанов Н.Т., б.ғ.д., профессор, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің Ғылыми жұмыс және инновациялар жөніндегі проректоры

Редакция алқасының мүшелері:

Абишев К.К., Ахметов Қ.Қ., Бегімтаев Ә.И., Бексейітов Т.К., Испулов Н.А., Кислов А.П., Кудерин М.Қ., Эрназаров Т.Я., Бергузинов А.Н., Муқанов Р.Б., Каюмова М.С., Мажитова А.Ә.

Жауапты хатшылар:

Абдырова А.О., Амангельдинова М.М., Гасымова Т.Г., Еликпай С.Т., Ельмуратова Б.Ж., Жамбулова Б.Т., Жумабаева Г.М., Жумабекова Д.К., Жумадилов Н.Ж., Искакова З.С., Калиева А.Б., Капәнова М.М., Касенова А.Ж., Каскабасова А.А., Кашканова Р.С., Коспаков А.М., Мажитова А.Ә., Мамытова С.Н., Молдабаева С.К., Мусабекова Н.М., Мусина А.Ж., Оғузбаев А.Е., Рахимов Е.К., Садық Н.Е., Сембаева Н.Т., Сергазина З. М., Тайбулатов К.М., Титков А.А., Торайғыров Е.М., Улихина Ю.В., Ысқақ Б.Ә., Юн А.А.

Ж66 «XIX Сәтбаев оқулары» жас ғалымдар, магистранттар, студенттер мен мектеп оқушыларының : халықар. ғыл. конф. мат-дары Академик Қ. И. Сәтбаевтың 120 жылдығына арналған. – Павлодар : С. Торайғыров атындағы ПМУ, 2019.

ISBN 978-601-238-907-4
Т. 3 «Оқушылар». – 2019. – 488 б.
ISBN 978-601-238-910-4

Жинақ көпшілік оқырманға арналады.
Мақала мазмұнына автор жауапты.

ӘОЖ 378
КБЖ 74.58

ISBN 978-601-238-910-4 (Т. 3)
ISBN 978-601-238-907-4 (жалпы) © С. Торайғыров атындағы ПМУ, 2019

**С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің ректоры,
филос.ғ.к., Г. Ахметованың алғы сөзі**

Құрметті «Сәтбаев оқуларына» қатысушылар!

Сіздерді игі дәстүрге айналған «XIX Сәтбаев оқулары» халықаралық ғылыми конференциясының ашылуымен құттықтаймын!

Бүгін қазақтың бағына біткен біртуар ғалым Қаныш Сәтбаевтың ізін басқан жастарға қош келдіңіздер дейміз! Ғылыми шараны халықаралық деңгейде ұйымдастыру біз үшін зор мәртебе, үлкен мақтаныш!

2001 жылдан бері өткізіліп келе жатқан «Сәтбаев оқуларының» мақсаты – асыл азамат, ірі тарихи тұлға, академик, ғалым Қаныш Сәтбаевтың еңбегін жастарға таныту, сол арқылы үлгі, өнеге көрсету.

Қ. И. Сәтбаев – туған халқының нұрлы болашағы үшін білімнің күдіреті арқылы күресе білген бірегей тұлға. Қазақ ғылымының қарашанырағы Ұлттық академиясында қыруар ғылыми зерттеулер жүргізді. Ол кісі соғыстан кейінгі қиын-қыстау кезеңде қазақ Академиясын өзі бас болып құрып, ғылымның бастауында тұрды.

Қазақстан ғылымы үшін Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың есімі қастерлі де қымбат. Жасынан зеректік танытқан Қаныш аға өзінің бар ғұмырын ғылымға арнау туралы шешім қабылдағанда ол тек биік мақсаттарды көздеген еді. Қазақстанда геология мектебін қалыптастырып, жер асты қазба байлықтарын ел игілігіне жаратуы, осы салада көптеген ізбасар шәкірттерді тәрбиелеп шығуы өз алдына бір төбе. Жалғыз геология ғана емес, басқа ғылым салалары бойынша да талай азаматтардың ізденіс жолына түсіп, ғалым болуына өзінің ағалық және әкелік қамқорлығын көрсетті. Оның бүкіл өмір жолы, еліне сіңірген еңбегі, жасаған қызметі кейінгі жастарға үлгі-өнеге болды.

Жастарды ғылымға баулып, білімін шыңдау – біздің парыз. Оқу ордамызда он тоғызыншы мәрте өткізіліп отырған халықаралық ғылыми конференция Қаныш Сәтбаевтай асыл ағамыздың ізбасарларына даңғыл салып, ғылымдағы игі дәстүрлерді жаңғырта түседі деген сенімдеміз. Өңіріміздегі білімнің қарашанырағы – С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті қашан да дарынды, білгір, зияткер де қабілетті жастарды қолдауға дайын.

Әрине, мен конференция қатысушыларына нәтижелі диалог құруларына, оның нәтижесі Қазақстандағы зерделенетін мәселелердің жай-күйі мен келешекте жақсы түсінуге мүмкіндік беретін нақты ғылыми қорытындылар шығаратынына жүректен тілектеспін.

**С. Торайғыров атындағы
ПМУ ректоры**

Г. Ахметова

11 Секция. Этнология
11 Секция. Этнология

КИИЗ ҮЙ ӨЛШЕМДЕРІ

ӘЗІМБЕКҚЫЗЫ Г.
 11 сынып оқушысы, № 22 ЖОББМЛ, Семей қ.
 ОЛЖАХАНОВА Қ. А.
 математика пәнінің мұғалімі,
 № 22 ЖОББМЛ, Семей қ.
 ЫХСАНОВ М.
 технология пәнінің мұғалімі,
 № 22 ЖОББМЛ, Семей қ.

Киіз үй – қазақ халқының осы дәуірге дейінгі негізгі баспанасы. Киіз үй сүйегі «қаңқасы» – киіз үйдің үш өлшемді кеңістік сұлбасын шығарып тұрған шаңырақ, уық, кереге, есік «мандайша, табалдырық, босаға» деп аталатын мүшелерінен тұрады. Киіз үй сүйегінің барлық өлшемдерін кереге санымен шаңырақ өлшемі артқылы шығаратыны туралы, әсіресе, шаңырақ шеңберінің ұзындығын киізүй шеңбер ұзындығын үштен бір бөлігіне тең болатыны ел аузында айтылатын шаңырақ өлшемі кереге санына кереге басына тәуелді.

Алты қанатты киіз үй сүйегіне жасалған өлшеулер мен зерттеулерден туындаған қортындылар кигіз үй сүйегінің дайындау заңдылықтарын анықтауға мүмкіндігін берді және зерттеу жұмыстарымен қортындысы киіз үй сүйегінің өлшемдері бір заңдылыққа бағынатындығын байқатты.

1.2 Шаңырақ өлшемі.

Шаңырақ өлшемі – $A = 1$ метр.

Шаңырақ шеңбер ұзындығы-Ш

Кереге саны- К

$Ш = KA$

Алты қанат үй шаңырағының диаметрі $D = 6/3,14 = 1,91$ м.

Кигіз үй шеңберінің ұзындығы - С

Киіз үйдің белдеу арқылы $(6 \cdot 3) + 2$ м = 20 м

Киіз үй шеңбер ұзындығы шаңырақ шеңберінің үш есе артық.

$C = 3Ш + T$ (2)

T – тұрақты сан, киіз үй есігінің ені, 130 см.

$C = 3Ш + T = (3 \cdot 6) + 1,30 = 19,30$ см.

Кереге саны «К» үй иесінің қалауы бойынша – анықталады.

$K = Ш/A$ (3)

А саны 1-ге болған жағдайда кереге саны шаңырақтың метрлі көлемі санына тең болады.

Мысалы:

Үй иесі шеберге алты қанатты үйге сұраныс жасады дейік.

Кереге саны – 6

Шеңбердің ұзындығы - 6 м.

Шаңырақ диаметрі- 1,91 м,

Үй шеңберінің ұзындығы -19,30 м.

Осылар арқылы киіз үй сүйегінің қалған мүшелерінің өлшемдері анықталады.

Кереге биіктігі h шаңырақ шеңберінің, ұзындығын Ш бестен бір бөлігіне тең

$h = Ш/5$ (4)

Шаңырақ шеңберінің ұзындығы 6 м; $h = 6/5 = 1,2$ м.

Жайылған кереге ұзындығы үш өлшеміне тең.

$ЖК = 3 \cdot A$ (5)

$ЖК = 3 \cdot 1 = 3$ м.

1.3 Уық өлшемі.

Уық иінің бұрышы

Зерттеу тәжірибелерінің нәтижесінде уық пен еден жазықтығының арасындағы бұрыш 45 градусқа жуық екені байқалады.

Кейбір зерттеу жұмыстарында бұл бұрышты 60 градусқа, 72 градусқа тең деген қате пікірлер кездеседі. Ол бұрыш 45 градустан үлкен болса үй тым шошайып, сәнсіз болып көрінер еді. Ал бұрышты сол мөлшерден азайту шық-шылау, жаңбырлы кездерде үйге тамшы таму мүмкіндігін көбейтеді.

Уық ұзындығы. $У^* = 2 (R \text{ үй} - R \text{ ш}) (R \text{ үй} - R \text{ ш})$ (6)

Мысалы:

Қанат саны -6

Шаңырақ шеңбер ұзындығы -6м

Шаңырақ диаметрі - $6/3,14 = 1,91$ м шаңырақ радиусы - $1,91/2 = 0,95$ м

Киіз үй шеңбер ұзындығы -19,30 м

Киіз үй диаметрі - $19,30/3,14 = 6,33$ м

Киіз үй радиусы - $6,33/2 = 3,16$ м

Уық ұзындығы – $2(3,16 - 0,95)(3,16 - 0,95) = 2(2,21 \cdot 2,21) = 9,77$

$У = 3,1$ м.

Уық иені кереге биіктігі, үштен бір бөлігіне тең

$Уи = h/3$ (7)

$U_i = 1,2/3 = 0,4\text{м}$

Киіз үй биіктігі

$h_{\text{үй}} = (h_k + U_i) + (R_{\text{үй}} - R_{\text{ш}})$ (8)

$h_{\text{үй}} = (1,2 + 0,4) + (3,16 - 0,95) = 1,6 + 2,21 = 3,81\text{м}$

Кереге басы

Жайылған кереге ұзындығы 3 метрге тең болғанда, бір кереге де уық байланатын 16-17-18 бас болғаны тиімді деп есептеледі.

Алты қанатты үй керегесінің басы $(6 \times 17) = 102$ бас

Уық саны

Керегеге бекітілетін уық саны – 102 бас

Маңдайшаға бекітілетін уық саны 5-7

Барлық уық саны $102 + 5 = 107$

Шаңырақ көзі

Шаңырақ көзі уық санына тең. Шаңырақ шеңберінің ұзындығы алты қанатты үйде – 6м

Шаңырақ көздерінің арасы $600 : 107 = 5,60$ см

Үй мен шаңырақ шеңберінің ұзындығы және кереге мен уық биіктіктері арқылы киіз үй кигіздерінің өлшемдерін (үзік, туырлық, түндік, іргелік) анықтау қиындыққа түспейді. Шаңырақ көзі қиық конус формалы бұрғымен (бас жағы 2 см, түп жағы 2,5 см) ойылады. Шаңырақ көзі остерінің арасы 5-6см жобада тесіледі

Киіз үй дөңгелегінің ауданы.

Алты қанатты үйдікі 28 шаршы метр.

Қорытынды: Киіз үй – көшпенділер үшін табиғаттай сұлу, кеңістікке үйлесімді шағын әлем. Бұл ретте киіз үйді адамзат баласының ұзақ тарихында жасалған материалдық мұраларының ішіндегі бірдей айғақтарының бірі деп қарауға болады. Киіз үйдің ішіне кіргенде іргесі төңіректегі көкжиекті, уық – шаңырағы аспан күмбезін елестетсе, ішкі – сыртқы безенген көркі әсемтабиғатты жоқтатпайтындай әсерге бөлейді. Киіз үй сан мен сапаны қамтыған тағылымы биік, танымы терең, табиғи көркем туынды. XX ғасырда қазақ мәдениетінің баға жетпес мұрасы – киіз құны мен маңызы төмендеді.

Осы зерттеуімде мынадай қорытындыға келдім:

1 Мектеп бағдарламасында киіз үй тақырып болып енгізілсе

2 Халқымыздың ұмытуға қараған киіз үй жасау технологиясы жаңғыртылса;

3 Жеке кәсіпкерліктер киіз жасау технологиясын жандандырып, халыққа пайдалануға кең көлемде шығарса.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Атамның жеке архиві.
- 2 Дүйсембинова Р.Қ. Мектеп этнопедагогикасын мектеп практикасына ендіру. - Алматы: Ғылым, 2000.
- 3 Қани М. Қазақтың көне тарихы. Алматы: Жалын, 1993.
- 4 Доспамбетов Ә. Қырық қазына. – Алматы, 1997.
- 5 Қалиев С., Оразаев М. Қазақ халқының салт-дәстүрі. – Алматы, 1994.
- 6 Ақпанбет Ф. Дүние өлшеммен жасалған.
- 7 Арынов Т. Қазақтың киіз үйінің түрлері туралы. // Жұлдыз, № 11, 1993.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ӨМІРІНДЕГІ «ҚАРА ҚАЗАННЫҢ» ФИЛОСОФИЯЛЫҚ МӘНІ

АСКАРОВА А., ИСКАКОВА А.

5 сынып оқушылар, Дарынды балаларға арналған
Абай атындағы № 10 лицей-мектебі, Павлодар қ.

СЕКЕНОВА М. Ж.

тарих пәнінің мұғалімі, Дарынды балаларға арналған Абай атындағы
№ 10 лицей-мектебі, Павлодар қ.

Кәдімгі қара қазанның басқа ыдыстарға қарағанда қазақ өмірі мен мәдениетінде алатын орны мүлде жоғары екені мәлім. Өйткені олар күнделікті тіршілік құралы. Қазақ дастарқанына түсетін тағамдардың барлығы да (қымыздан басқасы) ең алдымен осы қазаннан өтеді. Халық жай ғана қазан демей оны «Қара қазан» деп қастерлеп айтады. Бұл жерде қара сөзі қасиетті, киелі, берекелі деген ұғымды білдіреді (қара шаңырақ, қара орман). Қазан-тоқшылық пен берекенің, ырыс-несібенің айғағы, қасиетті киелі ыдыс саналған. Бірақ, өкінішке орай қазіргі өскелең ұрпақтың біразы ғана болмаса, көбі «қара қазанның» мәнін түсінбейді. Сол себепті осы тақырыпта ғылыми жоба жазуды жөн көрдік. Қара қазан талай қазақты аштықтан аман алып қалып, жаугершілік кезеңде талай қазақты қырып салғанда, қазан астына жасырынып қанша бала тірі қалғанына тарих куә. Біз солардың ұрпақтары емес пе едік? Кешегі күнімізді ұмытуға болмайды. Біз тарихтан сабақ алуымыз керек, сонда ғана мықты ұлт боламыз.

Қазіргі заман талабына сай көштен қалмай жаһандану үдерісіне қосылып жатырмыз, бірақ ең бастысы біз ата-бабаларымыздың ұлттық құндылықтарын, рухани мұрамызды жоғалтпауымыз керек. Сол кезде

ғана біз аталарымыз білектің күшімен, найзаның ұшымен қалдырып кеткен жеріміздің тәуелсіздік туын жоғары желбіретіп, «Мәңгілік Ел» бола аламыз. Сол дәстүрдің бірі «қара қазанның» халқымыздағы орны. Біздің бабалар қарапайым қазан арқылы үлкен философиялық ой-толғамдарды жеткізген. Қазақта «қара қазан, сары баланың қамы» деген әспетті бір атау бар. Тіпті, баһадүр Махамбеттің жырында да: «Қара қазан, сары баланың қамы үшін қылыш сермедік», – дейтін сөздің мағынасы тереңде жатыр. Ал: «Қазан шайқалса, ырыс шамданады», – деген аталы сөздің астарында бір ұлттың ырысы, бүтін ұлыстың тіршілік нәрі қарапайым қара қазанда тұрғанын, ол шайқалса, я төгілсе елдің ертені қараң екенін байқатады.

XIX ғасырдағы көптеген зерттеушілер назарына (сақтардың қола қазандары) ие болып, қазандар туралы деректер А. Рейнек, Н. М. Яндренцевтің еңбектерінде қамтылды. 1910 жылғы В. А. Городцовтың зерттеуінде бейнеленді. Аталған зерттеулерде қазандардың шығу территориялары туралы бірнеше көзқарастар, ой-тұжырымдар келтірілген [1, 125 б.].

В. В. Радловтың, И. А. Кастаньенің зерттеу мақаларында кең далада, қорғандардан табылған қазандар қамтылып, А. Н. Бернштамның археологиялық зерттеулерінде Ю. Спасскаяның ерте көшпенділердің материалдық мәдениетіндегі қазандар жан-жақты зерттелді [1, 69 б.].

Қазақстан территориясында жүргізілген қазба жұмыстары нәтижесінде және кездейсоқ табылған заттар құрамындағы қазандар туралы археолог ғалымдар К. А. Акишев, Г. А. Кушаев, П. Агапов, М. Кадырбаев, К. М. Байпақов, С. Г. Жұмабекова жариялаған зерттеулері бұл заттарды жүйелеп, сипаттаудағы қомақты еңбектер.

Е. Ю. Спасская XX ғасырдағы 50-ші жылдары Қазақстан мен Қырғызстандағы мыс қазандардың тізімін жасаған. Осы ғасырдың 80-ші жылдары Н. А. Бокавенко ерте көшпенділер қазандарын жіктеген еді. Е. А. Плетнева, Г. А. Федоров-Давыдов, М. Л. Швецов зерттеулері кейінгі көшпенділердің археологиялық материалдары зерттеу барысы, қазанның атқаратын қызметі, орнын нақты түрде түсінуге негіз береді [2, 16 б.].

Түркілердің дәстүрлі дүниетанымында, мәдениетінде ошақ тұрақтылық, әлемнің мәнін бейнелейді. Қазан-молшылық беруші, рудың, елдің сақтаушысы, қорғаушысы символы болды. Ілгеріде рудың ең соңғы өкілінің қайтыс болуын, оның отының сөніп, қазанының сынып жоғалуымен бейнелеген. Қазанның тұғырының мықты болуы кең ауқымды символ болды. Мықты қазан тұғыры адамның, ру, елдің, берік өмірін бейнелейді. Қазанды «бас» ретінде

түсіну, заттың негізгі орнын айқындау, өмірдің негізі ретінде қарау түркілердің дүниетанымында ерекше орын алды.

Қазан – игерілген кеңістіктің негізгі көрсеткіші болды. Оның оты бар ошақта тұруы жаңа отбасының құрылуын бейнелейді. Қазан – отбасының молшылығын, ырысын көрсетеді. Ошақта, тұғырында нық, берік тұрған қазан – тұрақтылықты бейнелесе, қиратылған, төңкерілген қазан – бақытсыздықтың, өлімнің көрінісі болатын. Төңкерілген қазан өліммен теңестіріліп, қайтыс болған адамның қабірінің аяқ тұсына қойылып отырған.

Қазан түркілердің дәстүрлі дүниетанымындағы рәсімдеріне енгізілген. Осыған сәйкес төңкерілген қазан – жер ананың қойнауына, ата-бабасына жақындығын бейнелеген. Жабық, төңкерілген қазанның астында болу, өлімсіз сау қалудың кепілі болды. Жоңғар шапқыншылығы кезінде елдің басқа да жауынгерлік кезеңдерінде баласын жаудың қаһарынан қорғаған аналар, оларды төңкерілген қазанның астына тығып кететейін көріністер көптеген аңыздар мен шығармаларда кездеседі. Шапқан жаудың қазанның астын байқамауы мүмкін емес. Анасы баласын өлімнен құтқарғанда жоғарыда аталған дәстүрге сүйеніп, арашаны қазаннан іздеген. Ұрпағын Жаратушының, жер ананың, ата-бабасының арашасына қалдыра отырып, шапқан жаудың да қасиетті межеден аттап өте алмайтынына сенімді болған болар. Дәстүрлік түркілік дүниетанымда жабық, төңкерілген қазанның астында болу өлімсіздіктің символы болса, қазанның астындағы адамды өлтіру қалыптасқан дәстүрді бұзу еді. Жаудың төңкерілген қазанын көтеру де, жасалынбайтын әрекет болатын. Қазанның адам өмірімен байланысы оның қасиетімен ұштасып отырды. Түркілердің дүниетанымында, жалпы тұрмысында қазан рудың, елдің, отбасының орталығына қойылған. Қазанның орнатылуы кеңістікті игерудің маңызды көрінісі саналды. Бір жерден екінші жерге көшкенде қазан, баспана бірге алып жүріліп отырды. Мұндай құндылықтарды рәсімдерде қолдану кеңістікті игерумен байланысты болды. Баспана, ошақ, қазан рулық территорияның орталығын бейнелеген. Түркілердің баспанасы әлемнің мәдени символы болса, онда орналасқан қазан бас, бастаушы, жетекші, орталық сипатына ие.

Тувалықтардың тілінде «бас» және «қазан» түсініктері бір «бас» сөзімен бейнеленеді екен. Оңтүстік Сібір түркілерінің рәсімдерінде қалыңдықтың басына қазан беру болған, яғни ұзатылған қыздың басына қазан төлеу, қазақтардың «Жеті Жарғысындағы» «қара қазан» төлеумен ұқсастық тапқандай. Бұл екі жағдайда қазан жаңа өмірді, кеңістікті иегеретін негізгі, басты, бірінші зат ретінде адам

өміріне пара-пар қабылданып отыр [6, 4 б.]. Қазан баспана секілді, табиғи-шаруашылық өмір сүру сипатына сай үнемі қолданылып отыратын бұйымнан, үлкен символдық маңызы бар затқа айналды. Көшпелі өмір салты жауынгершілік заман тезінен өткенде қазан басшы, бірінші рөлінен айырылған жоқ.

Бұрын жауласқанда қазан, шаңырақ сындырып кек алған. Ертеректе қазанын сындыру – отбасын ойрандаудың, қазанын төңкеру – аштықтың, масқаралаудың белгісі болған.

Ерте замандағы «Ер Төстік», «Құла мерген» жырларында қазанға байланысты деректер көп кездеседі. Мысалы, «Құла мерген» жырында дария астынан алтын қазан іздеуді (ерте көшпелілер дәуіріндегі) сол кездегі тайпалардың батыс, оңтүстік бағытта жылжуымен байланыстыруға болады. Жырда:

«Сөз тыңда құлақ салып, балам маған

Астында дарияның алтын қазан.

Әкелсең сол қазанды ерлік қылып,

Берейін Күнсұлуды қосып саған...» - деген ежелгі жыр жолдары ерлік заманында қазанның негізгі рөл атқарғанын, қоныс аудару, жаңа жайылымдар, мол байлық іздеу, жорықтарға шығу – өмір тынысының бір түрі болғанын айғақтайды.

«Құла мерген» жырындағы теңіз астындағы қазан іздеуді Ә. Х. Марғұлан тайпалар демократиясының бірлігін сипаттау деген. «Қазан мықты болса, ел де мықты [1, 136 б.]. Қазан шаңырақ сияқты бүтіндіктің белгісі, ол құрыса ел де құриды. Қазанды қасиеттеуді – темірге табынудың бір түрі деп көрсетеді.

Ежелгі жерлеу орындарын зерттеген ғалымдар жерлеу рәсімі кезінде әдейі сындырылған қазандарды кездестірген. Заттарды сындыру, «өлтіру» рәсімі ерте темір дәуірінде де болды. Ол адамның, белгілі бір қоғам мүшесінің, қолбасының, патшаның қайтыс болуын, дүниеден өтуін бейнеледі.

Мындаған жылдар көшпелілер мәдениетінде қазан ерекше орын алып, тарих сахнасына біріне-бірі ұласа келген тайпалардың қасиетті затына айналған. Сақ, ғұндар, үйсін-қаңлы, қыпшақтар бұлар заттай мәдениетінде қазан қою дәстүрі болған көшпенді тайпалардың тізбегі. Қазақ халқының әдет-ғұрпында, аңыз-жырларында сақталып, қадірленген зат.

«Оғызнамада» Садыр Қазан VII-X ғғ. Сыр мен Қазығұрт тауларын қоныстанған оғыз-қыпшақтардың ұлы қорғаны болған. Осы ел қорғаны болған батырдың атының қазан қойылуын қазанға байланысты іс-әрекеттен өрбіген деген тұжырым бар [6, 5 б.]. Қазанды бірлікпен,

басқару, биліктің символымен ұштастыра қараған, ел бірлігі үшін аянбай ерлік көрсеткен ерге қойылған ат болса керек.

Қалың әскерді басқаратын бас қолбасшы жүрген жерде ортақ қазан да ере жүрген. Бас қазан тұрған жер Қазан, қазандық деп аталатын болса, сол қазанды өз қосында ұстаған бас сардарға «Қазан» титулы берілетін. Тайпалар арасындағы соғыс, көшпенді тайпалардың Еуразия даласындағы қозғалысы да, қазандардың кейінгі көшпенділермен бірге жаңа жерлерге баруына негіз болды.

Баспана-ошақ-қазан түсініктерін қарастырар болсақ түркі тілдес кейбір халықтарда (тувалық, хакас, алтайлықтар, шорлар) қазанның орналасуына байланысты кеңестік және уақыт түсініктері бар. Сібірдің түркі халықтарында «қайнаған қазан» туу, өмірге келу бейнесінде қабылданып, қорғаушы, өмірді сақтаушы, молшылық символы болды. Қазанның беріктігі – бақыттың тұрақтылығының кепілі ретінде қабылданған.

Қазанның рәсімдік қызметі, олардың күнделікті тұрмыстағы қызметімен қатар жүрді. Құрбандық шалуда рәсімдерде қасиетті зат ретінде қолданылды.

Қазақ халқының қазанға қатысты ырымдары көп. Қазақ қызға ешқашан қазан бермеген, қайтыс болған адамның моласы бұзылса, түске кіріп мазаласа, басына қазан апарып қойған. Сол сияқты, қайтқан кісінің соңынан тұқымдары ауру-сырқаусыз белгісіз себептермен өле берсе құран оқытып, басына қазан төңкерткен. Біздің халқымызда қазанға қатысты тағы бір бар, суға батып кеткен адамды қазан арқылы, адам суға кетсе, үйіндегі қазанын төңкеріп суға жібереді. Алланың құдыретін қараңызшы, әлгі қазан адам батқан жерді айнала жүзіп тұрады. Қазақтың таным-түсінігінде қазанның алатын орны ерекше. Мысалы, Түркістандағы тайқазанды алсақ, бұл тайқазан берік дәстүрден тамыр алып, исламдық мәнмен астасқан көне мұрамыз, бұл тайқазан-тұтастығымыздың, игілікті істердің символы. Тайқазан сонау 1399 жылы сирек кездестетін жеті түрлі асыл металдың қоспасынан құйылған. Кімде кім қазанға су толтырып, және соны адамдар ішіп, шөлін қандырса, Алла тағала жұмақта оған арнап хауыз дайындайды деген хадис бар. Соған қарағанда бұл тайқазан кесененің бір бұрышына жай жәдігер ретінде қою үшін жасалған сияқты. Бұрындары сақ елінің бірлігі бұзылып, ел ішін алауыздық жайлай бастапты. Сол кезде ел көсемдері халықтың басын біріктіру үшін үлкен қазан куюды бұйырады. Сақ сарбаздары жебелерінің мыс масағын жинап, балқытып, содан алып қазан құйған. Сол қазанға пісірілген тағамнан дәм татқан сақтар өкпе-наздарын ұмытып, қазан басында қайтадан татуласқан.

Мұны тарихтың атасы Геродот жазады, қазан қазақтың қорғаны да болды («Ақтабан шұбырынды Алақакөл сұлама») заманында босқан халық бауырындағы баласын төңкерілген қазан астына жасырып аман алып қалған.

Қазан туралы мақал-мәтелдер де қазақ халқында аз емес. «Қазанға түскен, қапқа түспейді», «Қазанға тиме, қарасы жұғар, балаға тиме, бөлесі жұғар», «Тентекті тентек десең бөркі қазандай болады», «Қазанның күйесі жұғар, ақымақтың бөлесі жұғар», «Қазаншының еркі бар, қайдан құлақ шығарса», «Қазан асулы, ас пісулі», «Азансыз молда болса да, қазансыз қатын болмайды», «Қара қазан қазанға: «Ойпырмай, бетінді тазала!», «Қасығы сынған қазанна ұрттайды», «Астапыралла!» дегеннің қазаны тез қайнайды», «Қараның баласына қазан менен сөз керек», «Төренің баласына әнші менен көз керек». Осы мақал-мәтелдерге қарап, атаулы ыдыстың қазақтың салт-дәстүріндегі ерекше орнын көруге болады. Қазақ халқы қара қазанды қасиетті деп санайды. Қазанның қақпағын жауып қояды. Қазанды қызға бермейді. Қазанды көшкенде тастамайды. Алып жүруге мүмкіндігі болмаса садақа беріп қазанды көміп кетеді. Себебі, «үйдің ырысы кетеді» деп санаған [8, 12 б.].

Атақты ғалым Әлкей Марғұлан да қазанның қасиеті туралы өз пайымын ортаға салып кеткен. Онда ғалым «Құламерген» жырының желісіне ерекше назар аудара келе, қазанға байланысты арнайы: «Қазан мықты болса, ел де мықты. Қазан – шаңырақ сияқты, бүтіндіктің белгісі. Ол құрыса, ел де құриды», – деп жазады. Міне, мұнда да қазанның құрсағы күтқа толы анадай елді асыраушы, шын мәніндегі ырыстың ұйыған ошағы екенін аңғарамыз. Әрине, мұнда ол құрыса, ел құриды деген сөзді былайғы жұрт та түсінсе керек. Яғни, қазанынан асы кеткен елдің күші кететінін тарихта кескілесіп ұрыс салған әр екі тарап жақсы түсінген. Сол үшін жауласқан елді азық-түліктен тарықтыруға тырысыпты. Шамасы келсе, қазан-ошағын төңкеріп, қазынасын талап кетуді мақсат етіпті.

Қазан-ошақ төңкеру демекші, аталмыш дүниені төңкеріп қою ежелден жаман ырымға баланыпты. Мәселен, шаңырақта адам қалмай, бәрі о дүниелік болса, үйдің қазаны төңкеріліп қойылған. Бұл салттың әуелгі мәнісі – «шаңырақта енді түтін түтететін адам жоқ» дегенді білдірген. Енді бір тұрғыдан келгенде, осы қазан төңкерілуінің өзі көшпенді халық санасында шартты түрде соғыс зұлматын көзге елестететін бейнеде жатталып қалғаны бар. Олай болуының бір себебі, қаншама ұрпақ ел басына екіталай күн туған алағай-бұлағай шақта осы қара қазанның астын паналап аман қалды.

Оның ар жағы әке мен шешеден тірідей айырылған баланың жау кете анырап, дала босып кетуіне әкелмеді ме? Ел мен елді ақтан қос шынарының мейірім шуағын жоқтаудан асқар қасірет жоқ. Сондықтан ел аузындағы «Қазаның төңкерілісін» деген қарғыс та осы жағдайларға байланысты айтылған.

Жақсылыққа жаны құмар, ізгілікке көңілі жомарт қазақтың «енші» дәстүріндегі бір жайтты атасақ, ер баласы еншісін алып бөлек шыққанда да үлкендер сол отауға әуелі сый ретінде үлкен қазанды алып баратынын болған. Ондағы мақсат та, тілек те біреу – отынан қазан, үйінен қонақ арылмасын деген пейіл ғана.

Ол ол ма, Ұлыстың ұлы күні айтылар тілектің қайсысы «қазаның аққа толсын» деген ақжарма сөзден оңаша айтылып еді, тәйірі? Сосын барып, «қамбаң дөнге толсын» деген жүрекжарды тілек жұптасып айтылады емес пе? Былайша айтқанда, қазанның тоқтығы тек қу құлқынның тоқтығын ғана күйттей айтылған жалаң тілектің жадағай сықпыты емес-ті. Тиісінше, ақты – қасиетті сүтті тілге тиек ету арқылы ырысын, берекен, қасиетін артсын деп көп тілектен ақжармасын асырып айту бар онда [4, 16 б.].

Қасым хан мен Есім хан тұсындағы заңдар бойынша кісі өлтірген айыпкердің шаңырағы ортасына түсіріліп, қара орманы бүлдірілгенге дейін таланып, өзі өлім жазасына тартылып отырған. XV–XVI ғасырлардағы аса қатал да, аяусыз төгілген қанға қан төгіп, кек алу қазанмен байланысты шешіліп отырды. Шаңырағын ортасына түсіру, ошағын қирату, қазанын төңкеру дала дәстүрінде аса қасиетті сол қоғамның адамды адам ретінде бейнелейтін белгісінен айыру болар.

Уақыт өте Тәуке хан заманында бұл заң жеңілдеді. «Қанға қан» жойылып, орнына күн төленіп, жеті айып кесілген. Тәуке ханның Жарғысы бойынша «күн дауымен байланысты ережелерде» осы мәселе қаралып, «қазан сындырмай» яғни, кек алып, қан төкпей оның орнына жәбірленген жаққа қазан беріп (төлеп) келісімге келген. «Жеті Жарғыдағы» кек алуға беретін символ нәрселер ішінде «қара қазанның» болуы осыдан. Жарғыда өлім жазасына тартылған адам жеті айып төлеп құтыла алған. Оның біріншісі – қара қазан төлеу. Қазан төлеу айыпкердің шаңырағының ортасына түскенінің белгісін білдіреді. Бұл белгі белгілі бір символдық сипатта жасалғанымен, қоғам мүшесі үшін ауыр рухани жаза еді. Жалпы айтқанда «тірідей өлтіру» деуге болады. Құн дауына байланысты «қанды кек», «қанды мойын құныкер», «ежелгі дұшпан», «ескі жау» ұғымдары қалыптасқан қаталдықтарды тоқтатты. Қазақ қоғамының мүшесіне тән, белгілі бір қоғам мүшесінің құқы өлім жазасына кеспей, шектеді. Қоғам мүшесі

өзі өмір сүрген ортадағы әдет-ғұрыптарға негізделіп, өмір сүрген субъект ретінде жасаған қылмысы үшін өз жазасын алды [3, 65 б.].

Бұл жерде «қара қазан» шаңырақ, отбасы түсінігімен қатар тұр. Айып ретінде «қара қазан» төлеу отбасынан айырылу түсінігімен бірдей болса керек. Аса қатал да, қатыгез, аяушылықты білмейтін әскери сипатта қанға қан, жанға жан алу, аса қасиетті де, қадірлі қара қазан төлеумен алмастырылса – бұл қазанның қоғамда алатын орнын бейнелегендей. Өзгенің қанын төккен айыпты адам қоғамның толыққанды мүшесі ретіндегі қадір-қасиетінен айырылады. Бұлар: отбасының ойрандалуын символдық түрде бейнелеу, қоғамның мүшесі, жауынгер ретіндегі салмағынан айырылу, толық рухани жойылу ретінде көрініс береді. Қазақ қоғамының даму деңгейінің жоғарылауы қазанын сындырып, отбасын ойрандамай, қазанын төңкеріп, аштық, масқараламай, қан төкпей, қазан берумен алмастырылудан байқалады.

«Абылай аспас Сарыбел», «Ботақан туралы» аңыз-әңгімелерде қара қазан айтылады. М. Ж. Көпейұлы, В. В. Радлов жинаған аңыздарда Абылайдан кек алуға жүз батырымен келген Бекболат бидің үш ойы Абылайды өлтіру, әйелін ат құйрығына байлау, қазанын қак айыру болған. Абылай хан кек алуға келген батырларының алдында өрістегі сиырды, асулы қазанды қалдырып кетеді. Қанды кек алу ойын ұққан соң, қазанын беріп, береке-бірлік сақтауды шешті. Келген жақ қасиетті қазаннан аттап өте алмай бітімге келген.

Қазақ халқының даналығын нақыл, жұмбақ сөздерінен, ертеден келе жатқан дәстүрдің ұрпақ сапасындағы сабастығын ел арасындағы кездесетін пікірлерден-ақ байқауға болады. «Қазаным сынып қалған» деген сөз адамның отбасындағы, өміріндегі қайғысын білдіргін. Ел әрқашанда қазанның бүтін үлкен болғанын қалаған, қастерлеп ұстап дәріптеген. Ел арасында сақталған ертегі, жырлардағы қазан туралы деректер-оның көшпенділер өміріндегі алатын орынын жоғарылата түседі. Қазақтардың әдет-ғұрпындағы қазанның ерекше екенін қазақ қоғамының дамуында «Алтын ғасыр» аталған Тәуке хан заманында ел арасында қолданған қоғам сұранысын бейнелеген «Жеті жарғыда» қазан түсінігінің орын алуы нақтылай түседі. Өмір талабы, сол кезеңдегі әлеуметтік мәселерді шешу – «қара қазанға» мән беруді талап еткен.

Отбасы, ұрпақ, ел қамы, қару алып ерлікке ұмтылу-ертеден атадан-балаға мирас болып келе жатқан еркіндік пен ерліктің белгісі. Қазанға деген ерекше көзқарастың қалыптасуын болуын негізгі өмір салты көшу-қонымен, көшпелілікпен байланысқан қазақтардың ата заңында бейнеленуі де растайды. Жоғарыда келтірілген деректерден «қара қазан» жай ыдыс қана емес, сакральді мәнге ие болғанына көз жеткіздік.

Қара қазан арқылы қазақ халқы арасында патриархалдық феодалдық заманда дау-дамайды да шешіп отырған, сондай-ақ еншіге алдымен қара қазан беру, мәйіттің зиратына қазанды төңкеріп қою сияқты салт-дәстүрлерді де орындап отырған. Тіпті қазанын сындыру, қазанынан айырылу ең ауыр жазалардың бірі болған. Сондықтан қара қазанның қасиетін қазіргі жастар білуге міндетті, бұл ата-бабаларымыздың мәдени мұрасы. Түтінін түтетіп, қазанын сақтап отырған отбасы ғана берік отбасы бола алады, саликалы ұрпақ тәрбиелей алады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Мұстапаева Д. Асыл мұра қасиеті Тайқазан 2003, Алматы.
- 2 Темірбаев Б. Қазақтың қара қазаны // Қазақ тарихы / - 2015.
- 3 Түменбай Қ. Қара қазан // Жұлдыз, 56-77 б. 2012. - № 10.
- 4 Армысың, өз-Наурыз Астана, «Зерде» баспасы, 2010.
- 5 Қара қазан қасиеті // Фибрат, 9-12 б. 2018, №3.
- 6 Қасиетті қара қазан // Ел-Ана, 3-5 б. 2017, 14 наурыз.
- 7 Әлпейісова Қ. Киіз үй, қазан және шаңырақ туралы: Үшкір бұрыштарға ұрынбай өмір сүру философиясы // Егемен Қазақстан 8-9 б. 2018, 28 шілде.
- 8 Қазақтың ыдыс-аяқтары // Вақ.kz 2014, 8 қазан.
- 9 Қазан қандай болған дұрыс? // Ақтөбе 5-7 б. 2010, 15 шілде.

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОСТЮМ

БАЙТЕЛИНА С. Ж.

ученик 6 «А» класса, Школа-лицей № 266, Кызылординская обл.,
Казалинский р-н, кент Айтеке би

ШАЛТЕН Б. Қ.

учитель технологии и художественного труда, Школа-лицей № 266,
Кызылординская обл., Казалинский р-н, кент Айтеке би

Казахский национальный костюм начал формироваться около 5-6 веков назад. Именно в это время самобытность казахов можно назвать сформированной. Она и отразилась в национальной одежде этого народа. Современный вариант казахского национального костюма не только долго формировался, но и постоянно изменялся. Соседствующие с казахами народы сильно влияли на местную моду. Свою лепту внесли татары, русские, среднеазиатские народности. Но во все времена казахская одежда отличалась большим разнообразием декоративных элементов и украшений, запахом справа на лево,

каёмкой. Украшением служили вышивка и национальные узоры, кроме того казахи верили, что они оберегают от злых сил.

Можно выделить следующие отличительные черты в казахском костюме:

1 верхняя одежда имеет характер распашной и всегда запахивается на левую сторону. Это присуще мужским и женским костюмам;

2 приталенный крой;

3 женские костюмы богато украшены оборками, роскошной бахромой и каймой;

4 присутствие высоких шапок, которые украшаются драгоценными камнями, а также перьями или вышивкой;

5 вышивка отражает национальный орнамент, выполняется в виде люрекса, узорчатого тканья;

6 распространены материалы – кожа, мех, шерстяное сукно, войлок.

Для пошива лёгкой одежды и нижнего белья использовались хлопчатобумажные ткани. Их доставляли торговцы по шелковому пути, вместе с ними казахам поставлялась парча, шёлк, бархат и другие дорогие ткани. Верхняя одежда шилась из козжих, жеребчых, сайгачьих шкур, были популярны изделия из овчины.

Цвета казахского костюма традиционно были и остаются яркими и сочными. Они свидетельствуют о богатстве, достатке, роскоши. Это все оттенки зелёного, синего, золотого, красного, которые можно увидеть и в женских, и мужских нарядах. Элементы национальной одежды используются и современными казахскими дизайнерами при создании традиционной одежды. В них отдается дань старине, поэтому наряды выходят как раньше яркими и броскими. Особенно украшают богатые орнаменты.

Ткани национального костюма казахов зависят от степени богатства владельца. О достатке говорит парча, тонкий шёлк, мягкий бархат, ценные меха. Ими оторачивалась верхняя одежда, края головных уборов. Широко применялись шерстяные и хлопчатобумажные ткани.

И мужская, и женская одежда всегда была приталенного кроя. Изделия по традиции расширяются к низу. Также халаты могут быть прямыми, рукава длинные. Халат – шапан – основной и древний вид одежды казахов, один из составных элементов казахского национального костюма. Шапан носили и мужчины и женщины. Халаты шили не только из замши, но и из привозных шелковых,

шерстяных и хлопчатобумажных тканей. У мужчин традиционной одеждой являются широкие шаровары. Крой платьев для девушек и незамужних женщин длинный, приталенный, украшен оборками и воланами. Головные уборы имеют конусообразную форму.

Национальные казахские наряды для детей – это уменьшенные модели взрослых костюмов. Они такие же яркие, красивые и богаты украшениями.

При изготовлении различных элементов казахского национального костюма широко была распространена вышивка гладью. Гладью вышивали кимешеки, суконные мужские штаны. С большим мастерством вышивали тамбуром - петлей в петлю. В вышивке тамбуром и гладью использовались геометрические и растительные узоры, иногда контурные изображения человека и животных, иногда целые сюжеты.

Богатству украшений казахи уделяют много внимания. Они отличаются разнообразием материалов и манерой выполнения. Их используют во всех предметах одежды. Например, нашивки и на халатах, и на обуви, и на головных уборах.

В зависимости от достатка использовались такие металлы, как золото, серебряные, бронзовые украшения. Из драгоценных камней казахи предпочитали сердолик, перламутр, жемчуг, кораллы, а также цветное стекло.

Особенно выделяются перстни. Они носят разные названия, которое зависит от формы. Например, существует кольцо «птичий клюв». Браслеты, подвески и серьги, могут быть кованными и очень массивными.

Украшения нужны были для придания оригинальности и выделения ранга владельца костюма, также они были и самостоятельными элементами. Для людей разных возрастов, семейного положения, ранга существуют разные виды украшений. Отличаются они и по территориальному признаку.

Национальное свадебное платье казахской невесты носит сложное название Той Узату койлек. Оно шьётся из дорогих тканей, таких как шёлк или атлас, органза или тафта. На нём обязательно присутствует казахский орнамент и нежная вышивка. Её создают из бисера, оформляют золотыми шнурами и лентами. Свадебный наряд, что в древние времена, что сегодня, отличается оригинальным головным убором. Его называют саукеле. Такое убранство было актуально вплоть до 19 века. Саукеле шьётся в форме конуса, длиной около 70 см. Как обычно оно украшено драгоценностями. Для этого использовали

монеты, кораллы, жемчуг, золотые вставки, драгоценные камни, бляхи. К убору прилагались украшения для подбородка и подвески на виски. До спины от убора свисала лента, сотканная из золотых нитей и обшитая бахромой. На затылке было приятно изображать символ благоденствия – рыбу голову. Поверх свадебного убора принято надевать бархатный или шёлковый платок. Свадебный головной убор принято носить в течении первого года семейной жизни. Затем его достают только по большим праздникам. Саукеле не только красивый, но и очень дорогой головной убор. В давние времена за него давали до 100 лучших скакунов. А мастера трудились над таким убором не меньше года. До сих пор по казахским приданиям считается, что чем богаче будет саукеле у невесты, тем счастливее и удачнее сложится ее семейная жизнь. Поверх свадебного платья невеста может одеть камзол. Он шьётся в тон платью, его тоже украшают орнаментами, монетами, камнями. Цвет ткани свадебного платья играет интересную роль. Вместо привычного нам белого цвета казахи предпочитают и красный, и синий цвета. Красный символизирует юность, жизнь в её самом расцвете. Синий – это символ мирного неба над головой, тепла и уюта. Он говорит о непорочности и чистоте. Если дата свадьбы выпадает на теплое время года тогда чаще используются белые, розовые, кремовые оттенки. Ни один казахский свадебный наряд не обойдется без украшений. Это и браслеты, и кольца, и ожерелья, и подвески.

Разнообразны мужские и женские головные уборы казахов. Некоторые мужские головные уборы делали из войлока. Из них наиболее традиционный и старинный - калпак, представляющий собой островерхий войлочный головной убор. У казахов высокая шляпа из белого войлока называется ак калпак. Такая же шляпа с загнутыми вверх широкими полями называется аир калпак. Парадные белые шляпы ак калпак вышивали белым шелком, обшивали серебряным галуном по тулье и украшали по краю шнуровым швом. Разновидностью калпака является тельпек. Следующий головной убор, элемент казахского национального костюма, – это разновидность весеннего и осеннего мужского головного убора – шапка – борык. Борык – древнейшее слово, происходит от слова «боры» – волк. Волк, как известно, древний тотем тюркских племен. По форме шапка борык бывает круглая с высоким конусообразным верхом или из нескольких клиньев с усеченным верхом, всегда оторочена мехом выдры, соболя, мерлушки. Шапки типа борык носили и девушки, только у них они были украшены подвесками и пучком перьев филина, цапли или павлина. Тюбетейка

- такая - головной убор, один из элементов казахского национального костюма. Тюбетейка представляет собой легкую летнюю шапочку из бархата, парчи или глазета. В старину их обшивали по краю мехом бобра, выдры, белки, украшали серебряной и золотой тесьмой.

Женщины носили юбки белдемше. С ними надевались халаты или камзолы.

Другой вариант – это платье, юбка которого была расклешённой. Оно носило название кулиш койлек. Российский костюм повлиял на создание другого фасона платья, жак койлек. В нём использовался отложной воротничок и популярная тогда плиссированная кокетка.

Бешмет, то есть камзол по-казахски может быть самых разных цветов, шьется утепленным для холодного времени года и стягивается поясом. Под верхней одеждой казахи носят жейде – белье, пошитое из хлопчатобумажной ткани. Реже используется шёлк. Поверх костюма мужчины надевают шубу или длиннополюй халат, чтобы защищаться от холода.

Особенной частью и женского, и мужского костюма казахов всегда были пояса. Их шили из разных тканей. Существовали специальные праздничные модели, искусно расшитые и украшенные подвесками, полудрагоценными камнями.

Казахская национальная обувь отражает кочевую жизнь этой народности. Из-за необходимости в постоянной перемене мест в ней преобладают высокие сапоги. В широкие голенища удобно заправлять штаны для большей сохранности тепла.

Сапоги для летнего периода могли быть на каблуке. В старину носки шились загнутыми. Молодые девушки носили обувь с украшениями в виде аппликации и вышивок.

У юношей был популярен каблук около 8 см. Пожилые для удобства носили мягкие сапожки без каблука. Сверху на них надевались галоши или туфли из кожи.

Бедные люди, пастухи носили сапоги из войлока с кожаной подошвой. Малоимущие слои населения были вынуждены носить обувь на подошве сандалий, которая представляла собой кожаную подошву, которая крепилась к ноге ремешками.

Казахи ценили шкуры куланов, сайги и тигров, а также темные меха - енота, выхуоля, соболя, куницы и белые - горностая и хорьков. Самыми дорогими мехами были меха соболя и куницы, остальные ценились дешевле. Из шкур шили шубы. Общее название шубы у казахов - тон. Шубы из меха пушных зверей назывались «ишик». Меховая шуба, крытая высокосортным шелком, была

одним из самых дорогих предметов в приданом невесты. Она называлась «бас тон». Казахи знали технику изготовления шуб из лебяжьего пуха, пуха гагар и цапель. Шубы из меха покрывались сукном, шелком, парчой и т.д. и различались по названию ткани или по ее цвету. Только знатные люди носили шубу, крытую синим сукном и отороченную бобром - кок тон.

Шили шубы и из шкур домашних животных. Делали шубы и из козьих шкур. Из них выщипывали длинные волосы, оставляя подшерсток. Шуба из таких шкур называлась кылка жаргак. Из козьих шкур казахи выделяли замшу и шили из нее халаты, легкие плащи и штаны. Халаты и шаровары украшались вышивкой шелком. При вышивании мелких узоров на казахском национальном костюме мастерицы пользовались специальными прямоугольными или круглыми пяльцами в зависимости от очертания орнаментального рисунка или формы вышиваемого изделия. Вышивали иглами и шилом с крючком (для тамбурной вышивки) такие элементы казахского национального костюма, как женские и мужские головные уборы - желек, кимешек, саукеле, тельпек, такию, оборки женского платья, а также нагрудные украшения - омырауша, алка, замшевые плащи, халаты, шаровары.

Войлок один из традиционных материалов верхней одежды в казахском национальном костюме.

Кроме овечьей шерсти в одежде казахов широко использовалась верблюжья. Старинным видом одежды является шекпен - скатанный из верблюжьей шерсти широкий и сравнительно длинный плащ для защиты от дождя, бурана, любой непогоды. Шекпены делали из неокрашенной шерсти (желтые, белые) и окрашенной в синий, пурпурный и другие цвета. Парадные шекпены, как правило, были из окрашенной шерсти, их швы обшивались галуном.

В казахском национальном костюме отражены древние традиции казахов, связанные с их этнической историей, экономическими, социальными и климатическими условиями.

Сегодня национальная одежда казахского народа сохранилась в аулах. Её продолжают носить люди старших поколений. А также она является источником вдохновения для современных дизайнеров и модельеров.

Современные казахские костюмы отличаются изяществом, тонко подчеркивающим красоту и гордость казахского народа. Главная их особенность в национальных орнаментах, которые выделяют казахский стиль в любом фасоне одежды.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Маргулан М. С. Казахское прикладное искусство. – Алма-Ата, 1986.
- 2 Бойко Е. А. Полная энциклопедия рукоделия. – Москва, АСТ: Астрель, 2007.
- 3 Интернет сайт «Мастер класс».

ПРАЗДНИКИ БРИТАНИИ И КАЗАХСТАНА

ҒАЛЛАМ Ә., САЯСАТ А.

5 «М» сынып оқушылары, «Жас дарын» мамандандырылған мектебі,
Павлодар қ.

КАЗАНГАПОВ А. К.

ағылшын тілі пәнінің мұғалімі, «Жас дарын» мамандандырылған мектебі,
Павлодар қ.

Изучать иностранные языки – это жизненная необходимость. Но знание лишь языка – это недостаточно. Язык – лишь первое условие, необходимое для общения.

Знание английского языка важно не только как способ общения, но и как способ познания разных культур: достаточно сложно полноценно общаться и понимать друг друга, если смотреть на мир лишь с точки зрения своей собственной культуры.

Для того, чтобы лучше понять другой народ недостаточно только знание языка, очень важно познакомиться с культурой народа его традициями, ценностями, понять его мировоззрение и мировосприятие, суметь посмотреть на мир его глазами. Праздники и традиции составляют важную часть жизни любого народа. Ведь это история и наследие страны.

Во все времена у разных народов праздник был особым событием, его выделяли среди остальных будних дней, и он имел особое значение в жизни семьи, всего общества, страны. На протяжении долгих лет в праздничной культуре сохранилось множество памятных дат, и появилось немало способов отмечать ту или иную дату. Не смотря на то, что все праздники в какой-то мере разнообразны, многие из них имеют между собой нечто общее.

Праздники всегда существовали в культуре разных народов, а ныне существуют в культуре разных стран. Каждый день на нашей планете гремит какой-нибудь праздник. К праздникам готовятся, о

них помнят и не забывают. Они создают праздничную атмосферу и собирают людей вместе.

Праздники - неизменные спутники народной жизни. Праздники для нас – это возможность доставить радость близким людям. Праздник происходит там, где его чувствуют, где его ждут.

Известный русский учёный И. Снегирёв писал о понятии «праздник» так: «Само слово праздник выражает упразднение, свободу от будничных трудов, соединённую с весельем и радостью. Праздник есть свободное время, - знаменательное действие, принятый способ совершения торжественных действий».

Новый год для англичан – гораздо менее важный праздник, чем Рождество. Они считают его продолжением рождественских дней. Празднование Нового года (англ. New Year) в Великобритании отмечается не так торжественно и повсеместно, как в Казахстане и странах Европы. Этот праздник более любим в Шотландии, чем в Англии и Уэльсе.

В канун Рождества на центральной Трафальгарской площади Лондона устанавливают главную елку страны. Еще в 1841 году в Англии королевой Викторией был издан декрет о разрешении установления главной елки. Последние десятилетия новогодняя елка доставляется из Норвегии в знак благодарности норвежцев за помощь британцев в освобождении Норвегии от нацистских оккупантов во время Второй мировой войны. Новый год в Великобритании неразрывно связан с древними традициями и поверьями. В Великобритании большое распространение имеет обычай «Впускания Нового года». Жители британских островов впускали обычно в дом, Новый Год, делая это так: когда часы начинают отсчитывать последние в этом году 12 секунд, открывали заднюю дверь дома выпуская Старый Год, а с последним ударом часов – открывали переднюю дверь, чтобы в дом вошел Новый Год.

Самый главный обычай этого зимнего праздника, который неизменно почитают англичане - традиция первого гостя, которое называется «first foot». В Шотландии считается, что первый человек, который зайдет в дом после наступления Нового года, значительно повлияет на финансовое состояние. Согласно этому поверью, если после полуночи в дом зайдет темноволосый мужчина, то следующий год будет для этой семьи удачным. Если же в первой в дом войдет женщина или светловолосый мужчина, это предвещает неудачи в наступающем году. Гость должен принести с собой хлеб, уголек, щепотку соли, который символизирует тепло и достаток. По обычаю,

первый гость, войдя в дом, молча проходит к камину и кидает туда уголёк, после того, как он сожжёт уголёк в камине, все поздравляют друг друга, а гостя, принесшего удачу, обязательно нужно угостить хорошо. Этот обычай означает, что в доме будет царить покой и благополучие. Обычно все новогодние украшения остаются в доме с Рождества - к ним относятся веточки остролиста, омелы и плюща, которые вешают над дверью, на люстры и настольные лампы.

Британцы также чтят семейные традиции, поэтому многие из них встречают Новый год в кругу семьи за празднично накрытым столом. Традиционное блюдо - это, конечно, индейка - блюдо под соусом из крыжовника либо фаршированная под овощным гарниром. Также на столе обязателен пудинг. Пудинг готовят из хлебных крошек, муки, сала, изюма, яиц и различных пряностей. Перед подачей пудинг обливают ромом, поджигают и пылающим ставят на стол. Традиционный английский новогодний напиток - пунш. К излюбленным новогодним лакомствам британцев относятся ещё: яблочный пирог, овсяные лепёшки круглой формы с отверстием посередине, сыр кеббен, а из горячих блюд - жареный гусь, бифштексы. В Шотландии также выпекают необычный песочный торт с миндалём, орехами, марципановыми фигурками и национальными символами из сахара.

Звучит тост «Your good health!» - За ваше здоровье! «Happy New Year!» – С Новым годом!

В Англии Деда Мороза зовут Санта Клаус. В новогодние дни для детей в театрах разыгрываются представления на сюжеты старинных английских сказок. Перед сном дети ставят на стол тарелку для подарков, которые им принесет Санта Клаус, а в башмаки кладут сено - угощение для ослика.

Всю новогоднюю ночь уличные торговцы продают игрушки, свистульки, пишалки, маски, воздушные шары.

Новый год в Казахстане является главным праздником года – самым долгожданным и самым красивым праздником. На Новый Год принято дарить подарки, ставить в доме красивые елки, украшать их разноцветными шарами и гирляндами. По истине - это самый красивый праздник в году. Новый Год с нетерпением ждут в каждом доме, к нему долго и тщательно готовятся.

Подготовка к празднику начинается в середине декабря. Улицы, магазины, фирмы и предприятия украшаются гирляндами, игрушками и плакатами, на улицах появляются украшенные елки. Почти в каждом городе на главной площади устанавливается главная елка города,

украшенная игрушками, электрическими гирляндами. Кроме этого, устанавливаются красивые ледяные скульптуры, снеговики и фигуры Деда Мороза (каз. Аяз ата) и Снегурочки (каз. Акшакар).

Существуют народные поверья, как нужно встречать новый год. Самая известная поговорка гласит: «Как Новый год встретишь, так его и проведешь». Поэтому прилагаются все силы, чтобы встретить его весело, с друзьями и родными. Говорят также, что перед праздником следует вернуть все долги.

Существует поверье, что Новый год нужно встречать в новом белье, тогда болезнь не приступит. Важным компонентом новогодней ночи является загадывание желаний. Говорят, что самые сокровенные желания, загаданные в новогоднюю ночь, обязательно исполнятся в Новом году. Существует также способ загадывания желания, который гарантирует почти 100 % его исполнение. Пока часы бьют 12, нужно написать желание на листочке бумаги, сжечь его, размахать пепел в бокале шампанского и выпить его.

Празднование начинается около 23 часов, семья садится за празднично накрытый стол. Незадолго до 12 произносят тост «за старый год». Без 5 минут 12 по телевизору и радио на всех каналах транслируется традиционное новогоднее обращение главы государства к народу Казахстана, затем с боем курантов, часы бьют 12, исполняется национальный гимн, все пьют шампанское и поздравляют друг друга с Новым годом. Это самые радостные и волнующие минуты года!

Многие жители затем выходят на улицы, идут поздравлять друзей и знакомых, и просто встречающихся на улицах людей, запускают праздничные фейерверки, хлопушки, зажигают бенгальские огни. На площадях города у главной елки устраиваются праздничные представления с песнями, танцами, народ веселится до утра. Для большинства эта ночь становится действительно незабываемой!

Стол в Новый год казахстанцы стараются накрыть разнообразно и красиво. Существует поверье, что новогодний стол по своему обилию должен быть щедрым праздничным столом, как бы обеспечивает благополучие на весь следующий год и считается залогом богатства семьи.

Второй Новый год, празднуемый в Казахстане, это Наурыз мейрамы. Отмечают его в соответствии с восточными традициями 22 марта.

Наурыз мейрамы («рождение весны») – это долгожданный и радостный праздник у казахского народа – это торжество весеннего обновления, любви, плодородия и дружбы.

В народе верили, что чем размашистее будет отпразднован праздник Наурыз, тем счастливее пройдет год. Отсюда – изобилие праздничных традиций и обрядов. Накануне Наурыза в Казахстане было принято убираться в домах, расплачиваться с долгами, мириться тем, кто поссорился, поскольку, как утверждали пожилые казахи, когда наступает время Наурыза, все недуги и неудачи должны обходить их стороной.

В ночь перед торжеством в знак пожелания обилия молока, урожая и дождя все емкости заполнялись молоком, айраном, зерном, ключевой водой, а в день Наурыза все старались быть в хорошем настроении, при встрече обнимались с друг другом, желали друг другу счастья.

Празднование Наурыза начиналось традиционной встречей рассвета, связанного с древним ритуалом – «Если увидишь родник – расчищай его исток». Встречая рассвет, все жители по традиции, взяв в руки лопаты, кетмени, собирались в условленном месте у родника или арыка и расчищали его. После этого всем народом под руководством старейшин высаживали деревья. При этом по установившейся традиции говорили: «Пусть останется в памяти от человека дерево, нежели стадо», «Срубил одно дерево – посади десять!».

После исполнения ритуальных обрядов три человека в качестве жыршы – зазывалы ходили по улицам, площадям, дворам и приглашали всех на торжество. Они облачались в красочные, праздничные одежды. Это могли быть персонажи казахских сказок – Алдар Косе, Жиренше и красавица Карашаш.

Потом начиналось веселое и торжественное представление. Все веселились, поздравляли друг друга с наступлением Нового года, желали друг другу добра, пели песни, которые в старину были сложены специально для этого праздника – Наурызжыр, устраивали соревнования мужчины с женщиной, дуэль в скороговорках – жанылтпаш, отгадывании загадок – жумбак.

В эти дни готовилось много праздничных угощений, которые символизировали достаток и богатство в наступающем году. В полдень на установленном месте у селения резали быка и варили из его мяса кушанье под названием «бель-котерер», что переводится как «выпрямляющий стан», поскольку бык являлся одним из самых сильных животных, и пища из него приносила людям силу и выносливость. Дастархан накрывали в каждом доме. Трапеза начиналась ближе к полудню, до и после которой мулла читал молитвы, чтя память предков. По завершении старший по возрасту из присутствующих давал благословение (бата), чтобы из года в

год в семье была благодать. У казахов при праздновании Наурыза непременно считалось присутствие числа «7», олицетворяющего семь дней недели – единицы времени вселенской вечности. Пред аксакалами ставили 7 чаш наполненных традиционным Наурыз-коже, приготовленным из семи сортов семи видов злаков, состоящий из 7 ингредиентов, символизирующих 7 элементов жизни. Это вода, мясо, соль, жир, мука, злаки (рис, кукуруза или пшеница) и молоко, которые символизируют радость, удачу, мудрость, здоровье, благосостояние, скорость, рост и божественную защиту.

На основе изученных теоретических материалов нами были сделаны следующие выводы. Праздники – это история и наследие страны, и они имели огромное значение для развития человеческого общества вперед. Праздники сближают людей, они поддерживают чувство коллективизма. Праздники требуют уважительного отношения к себе и уважительного отношения людей друг к другу, проявление гостеприимства ко всем.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Бородулина Н. В. Мифы и легенды народов мира. М., 2011.
- 2 Смирнова Н. С. Об источниках и вариантах казахского героического и сказочного эпоса // Вести АН КазССР, 1953.
- 3 Американа. Англо-русский лингвострановедческий словарь. Издательство «Полиграмма» 1996 г.;
- 4 Edvin Hartlend. English Fairy and Folk Tales. Легенды старой Англии. М., 2007.
- 5 Электронный ресурс. <http://www.greenwich-hotel.ru/blog/english-christmas/>
- 6 Электронный ресурс. <http://www.2uk.ru/holidays/holid20>
- 7 Электронный ресурс. https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/pravoslavnyie-jiteli-kazahstana-prazdnuyut-rojdestvo-226262/
- 8 Электронный ресурс. <https://www.bnews.kz>.

БЕСІК – КИЕЛІ МҮЛІК

ЖАПИШОВА Ж. Ө.

5 сынып оқушысы, Академик Қаныш Сәтбаев атындағы
мектеп-балабақша оқу-тәрбие кешені,
Баянауыл ауданы, Мұса Шорман ауылы
МАСАЙНОВА К. Б.

өзін-өзі тану пәнінің мұғалімі, Академик Қаныш Сәтбаев атындағы
мектеп-балабақша оқу-тәрбие кешені,
Баянауыл ауданы, Мұса Шорман ауылы

Бірінші сыныпта оқып жүргенімде, отбасымызда дүниенің есігін ашып нәресте келді. Әр қазақ отбасы дүниеге келісімен бабадан қалған салт-дәстүрді орындайды. Менің әжем бар. Сондықтан да болар сәбидің кіндігі түскеннен кейін туған-туыстарды шақырып, бесікке бөлеу рәсімі орындалады. Менің бұл рәсім жайлы білетінім өте аз болғандықтан маған бәрі қызық әрі керемет болды. Ата-бабамыз мұра етіп қалдырған қазақтың салт-дәстүрлері қандай әдемі! Қарт-шежіре демекші, маған әжелерімнің бесік жайлы айтқандары біраз. Алайда мен бесік жайлы көбірек білгім келіп, қызығушылығым артып, мені ерекше сезім жетеледі. Мен бесіктің шығу тарихын, бесіктің пайдасын, бесікке байланысты тыйымдар мен ырымдарды, бесіктің бүгінгі күндегі рөлі туралы зерттеп білуге бел будым. Зерттеу барысында әжелермен сұхбат жүргізіп, көптеген әдебиеттер мен энциклопедиялардан мәлімет алдым.

Бесік-жаңа туылған бала үшін, қасиетті мүлік, алтын ұя болып есептеледі. Қазақ халқында бесікте тербелмеген адам жоқ. Қазіргі коляскалардан қарағанда, бесіктің пайдасы әлде қайда көп. Атам қазақ баланы босқа бесікте тербетпеген. Ал туылған баланы бесікке салу-қазақ халқы үшін мәртебелі, қасиетті дәстүр болып есептеледі. Қазақтар балаларын бесікке жатқан кезеңнен бастап тәрбиелейтін. Баланың денесі түзу болып өсуіне бесіктің пайдасы көп [1, с. 64].

Аңызға сүйенсек, ең алғашқы бесік Жетісу мен Алтайдың бойын мекен еткен Айдархан бидің кезінде пайда болған. Айдархан бидің әкесі, төңірекке белгілі Мизам баба, қазақ даласына ағаш отырғызумен, орманды көбейтумен айналысса керек. Өзі сүрген ғұмырында еккен көшетталдардан үлкен бау-бақшалар өсіп шығыпты. Мизам бабаның о дүниеге сапар шеккенінен хабардар қытайлар, бақилық бабаның еңбегін көреалмаушылықпен өртеп жіберіпті. Сол уақытта Мизам бабаның баласы, Айдархан би, алыс ауылға сапар шегіп кеткен екен. Би түсінде әкесін көреді, лезде бір сұмдықтың болғанын сезген ол, үйге қарай аттың басын бұрады. Ауылға асығыс жетіп, ну орманның

орнында шөл далаға айналған ауылын көріп қатты қапаланады. Бірақ жылдар өте береді. Айдархан би үйленіп, ең тұңғышы туылады. Бірақ туыла сап, сәби тоқтамай жылай береді. Оған шартарапқа аты шыққан емшілер де көмектесе алмайды. Бір күні бала жылауын тоқтатады. Әкесі қуанып кетіп, жүгіріп үйге кірсе, оны ақ шапан киген бір қария өрттен ама қалған сынық бұтақтарға жатқызып, сәбиді тербетіп отырады. Айдархан би жақын келгенде, ақсақал ғайып болады. Оның орнында қалған ағаш бұтағымен Айдархан, қазіргі «бесік» деп айтылып жүрген бұйымды жасайды. Осылайша, «бесік» көшпелі қазақ халқының ажырамастай мұрасына айналады.

Бесіктің құрылымы алып жүруге жеңіл, ықшам және берік. Бұл үй шаруашылығымен айналысып жүретін анаға қалай қолайлы болса, көшіп-қонып жүргенде, баланың өзінің де денінің сау болып өсуіне де тиімді. Айталық:

Біріншіден - қол-аяғын ербендетіп бос жатқан сәбидің ұйқысы тыныш болмайды. Ұйқысы қанбаған баланың зердесі толық жетілмейді.

Екіншіден - баланың мазасыздығы ананың психологиясына әсер етеді. Бұндай жайсыздық сүт арқылы сәбиге беріледі. Сондықтан бесікке жатпаған бала болашақта сабырсыздау болады.

Үшіншіден - баланы бесіктен шешкен кезде сәби керіліп-созылып, рахаттанады. Денесінің әртүрлі күйде болуы оған демалыс сыйлайды.

Төртіншіден - сәбидің тұла бойы таза болып, тазалыққа бойы үйренеді.

Бесіншіден - бесікті баланың денесіне дымқыл, сыз дырмайды. Құрғақ болады. Ол мықты денсаулық кепілі. Әрі қол-аяғы сыптай болып өседі.

Алтыншыдан - бесік белгілі бір ырғақпен ғана тербетіледі. Баланың жүйкесі бір жүйе, тәртіпке түседі.

Жетіншіден - бесіктегі балаға ана әлдіі әбден сіңеді. Қайырымды мінез қалыптасады. Бесік жырын тыңдаған баланың қанына ұлттық қасиет дариды.

Сегізіншіден - бесік сәбиді сырттан келетін кері энергия немесе тіл-көзден сақтайды.

Бесік туралы айтқанда, баланы бесікке салу ырымы жайлы айтып кетуіміз керек. Өйткені ата-бабамыздан қалған қайсы бір дәстүрді алып қарасаң да, белгілі бір маңызы әрі пайдасы бар. Кіндігі түскен баланы бес күннен кейін бесікке салады. Бесікке салу рәсіміне ауыл-үйдің әйелдері шақырылады, олар өздерінің шашуға деген заттарын ала келеді. Ал бесікке салу жолы ауылдағы ұлын ұяға, қызын қияғы қондырған, өнегелі әжелерге, әйелдерге

тапсырылады. Алдымен бесіктің жабдықтарын орын-орындарына қояды. Содан кейін бесікті адыраспанмен аластап шығады.

Ананың ұйқысы тыныш болу үшін және жын-шайтанды қуу мақсатымен адыраспанды отқа жағып, түтетіп, баланы бесікке бөлерден бұрын бесікті айналдыра ырымдайды. Кейде бесіктің бел ағашына қыздырылған темір тигізіп те ырымдайды. Сосын баланы бесікке бөлерден бұрын «тыштырма» ырымы жасалады. Бесіктің түбек тесігі арқылы бауырсақ, көмпит және басқа тәтті дәмдер жапа тармағай астына тосылған алақандарға тасталады. Басқарушы әйел, «тышты ма?» дегенде, қасындағы әйелдер іле-шала «тышты» деп шу ете түседі. Әрбір жақсылықты үнемі шашу шашумен қарсы алатын халқымыздың бұл дәстүрі балаға бесік құт дарытсын деген ниетпен туған рәсім. Бұдан кейін бала бөленген бесіктің үстіне жеті нәрсе жабылады. Бірінші-бесік көрпе, одан кейін шапан, кебенек, тоң жабу, жүген және қамшы сияқты бұйымдармен жабады. Тоң, шапан жабу ержеткенде халықшыл болуына, жүген тез өсіп, ат үстіне ойнақ салсын. Кебенек пен қамшы-ел қорғайтын ер болсын деген тілек. Бесікке бөлеу рәсімінің соңында бесік жыры айтылады. Осы «бесік жыры» арқылы халқымыз өзінің сол бөбекке деген тілегін, үмітін, жақсы адамзат болып, өмірден өз орнын тапса деген арманын білдірген.

Әлди, бөпем, ақ бөпем,

Ақ бесікке жат бөпем.

Қонақ келсе қой бөпем,

Құнан қойды сой бөпем.

Бармақтары майысып,

Түрлі ою ойысып,

Ұста болар ма екенсің?

Тандайларын тақылдап,

Сөйлегенде сөз бермей,

Шешен болар ма екенсің?

Сол сияқты бір өлеңінде Ильяс Жансүгіров:

Бөл-бөл бөбек, бөл бөбек,

Бөріден бөстек ки, бөпем.

Ерінбей еңбек ететін,

Еліңе бол елгезек.

Елгезек болсан иісін

Ендеше саған екі емшек, -

Бұл өлеңде бөбекке қойып отырған ана шарты жеке бастың қамын ойлау емес, еткен еңбегін қоғам игілігіне жұмсалатын болсын деп бала алдына қойылған халықтың мақсаты етеді [2, с. 44].

Бесікке қатысты тыйымдар мен ырымдар.

1 Бос бесікті тербетуге болмайды.

2 Бесікті сатуға болмайды. Бесікті саудаламайды, Айтқан бағасына сатып алу керек.

3 Кез келген адамға беруге болмайды.

4 Аяқ астына тастауға болмайды.

5 Бесіктің өзін отпен аластап қояды.

6 Бос бесікті еш уақытта жабусыз қалдырмау керек. Үстіне ақ мата жауып, ең болмағанда ұршығына орамал байлап қою қажет.

7 Бесіктің теріс жағына отырмайды.

8 Бесік жасайтын шеберлер ынсапты болуы тиіс. Киелі дүниенің баған аспандатпауы керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 «Қазақ халқының салт-дәстүрлері» энциклопедиясы. – Алматы: Алматыкітап, 2006. – 64 б.

2 Қалиев С. Халық педагогикасын насихаттаудың маңызы мен мәні. Мұрагер журналы, 1992. – 44 б.

ХАЛҚЫМЫЗДЫҢ МӘДЕНИ МҰРАСЫ – ТЕРМЕ ТОҚУ ӨНЕРІ

НАМАЗОВА А. М.

география пәнінің мұғалімі, Лекер ЖНББМ,
Павлодар облысы, Баянауыл ауданы, Лекер с.

ҚАБДРАХМАНОВА З. Р.

8 сынып оқушысы, Лекер ЖНББМ,
Павлодар облысы, Баянауыл ауданы, Лекер с.

Қолөнер халық өмірімен, тұрмысымен бірге жетіліп, бірте қайнасып келе жатыр. Сан алуан түрлі қолөнер бұйымдар әсемдігі, өрнегі тұрмысқа мән берумен адамдарға рухани ләззат әкелген. Көз салып байыптап қараған адамға бұйымдардағы түрлі-түсті ою-өрнек, оның орналасуы адамзат дүниесінің табиғатпен біте қайнасқан сонау заманнан келе жатқан қарым-қатынасын, көңіл-күйін, жан дүниесіндегі тылсым күштердің бірлігін аңғаруға болады. Қолөнерін шеберлері табиғат сұлулығын өнер туындыларын арқау еткен. Өнер туындыларының бет бедеріне ширатыла түскен ғажайып өрнектер өзгеше бір тілмен ақтарыла сыр шерткендей. Қазақ

қолөнерінің түрі, сапасы, өрнегі, бояуының өмірге келуі көшпелі өмірмен тығыз байланысты.

Шебердің келуі көшпелі өмірмен тығыз байланысты. Шебердің қолынан шыққан бұйымдар күнделікті тіршілікпен қатар сол заманның ортақ қолөнер мәдениетінің баға жетпес үлгісі. «Шебердің қолы ортақ» деген мақал ел ішінде бекер айтылмаса керек. Нағыз шеберлікке жету үшін табандылық, іскерлік, талғампаздық, білім қажет. Шығармашылық ізденіс үстіндегі халық шеберлері тұрмысқа қажетті қолөнердің алуан түрлерін ойлап тапты. Өз ұрпағының «сегіз қырлы, бір сырлы» өнегелі, өнерлі болып өсуін мақсат еткен ата-анамыз өз бойындағы бар асыл қасиеттерін ұрпақтан ұрпаққа үйретіп келген.

Тоқу өнері – қазақ халқының ежелден келе жатқан қолөнер саласының бірі. Бұл тамаша өнер қазіргі заманда жалғасын тауып, көрші халықтардың өнер шығармашылықтарымен толысып, дамып, әсемдігімен, көркемдігімен көз тартып, эстетикалық талғамда өркендей бермек.

Ғасырдан ғасырға, атадан балаға өзінің өміршеңдігімен үзілмей жетіп, жетіліп отырған қасиетті тоқыма өнерінің баға жетпес айтулы туындылары – кеше мен бүгіннің ертеңге қалдырар асыл мұрасы.

Алаша – бүктеуге, жинауға, алып-салуға қолайлы мүлік. Мұны ұсталатын орнына қарай әрі енді, әрі көлемді етіп жасайды. Өрмекпен тоқылған алашаның ені әдетте 40–45 сантиметрден аспайды. Сондықтан бірнеше кесіндісін біріктіре құрауға тура келеді. Бұл үшін шебер тоқылған материалдың ұзына бойы мен енін өлшеп, одан кейін неше бойы кесіп, құрау қажеттігін есептейді. Әдетте өрмек жіптерінің 35–40 сантиметрдей тоқуға келмей қырқылады. Мұны «өрмектің қырқындысы» дейді. Алашаның бойларын құрау үшін осы қырқынды жіпті пайдаланған жөн. Бұл жіптер ақ, қара, қызыл, – 4 түсті делік. Ендердің жапсар бойын осы 4 түсті жіпті кезектестіре отырып бұзау тіс тігісімен аралықтарын 1–2 сантиметрдей етіп қосымша сыналана еңгізілді де алашаның көлемі үлкейе түседі. Терме тоқудағы өткермелеу, ілмектеу, мәймөңкелеу жұмыстарының барлығы да есептеп санау арқылы, әрбір ілінген жіп санын ұмытпай есте сақтау арқылы орындалады. Термелеп тоқу әдісі қазақтың өрмек өнерінің ең көп тараған және көркем дүниелерді тоқуға ең бір қолайлысы деп саналады.

Қайыра теру тәсілімен тоқу құрылатын өрмектің ерсі жібі мен қарсы жібі 3–4 түсті бояулармен боялады да, бұлардың екеуі бірдей теріліп, өрмектің екі жағынан тоқылып шығады.

«Кежім теру» немесе «бұқар теру» тәсілі көп түсті және әр түрлі өрнектен теріліп жасалатын басқұр мен алаша тоқу үшін қолданылады. Мұндағы өрнектер ерсісі мен қарсысындағы әр түрлі жіптерден теріліп, бір жіп осы бірнеше түсті жіптерден терілген өрнектің астында бос қалып отырады. «Орама теру» тәсілдерімен де басқұрлар, алашалар тоқылады. Мұндай жағдайда өрнектің ерсісі, қарсысы және арқауы бәрі бір түсті жіппен құрылып тоқылады. Бұған көбінесе ақ не қызыл түсті жіптер қолданылады. Тоқу барысында әр түсті жіптерден өрнек салынып, оны жібі өрнектің ерсісіне қолмен оралып, арқаумен бекітіліп отырылады. Бір теру тәсілі тек ғана басқұр тоқуға қолданылады. Мұндай басқұрлардың ерсі мен қарсы жібі көбінесе бірыңғай ақ жіппен, кейде қызыл жіптен құрылады да, өрнегі қызыл, қара, көк және басқа түсті жіптер теріледі. Мұның бәрін қазақтың қарапайым өрмегімен жіңішке лента тәріздендіріп тоқиды. Тақыр тоқу немесе тақыр кілем тоқу әсіресе Қызылорда облысында көп дамыған өнер Оған түк орамай, өрнек беретін жіпті ерсі мен қарсының өз бойында бояп алады да, жай өрнек әдісімен тоқи береді. Тақыр кілемді кейде жіптерін боямай - ақ, ақ жіп пен қара жіпті кезек келтіріп тоқиды. Сөйтіп көлденең жолақ, кейде ұзын жолақ, сондай-ақ кеңірдек өрнектер тоқылып шығады. Түктеп теру әдісімен еңсіз шағын кілем, кілем, қоржын, түрлі төсеніштер тоқылады. Мұндай өрнектің өрнектеуіш жіптері ерсі мен қарсыға аралас бойлай тоқылады. Бой жіптер қатарында тұрған өрнектеуіш жіп өрнек бетінде бос қалып отырады да, соңынан ол кеселмен қырқылып тасталады. Осыдан өрнек бетінде түк пайда болады. Осыдан біраз уақыт бұрын timeturk.com сайты түрік қолөнершісі әлемдегі ең ұзын алаша тоқығаны туралы хабар таратқан еді. Хатай провинциясының тұрғыны, алаша тоқудың шебері Абдолла Акар Гиннестің рекордтар кітабына енуді алдына мақсат етіп қойыпты. Muslim.kz сайтының жазуынша, ол бұл алашаны бел жазбай 39 күн тоқыған екен. Алашаның ұзындығы - 35 м, ені - 80 см, ал қалыңдығы - 1 мм.

Терме тоқу өнерінің құрылысы: Әр халықтың рухани әлемі ең алдымен оның дәстүрлі өнерінен бастау алады. Ал өнердің дамуы халқтың өнерімен тығыз байланысты. Ұлттық қол өнердің жиынтығы бұл киіз үй. Киіз үйдің қанқасы ағаштан, жабындысы киізден, төсеніші тағыда алаша деп аталады.

Алашаның өнегіне байланысты бірнеше түрі бар:

- 1 Ала теру
- 2 Қызыл теру

3 Алалша жүз теру

4 Орталы тегеріш

5 Шым иеру

Алаша қой жүнінен иіріліп, боялып, ширатып арнайы құралдармен тоқылып дайындалады. Алаша тоқитын құралдар мыналар:

Қылыш, адарғы, серу ағаш, мосы ағаш, күзу жіп, көтеру ағаш.

Алаша құру-Алаша құру үшін 3-4 адам керек. Үшбұрыш формасында 3 қазық қағылады. Ұзындығы алашаның көлеміне қарай дайындалады.

Күзу байлау-Күз жіп ешкінің қылынан алдын ала иіріп дайындалады. Күзу байлайтын адам екі қазықтың ортасында отырып, ерек жіп пен ұрғашы жіптің арасын айырып отырады. 2-3 қыз жіпті жүгіріп айналдырып жүреді, Күзу байлайтын адам алашаға салынатын өрнектің жібін санап, түсін тандап есептеп отырады. Тоқылатын өрнек әр түрлі ұзындықта болады. Тоқитын кезде екі қабатталып жататыны ескеріліп, 5-7 метірлік бөлмеге құрылады.

«Рухани жаңғыру – ұлттық өрлеудің ұлы күші» «Мен халқымның тағлымы мол тарихы ықылым заманнан арқауы үзілмеген ұлттық салт - дәстүрлерін алдағы өркендеудің берік діні ете отырып, әрбір қадамын нық басуын болашаққа сеніммен бет алуын қалаймын». Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы мазмұны мен мәні аса терең тарихи құжат іспетті. Мақаланың атауының өзі айтып тұрғандай, болашаққа атқарылар іс – қимылдарымыз айшықтап берген құнды бағдарлама болып есептеледі.

Рухани жаңғыру аясында Лекер негізгі мектебінде «Туған жер» арнайы жобасының «Тәрбие және білім» кіші бағдарламасының өлкетану аясында қыздар арасында терме тоқуды үйрендім.

Осы дәстүрлі өнерді жалғап келе жатқан санаулы жандардың бірі бізге үйреткен Толеухан Жайнагүл апай терме бауды тоқудың қыр-сырын үйретті.

Мен бірден қызығушылық танытып, ұршықты қолыма алғаш рет ұстап жіптерді ширатып алдым, содан тоқитын құралды мектептің ішіне орнатып күнде мектепке келіп термі тоқуды жалғастырдық. Тоқылатын баудың ою-өрнегі мен оның түстері шебердің үнемі ойында жүреді. Бұл іс табандылық, логикалық, математикалық есеп пен асқан зеректілікті талап етеді. Әйтпесе, баудың пішіні ою өрнегі шықпайды. Қолданбалы қолөнерін тиімді әдістерін сабақта қолдану.

Қазіргі өмір талабы – оқу тәрбие процесін түбегейлі өзгерту. Оқушылардың сабаққа қызығушылығын арттыра отырып сапалы,

әдепті ұрпақ тәрбиелеу. технология сабағында іс жүзінде нақты жұмыс жүргізілетіндіктен, оны меңгеру үшін ерінбей еңбек ететіндей төзімді және жинақы болу керек. Ал бұл көп оқушының шамасы келе беретін қасиет емес.

Бүгінгі жастарға оқу міндет,
Тек қана оқуменен өнер білмек.
Өнер-білім, адалдық, ар-намысты,
Жоятын надандық қой, жаман індет.
Бар қиынды тек қана ғылым жеңбек,
Оқыса басқа елдердей қатарға еңбек.
Егерде мал керек болса, қолөнер үйренбек керек.

– деп Абай атамыз жырлаған. Оқушылардың логикалық ойлау қабілетін дамытады, пәнге қызығуын арттырады, өмірге кездесетін түрлі қиындықтарды жеңуге тәрбиелейді. Ұлттық қолданбалы қолөнерді тәрбие құралы ретінде пайдалана білу барысында, халқымыздың үлгі-өнегесі, салт-дәстүрін ұрпақ санасына сіңіруде үлгі боларлықтай педагогикалық іскерлік, шеберлік, шығармашылықпенен еңбек ету қажет.

Қорытынды:

Сөз соңында айтарым, халқымыздың салт – дәстүрлері мен әдет ғұрыптары – қазақ елінің кескін келбет, болмыс бітімі. Рухани жаңғыруымыздың ең тиімді тетігі. Ғасырларға созылған тарихымыздың айнасы. Сондықтан да біз оларды жадымыздан шығармай жаңғыртайық. Қазіргі заман талабына сай халықтың қолөнері жаңарып, жаңа технологияларды қолданып, жұқа киізге түрлі ою түрлерін салып, киім түрлерін тігіп кие бастау өнері жетілуде, жаңалықтар ашылып, халқымыздың сүйікті қолөнерлері келешекте де қолданыстан шықпайды деген сенімдемін. Қазіргі заман талабы бәсекеге қабілетті алған білімінді өмірде пайдалану. Осы қол өнерді үйреніп алсам болашақта пайдасы тиеді деп ойлаймын.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 «Пайдалы кеңестер» журналы.
- 2 «Мектептегі технология» журналы.
- 3 Нұрғалиева Р. Н. Шаңырақ, 1991
- 4 Қасиманов Р. Қазақ қолөнер. 1996
- 5 Шебердің қолы ортақ. Энциклопедия.
- 6 «Технология» оқулығы. 5-9 сынып.

КӘРІ ЖІЛІКТІҢ КИЕСІ

ҚАБДУАХИТ Н. С.

5 сынып оқушысы, Нығманов атындағы ЖОББМ,
Павлодар облысы, Ақтоғай ауданы, Жанабет селосы
АДУОВА А. Т.

Қазақ тілі мен әдебиет мұғалімі, Нығманов атындағы ЖОББМ,
Павлодар облысы, Ақтоғай ауданы, Жанабет селосы

Қазақта төрт түлік мал сойғанда оны 12 жілікке бөлшектейді. Сол бөлшектердің бірі кәрі жілік аталады. Етті, өте мығым, оңайлықпен шағылмайтын қатты сүйек болғандықтан оны тұрмыстық дүниелерге пайдаланады және оған қатысты түрлі наным бар. Қаржілік деп те аталады. Малдың қолындағы ең төменгі, жерге тік шаншылған, тоқбас жілікке тұтасатын жілік. Ол малдың алдыңғы кеуде бөлігін көтеріп, жерге табан тіреп таянақтау, кәрі жілік бұлшық еттері арқылы қолдың бүгіліп, жазылуына қозғаушы күш қалыптастырады. Әрі оның «Қаржілік» деп аталуы қолдың, білектің қарына ұқсатудан болса керек. Кәрі жіліктің сыртқы тұрқы бүкірейген ақсақалды кісінің тұрқына ұқсаса, айдар басымен иіліп келген көрінісі бейне адырналы садаққа ұқсайды. Ол мал жіліктерінің ішіндегі ең қатты, шағылмайтын сүйек. Ондағы бұлшық еттер сіңірлі көрінгенімен, жегенде тым жұмсақ келеді.

Тарихи-археологиялық зерттеулерге негізделгенде, ертедегі тайпалар садақтың жебе ұшын ірі малдың тісі мен осы кәрі жіліктің сүйегінен де жасаған. Қазақ дастарқанындағы кәрі жілік малдың қол жіліктерінің ішіндегі ең кәделісі есептеледі. Жолы бас, жамбастан кейінгі үшінші орында тұрады. Табаққа дербес аталы жілік есебінде түсе алады. Қырғыз халқы жілікті «Ер жігітті қырық жолдан қағады» деп, кәделі есептемейді.

Салт-дәстүрге бай халқымыз ықылым заманнан бері ырым-тыйымдарға баса мән берген. Соның ішінде ас дайындап, табақ тартуда кәрі жіліктің қасиетіне ерекше маңыз қойды. Жақында әулетіміздің өмірден өткен үлкендерінің әруағына Құран бағыштап, ағайынға ас берген едік. Осы жолы табақ тартуға аса мән бердім. Кімге қандай жілік қою керектігін, оның қаншалықты маңызы бар екендігін ұқтым. Әрбір жіліктің өзіндік орны, тәрбиелік мәні бар екен. Мәселен, жастайымыздан «кәрі жілікті жастарға жеуге болмайды» дегенді естіп өстік. Бірақ ешқайсысымызды «неге?» деген сұрақ мазаламапты. Оны кімнің жегеніне де назар аудармаппыз. Тіпті, кімге тартылатын кәделі сый екеніне қызықпаппыз.

«Қазанға ет салғанда кәрі жілікке баса мән беру қажет. Алдымен, «бісімллә» деп осы жіліктен бастап салады. Еттің барлығын ұстап тұратын қасиеті болғандықтан, құда табаққа салмайды. Қонаққа, бөтен адамға емес, керісінше үй иесіне немесе ағайынға береді. Мұның себебі «кәрі жілікте шаңырақтың құты бар» деп ырымдалады. Сондай-ақ, өсіп келе жатқан қыз балаға «оң жақта отырып қаласың» деп ұстатпаса, «сүр бойдақ боласың» деген сеніммен бойдақ жігітке бермейді. Қазақта бас пен кәрі жілікті ерекше қастерлеп, үлкендерге ұсынған. «Кәрі жілік болмаса, бастың қадірі болмайды» деп, екеуін бір қазанға асатын болған. Егер бас пен кәрі жілікті бірге аспаған болса, 9 аю айдаған, 50–30 дүре соққан және үлкен ірі қарадан айып қоятын болған.

«Әкесі тірі бала бас мүжімейді» деп, басты жастарға бермейді. Ал кәрі жілікті балаларға ерте қартайып кетеді деп бермейтін болған. «Кәрі» сөзі ұлы, үлкен, қастерлі деген ұғымды білдіріп тұрған соң оны балаларға бергенде құны қалмайды деп тек жасы үлкен кісілерге тартқан. Кәрі жілікте тұрған түк те жоқ. Тек үлкен мен кішінің арасындағы жарастық пен мәдениетті қалыптастыру мақсатында осындай ұғым қалыптасқан. Бұл – қазақтың ас мәзірін ұстана білгенінің, әр адамның қоғамдағы өз орнының болғанының көрінісі, – дейді этнограф Болат Бопай.

Мал сойылып, ет асылғанда кәрі жілікті үйдің үлкені мүжіп, тазалап қояды. «Мал-жанымның амандығы үшін» деп босағаның оң жағына байлайды. Бұл – береке мен ынтымақ, құт пен ырыс өз шаңырағында мәңгі тұрақтайды деген ырым.

Этнографтардың сөзіне сүйенсек, қазақта оң босағаға ілінген кәрі жілік тіл тиюден, көз сұғынан, ит-құстан сақтайды деген наным бар. Сондай-ақ, босанатын әйелдің айналасына үйдің төбесінде ілініп тұрған кәрі жіліктерді әкеліп қоятын болған. Сүйектерді санаған аяғы ауыр әйелдің толғағы жиілейді деген сенім психологиялық амал ретінде қолданылса керек.

«Бұдан басқа, кәрі жілікті асып жеген күні түнде оны далаға тастамайды. Халқымыздың ескілікті ұғымынша кәрі жілік құрық ұстаған күзетші, мал-жанды бөле-жаладан аман сақтаушы, ел қорғаушы батырдың бейнесі деп түсінген. Ауыл көшкен күні қариялар керегеге ілінген кәрі жіліктерді қой қораның төріне, қора төңірегіндегі жартас қуысына, тал-теректердің бұтағына арнайы іліп кетеді. Ердің алдыңғы қасына да іліп қоятын болған. Мұндағы басты себеп – ағаш, шөп қыстырылған кәрі жілік түн ішінде бейне құрық ұстаған күзетші секілденіп, малды, ер-тұрманды ұры-қарыдан,

жаудан, қасқырдан қорғайды деп сенгендіктен», – деп жазады этнограф Болат Бопай өзінің «Қазақ кәдесі» кітабында.

Қазақта кәрі жілік ел басын сақтайды, күзетеді деп оған тіс тигізбей, мүжиді де, «кестетокыр» деген біз сүйегінің қуысына ши, шырпы, шыбық сияқты жінішке ағашты көлденең қыстырып, оны оң жақ босағаға, шаңыраққа, қорасының айналасына жіппен байлап іліп қояды. Сөйтіп кәрі жілік тіл тиюден, көз сұғынан, ит-құстан сақтайды деп нанады, – деп жазады этнограф Болат Бопай өзінің еңбегінде.

Ел арасында бұл туралы аңыз да бар. Оны бізге Білім беру ісінің үздігі, еңбек ардагері Нұридиден Есмағамбетов айтып берді. «Ертеде бір байдың қорасын қырық қарақшы торуылдапты. Бірақ, қанша тырысса да, малын ала алмаған екен. Байдың қорасын қарулы жасақ күзетіп тұрыпты. Бірақ, таң ата қарауылдар көзден ғайып болады екен. Ұрылар тылсым жайды түсінбейді. Ертесіне біреуін тыңшылыққа жұмсайды. Ол байға жолаушы кейпінде келіп сыр тартады. Байдың жалғыз ұлы мен бәйбішесінен өзге ешкімі жоқ екен.

Тыңшы қайта келіп:

– Байдың малын күзететін не жалшы, не күзетшісі жоқ. Бәрін барладым. Көршілерінен де сұрадым. Ешбір жасағы жоқ. Бізге елестеген болуы керек, – дейді. Ұрылардың басшысы:

– Ендеше, бүгін шабамыз, – деп атқа қонады.

Бұл жолы да ұрылар қораға тақап келгенде қарулы жасаққа кезігеді. Ұрылардың бірнешеуі жараланып, кейін шегінеді. Ертесіне ұрының басшысы байға өзі барып:

– Байеке, мен ұры едім. Он күн болды сіздің малыңызды торып жүргеніме. Бірақ, қоранызды күзеткен қалың әскер алдырмайды. Күндіз көзден ғайып болады. Не сыр, не киеніз бар, айтыңызшы? – деп ағынан жарылыпты. Бай ұрыны ертіп алып, қорасында ілулі тұрған кәрі жілікті көрсетеді:

– Әкем марқұм дүниеден өтерінде: «Кәрі жілік көрсен, қорана байла. Малыңа қорған болады» – деуші еді. Өсиетін орындап, кәрі жілік іліп қойдым. Содан бері малға қасқыр да шаппады, ұры да түспеді, бірде-бір малым жоғалмады, қайта мыңғырып өсіп келеді. Соның шарапаты болмаса, менде басқа кие жоқ, – дейді. Құдіретке бас иген ұрылар баймен дос болыпты. Ниетінен қайтып, адал кәсіпке көшіпті деседі» дейді ардагер атамыз.

Кәрі жілікті жеуге болмайтының мәні мұншалықты тереңде жатқанын ойламаппыз. Мұны естіген соң өзім де қосымша мәліметтер іздеп көрдім. Жоғарыдағы аңыздан бөлек мынадай аңызды да оқыдым. Сіздерге де керек болар деген оймен жариялағанды жөн көрдім.

«Ертеде байдың жалғыз ұлы болыпты. Ол керуен тартып, қалаға саудаға аттанады. Сапарға шығар кезде әкесі: – Балам, мына кәрі сүйекті қойнына салып ал. Қауіп-қатерден аман боласың, – дейді. – Әй, әке-ай, сенің-ақ ырымың таусылмайды екен, – деп ұлы селсоқ қарайды. Бірақ әке көңілін қимай, көп қапшықтың біріне лақтыра салады. Межелі жеріне аман-есен жетіп, саудасын жасап елге қайтады. Жолда керуенге қаракшылар шабуылдайды. Бала не істерін білмей, қатты сасады. Сол кезде арт жағынан қарулы жасақ пайда болып, қаракшыларға қарсы ұмтылады. Тонаушылар сескеніп, кейін шегінеді. Қапылыста бір қаракшының қаңғыған оғы баланың аяғына тиіп, жараланып қалады. Ғайыптан пайда болған жасақ керуенді аман-есен елге жеткізеді. Бірақ ел шеті көрінгенде көзден ғайып болады. Бала үйіне келіп, әкесіне болған жайды баяндайды. Сонда әкесі: – Ұлым, ырымның сырын енді түсінген боларсың. Кәрі жілікке Құдай осындай қасиет дарытқан. Сен балалық қылып, кәрі жілікті көп қапшықтың біріне салып алдың. Сонда да керуенің Ғайып Ерен Қырық Шілтеннің шылауында болды. Егер ықыласың күшті болғанда жебе де дарымас еді, – деген екен. Осыдан бастап ел аузында «Кәрі жілік ер жігітті қырық жолдан қағады» деген сөз қалыпты».

Міне, бұл кәрі жіліктің қасиеті жайында ертедегі ата-бабалардың сана-сезімінен туындаған аңыз. Соғымның кәрі жілігін күні бүгінге дейін халқымыз әр жылы келетін ұлыстың ұлы күні наурыз мерекесіне арнап, сақтауы, наурыз күні данагөй қариялар наурыз батасын жасап, жас етпен қосып ауыз тиюі де осы түсініктен қалған. Көктемге аман-есен жеткізген кәрі жіліктің қасиеті деп сенеді. Наурызкөжеге салынатын кәрі жілікке данагөй қариялар бата беріп, жаңа жылды қарсы алады. Ұлтымыздың сыйлы қонағына кәрі жілік ұсынуы – лайым ата-баба әруағы қолдасын деген ниет. Ал «Қаржіліктің жасын берсін» деген тілек ол сүйектердің ішіндегі ең ұзақ сақталатын және лақтыруға келмейтін мүше болғандықтан пайда болса керек. Ата-бабаларымыз қонағына кәрі жілікті ұсынуда ата-бабаның әруағы қолдап, жаратқан жар болсын, іргең берік, байлық берекен ырысты, бәле-қазадан аман бол, ғұмыр жасың ұзақ болсын деген ізгі тілекті көзде ұстаса керек.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы қайтыс болған кезде бейітінің ішіне қырық кәрі жілік қойған екен. Діни сенім бойынша, кәрі жілік қабірді қорғап жатады деседі. Бұл жайында Дихан Әбілевтың естелігінде: «Мәшекеннің бейіті 2 бөлмелі үй түрінде салынған. Төргі үйінде шкаф тұр, ондағы екі қатарда араб-парсы тілінде жазылған 60 кітап жиюлы екен. Шкафтың үстінен тірі күнінде қолданған ер-тоқымын қойыпты. Үйдің онтүстік жақ қабырғасында қойдың 40 кәрі жілігін ілген екен

(діни сеніммен қарағанда 40 жілік күзетші болу керек). Осы төргі үйдің астын биіктігі 2 метр, ұзындығы да сондай өлшемде терең етіп қаздырған екен. Мәшһүр Жүсіптің денесі осы айтылған жерде жатыр. Сақал-шашы сол қалпында, денесі сары екен. Тірі күнінде толық адам болған болу керек. Кеуде сүйегі өте көтеріңкі, іші аздап қабысыпты. Сол жақ аяғы кішкене семіңкірейін депті, өйткені сол аяғының өкшесін (етін) бірдеңе жеген сияқты», – деп жазады. Әулиенің діни кітаптары, ыдыс-аяқтары, ер-тоқымы мен ат әбзелдерін және басқа да өзі тұтынған заттарын сағанасына қойдыруы, олай-бұлай жүрген жолаушылар пайдалансын деген ниеті екен.

Ел аузындағы аңыздардың астарында бір шындық жатқаны ақиқат. Олай болса, бүгінде ұмыт болып бара жатқан ата-дәстүрдің бұл түрін қайта жаңғыртып, оны ұрпақтар сабақтастығында кеңінен қолдана білсек игі.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Ұлы тұлғалар сериясы. Мәшһүр Жүсіп Көпеев. – Алматы, 2013.
- 2 Электрондық ресурс. <https://baribar.kz/77480/kari-zhiliktinh-kiesi-turaly-bilemiz-be/>
- 3 Ана тілі газеті. 19 - Ақпан, 2015.

ҰЛТТЫҚ КИМДЕР – ҰЛТЫМЫЗДЫҢ АЙНАСЫ

ҚАЗАНҒАП Ж. С., ЕЛЖАСОВА А. Е.

10 сынып оқушылары, Облыстық көп салалы дарынды балаларға арналған лицей-интернаты, Павлодар қ.

ЗАУАТ Р.

тарих пәнінің мұғалімі, Облыстық көп салалы дарынды балаларға арналған лицей-интернаты, Павлодар қ.

Қазақ халқының қолөнері көне заман тарихымен бірге дамып, бірге қайнасып келе жатқан бай қазына. Оның бір ұшы туысқан Орта Азия халықтарының және орыс халқының қолөнерімен де ұштасып жатыр. Қолөнердің басты бір саласы – киім тігу. Ұлттық киімдердің қалыптасуы мен түр - сипаты халықтың наным-сенімдері мен көрші ұлттармен мәдени-экономикалық байланысы әсерінен жылдар бойы өзгеріп отырды. Ерте заманнан күні бүгінге дейін өзінің қадір-қасиетін жоймай, қолөнерінің озық үлгісі ретінде ғана емес, әрі әсем, әрі ыңғайлылығымен де пайдаланудан қалмай келе жатқан қазақтың ұлттық киімдері әлі де аз емес. Олардың кейбіреуін

ескінің көзі қарттар күнделікті киіп жүрсе, енді біреулерін қыз ұзату, келін түсіру тойларында ойын-сауыққа пайдаланады.

Қазақ халқы салт-дәстүрлерімен қатар, ұлттық киімге байланысты ырымдар мен тыйымдарды ұстанған. Ежелгі заманнан бастап, ата-бабаларымыз «бастан бақ таяды» деген ырымға сене отырып, бас киімдерін жерге тастамай іліп қойған. Бас киімнің төбесін басып кимейді, оны айырбастамайды, ешкімге сыйламайды, саппайды. Сыйлыққа тек киілмеген, жаңа бас киім алып беруге болады.

Аяқ киімді төңкеріп қоюға немесе теріс киюге болмайды. Ата-бабамыздың пайымдауынша, аяқ киімді теріс киген адамның жолы болмай, жамандыққа ұшырайды. «Етік жолға бастайды, шалбар (жастансан) сорға бастайды» деген наным бойынша жорықта басқа жастанатын ештеңе болмағанда, етігін жастанып жатқан. Сұқ тиген баланы ұлтаракпен үш рет ұрып, ұшықтаған. Жаңа ұлтаракты аяқ киімге саларда алдыңғы жағының басын бойлата тіліп, иесінің «жолын ашу» ырымын жасаған.

Дәстүр бойынша, қыз ұзатылар сәтте жеңгелері әкесінің үйіне арнайы келіп, үкілі тақиясының орнына басына сәукеле кигізіп, енесінен байғазы алған. Жаңа түскен келін кемінде бір жыл желек жамылып жүреді. Сонымен қатар, «шарғы салу» салты бойынша ұзатылған қыз сінлісіне «ендігі кезек сенікі, бақытыңды тап» деген ниетпен орамал тарту етеді. «Келіннің беті айдай жарық болсын, жемісті ағаштай ұрпағы көп болсын» деп ырымдап, жыршы келіннің бетін оң қолымен қызыл торғын орамал оранған қамшымен ашады. Күйеу жігіт қалыңдығын алып бара жатқанда оның етегінен басып, шапанын алып қалады.

«Жағалы киім» ретінде және ұлттық киім ретінде қазақтар ежелден шапанды бағалап келген. Адамға құрметін, сыйластығын білдіретін «шапан кигізу», «иығына шапан жабу» деген дәстүрлер бар. Бұрын хандар батыр, билерге құрмет көрсету нышаны ретінде, арнайы тіктірткен шапанды олардың иығына жапқан, сонымен қатар түрлі мемлекеттік қатынастарды бекіту белгісі ретінде де шапан жіберетін болған. Ханның өзі киген шапанын сыйға алу – қазақ халқында үлкен мәртебе. Қазіргі таңда да түрлі той - салтанаттарда қадірлі адамдарға, сыйлы қонақтарға шапан жабу ғұрпы ғасырдан - ғасырға ұласып келе жатыр.

Құдандалық салтында да шапан кигізу, киітке «жағалы киім беру» - құрметтеудің және құдалық, жекжаттық қатынастың белгісі, айғағы ретінде саналған. «Жігіт түйе» аталатын кәдеге екі түйе және міндетті түрде сырт киім мен ер-тұрман беріледі. Баланы бесікке

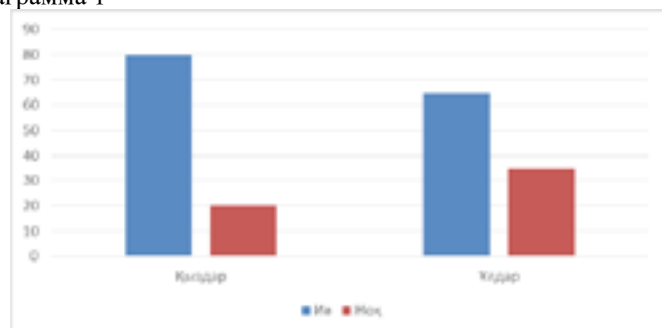
салғанда бесіктің үстіне жеті түрлі сырт киімдерді (шапан, тон, ішік, тайжақы т.б.) жабатын ырым бар. Киімнің жағасын басу – жамандық пен зұлымдық шақыру деп сенген. Киімді бісмилла деп оң қолдан, оң аяқтан бастап киеді, сол аяқтан, сол қолдан бастап шешеді. Киімді желбегей жамылуға болмайды. Өйткені аруақтар жеңсіз кебін киіп, кебінің желбегей жамылып үйге кіреді деп сенген. Тек екі қолы жоқ, мүгедек адам киімді желбегей жамылады. Тозбаған киімді тастау да – жаман ырым. Егер адам оны кигісі келмесе біреуге сыйлауы керек.

Ұлттық киім – қазақ халқының көркіне көрік қосқан сәндік үлгісі. Қазақ халқының ұлттық киімдерінің түрі ұлт мәдениетінде сыйсияпат, дипломатиялық қатынастарда ескерткіш, белгі ретінде жүрген. «Ең әдемі киім – ұлттың киімі» - деген ұлы адамдар. Жапондар кимоносын келістіріп жүр. Шотландықтар да қалар емес. Әлемдік жұлдыз ер-азаматтарының өзі шотландық юбканы арланбай киіп, осы арқылы сәнқой екендерін дәлелдейді. Ал қазақ ұлттық киімдерінің тарихы Ұлы дала көшпенділерінің тарихымен тығыз байланысты. Көшпенділер өздерінің бірнеше мыңдаған жылдар бойы ұласып келе жатқан салт - дәстүрін, киім кию мәдениетін, ғажайып өркениетін мұра ретінде жас буын өкілдеріне қалдырды. Осы таңға дейін алтындай құны кетпес қазынамыз қазіргі күнде тек той – думандарда, наурыз мейрамында ғана киіліп жүр. Ал күнделікті өмірде біз бүрмелі, тана, шытырма, жармалармен сәнділенген көйлекті, жүн бетін ішіне қаратып, кең етіп тігілген, оюлы шалбарды кие алмаймыз. Неге?

Мемлекеттік тілде білім алып жүрген оқушыларға ұлттық оюмен әшекейленген мектеп формасын неге кимеске деген ойдың жетегінде отырып, ақылдасып бір шешімге келдік. Қазіргі кездегі тұрмыста қазақ ұлттық киімдері қолданылмайды. Ұлттық киімге сұраныс жоқ, өйткені бүгінгі таңда қажеттілігі жоқ. Ұзын бүрмелі көйлек, үкілі бөрік тағы басқа киімдер күнделікті өмірде киюге ыңғайсыздық тудырады. Жас ұрпақтың ұлттық киімдер жайлы білімдері таяз. Сондықтан мектеп құндылықты танып білуіне мүмкіндік береді. Егер ұлттық киімдердің үлгілері ұлдарға, қыздарға костюм ретінде тігіліп саудаға шықса, қазақ мектептерінде, яғни мемлекеттік тілде оқитын мектеп оқушылары мектеп формасы ретінде киер еді.

Біз мемлекеттік тілде оқытылатын сыныптары арасында анкеталық жұмыс өткізе отырып, «Келешекте ұлттық үлгіде тігілген мектеп формасын киюге қалай қарайсыздар?» деген сұрақ қойдық. Мемлекеттік тілде оқытылатын сыныптарында жалпы оқушылар саны 154. Олардың 89-ы қыз болса, 65-і ұл.

Диаграмма 1

Кесте 1 – Анкета нәтижесі:

Оқушы	Иә	Жоқ	Барлығы
Қыздар	80%	20%	100%
Ұлдар	65%	35%	100%

Анкета қорытындысы бойынша 72,5 % оқушы келісiмiн бердi. Олардың iшiнде 58 % қыздар, 14,5 % ұлдар. Бұл сауалнама нәтижесiне оқушылардың пiкiрiне қарай отырып, осы идеяны iс жүзiне асыру, сонымен қатар ою-өрнекпен сәнделген мектеп формасын кию, қазiргi оқушылардың ұлттық мәдениетi мен мұраның ұмытылып қалмауына жол бермейдi. Себебi ою-өрнекпен әшекейленген қолданбалы өнердiң барлық туындылары өзiндiк стильдерiмен ерекшеленедi. Қолданбалы өнердiң әртүрлi пәндерiнде ою-өрнектер өзiнiң ерекшелiгiн сақтай отырып, тек қана нақты өзiне тән тәртiпте орналастырылады.

Еуразия даласын қоныс еткен көшпелi ел қазақтардың басқа халықтарға ұқсамайтын киiм үлгiлерi табиғи ерекшелiктер мен көшпелi тiршiлiкке сәйкес қалыптасты. Халқымыздағы тарихының, ой дүниесiнiң қайталанбас көрiнiсi - қазақ киiмiнiң ою-өрнегi мен әшекейi. Ол бiздiң ұлттық мәдениетiмiз.

Қорытындылай келе, қазақтың ұлттық киiмдерi этникалық тарихы, экономикалық, әлеуметтiк және климаттық жағдайлары бойынша қазақтардың ежелгi дәстүрлерiн бейнелейдi. Ғасырлар бойы қазақтың ұлттық киiмдерi қарапайымдылық пен ұтымдылықпен ерекшелендi.

Бүгiнгi Қазақстан мәдениетi дамыған, алдыңғы қатарлы мемлекет. Қазақстанның болашағы жас буын өкiлдерiнiң қолында. Келешек ұрпақ ата-бабаларымыздың өткенiне, тарихына, салт-

дәстүрiне, өнерiне қызығушылықпен қараса, оны танып бiлгiсi келсе, бұл үлкен жетiстiк.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Кенжеахметұлы С. Қазақ халқының тұрмысы мен мәдениетi. Алматы: Алматыкiтап, 2006.
- 2 Асанова А. Қазақтың ұлттық киiмдерi. Каталог - оқулық.
- 3 Қаралұлы А. Ұлттық дүниетаным.
- 4 Жәнибеков Ө. Қазақ киiмi. Алматы, 1996.
- 5 Балақаев М. Қазақ тiлiнiң мәдениетiнiң мәселелерi. Алматы: Қазақстан, 1965.
- 6 Захарова И. В., Ходжаева Р. Д. Казахская национальная одежда. 1964.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ МӘДЕНИ-ГИГИЕНАЛЫҚ ТЫЙЫМ СӨЗДЕРIНIҢ ЕРЕКШЕЛIКТЕРIН АНЫҚТАУ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ ЦИФРЛЫҚ ФОРМАТТА ТЫНЫС БЕРУ

КАРАБАШЕВА А. Ю.

10 сынып оқушысы,

Дарынды балаларға арналған № 8 лицей-мектебi, Павлодар қ.

Әр ұлттың тарихи дамуында ерте заманнан қалыптасып келе жатқан рухани асыл мұрасы әдет-ғұрпы, салт-дәстүрi бар, олар арқылы халықтың күн көрiсi, тұрмыс-салты, мiнез-құлқы ерекшелiктерi мен дүниетанымының сыр сипаты айқын көрiнедi. Ата-бабаларымыз өздерi тiршiлiк етiп отырған орта, табиғат, тұрмыс-тiршiлiк болмысын, ел-жұрт арасындағы қарым-қатынас, жақсы-жаман кезеңдердi ой елегiнен өткiзiп, әр кез оған деген өз көзқарасын бiлдiрiп отырған. Халқымыздың әдет-ғұрып, салт-дәстүрi жеткiншек ұрпақты адалдыққа, адамгершiлiкке, жақсылыққа үндеп, олардың сана-сезiмiн, дүниетанымдық қабiлетiн дамытуды көздейдi. Халқымыздың ғасырлар бойы жасасып, бiзге жеткен асыл мұралардың бiрi – тыйым сөздер. Олардан халқымыздың әдет-ғұрпы, наным-сенiмiн ғана бiлiп қоймай, бойымызға тәлiм-тәрбие сiңiреміз.

Қазақ ғылымында ғалым А. Салқынбай тыйымды былай сипаттайды «Тыйым – ұлттық дүниетанымның көрiнiсi, қазақ халқының табиғатты тану жолындағы өмiрден түйген тәжiрибесiнiң сөз түрiндегi бейнесi» деген [1, 38 б.]. Қазақ тыйымдары – далалықтардың, яғни ата-бабаларымыздың қалдырған мол мұрасы.

Өзіндік қалыптасу, даму жолы бар. Тыйымдар мен ырымдардың даму сипатын олардың қалыптасуы мен ішкі танымдық ерекшелігіне қарай ғалым А. Салқынбай былайша жүйелейді:

1 Көне кезеңде пайда болған қазақтық тыйымдар;

2 Ислам діні енгеннен кейін пайда болған тыйымдар [1, 42 б.].

Көне замандарда пайда болған тыйымдар, негізінен, қазақты түсініктер мен танымдарды, ұлттық пайымдаулардың сипатын танытса, мұсылман діні енгеннен кейін пайда болған тыйымдарда ислам дінінің әсері мен ықпалы мол болады. Мысалы: дүйсенбі күні жаңа киім киме, біссимила демей ас жеме, құран оқығанда жалаңбас отырма, құран оқығанда аяқ айқастырма, жұма күні аруақтарға арнап иіс шығар, жұма күні көшуге болмайды, аяқты құбылаға қаратып жатуға болмайды т.б. Ырымдар мен тыйымдар халқымыздың әлеуметтік өмірінде, тұрмыс-тіршілігінде жас буын тарапынан бұлжымай орындалып отырған. Тыйым сөздер заң ретінде қабылданып, құқықтық норма деңгейінде қолданылған. Халқымыз ырым-тыйым сөздерді пайдаланып, баршаға бірдей, міндетті түрде орындатқан. Мұның өзі қоғамдағы үлгі-өнеге, әдептіліктің негізгі қағидасы болып қалыптасқан. XIII ғасырда қазақ даласын аралаған Еуропа саяхатшысы Платон Карпини қазақ халқының жазылған конституциялық заңы болмағандықтан, әділеттілік пен әділетсіздікті, адалдық пен арамдықты, жақсылық пен жамандықты ажырататын әдет заңы бар екенін жазады. Бұл әдет заңы — тыйымды бұзған адамның кінәлі саналатынын, кінәға тартылатынын сипаттап жазады. «Егер кімде-кім осы шарттарды орындамаса, - деп жазады П. Карпини, - ондай адамды жазаға кеседі. Не ол адам көп мал төлеп (ақы) барып, бақсыға күнәсін аластатуы керек» [2, 32 б.].

С. Кенжеахметұлының «Қазақ халқының тұрмысы мен мәдениеті» атты кітабына сүйенсек, тыйым сөздерді тәрбиелік мағынасына қарай былай бөлген: үй тұрмысына, қоршаған ортаға, іс-әрекетке қыз балаға, әйелге, бала, бала тәрбиесіне, нанға, бесікке, ыдыс-аяқ, тағамға, киім түрлеріне, киім киюге, жол жүруге, табиғат құбылыстарына, әдептілік пен ізеттілікке, малға және т.б қатысты деген [3]. «Бүйірін таяну – қайғының, жағын таяну – мұң-шердің, жүресінен отыру – әдепсіздіктің белгісі» деп танып, оған тыйым салған. Демек, тыйым – халықтық педагогиканың құрамдас бөлігі. Тыйым үлгілері мен сөздері ел ішінде өте көп.

Ғалымдардың пайымдауынша, тыйым сөздер қолданылу мазмұнына қарай: адамның түрлі қарым-қатынасына, табиғаттағы тылсым күштердің киесі ұруына қатысты, аруақтың қаһарынан, пәле-жаладан қорғануға арналған тыйым сөздер деп бөлінеді.

Тыйым сөздердің медицина саласында алатын орны ерекше. Ең бастысы – денсаулық. Денсаулық – баға жетпейтін жалғыз ғана асыл дүние. Ол адам өміріндегі ең бағалы дүние болғандықтан, әр адам баласы өз денсаулығына көңіл бөле қарау қажет, оны орынсыз ысырап етпеу керек, үнемі денсаулықтың қорын көбейтіп отыру керек. «Ең басты байлық – денсаулық» деп халық бекер айтпаған. Сол себепті әр адам ең бастысы өзінің жеке бас гигиенасы аса көңіл бөлу керек, олар – дене тазалығы, шаш, тырнақ күтімі, тіс және ауыз гигиенасы, киім-кешек және аяқ киім тазалығы. Гигиена – аурулардың алдын алуға және денсаулық сақтауға көмектеседі. Гигиена грек сөзі «Gugieinos» - емдеу, денсаулық әкеледі деген мағына береді, профилактика деген ұғым [4]. Тыйым сөздердің мазмұнынан тәрбиенің бірнеше түрін көруге болады. Атап айтсақ, тұрмыстық-шаруашылық, еңбек, мәдени-гигиена, экологиялық тәрбие, әдеп мәдениеті деп қарауға болады. Ал мәдени-гигиеналық тақырыбындағы тыйым сөздерді жеке алып жіктедік:

а) *Тазалыққа тәрбиелеу.* Тазалық тәрбиесінде жас ұрпақтың дені таза, тәні сау болып өсуі үшін жеке бас тазалығын сақтауға арналған тыйым сөздердің орны ерекше: шелектегі суға аузыңды салма, саусағыңды аузыңа салма, шашыңды аяқ астына тастама, сыпырғышпен ұрма, шалбарыңды жастанба, дәрет суын аяқ асты төкпе, құдыққа түкірме, тамақтың үстінен аттама, итке ожаумен ас құйма.

ә) *Эстетикалық тәрбие.* Эстетикалық тәрбиеге қатысты адамның сыртқы көрінісінің жарасымдылығы мен жүріп-тұру әдебіне байланысты бір алуан сөздер бар: шашыңды жайма, тақымыңды көрсетпе, езуіңді керме, талтайып отырма, шаш-тырнағыңды өсірме, бөркінді теріс киме, кіндігіңді ашпа.

б) *Киім кию және ұқыптылық.*

- бас киімді теріс киюге, кез келген жерге тастай салуға болмайды, биікке іліп қою керек. Әсіресе, аяқ астына тастамау керек. Мұның себебі, бастан бақ тайып, бас ауруына тап болады. Басы айналып, тілі байланып, иманы қашады. Адам баласынан қадірлі, ақылынан қасиетті ештеңе жоқ.

- киімнің жағасын басуға болмайды.

- қыз бала басына ақ, қара орамал тартпайды. Ақ – жаулықтың, қара – қайғының белгісі болып саналады.

- тозбаған киімді тастауға болмайды.

- қыздарға ер баланың киімін киюге болмайды. Жаман ырым.

в) *Баланы қауіптен сақтапдыратын тыйымдар:* отпен ойнама, оттан аттама, пышақты шалқасынан қойма, пышақтың жүзін жалама, аяқ-қолыңды жіппен байлама, түнде суға барма, жүгіріп үйге кірме.

Медицина (лат. medicina: medicus - дәрігерлік, емдік) – адамдардың денсаулығын сақтау мен нығайту, сырқаттарды емдеу мен аурудың алдын алу, денсаулық және жұмысқа қабілеттілік жағдайында, адамзат қоғамында ұзақ өмір сүруге жетуді көздейтін тәжірибелік іс-әрекеттің және ғылыми білімдердің жүйесі [4].

Ата-бабамыз тыйым сөздерді бала тәрбиелеу үшін ғана пайдаланбаған, оның денсаулығына, қауіп-қатерден аман-есен сақтап қалуына, тазалықты сақтауына, ұқыптылыққа, өз-өзіне дұрыс қарауына, жүріп-тұру әдебіне де көп көңіл бөлген. Тыйым сөздерді медицина тұрғыдан қарасақ, онда – санитарлық-гигиеналық нормалар, тазалық сақтау, қауіп-қатерден сақтану (өрттен, апаттан, т.б.), адамның денсаулығына әсер ететін әрекеттер жатады. Төмендегі кестеде бірнеше тыйым сөздерді алып оның дәстүрлік танымын және қазіргі медицинадағы көрқарасын салыстырып көрдік:

Кесте 1

№	Тыйым сөздер	Дәстүр танымы	Медицина көзқарасы
1	Саусақ, қолды орынсыз ауызға салуға болмайды.	Әдепсіздік белгісі.	Түрлі ауру шақыратын микробтар ауызға түсуі мүмкін.
2	Бас киімді тебуге, лақтыруға, теріс киюге болмайды.	Жақсылықтың барлығы адамның мандайына жазылады деп есептеледі. Сондықтан бас киімнің орны ерекше.	Бас киімді әрқашан таза, ұқыпты ұстап, төрге іледі. Бұл – тазалық сақтау белгісі.
3	Ыдыста беті ашық қалған тағамды жеуге болмайды.	Беті ашық қалған тамақты «сайтандар аралап кетеді» деп, тамақтың беттерін жауып жүру керек.	Өйткені зиянкестер, жәндіктер түсіп кетуі мүмкін.
4	Суға түкірмейді.	Өйткені су, ауа, күн, от сияқтылар адамзатқа қажетті құндылық. Оны сақтауға міндеттіміз.	Адам түкірігінде көптеген зиян микробтар болуы мүмкін.
5	Аяқ-қолды жіппен байлауға болмайды.	Себебі бұл қол-аяғы байланған тұтқынды еске салады.	Жіппен байлаған кезде, аяқ-қолдың тамырлары кесіліп кетіп, адам көп қаннан айырылуы мүмкін. Бұл адам өміріне өте қауіпті.
6	Басты шайқауға, тісті қайрай беруге болмайды.	Жүйке ауруына шалдыққан адам ғана осылай істейді.	Басты көп шайқай берсе, басы айналып, адам есінен танып қалуы мүмкін. Ал тісін қайрай берсе, тістері түзеу болмай, қисық өсуі мүмкін.
7	Адамға қарай түшкіруге, түкіруге болмайды.	Бұл қылықтардың барлығы әдепсіздік болып саналады.	Адам түкірігінде көптеген зиян микробтар болуы мүмкін.
8	Екі езуді керуге болмайды.	Себебі бұл әдепсіздік болып саналады.	Егер езуін көп керіп жүрсе, аузы үлкейіп кетуі мүмкін.

9	Екі қолды төбеге қойып отыруға болмайды.	Басына қайғы-қасірет түскен адам ғана екі қолын төбесіне қойып отырады.	Адамның төбесінде көптеген жүйке тамырлары бар, сондықтан адам басын сақтап жүру керек.
10	Жакты таянбайды.	Қайғы-қасіреттен әбден қажыған адам ғана жағын демеу етіп, таянады.	Жакты таянған кезде, тістің өсуіне әсер тиеді, тістері түзеу болмай, қисық өсуі мүмкін.
11	Өтірік жылауға болмайды.	Бұл – қайғы-қасірет шақыратын жаман ырым.	Көп жылау адамның жүйке жүйесіне әсер етеді, ол психологиялық және физиологиялық ауруларға алып келуі мүмкін.
12	Кір киімді киюге болмайды.	Бұл әдепсіздік болып саналады.	Киімді әрқашан таза және ұқыпты ұстаған жөн. Бұл гигиеналық норма.
13	Қолды жумай, тамақ жеуге болмайды.	Тамақ жеудің алдында және сонында қонақтардың қолына жылы су құйылады. Қолға су құю оң жақтан солға қарай орындалады. Қол жуғанда қолдың әрбір саусағын жеке-жеке жуады.	Бұл гигиеналық норма. Жуылмаған қолда көптеген микробтар болады.
14	Тамақты асығып ішуге болмайды.	Тамақ ішер алдында «Бисмиллаһи раһмани раһим» деп нанды сындырып, ауыз тигеннен кейін басқа тағамды жейді. Бұл сөз «Мейірімді Алланың атымен бастаймын» деген сөз.	Асығып ішкен тамақ, асқазанда тез қорытылмайды, ішегінде тұрып қалуы мүмкін. Адам денсаулығына әсер тиеді.
15	Ыстық тамақты, шайды үрлеп суытпайды.	Тамақтың құты кетеді.	Ыстық тамақ, шайды үрлеген кезде бетін күйдіріп алуы мүмкін, сол себепті біраз суығанша күту керек.
16	Тамақты немесе шайды өте ыстық немесе салқын күйінде ішуге болмайды.	Тамақты аз-аздан алып, асықпай шайнап жейді.	Ыстық тамақ не шай асқазанға барған кезде көптеген ауруларға апаруы мүмкін, сол себепті суытылған тамақты жеп, шайды ішу керек.
17	Тамақты шынтақтап жатып, түреген тұрып немесе тым еңкейіп отырып жеуге болмайды.	Тамақты отырып жеген дұрыс.	Дұрыс отырып желінбеген тамақ асқазанда көпке шейін қорытылмайды.
18	Бейіт басында немесе жанында жеуге болмайды.	Ал көшеде, базарда, көлікте мүмкіндігінше көпшіліктің назарын аудартпай тамақтанған дұрыс.	Далада жеген тамаққа шаң-тозаң түсіп кетуі мүмкін.
19	Жуылмаған көкөністер мен жеміс-жидектерді жеуге болмайды.	Өйткені жуылмаған тамақтан адам ауруға ұшырайды.	Бұл антисанитария.
20	Тамақ жеп отырған адамды орнынан қозғалтпайды.	Әдепсіздік болып саналады.	Тамақ ішіп отырған адамға бөгет жасауға болмайды, тамақ дұрыс қорытылмай, асқазанға ауыр тию мүмкін.

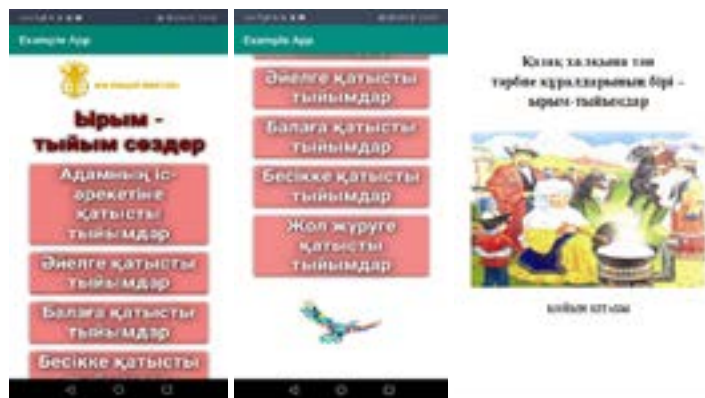

Халық медицинасында тыйым сөздерге былай түсініктеме береді:

1) Үлкендер «Бақаны өлтірме» деп тыйым салған, бұны – «Жаңбыр жауады» деп өлтіртпеген. Қазіргі медицина жағынан қарастырсақ: медицинада бақаның терісінде адамның денсаулығына қажетті көптеген биологиялық белсенді заттар бар дейді; ертеде бақаны сүттің бетіне қойса, сүт көпке дейін бұзылмайды екен, яғни қазір сүттен жасалған тағамдарға пайдаланады; халық медицинасында бақаны көптеп пайдаланады екен [5].

2) «Қасты жұлуға болмайды» деген тыйымға көптеген дәлелдер бар: шаріғат бойынша адам баласына қас жұлуға тиым салынған, өйткені шаріғатта сырт көзге әсем көріну үшін қас жұлу дұрыс емес [6].; дәрігерлер анықтағандай, қастың әр талын жұлған кезде мидің бір бөлшегі өледі деген. Нәтижесінде, өз-өзіне зиян жасап жүргендей боласын; медицина факультеттерінде оқытылатын Uvies Maskog профессордың «Эмбриология» кітабында былай жазылған: «Адам пайда болғанда алғашқы шаштар: эмбриондық дамудың төртінші кезеңінде қас бірінші болып өседі [7, 207].

Сонымен, тыйым сөздерді көне мұрамыз етіп сақтап, жас ұрпақтың санасына қазақ халқының ауыз әдебиетін жаңаша жолмен жаңғыру мақсатында Елбасымыздың «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласы аясында «Дала фольклорының антологиясы» бағыты бойынша тыйым сөздерді заманауи цифрлық форматта жаңа тыныс берілді, бұл – мобильді қосымша, қойын кітапшасы, олардың көмегі арқылы жас ұрпақ тыйым сөздер жайлы мағлұмат ала алады:

Сурет 1

Тыйым сөздерді тақырып бойынша саралап, медицина саласының бірі – гигиена тақырыбындағы тыйым сөздердің мән-мағынасы анықталды. Жас ұрпақтың санасына өзіміздің табиғатымызға тән салт-дәстүрімізді жаңаша жолмен жаңғыру өз маңыздылығын көрсетті.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Салқынбай А. Тіл. Таным. Білім. – Алматы: Эверо, 2008.
- 2 Ахметова З. «Дәстүр». 2011 ж.
- 3 Кенжеахметұлы С. Қазақ халқының тұрмысы мен мәдениеті. - Алматы: Алматыкітап баспасы, 2012.
- 4 Электрондық ресурс. <https://kk.wikipedia.org>
- 5 Электрондық ресурс. <http://herbalis.ru>
- 6 Электрондық ресурс. <http://alashainasy.kz>
- 7 Электрондық ресурс. <https://ok.ru>
- 8 Электрондық ресурс. Baq.kz
- 9 Электрондық ресурс. <http://www.arba.ru>

ТАЛҚАН ЖАСАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

КАРТАШОВА Л. А.

10 сынып оқушысы, № 1 қазақ орта мектебі, Ақсу к.

АПСАЛИКОВА А. М.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, № 1 қазақ орта мектебі, Ақсу к.

Халқымыздың қашанда қонақжайлылығымен, жомарттығымен танымал екені баршамызға мәлім. Және қонақ күту дәстүрі де өзінше бір мектеп. Қазақ халқының дастарқанын күнделікті және әдет-ғұрыптарға байланысты тағамдар деп екіге бөлуге болады. Қай халықтың болмасын дастарқаны, сол халықтың тұрмыс салтына, әдет-ғұрыптарына, тіршілік-тынысына қарай қалыптасатыны белгілі. Өйткені дәстүр, салт дегеніміз әрбір халықтың әдет-ғұрпына, ескідегі және соңғы ғасырдағы дүние тану ұғымына, діни нанымдарына, қоғамдық құрылысына қарай қалыптасқан.

Тары-талқанның өндірісін ұршықтай иіре ала алмай отырмыз. Ата-бабамыз тұтынған ұлттық асты көршіден алып жатырмыз. Күнделікті тағамды рационымызға кеңінен енгізе алмай отырғандықтан сұранысқа алаңдаймыз ба әлде талқанды көрі-кұртаң жейтін ас деп қораш көреміз бе екен? Қалай дегенмен де әп-сәтте дайын бола салатын, тойымды да сіңімді «сарталқан» мен «майсөктің» «Роллтон» мен «БигБоннан» артық ас екені анық.

Талқан (орыс. талкан, ағылшын. talkan) – қуырылған бидай, тары, т.б. келіге түйгенде немесе диірменге тартқанда жасалатын майда ұнтақ. Бидайды тары мен арпаны қуырып алған соң келіге түйіп, кол диірменге тартып, елеуішпен елеп, майда ұнтақ жасайды. Талқанды сорпаға, сүтке, майға, қаймаққа жаныштайды, оларды жанышқан талқан немесе аттас көже, ботқа дейді.

Талқан – көптеген тағамдарға таптырмайтын шикізат. Одан быламық, ботқа, атала дайындауға болады. Сондай-ақ сүтке, қаймаққа, сарымайға, сорпаға, суға бұлғап желінеді. Ол асығыста оңай дайындалатын тағам.

«Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» талқан – қуырылған бидай, тары т.б. келіге түйгенде немесе диірменге тартқанда жасалатын майда ұнтақ деген анықтама берілген. Талқанның түрі көп: олар – қуырған талқан, сарталқан, майталқан, ақ талқан, жиде талқан, алма талқан, құрғақ талқан [2, 664 б.].

Тары-талқан атамыздың асы десек, артық болмас. Себебі, осы бір дәнді дақылдың тарихы тым әріде жатыр. Қазақ фольклорында бұл тағам түрі ауызға көп алынады. Мәселен, «Ертөстік» ертегісінде батырдың алыс сапарына анасы арнайы тары қуырып береді. Тары сабанының азықтық сапасы бидай сабанынан екі есе артық екендігін ескерсек, 1 келі тары сабанында 0,41 азықтық өлшем, 23 грамм сінімді протеин болады. Тары жармасының құрамында крахмалдың мөлшері 81 пайыз, белоктыкі 12 пайыз, ал май мен қант жеке-жеке 3,5–0,15 пайызды құрайды. Тіпті, ондағы ақуыздың мөлшері күріш, қарақұмық жармаларынан едәуір көп. Сондықтан болар «Кеспе көже күн батқанша, бидай көже ел жатқанша, тары көже таң атқанша» деген сөз тектен-текке айтылмаса керек. Ертеректе жолаушылап шыққан қазақтың қоржынға тары-талқан салып жүретіні де сондықтан. Тіпті, ашаршылық жылдары Жетісу жерінде «Біз де келдік Кегенге (Райымбек ауданы), Кеген жақсы дегенде, Тары менен талқан жоқ, Суға шылап жегенге...» деген жыр кең тараған. Осыдан-ақ тарының қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіндегі маңызын байқауға болады.

Қазақтар дәнді дақылдар өсіріп, асқа пайдаланған. Көшпелі қазақтар дәнді дақылдарды көбінесе, отырықшы халықтардан айырбасқа алып отырған. Қуырылған тары, бидай, жүгеріні шөйдің тәттілігіне пайдаланған. Тарының тас диірмен арқылы ұнтақталған талқанын сүтке, суға езіп жеген. Талқанды жүгері, бидайдан жасаған. Талқанның сары майға араластырып жасалғанын «жент» дейді [3, 257 б.].

Талқан – қуырылған бидайдан, арпадан жүгеріден ұнтақталып дайындалады. Ерте кезде талқан дайындаудың екі тәсілі болған. Бірі – кол диірменге тарту, екіншісі – келіге тую. Екі тәсілмен дайындағанда да талқанның майдаланып, байқалып қоятын түйіршіктері болады, оны «талқанның сағы» дейді. Талқанның сағын бөліп алу үшін жайпақ табаққа салып екшелейді. Сонда сағы талқанның бетіне бөлініп шығады да, ұнтағы астында қалады. Бетіндегі сақты алып тастай отырып, талқанның ұнтағын бөліп алады. Талқан аса дәмді әрі құнарлы тамақ. Оны майға, кілегейге, қаймаққа кеулеп жеуге де, шайға салуға да болады. Талқан салған шай қою болады әрі тез суиды. Оны жентке қосады. Талқаннан әзірлейтін тамақты «сарталқан» немесе «майталқан» деп атайды. Сарталқан дайындағанда талқанды қойдың құйрық майына немесе жылқының майына араластырып, баяу жанған отқа қойып қуырады. Талқанды құмшекер салып дастарқанға құрғақ күйінде қоюға да болады. Оны кебегі көк тазартылмаған бидай ұнынан (2 не 3 сорт ұннан) әзірлеуге де болады. Ол үшін аздап май жағылған қазанға шақтал ұн салып ақырындап қуырады. Қуырылып қызыл-күрең тартқан ыстық талқанға сары май және құмшекер қосады, сонда ол өте дәмді болады. Оны балалар да сүйсініп жейді. Ұн талқанын майға, кілегейге, сүтке араластырып жеуге, шайға салып ішуге болады. 1 кг тал-қанға–200 г құмшекер, 200 г май қажет [1, 185 б.].

Халқымыз тарыны – «жауынгер дақыл» деп атайды. «Кеспе көже күн батқанша, бидай көже ел жатқанша, тары көже таң атқанша» деп бекер айтпаған. Сөктің тағамдық қасиеті мен түрлі ауруларға пайдасын білген. Ұзақ аурудан әлсіреген кісіні ашыған көжемен көтерген. Тары көже әрі сусын, әрі тамақ болады. Бозада ашытады. Қуырылған бидайдан, арпадан жүгеріден ұнтақтап дайындалады.

«Талқан – көктеген және термоөндеуден өткен бидай, қара бидай, сұлы және арпадан жасалған өнім. Күш беретін құнарлы тағам әсіресе, балаларға, жүкті әйелдерге, қарттарға пайдалы. Поволжье, Орта Азия, Оңтүстік Сібірдің көшпелі халықтарының көне рецептілері негізінде арнайы технологиямен әзірленген.

Талқан – зат. Қуырылған бидай, тары т.б. келіге түйгенде немесе диірменге тартқанда жасалатын майда ұнтақ [2, 664 б.].

- қуырған талқан – (монғ.) майға ұнын көбірек етіп салып қолбақырға майды ысытып қуырған талқан. Қуырған талқан сарғайып піседі. Қуырған талқанды чайға салып жейді (монғ.)

- ақ талқан – (түрікм.: Таш., Тедж., Мары) жүгеріні келіге түйіп жасаған талқан. Сендерде а қ т а л қ а н істей біле ме? (Түрікм., Тедж.)

- жиде талқан – (Қарақ.) жидеден жасалған талқан. Келіге түйіп, езіп жаншып жасайды. Бұрын ж и д е т а л қ а н жасау деген көп болатын (Қарақ.)

- ақ талқан – зат. Ең соңғы түйілген талқан [3, 254 б.].

- алма талқан – (Қост., Жанг.) бидай талқаны. Біздің үйде алматалқан көп ақ (Қост., Жанг.)

- құрғақ талқан – (монғ.) бидайды ұнтап, түйіп жасаған түрі [3, 254 б.].

Бүгінде сол тары таңсық ас болып барады. Тіпті, тары өңдеу, оны нарыққа бейімдеу, осы арқылы кірісін еселеп, тұрмысын жақсарту жолына түскен қаракөздер қаншама? Зерттеу жұмысын бастамас бұрын мен Ақсу қаласының және Лебязжі ауданының картасымен таныстым. Карта бойынша маршрут құрдым.

Лебязжі ауданында талқан жасайтын адамдарды және талқанның қай түрін жасайтынын анықтау мақсатында мен құрған маршрутым бойынша жолға шықтым. Тілектес, Қызылқоғам, Черное, Шәмші, Шабар, Әйтей батыр, Жанатаң, Жамбыл ауылдарына бардым.

Талқау жасау шеберлерінің айтуы бойынша, ерте кезде талқан дайындаудың екі тәсілі болған. Бірі – кол диірменге тарту, екіншісі – келіге тую. Көбінесе олар ата-бабаларымның талқан дайындау кәсібін жалғастырып келеді.

Талқанның адамға пайдасы бар ма? Сұраққа жауап алу үшін Ақсу қаласының ауруханасына барып, бас дәрігермен сұхбаттастым. «Кұнарлы дәм» деп атайтын бұл тағамның жарнамасы ең алдымен емділігімен байланыстырылады. Талқан тек құнарлы тағам ғана емес, емдік қасиеті мол азық. Күніне 200 грамм талқан жеген кісі қан аздығы ауруынан құлан-таза айығады екен. Ертеде ата-бабаларымыз талқанды сусамыр дертін емдеуге пайдаланған. Жалпы, ежелден-ақ, ұлттық тағамдар қатарында талқанның орны ерекше болған. Оны сәбиден бастап қарт кісілерге дейін сүйсініп жеген. Талқан күш-қуат берумен қатар, қартаю үдерісін баяулатады, ағзаны жасартады дейді дәрігерлер. Күш беретін құнарлы тағам әсіресе, балаларға, жүкті әйелдерге, қарттарға пайдалы. Талқан – сіңімді әрі дәмді. «Ыстық су күй да, жей бер. Сүтке пісір де балаға бер»-деген жарнамалар бекер айтылмаған.

Тарының дәні ғана емес, сабаны да пайдалы. Ауыл-шаруашылығында пайдаланса, мол өнім алуға болатыны белгілі. 1 кг тары сабанында 0,41 азықтық өлшем, 23 г сіңімді протеин болады. Ал тары жармасының құрамында 81 % крахмал, 12 % белок, 3,5 % май, 0,15 % қант бар. Мұндағы белоктың мөлшері күріш, қарақұмық

жармаларынан едәуір көп. Тарыдан жасалған тағамдар адам ағзасына күш-қуат беріп, иммунитетті көтереді. Бір кесе сүтке тары бөктіріп жеген адам күні бойы тоқ жүреді. Отыз күн ораза кезінде халықтың тары-талқан жейтіні де сондықтан. Оның құрамы микроэлементтерге бай. Сүйекті, тырнақты, шашты қатайтып, жарақаттың тез жазылуына, терінің жақсаруына алып келетіні белгілі.

Сондай-ақ, тары асқазан-ішек жолдарының жұмысын жақсартып, ағзадан шлактардың шығуына әсер етеді. Құндылығы, дәмділігі жағынан арпа мен сұлы жармасынан асып түседі. Тағамдық қасиеті мен түрлі ауруларға пайдасы мол. Құрамында темір мен С дәрумені көп болғандықтан тарыдан жасалған тағамдарды жиі жейтін болсаңыз, қан айналым жақсарады, нәтижесінде қан қысымын реттейді. Сонымен қатар, тары ағзаға қажетті фтор, магний, марганец секілді элементтердің орнын толықтырады. Тарыға май, қант және мейіз, кепкен өрік қосатын болса, пайдасы да күшейе түседі. Жас ана сүтті шәйға тары салып ішсе, сүті молайып қоюланады, баланың да тамағы тоқ болады.

Ғалымдардың зерттеуі бойынша, тарының емдік қасиеті қазіргі медицинада дәлелденген. Ол күш-қуат берумен қатар, бауырды, бөтекенің жұмысын жақсартып, терлетуге әсер етеді. Қыздырып басқан тары ісікті басып, тіс ауырғанды тоқтатады. Ерте заманнан тарының емдік қасиетін білген емшілер бауырға таптырмас ем деп білген.

Халқымыз тарыны – «жауынгер дақыл» деп атайды. «Кеспе көже күн батқанша, бидай көже ел жатқанша, тары көже таң атқанша» деп бекер айтпаған. Сөктің тағамдық қасиеті мен түрлі ауруларға пайдасын білген. Ұзақ аурудан әлсіреген кісіні ашыған көжемен көтерген. Тары көже әрі сусын, әрі тамақ болады. Бозада ашытады. Қуырылған бидайдан, арпадан жүгеріден ұнтақтап дайындалады.

Талқан, бірден ұлттық тағам, екіншіден экологиялық сапалы өнім. Аталған өнімді Лебязжі ауданының талқан жасаушы шеберлер тұтынушыға ұсына алатынына біз қуаныштымыз. Кәсіпкерлер алдағы уақытта талқанды тек тары мен бидайдан ғана емес, дәмді дақылдардың өзге түрлерінен де дайындауды ойластырып отыр. Талқан тек құнарлы тағам ғана емес, емдік қасиеті мол азық. Оны зерттеу барысында анықтадым.

Жұмыс барысында арнайы маршрут құрып, ауыл-ауылды аралап, көп мәлімет жинадым, картотека жасадым. Әр шебердің талқан жасаудың өз әдісі бар екен. Мұра ретінде жалғасып келе жатқан бұл кәсіп еңбекқорлықты, шыдамдылықты, тиянақтылықты қажет етеді.

Талқан жасайтын құралдардың бірі бұл кол диірмені. Байқағаным, олардың түрлерінде, құрылысында өздеріне тән

ерекшеліктері бар. Оны келесі суреттерден қарастыруға болады. Ұқсастығы: барлығы ағаштан жасалған диірмендер.

Зерттеу барысында тас диірменін ешкімнен кездестірмедім.

Қорыта келе «Ұлттық тағамымыз талқанды күнделікті тұтынатын азық-түлік тізіміне енгізіп, ас мәзіріне қосайық деген ұсыныс айтқым келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Национальная кухня казахов. Глемисов Х. А., Алма-ата, «Кайнар», 1990. 185 б.

2 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 14-том, 664 б.

3 «Сен білесің бе?» энциклопедиясы, Қ. Ж. Райымбеков, Қ. Т. Байғабылова, Алматы: «Аруна» баспасы, 254 б.

ИЗ ГЛУБИНЫ ГРЕЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ПРИИРТЫШЬЯ

КОЛОМИЕЦ Е. А.

воспитаник греческого отделения, Школа Национального возрождения имени К. Даржумана, г. Павлодар

Цель данного доклада – изучение и сохранение фольклора – как исторического наследия греков Прииртышья. В основу исследования положена гипотеза, что если понтийский греческий фольклор не востребован в современном мире и многие произведения уже забыты, да и сам понтийский язык является вымирающим диалектом греческого языка, то по итогу нашей исследовательской работы, собрав уникальные сведения о греках Прииртышья мы внесем весомый вклад в изучение и сохранение понтийской культуры.

Для достижения цели изложенной гипотезы определены следующие задачи:

- изучить научно-популярные, художественные издания, интернет-ресурсы по теме проекта, материалы областного архива;

- провести и описать практические исследования, обобщить полученные результаты;

- создать сборник (видеоролик) понтийского фольклора.

Как известно, по географическому положению греки делятся на несколько групп. Греки, проживающие непосредственно на Балканском полуострове в Греции, называют себя эллинами; потомки греков, переселившиеся на берега Черного моря, на Кавказ и в Малую Азию, стали именоваться понтийскими греками. Греки, населяющие Казахстан и Павл. Область являются потомками понтийских греков.

На долю греков выпало немало испытаний. Самая трагическая страница истории понтийского народа - геноцид 1916-1923 гг. Но пройдет совсем немного лет и вновь, греки познают разорение и страшное слово «депортация». В ходе своей работы нами были опрошены представители греческой диаспоры чьи семьи были депортированы в Казахстан.

К концу 1930-х гг. в республике их насчитывалось уже 1349 человек. Депортированных греков доставляли в республику в течение 8 лет. В Павлодарскую область попали множество греческих семей, а именно в Иртышский и Железинский районы, (совхоз Северный, Суворовский, Кутузовский). Жили греки также в Панфилово и других местах.

В годы депортации греческому народу пришлось нелегко, но несмотря ни на какие трудности и оторванность от родины, греки не потеряли свой язык, культуру, бережно сохранили обычаи, традиции. Их соблюдение украшает нашу жизнь, делает ее гармоничной. Семейные традиции и обычаи являются неотъемлемым атрибутом семейного счастья и благополучия.

Раньше роды принимала повивальная бабка. Новорожденного обмывали остуженной кипяченой водой. для защиты от «сглаза», привязывали на колыбель уголь, завернутый в красную ткань, а на ручку ребенка надевали браслет из разноцветных камешков. Ребенка крестили по истечению сорока дней. Крестными первенца становились те, кто держал венец на свадьбе родителей. Крестная мать шила крестильную рубашку, покупала одежду и полотенце для ребенка. Крестный отец приносил крестик и оплачивал обряд крещения. Мать при крещении не присутствовала. После сорокового дня она шла в церковь, на причастие и молитву. После крещения крестные родители передавали ребенка матери, которая, прежде чем взять его на руки должна была встать перед ними на колени и отблагодарить. В греческих семьях ребенка принято называть в

честь старших родственников. Как правило, мальчику дают имя дедушки по отцу, а девочке – бабушке по отцу.

В старину о будущей свадьбе родители мальчика и девочки договаривались буквально с колыбели, считая такие браки более прочными. Свадебные ритуалы начинали проходить за неделю до венчального воскресенья. В пятницу, заходя в каждый дом, представители жениха и невесты приглашали гостей. С особой почтительностью, дважды молодые звали на свадьбу своих крестных родителей. С самого утра в воскресенье жениха и невесту одевали к венчанию. На всю округу раздавались звуки музыки. Молодые, преклонив колени, просили родителей принять их в дом.

В каждой греческой семье строго соблюдаются церковные обычаи и таинства, к которым относятся очень серьезно. Самое распространенное время для посещения службы - это воскресенье. И, конечно же, праздничные богослужения. Для всех христиан мира Рождество Христово, Новый год и Крещение являются одними из основных праздников. В канун трех основных праздников колядующие идут по домам и поют песни (колядки) с рождественскими, новогодними или крещенскими пожеланиями.

Греческая Пасха — это, пожалуй, самый главный праздник для греков. Все это время греки вместо обычного приветствия говорят друг другу: «Χριστός Ανέστη!» (Христос Анести!) и в ответ слышат: Αληθώς Ανέστη! (Алисос Анести!)

Поздно вечером в храмах начинается Пасхальная служба без всякого освещения, и верующие от Благодатного Огня начинают зажигать свечи, которые потом обязательно принесут домой. Принято перед входом в дом этой свечой окрестить свою дверь, а дома уже зажечь от нее лампадку перед иконами.

Понтийскими называются традиционные танцы Понта). Некоторые из них продолжают исполняться и сегодня. Наиболее известные понтийские танцы – это военный танец сера, махери, кочари сераница, тригона, тик, омал. Особенностью понтийского танца является то, что благодаря простым движениям присоединиться к танцующим может любой желающий.

Одним из самых известных понтийских инструментов является кемендже или понтийская лира. На понтийской лире играют стоя или сидя. Часто музыкант становится в круг танцующих и вместе с ними играет и танцует под аккомпанемент большого барабана (даула).

Даульщик всегда играет стоя, не зависимо от того, находится ли он в открытом или закрытом помещении. Даул висит на левом

плече так, чтобы справа находилась кожаная поверхность, которая издает самый низкий звук. По этому месту он ударяет специальной деревянной палкой, которую держит в правой руке, и в такт наносит все сильные удары. Как правило, игра на музыкальном инструменте сопровождалась народными песнями.

Кто хоть однажды слышал, как поют греки - навсегда прикипит душой к нашей самобытной песенной культуре. У греков песня всегда жила с народом, трудилась с людьми и весело гуляла, шла бесстрашно на смертный бой, защищая свой дом и род. И всякий раз – побеждала!

Что можно сказать о понтийской кухне? Она очень простая. В основном в ней преобладают крупы, молочные продукты и различная зелень. Мяса практически нет, т.к. скотину держали в основном для изготовления кисломолочных продуктов и резали ее только в очень особенные случаи - свадьбы, крещения и большие христианские праздники (Пасха, Рождество). У каждой хозяйки есть свои особенные рецепты любимых блюд. Многие из них держались в секрете и передавались из поколения в поколение.

«Память - это наше право на завтрашний день». Не смотря на все жизненные трудности, которые пришлось пережить греческого народу, они не ожесточились, сохранили традиционные качества – оптимизм, трудолюбие, любовь к музыке и танцу, дружно трудились и переносили тяготы со всеми наравне. Греки обрели свою Родину здесь в казахской степи, С благодарностью к великой степи, что разделила их боль, приняла, дала кров и сегодня живут понтийские греки на Павлодарской земле.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Джуха И. Г. Спецэшелоны идут на восток. С. 483.
- 2 Иосифиди А. Х., Кочериди М. А., Саруджиди А. Ф. Государственный архив Павлодарской области. Архивные документы, письма.
- 3 Электронный ресурс <https://www.grekomania.ru/>
- 4 Электронный ресурс <http://www.greek-martirolog.ru/http://e-history.kz/ru/contents/view/4963>
- 5 Электронный ресурс <http://greece-portal.ru/o-pontose/pontiyskie-traditsii-i-obryadi.html>
- 6 Электронный ресурс <http://www.pontos-news.gr/ru/article/128389/ot-rozhdestva-do-kreshcheniya-tradicii-pontiyskih-grekov>

7 Электронный ресурс <https://multiurok.ru/files/issliedovatiel-sii-proiekt-fol-klor-viesioluyi-dlia.html>

8 Электронный ресурс <https://infourok.ru/tvorcheskiy-proekt-folklor-dusha-naroda-461818.html>

ҚАЗІРГІ ЗАМАНДАҒЫ ҚАЗАҚ ОТБАСЫНДАҒЫ БЕСІКТІҢ РОЛІ

ҚАБИДЕН Ә.

7 «Б» сынып оқушысы, № 1 ЖОБМ, Павлодар қ.
МАМАЗАКИРОВА С.

6 «Д» сынып оқушысы, № 1 ЖОБМ, Павлодар қ.
ОМАРОВА Ә. М.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, № 5 ЖОБМ, Павлодар қ.
ШАХАРОВА С. К.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, № 1 ЖОБМ, Павлодар қ.

Қазақ – көне дәуірден бастау алатын күрделі де бай тарихы, сан қырлы мәдениеті, өзіндік игі ғұрып – дәстүрі бар, этнографиялық ахуалы әр қилы, пейілі өзінің байтақ даласындай кең де қонақжай халық.

Бесікке салу – нәрестені алғаш бесікке бөлеу рәсімі. Бесікке саларға шақырылған ауыл-үйдің әйелдері шашуын, жол-жоралғысын ала келеді. Баланы алғашқы бөлеу үлгілі ұрпақ өсірген қадірменді әйелге тапсырылады. Бесікке салған әйелдерге көйлек, жаулық сияқты сый тартылады. Үлкендер батасын беріп, баланың ер жетуіне, ананың үбірлі-шүбірлі болуына тілектестік білдіреді

Сондықтан біз ізденіс жұмысымызды бесіктің балаға тигізетін пайдасын зерттеуге, қазіргі замандағы ролін анықтауға арнадық.

Көшпелі өмір кешкен қазақ халқының аса қастерлеп ұстаған мүлкі бесіктің қадір-қасиетін кім білмейді? Бесік – өмірге жаңа келген періште-сәбидің ақ отауы, оның ер жеткенде алаңсыз балалық шағын есіне түсіретін ардақ тұтар асыл бұйымы емес пе?! Бесікке бөлеу – қазақтың ежелгі салт – дәстүрі.

Бесік – қасиетті, киелі құтты мүлік. Сәбидің алтын ұясы болып есептелінеді.

Бесікті баланың нағашы жұрты арнайы жасап сыйлыққа тартқан.

Бесік – нәрестені бөлеуге арналған ағаш төсек. Кіндігі түскен баланы 5 күннен кейін бесікке салады. Ал бесіктің құрылымы балаға гигиеналық тәрбие беруге лайықталған әрі алып жүруге жеңіл,

ықшам және берік. Ол баланың тазалығына өте қолайлы, өйткені арнайы қойылатын түбек пен шүмек баланың дәретін жаймай, таза және ұзақ ұйықтауына жағдай жасайды. Бұл үй шаруашылығымен айналысып жүретін анаға қалай қолайлы болса, көшіп-қонып жүргенде, баланың өзінің де денінің сау болып өсуіне де тиімді.

Бесікке қатысты тыйымдар мен ырымдар

1 Бос бесікті тербетуге болмайды.

2 Бесікті сатуға болмайды. Бесікті саудаламайды.

3 Кез келген адамға беруге болмайды.

4 Аяқ астына тастауға болмайды.

5 Бесіктің өзін отпен аластап қояды.

6 Бос бесікті еш уақытта жабусыз қалдырмау керек. Үстіне ақ мата жауып, ең болмағанда ұршығына орамал байлап қою қажет.

7 Бесіктің теріс жағына отырмайды.

Қазіргі кезде бесік жырын аналар айта ма?

Дүниеге жаңа келген жас сәбидің өмірге деген құштарлығын, айналасына деген сүйіспеншілігін қалыптастыратын алғашқы қадам – ол ана жүрегін жарып шыққан «Бесік жыры».

Айтұға ұят, әрине, қазіргі уақытта бесіктегі сәбиді ұйықтату үшін, ойнату үшін ұялы телефонды нәрестенің бас жағына қойып даңғыраған шетел музыкасын қосатындар баршылық. Ол әлі дамымаған сәбидің психологиясына қалай әсер етеді? Бала түгілі ересектер қолданса зияны көп ұялы телефонымыз бесіктегі балаға өзгеше қатерлі екеніне сол жас аналар неге мән бермейді?!

«Баланың бесігі – кең дүниенің есігі» деген екен данышпан Төле би бабамыз. Бесік кең дүниенің есігі болса, сол бесікте жатқан сәби даңғыраған еш тәлім-тәрбиесі жоқ шетел музыкасын тыңдап өссе, баланың болашағы не болмақ?

«Жас балаға қазақтың әлди-әлди деп басталатын бесік жырын жырлау керек.

Көп жағдайда бесіктің орнына памперс қолданылады. Памперс синтетикалық заттан жасалғандықтан бала денсаулығына зиян, ауа өткізбейді. Ал, оны бесікке бөлемей, ұзақ уақыт памперс кигізіп өсірсе, ер жеткенде түзге отыруының шартты рефлексі жөнді қалыптаспайды. Памперс тек қана су сорғыш есебінде қуық төңірегін жылуын тұрақтандырады. Оны 12 сағаттан арттық кигізуге болмайды. Дәрігерлер памперсті 2 айға дейін ғана қолдануға рұқсат етеді. Ал, бесік жалпы дене жылуын тұрақтандырады.

Қазір баласын бесікке бөлейтін ата-ана аз. Тіпті «бесік зиян...» дейтіндер де бар.

Менің сұраныс өткізген үйлерде:

«Мына бір «памперс» деген пәле болды, – дейді ол ызаланып, баланың бұтын қарығаннан басқа түк пайдасы жоқ. Ана үйдегі келінге бесіктің пайдасын айта-айта шаршадым. Памперске әбден сеніп алған, менің айтқанымды құлағына ілмей жүр», – деп көптеген әжелер ызаланып айтуда.

Енді осы «памперс» біздің қазаққа да келіп алды. Орнығып, іске кіріскеніне тіпті оншақты жылдың жүзі болып қалды.

Әже бұдан соң өздерінің жас кезінде бесікті қалай пайдаланғаны жөнінде жырықпай айта бастады. Оның айтуынша, бесік деген – сәби үшін де, оның шешесі үшін де өте тиімді. Бесіктегі бала:

➤ біріншіден, таза өседі.

➤ екіншіден, асты құрғақ баланың ұйқысы да тыныш болып, анасының мазасын көп алмайды. Ал памперс киіп, емін-еркін жатқан бала ербеңдеген қол-аяғынан шошып, жиі оянады. Ұйқысы тыныш болмаған соң, ол бала мазасыз болады. Дұрыс демалмаған мұндай балалардың зердесі толық жетілмейтіндігі медицинада әлдеқашан дәлелденген.

➤ Үшіншіден, бесікте күн ұзақ құндақтаулы жатқан балаға салқын да тимейді, яғни көп ауырмайды.

➤ Төртіншіден, көп уақытын бесікте өткізетін бала сырт көзден тыс болады. Ал бұл не болса, сол үйір келетін сәбидің тіл-көзден аулақ болуына септігін тигізеді.

➤ Бесіншіден, дүниеге келген сәттен бастап, құндақта жатқан баланың денесі тіп-тік, аяғы түп-түзу болып өсетіні барша жұртқа белгілі. «Нәресте ұйқымен өседі» дейді атам қазақ. Олай болса, сәбидің тыныш ұйықтауына бесіктен артық жайлы орын жоқ.

➤ Алтыншыдан, бесік белгілі бір ырғақпен ғана тербетіледі, бұл жағдай баланың жүйкесін қалыпты жағдайға түсіріп, мінезінің сабырлы болуына негіз болады. Сондай-ақ бесіктегі бала ана әлдиін тыңдап өседі. Ал мұндай бала қайырымды болып қалыптасады. Бесік жырын тыңдап өскен баланың қанына ұлттық қасиет дариды. Бесікте жатқан бала таза болып қана қоймай, жұқпалы аурудан да сақ болады (**№ 1 кесте**)

Бесіктің пайдасы жөнінде біршама әңгіме айтқан көрші әжем мені де ойға қалдырды. Расында да, қолда барда жақсының қадірін біле бермейтініміз рас. Әйтпесе, баланың қалыпты өсуі үшін бесіктен артық не бар? Жастардың соңғы кезде памперске үйреніп алғаны рас. Олар алдымен памперсті баланың құрғақ жүруіне септігін тигізеді деп ойлайды. Содан соң оған кірді жиі

жуудан құтқаратын бірден бір дүние деп қарап, жиі пайдалануға ұмтылады. Памперстің осындай тиімді жақтары бар екені рас, бірақ оны балаға үнемі кигізіп қоюға болмайды. Себебі көпшіліктің айтуы бойынша, памперсті үнемі киіп жүретін бала соған сеніп алып, дәретін астына жібере салуға үйреніп кетеді. Ал бұл әдеттің бала тазалығына нұқсан келтіретіні өз алдына, сәбиді ауру қылатыны тағы бар. Дәрігерлердің айтуынша, памперс жас баланы «ночной энурез» деген науқасқа шалдықтырады екен. Яғни баланың памперске үйреніп кететіні сондай, кейін өсе келе ол дәретін өздігінен игере алмай қалатын көрінеді. Осыдан келіп, баланың жүйке жүйесі нашарлап, неврологиялық ауруға шалдығады. Қазіргі таңда памперсті үнемі киген балалардың дені осындай сырқатпен ауырады екен. Түнде төсекке, күндіз іш киіміне еріксіз жіберіп қоятын баланың өзінен-өзі қорқақтап, жасқаншақ боп өсетіні рас. Ал мұндай жағдайдың баланың мінез-құлқының қалыптасуына теріс әсерін тигізетіні айтпаса да түсінікті. Оның үстіне памперс балалардың жыныс мүшелерінің жетілуіне кері әсерін тигізеді деген де әңгіме бар. Ойланған адамға бұл әңгіменің жаны бар секілді. Сондықтан жастар жоғарыда айтылғандарды қаперіне алып, уақытша жан тыныштығынан гөрі балаларының болашағын ойлағаны дұрыс.

Нәжісті сіңіріп, химиялық жолмен буландырып жіберетін қоспалар адамды белсіздік пен бедеулік ауруына душар ететіні жайлы барлық жерде жазылып жатыр. Дәрігерлер соңғы жиырма бес жылда Еуропада жаппай белең алған белсіздік ауруын тікелей «памперспен» байланыстырады. Өйткені, памперс киіп өскен баланың қуаты қырық жасқа жетер-жетпесте тоқырап қалады екен. Жас бала «памперске» кіші дәретті жіберген мезетте, әлгі табиғи температура бірден жоғарылайды. Аздан кейін «памперске» сіңген зәр қайтадан мұздай болып суиды. АҚШ және Еуропа елдерінде озық ойлы дәрігерлер «памперсті» қолдануға қарсы екенін басылымдардың бірінен оқығанмын. «Негізінен кішкентай сәбиге памперсті барынша кигізіп қажет емес, өйткені ол баланың терісін құрғатып жіберуде мүмкін және аллергиялық қызаруларға әкеп соқтыруы мүмкін. Егер сәби кішкентай болса бесікке бөлеген жөн, ал кішкене есейген кезде горшокқа үйреткеніңіз абзал...» - деген пікірлерді интернетте де жалпы арналарда да айтып отырады.

Мен бұл пікірді қолдаймын. Өзім туып-өскен аулада мен «Бесік бізге керек пе немесе памперс керек пе?» деген сұраныс өткіздім. Сұранысты 30 көрші арасында өткіздім. Сондағы 10 жас ана «керек

емес», ал 15 әже және 5 жас ана «керек» деп жауап берді. Пайызға аударғанда былай болып шықты 33% керек емес, ал 67% керек деп есептеді.

Менің нағашы әпкемде егіз қыз туды. Менің ғылыми жобамның тақырыбы бесік және памперс туралы болғандықтан, мен жазғы демалысымда нәрестелер арасында зерттеу жасауға рұқсат сұрадым. Әжеме маған зерттеу үшін бесік қажет екендігін айтып, бесік сұратып алдым. Сонда біз Әдияні бесікке бөлеп, ал Жәнияні коляскаға салдық. Он күн байқау жасадым. Әдия түні бойы тыныш ұйықтады, Жәния болса, бірнеше рет оянып, мазасызданды. Осы кезден бастап мен Жәниянің неге мазасызданғанын байқай бастадым. Әпкем балаға памперсті ауыстарған сайын мен өзімнің бақылау кестеме уақытын тіркеп отырдым.

Әпкем Жәнияға памперс кигізгенде, бала өзін басқаша сезінететін байқадым. Бірнеше күннен кейін Жәниянің денесінде аллергиялық қызарулар пайда болды, бала мазасызданып, дұрыс ұйықтамады. Сонда біз памперстің баланың денсаулығына қандай зиян әкелетінін байқадым. Памперс киіп, емін-еркін жатқан бала бос жатқан қол-аяғынан шошып, жиі оянады. Ұйқысы тыныш болмаған соң, ол бала мазасыз болады. Дұрыс демалмаған мұндай балалардың зердесі толық жетілмейтіндігі медицинада әлдеқашан дәлелденген. Келесі он күнде керісінше, Жәнияні бесікке бөлеп, Адияні коляскаға салып, памперс кигіздік. Жәния сол кезден бастап тыныштана бастады, Адия бесікке үйренгендіктен коляскада, тіпті памперсте жата алмай, жылады. Тіркеп отырған қағазға қарап, әпкем, әжем үшеуіміз мынадай сәйкестік шығардық. Біз апта бойы екі нәрестеге зерттеу жүргіздік. Зерттеу кезінде барлығымыз екі қыздың әрекетін зерттеп кестеге жазып отырдық. Апта соңында қорытынды жасадық. Мынадай тұжырымға келдік. Бесікке бөленген Адия тыныш жатты. Жәния жиі мазасызданды, өйткені денесі қызарып, жылады. Оған күніне 10 памперс кетті. Памперстің ең арзанын кигізсе, 480 теңге, ал қымбаттырағынан алса, 660 теңге кетеді.

Жаялықтарды зерттеуде әжем екеуіміз дүкендерді аралауға шықтық. Сонда жаялықтардың түр-түрі бар екенін көрдік, бағаларын салыстырдық. Жаялықтардың атаулары көп екен.. Олар: EVYBI, HAGGIES, MOLFIX, MONY, LIBERO, MERRIES, PAMPERS. Бірден бағаларын қарадық. Сонда біз әжеммен жаялықтарды салыстыру үшін EVYBI, HAGGIES, PAMPERS түрлерінің нөмір 1 (2-5 салмаққа арналған) сатып алдық. EVYBI-дің 1 дана бағасы 70 теңге, HAGGIES-тің бір дана бағасы 80 теңге, PAMPERS-тің 1 дана бағасы 90 теңге.

EVYBI-ді сәбиге кигізгенде, мынадай кемшіліктер көзге көрінді:

- сапасы төмен және кигізгенде дене пішімі бойынша дәл келмеді
- іші дымқыл болды
- жаялықтың үстінгі қабаты үлбіреп қалды

HAGGIES-ті нәрестеге кигізгенде, осындай кемшіліктер шықты:

- жағымсыз иіс шықты
- жаялықтың мақтасы қалды
- сапасы төмен

PAMPERS-ті кигізгенде мынадай кемшіліктер пайда болды:

- баланың денесі дымқыл болды
- суды дұрыс сіңдірмеді
- сапасы орташа

Дәрігерлердің айтуы бойынша 2 сағат сайын ауыстырса, сонда EVYBI-ді сатып алғанда күніне 840 теңге, айына 25 200 теңге, 6 айда 151 200 теңге қаражат шығады.

HAGGIES-ті сатып алғанда күніне 960 теңге, айына 28 800 теңге, 6 айда 172 800 теңге қаражат шығады.

PAMPERS-ті сатып алғанда күніне 1080 теңге, айына 32 400 теңге, 6 айда 194 400 теңге ата-аналар қаражат шығарады.

Бесік пен памперстің бағасын салыстырған кезде, бесік бізге арзан болып шықты. Өйткені бесікті әжем 50 000 теңгеге ұстаға тапсырыс беріп алды. Бесікке қоса біз көрпе, төсек орын, матадан жасалған жаялықтарды, үкі, пышақ, қамшы сатып алдық. Барлығына 75 500 теңге жұмсадық.

Шын мәнінде ұрпағымыздың ертеңін ойластыру, халық болғаннан кейін бәріміздің де міндетіміз. Ұрпақ қамы әсіресе оның дұрыс бағыттағы тәрбиесі, тек айтылып қана қоймай бесіктегі сәтінен бастап қолға алынғаны жөн. Ұрпақтың тәрбиелі де мол болғаны – халқымыздың бақыты. Бұрынғылар: «көп қорқытады, - терен батырады» деген ғой. Бұл да есте ұстайтын жәйт.

Алдымызда қойған болжамымызды дәлелдедік. Егер біз бабаларымыздың қалған ең қымбат мұралардың бірі-бесік, бірретік жаялықтарды (памперсті) қолданбай, баланы бесікке бөлеу дәстүрін сақтасақ, дені сау ұрпақты қалыптастыра отырып, қазақ жас отбасының қаражаты үнемдеу әбден мүмкін. Бірреттік жаялықтарды қарапайым отбасы үшін қымбат. Екі жыл бойы қолдану нәтижесінде қамақты қаржыға шығандануы мүмкін. Ал олады үнемдейтін деген оймен ұзақ уақыт ауыстырмай балаға кигізіп қою арқылы денсаулық пен тазалықтан айырылу қаупі туады.

Қорыта келгенде, сәбидің бесікке бөленуі, үй шаруашылығымен айналысқан анаға үлкен көмек. Ана памперсті кигізіп, өзінің уақытша тыныштығын ойламай, ең алдымен өз ұрпағының денсаулығын, болашағын ойлап бесік жырын айтып, бесікке бөлеп, аналық махаббатын сыйлап, бесікті тербетсе, оған артық не жетер?!
1 Білім және ғылым министрлігінің ресми сайтына (www.edu.gov.kz) жобамыздың ізденістерімен бөлісіп, осындай ұсыныс жібердік. Орыс, қазақ және басқа да тілдерде оқитын сыныптарда еңбек пәні бағдарламасына ұлдарға бесікті жасау, қыздарға бесікке қажетті әдемі, ыңғайлы, жайлы заттарды пішу, тігіу, бесікке бөлеу тақырыптарын енгізу.

2 «Азимут» жиһаз фабрикасының басшысымен кездесіп, ғылыми жобамыздың ізденістерімен бөлісіп, ұсыныс жасадық. Жиһаз фабрикалары бесікті өзіміздің табиғи өнімнен шығарып, дүкендерге қол жетімді бағамен дүкендерде сату. Дүкендерде коляска мен түрлі бала керуеттердің тандауы мол. Жас отбасылар балаға бесік алғысы келсе де, оны таба алмай жүреді. Бесік дүкендерде қолжетімді бағамен сатылса, бесікке салу дәстүріміз жаңғырар еді.

Мәдениет басқармасының ресми сайтына ұсыныс жаздық <http://www.madeniet.pavlodar.gov.kz/> ғылыми жобамыздың ізденістерімен бөлісіп, осындай ұсыныс жасадық. Бесік, оның маңыздылығы мен «Бесікке салу» дәстүрі туралы, отбасының қаражаты қаншалықты үнемделетіндігі туралы жарнаманы белсенді түрде газет-журнал, теледидар, ғаламтор арқылы көрсету.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Аманбике Бәйімбетқызы «Бесікке жетер не бар?» мақаласы.
- 2 Әбішев Бағдат «Бесік жырын айта білесіз бе?» мақаласы.
- 3 Әсет Әбдіқазықызы «Ананың ақылы: Денсаулық. Бесік және «памперс» мақаласы.
- 4 Әмірғазин Қ. Қазақ қолөнері, Алматы, 2004 ж.
- 5 «Қазақ Энциклопедиясы», II-том
- 6 Қазақстан тарихы: Аса маңызды кезеңдері мен ғылыми мәселелері. Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағытындағы 11-сыныбына арналған оқулық / М. Қойгелдиев, Ә. Төлеубаев, Ж. Қасымбаев, т.б. – Алматы: «Мектеп» баспасы,
- 7 Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері – Алматы, Қазақстан,
- 8 Көкшеева З. Бесік жырлары – эстетикалық мәдениетті қалыптастыруы
- 9 А. Мұсабекова «Бесік» мақаласы.

10 Нурмухамед Алдабергенов «Бесікке салу» мақаласы, 2013 жыл.

11 Өмешұлы Ә. Бесікке бөлеу зиян ба? Парасат, №7

12 Халық ауыз әдебиеті

13 Шайзинда Жанәділов - медицина ғылымының докторы «Бесік не үшін керек?» мақаласы.

14 <http://besik.kz/besiktin-kurylysy/>

15 <http://shymkent.otyrrar.kz/displaziyada-balany-qyndaqtaufa-bolmajdy/>

Ұсыныс

1 Мектепте еңбек пәні бағдарламасына ұлдарға бесікті жасау, қыздарға бесікке бөлеу тақырыптарын енгізу.

2 9-11 сыныптарға «Бесікке салу» дәстүрі тақырыбы бойынша үйірме ашу немесе дәріс беру.

3 Жиһаз фабрикалары бесікті өзіміздің табиғи өнімнен шығарып, дүкендерге қол жетімді бағамен сату.

ҚАЗАҚТЫҢ ОЮ-ӨРНЕГІНІҢ МӘНІ МЕН МАҒЫНАСЫ

МАГЗУМОВА К. Е.

6 «Б» сынып оқушысы, № 7 орта мектебі, Ақсу к.

АХМЕТОВА Ә. Қ.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, № 7 орта мектебі, Ақсу к.

Қазақтың ою - өрнегі ертеден келе жатқан ою-өрнектерді түрлендіру арқылы мазмұнды қазақтың ою-өрнектерін жасау дәрежесіне көтеруге болады. өнер өлмейді, өнер көнермейді, өнер жеміс ағаштың бұтағындай гүлдеп, жемістене береді. Қазақтың ою-өрнектерімен танысып, олардың дүниетанымы, өз қоршаған орта және сұлулық туралы түсінігі артып, шеберлік қабілеті дамып отырады.

Қазақтың ұлттық ою-өрнектері мен оның атаулары көп. Ғалымдар әзірше 200 – дей түрін ғана анықтады. Біз солардан халық арасында көп тараған мүйіз тектес ою-өрнектерді сөз етпекпіз.

Қазақтың ою-өрнегінің өзіне тән даму жолы мен тарихы бар. Ол тарих сонау көне замандардан, сақ, андронов мәдениетінен басталады. Андронов мәдениеті – б.з.б. екі мыңжылдықтың соңғы жартысы мен бір мыңжылдықтың басында батыс Сібір мен Қазақстанды мекендеген тайпалар мәдениеті. Ал б.з.б. VIII–III ғасырларда сақтар негізінен Оңтүстік Шығыс пен Орталық

Қазақстан жерлерін мекен еткен. Сақ тайпалары туралы құнды тарихи деректер ежелгі заманғы грек және парсы тарихшыларының қол жазбаларында кездеседі. Ол жазбаларда грек тарихшылары сақтарды «азиялық скифтер» деп, ал парсы тарихшылары «сақ» деп атаған. Бұған елімізде ұзақ жылдар жүргізген археологиялық зерттеулердің нәтижесінде анықталған ежелгі мәдениеттің үлгілері дәлел бола алады.

Тарихи – ғылыми деректерге жүгінсек, қазақ халқының ою - өрнек өнері ежелгі замандардан бастау алып, қазақ жерін мекен еткен көшпелі тайпалар өнерінің ықпал - әсерімен сан ғасырлар бойы қалыптасып, өзіне тән белгілі бір жүйеге келгенің қапысыз таныр едік.

Бұған дәлел – қазақтың алғашқы ою-өрнек үлгілерінен андронов, сақ, ғұн, үйсін мәдени мұраларын ұшыратқанымызды айтсақ та жеткілікті. Қазақтың ою-өрнегі – ғасырлар бойы дамып келе жатқан өнер туындысы. Халқымыздың қай қолөнер саласын алсақ та, қазақтың ою - өрнектерінің өзіндік ерекшеліктерін сақтай отырып, белгілі бір тәртіппен орналасқанын көреміз. Оюлардың ежелден келе жатқан нұсқаларында элементтер құстың, гүлдің, жануарлардың түрін түспалдап тұратыны белгілі.

Көне түркілердің түсінігі бойынша, құс – көктің, балық – судың, ағаш – жердің белгісі. Бұйымдарда жан-жануарлардың мүйізі, дене мүшесі, тұяғы, құстың тұмсығы, түлкінің басы, бөрінің құлағы немесе иттің құйрығы т.б. және өсімдіктердің түрлері кеңінен белгіленген.

Қазақтың ою-өрнек өнері – қазақ халқының ауыз әдебиеті секілді мәдени шежіре. Қазақтың ою - өрнегінің теориясы.

Қолөнер шеберлерін, суретшілер мен сәнгерлерді ұлттық рухта тәрбиеленуде ою-өрнектің атқаратын рөлі өте зор. Сұңғат және бейнелеу өнерінде, сондай-ақ қолөнер шеберлері жасаған бұйымдарда ұлттық нақыш анықталып тұруы қажет. Сол ұлттық нақышты айқындап бейнелейтін өнер түрі – қазақтың ою - өрнегі. Қазақ халқының ою-өрнек өнері байырғы ұлттық өнерлердің ішіндегі ең ежелгісі, әрі кең таралған саласы. Бұл ұлтымыздың мәдени дамуының шежіресі, адам жанына ләззат сыйлайтын эстетикалық мәні зор өнер. Бүгінгі таңда қазақтың 230 – дай оюының ежелден келе жатқан атаулары бар. Қолөнер шеберлері ертеден ою - өрнек атауларын екі топқа бөліп құрастырған. I – топқа ою - өрнектердің тікелей өзіне, түріне қатысты негізгі атаулар, II – топқа жалпы ою-өрнек қолданылатын бұйымдардың атаулары жатады. Ою-өрнекті теориялық жағынан негіздеу – этнолингвистикалық атаулары лексика – симантикалық топтарға бөлуге қатысты нақты

қорытындылар жасауға мүмкіндік береді. Ою - өрнек тарихы халық тарихымен жасалып келе жатқан төл мұрамыз екені белгілі.

Бүгінгі таңда ою - өрнектің практикалық маңызы артып отыр. «Ою», «өрнек» сөздер де бір мағынаны білдіреді. Бедері түсірілген үлгіні ойып, кесіп, қиып немесе екі затты оя кесіп, киюластыру «Ою» деп аталады. Ал киім – кешекке, түскиізге және т.б. қолөнер бұйымдарына кестелеп бейнеленетін бедер, сол сияқты тоқылатын алашаға, бақұрға және қоржынға түсірілетін түрі. Геометриялық бедерлерді «Өрнек» дейді. Өрнекті тасқа, ағашқа күйдіріп, қашап, бояп түсіруге болады. Қазақ ою - өрнегін көне тәсілмен жасау кезінде шеберлер оның дәлме – дәлдігін сақтамай –ақ, көзбен мөлшерлеп қиып, ою - өрнектің тең пропорциясын жасай білген. Мұны бізге мұра болып қалған көне ескерткіштерден айқын көруге болады. Оюлардың өзіндік көркемдік мәні және сюжеті болады, дегенмен, өрнектегі барлық элементтер ырғаққа бағынады. Ою - өрнек элементтерінде формальді түрде бейнеленетін элемент жоқ, олардың барлығының мазмұны бар.

Ою - өрнек өнері мүсін немесе сұңғат сияқты өз бетімен өмір сүре алмайды, әрқашан қосалқы роль атқарады. Ою - өрнегінің атаулары. Ою - өрнектің көне атаулары – халықтың тарихы мен мәдениетінен, ұлттық ерекшелігінен, ертедегі дүниетанымынан мол мағлұмат беретін құндылық. Олар – халықтың өткен тарихы рухани, мәдени – материалдық өмірінің айнасы. Қазақтың «ою» және «өрнек» деген сөзі бірігіп келіп латынша «орнамент» деген ұғымды білдіреді. Бұл сөз көп халықтың тіліне сіңген термин, мағынасы – сәндеу, әсемдеу.

Қазақ ою-өрнегі әлі түбегейлі, жан – жақты толық зерттеле қойған жоқ, дегенмен, бұл өнер саласын белгілі бір жүйеге келтіруге этнограф, өнертанушы Садық Қасымов пен архитектор – ғалым Тілеутай Бәсенов ою туралы біраз деректер қалдырды. Ою - өрнек саласын зерттеп жүрген ғалымдар оларды бір жүйеге түсіріп, мынадай топтарға бөлген.

1 Өсімдік типтес ою-өрнек («жапырақ», «үш жапырақ», «шиыршық», «ағаш»);

2 Зооморфтық – ою-өрнек (жан – жануарлардың табиғат және мифтік бейнелері) «қошқармүйіз», және оның түрлі нұсқалары «қосмүйіз», «сынық мүйіз», «қырықмүйіз», сондай – ақ «өркеш», «табан», «ботамойын», «құсқанаты».

3 Космогониялық өрнек («дөнгелек», «ирек», «шимай», «торкөз»)

Сурет 1

Бүгінгі таңда халқымыздың мәдени өзекті бір саласы – ою – өрнек өнері қайта дамып, бай мазмұнға ие болып жаңа түр тауыс, саналы өміріміздің кәдесіне жарауда.

Қазақ және қырғыз қолөнерінде аса бір айрықша көзге түсетіндей айырмашылық жоқ, бұл екі халықтың түр тамырының бір

екенің дәлелдейді.

Эпиграф Сауық Қасмонов пен сәулетші Төлеутай Бәсеновтың ою – өрнектері туралы жазбылған ғылыми еңбектері бұл өнер түрін өз тарихы, даму жолы, задылықтары бар тұтас сала ретінде таныпты. Осы салаға біріңші таңда үлкен үлес қосып жүрген білікті шебер, суретші Сапар Төленбаев шебердің оюлары ұлттық нақышты сақтай отырып, ғарыштық, зооморфтық, жаңа өсімдік мөнерінде қиылған. Жаңа ою – өрнектерді мынандай топтарға бөлуге болады.

- 1 Табиғат көріністері
- 2 Күнделікті тұрмыста кездесетін заттардың сырт пішіні
- 3 Еліміздің рәміздері

Бұл жаңа ою – өрнектер ежелгі ою – өрнек тобынан анықтамай, тек кеңестің және тәуелсіздік кезеңдерінде қосымша пайда болған еліміздің рәміздері қазақ ою – өнерінің басты тақырыбына айналған.

Қазақ ою – өрнегінің арқауы болған «мүйіз» оюы заманымызға сай түрленіп, жаңа ұғымда, жаңа мазмұнда қолдануда. Демек, ою – өрнек көнермейді, ол заман ағымынына қарай өз дәуіріне сай өзгеріп, жаңарып, жаңа туынды ретінде өмір сүреді.

Ол сонау ғасырлыр қайнауымен жеткен жай танба белгі емес, бұл халқымыздың оюмен жазылған шежіре тарихы.

Ою – өрнек – халқымыздың қолтаңбасы, ол өшуге, жоғалуға а жатпайды,

Ою – өрнектегі көңіл – күй мен сезім тереңдігі

Қазақ дәстүрлі мәдениетінде жастарға өзінің тұрмыс жағдайын, ақыл – парасаттың, әдептілік, адамгершілік, мейірімділік, тәлім – тәрбие ұғымдарын кілемшедегі ою – өрнек нақыштардың мағыналық ерекшеліктерімен жеткізіп отырған.

«Аққу қанаты», «жауқазын», «гүл», «жұлдызгүл» - бұл өрнектер «күнің ашық болсын» деген ізгі ниетпен салынған.

«Аққу қанаты» - өрнегі бақыттың, сұлулықтың, тазалықтың, ұлулық пен адалдықтың мағыналық белгісінде өрнектелген.

Сонымен қазақ халқының табиғат, кеңістік жайындағы дүниетанымы ертеден – ақ оның сырт пішінін кілем бетінде өрнектеу арқылы көрініс тапқан.

Ою - өрнектердің актуальдік орны.

Ұлттық ою - өрнектердің қазіргі заман талабына сай қолдану мен оларды күннен – күнге одан әрі дамып, ерекшеленіп, әртүрлі салаларда қолдану тәсілдерімен олардың тарихын зерттеу. Сонымен қатар үлкендердің арасында сауалнама жүргізу мен оның нәтижелерін тиянақтау мен шеберлермен кездесу кезіндегі сұхбаттарымызды айта кетсек.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Төленбаев С., Өмірбекова М. Ою - өрнектердің жасалу жолдары.
- 2 Өмірбекова М. Ш. Қазақтың ою – өрнектері. Энциклопедия. Алматы, 2003.
- 3 «Парасат» №1, 1999.
- 4 «Ұлағат» №1, 2 1999.
- 5 «Қазақстан әйелдері» № 1 1994.
- 6 «Қазақ тарихы» 2004.
- 7 «Бастауыш мектеп» 2002.

ЭТНИЧЕСКИЕ МОТИВЫ В ТВОРЧЕСТВЕ ЗЛИХИ ТОЛЕГЕНОВОЙ

МУСАБАЕВ А. Д.

ученик 8 класса, Специализированная школа-лицей № 1
для одаренных детей, г. Экибастуз

Каждый народ имеет свою колоритную культуру, которая формировалась под влиянием исторических и географических факторов. Значимой составляющей национальной культуры казахского народа считается декоративно-прикладное искусство. Его истоки тесно связаны с основной формой хозяйства казахов – кочевым скотоводством. Отдаленность мест кочевания от торговых центров заставляла человека постоянно создавать необходимые предметы быта самостоятельно. Кочевой образ жизни народа предопределил тесную связь с природой, зависимость от нее и сформировал бережное и ответственное отношение к окружающей среде.

Эти факторы повлияли на синкретичный характер культуры народа в целом, в том числе на декоративно-прикладное искусство. Несмотря на то, что данный вид искусства сформировался в далеком прошлом, современные мастера продолжают традиции своих предшественников. Ключевыми особенностями являются функциональность, отсутствие лишних деталей и символичность каждого элемента. Но это еще и средство выражения авторского мировоззрения, представление о жизненных явлениях, демонстрация своего эстетического вкуса и мастерства.

Основным элементом в работах декоративно-прикладного искусства в целом, в частности вышивания, является орнамент. Орнаментом (с лат. ornamentum – украшение) является живописное, графическое или скульптурное украшение из сочетания геометрических, растительных или животных элементов. У казахов он называется «ою», «күрақ» и трактуется как «скомбинировать и сшить из различных лоскутков». Главными признаками орнамента являются ритм, симметрия, повторяемость элементов или мотив. В искусствоведческой науке пока не существует законченной, исчерпывающей классификации орнамента и его мотивов. Чаще всего орнамент делят на зооморфный, растительный и геометрический.

Основным элементом зооморфного орнамента у казахов-кочевников является «мүйіз» (рог). В зависимости от сюжета рисунка меняются только названия: «кошкармүйіз» - бараньи рога, «қырық мүйіз» - сорок рогов и другие. Также часто встречаются орнаменты «төртқұлақ» - крестовина, «күсқанаты» - крылья птицы, «түйетабан» - верблюжья ступня и другие. Растительный орнамент – это изображение цветов (в основном тюльпаны), листья. Геометрический орнамент предполагает изображение геометрических фигур. К космогоническому орнаменту относятся изображения полумесяца, звезд и солнца.

Первые письменные упоминания о казахском декоративном искусстве и орнаменте относятся к началу XVI века. Практически первым автором, написавшем о казахском искусстве и об орнаменте, пытаясь выделить его основные элементы и сопоставить с декоративным искусством соседних народов, был немецкий ученый Карутас, посетивший Казахстан. Он указал на сходство некоторых мотивов казахского орнамента с иранским.

Первой специальной работой, посвященной целиком казахскому орнаменту, была работа С. М. Дудина, вышедшая в 1925 году. Отличая «большой вкус и умение, декоративное чутье и чувство меры», присущие казахским мастерам, Дудин выделил 4

особенности казахской орнаментики, которые являются, по мнению других авторов, основополагающими и придающими ей своеобразие. Это равенство фона и узора, а также равнозначность мотивов как узора, так и фона-действительно весьма примечательные свойства казахского орнамента. Помимо этого, орнамент имеет две другие особенности – ограниченность цветовой гаммы орнамента и наличие верха и низа в орнаментальных композициях. Еще одна особенность казахского национального орнамента состоит в том, что казахские мастера в подавляющем большинстве никогда не пользовались трафаретами, а создавали свои орнаментальные композиции от руки и на глаз. Возникающие при таком способе неточности и нарушения строгой симметрии отражали характер, присущий реальному миру.

Таким образом, орнамент – это специфический вид изобразительного искусства, который в условно-символической форме отражает важнейшие для человека идеи бытия. Вопросы происхождения и классификации казахского орнамента недостаточно изучены, однако можно говорить о наиболее значимых особенностях национального орнамента, отличающих его от этого вида искусства соседних народов. Орнамент используется в работах всех мастеров декоративно-прикладного искусства.

Предметом нашего исследования стала этническая направленность творчества Злихи Толегеновой – одной из самых известных мастериц не только Павлодарской области, но и всей республики. Ее работы имеют место в коллекциях таких знаменитых людей, как Олжас Сулейменов (известный казахстанский писатель) и Ален Ришар (эстет, посол Франции с 1994 по 1999 гг.). Среди ее многочисленных наград имеется похвальное письмо от Президента РК Нурсултана Назарбаева.

Злиха родилась в обычной казахской семье в колхозе Каражар, который в то время относился к Куйбышевскому (Актогайскому) району Павлодарской области в семье охотника, мастера по дереву, кузнеца Толегена. Мама Злихи Кокен-апа была мастерицей шитья. С самого раннего детства Злиха впитывала в себя всю красоту, колоритность народно-прикладного искусства. Наблюдая за процессом создания различных вещей ее родителями, она запоминала все увиденное и, став взрослой, она воспроизвела технику шитья своей матери и стала делать различные предметы обихода, начиная от подушек и корпе и заканчивая шитьем национальной одежды для мужчин и женщин (платья, камзолы, тубетейки).

Каждая вещь отличается от других и при этом каждая-результат вдохновения, фантазии и кропотливого труда. Сначала идея

созревает в голове мастерицы: форма, расцветка, сюжет рисунка, материалы. Злиха-апа покупает и использует разнообразные материалы и ткани в зависимости от их назначения, нитки и иголки, необходимую фурнитуру и шьет на обычной швейной машине. Но при этом её изделия поражают своим необычайно богатым колоритом, затейливым национальным орнаментом, богатой цветовой палитрой, причудливыми переплетениями линий, различными геометрическими фигурами, чудесными листьями и сказочными цветами. Все это удивительно гармонично сочетается в сюжетах ее творений. В них можно увидеть прекрасных лебедей с красиво изогнутыми шеями, прильнувших клювами голубей – символов вечной любви. Её изделия радуют глаз великолепным исполнением и наполняют сердце теплотой и гордостью.

В них чувствуется неукротимый талант Злихи-апа и богатое творческое воображение, своеобразная техника исполнения. Орнамент тускизов повторяется неоднократно, как того требуют традиции. Но при этом он ненавязчив и оригинален. Пропорциональность любого изделия и очень точный рисунок, аккуратность и высокое качество швов создают впечатление фабричных. Сочетание подобранных материалов и цветов, отделка рисунка блестящими тканями и бахромой придают нарядный праздничный вид ее изделиям. Пытаясь выяснить секреты привлекательности творчества Злихи Толегеновой, мы пришли к мнению, что в нем присутствуют многие черты прикладного творчества наших далеких предков: различные виды орнамента переплетаются в причудливых узорах и пробуждают подсознательное желание понять их глубинный смысл; строгость и четкость композиции, контрастность цвета и отсутствие многоцветия определяют чувство меры. Наличие поля по краям изделия придают ему законченный вид. Использование тесьмы и других элементов в серебряном и золотом цвете, бархат и парча создают ощущение праздника-хочется смотреть на такую вещь и получать эстетическое удовольствие. Изделия многофункциональны – это не сувениры, а необходимые для быта и жизни предметы, способные украсить любой интерьер. Те из них, что выполнены для дарения в качестве подарка при внимательном «чтении» раскроют содержание мыслей и пожеланий автора. Все это дополняется качественным в техническом плане исполнением.

Из вышесказанного я делаю вывод, что декоративно-прикладное искусство казахского народа имеет глубокие корни. Оно было необходимым условием выживания в условиях кочевого образа жизни и имеет свои отличительные особенности.

Мастера-кочевники не создавали объединений, а работали в одиночку. Кочевой образ жизни в значительной степени определил синкретичный характер творчества мастеров, многомерность и полифункциональность изготавливаемых предметов.

Основной художественный принцип- декоративность, украшение. Посредством этого вида искусства мастера создавали предметы быта, украшали интерьер жилища и каждый его элемент, передавали свое мироощущение и настроение. Для современного человека огромную помощь в понимании этого вида творчества оказывают народные умельцы, такие как Злиха-апа. Ее высокое мастерство признано и оценено неоднократно на самых разных уровнях.

Пытаясь понять секреты ее искусства, мы пришли к выводу, что уникальность её изделий придает: умение согласовывать форму, цвет, декор изделия и смысловое содержание; глубокое чувство гармонии, единства и завершенности, отсутствие излишеств; качественное техническое исполнение – очень аккуратные, ровные швы; повтор и чередование составляющих узор элементов, которые нельзя повторить, так как они отмечены своеобразием; изделия с этническим орнаментом гармонично вписываются в пространство современного интерьера, они комфортны, удобны, не занимают много места; за каждым изделием стоит глубинная философия, скрытый смысл.

Злиха апа - очень талантливый человек, мастер своего дела с активной жизненной позицией, патриот своего города и своей страны. Ее жизнь и творчество-пример потомкам для подражания. На наш взгляд, историю нашей страны, культуру наших предков нужно изучать не только и не столько на примерах правителей, на событиях войн и подвигах героев-воинов, но и на примерах простых людей, носителей и продолжателей традиций предков. Это - один из эффективных средств воспитания, так как является методом передачи норм поведения, культурных и духовных ценностей от одного поколения к другому, это учит творить и созидать, дарить людям радость.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Асанова С. Ж., Птицына А. П. История казахской национальной одежды и прикладного искусства. Фолиант, 2008 г.
- 2 Аргынбаев Х. Ремесла казахского народа. Алма-Ата, 1979 г.
- 3 Востров В. Общественный и семейный быт казахов. Москва. Просвещение. 1963 г.
- 4 Когабай Ж. «Оюында ой-орман. Өрнегінде акку-каз», «PrimaLux», Экибастуз, 2013 г.

5 Когабай Ж. «Өнердегі алтын көпір», «PrimaLux», Экибастуз, 2011 г.

6 Муқанов М.С. Казахские домашние художественные ремесла. Алма-Ата. 1979.

7 Газета «Отарка», № 39 от 29.09.2016 г.

8 Культура, Википедия, 14:33, 14 февраля 2019 г. [Электронный ресурс]. – URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0>

«ҚАРА ҚАЗАН» СӨЗІНІҢ ШЫҒУ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕП ЗЕРДЕЛЕУ

НҰРФАЛЫМ Р.

8 сынып оқушысы, Дарынды ер балаларға арналған
«Білім-инновация» лицей-интернаты, Павлодар қ.

АДУОВА Б. Т.

қазақ тілі мен әдебиет пәнінің мұғалімі, Дарынды ер балаларға арналған
«Білім-инновация» лицей-интернаты, Павлодар қ.

Кей құрдастарым: «Бұл не үшін керек, «қара қазанның» қандай мәні бар?» деп сұрауы да мүмкін. Әрине, мен өнер зерттеуші маман емеспін, бірақ қазақтың баласы болғасын салт-дәстүрден аздап хабарым бар. Халық қазанды жай ғана ас дайындайтын қазан демей, оны «қара қазан» деп қастерлеп айтуының өзіндік және киелілік сыры бар деп ойлаймын.

Бұл жерде «қара» сөзі қасиетті, киелі, берекелі деген ұғымды білдіреді және символдық мағыналары бар [4, 21 б.]. Бұны тіліміздегі «қара шаңырақ», «қара домбыра», «қара қазан» сияқты тіркестерден байқауымызға болады.

Ал «қазан» деген сөзінің мағынасын зерделесек, ол-дәстүрлі қазақ қоғамында отбасының ырыс-несібесінің, берекесінің символы ретінде ерекше қастерленіп, қасиетті саналатын үй мүлкі, ас пісіретін ыдыс. Қазан қоладан, мыстан, шойыннан құйылады [1, 271 б.]. Мыс пен қоладан қалыпқа құйылып, түрлі өрнекпен, аңдар бейнесімен әшекейленген қазандар алғаш рет сақ дәуірі ескерткіштерінен қазып алынған. Бұл кезеңде құрбан шалуға арналған қола қазандар кең тараған. Кейінірек қазан шойыннан құйылатын болған. Қазанды көтеруге ыңғайлы болуы үшін ернеу тұсына сырт жағынан 2-4 құлақ жасалады. Қазанды үш бұтты ошаққа немесе жерошаққа асады. Тұрғылықты жерде қазандыққа орнатылады. Көшпелі елде қазан қирамас үшін

қалың кенеп, киізден арнаулы қазанғап жасайды. Ертеректе қазақтар көші-қон кезінде қазанды салып, арбаның артқы жағына немесе түйенің ашамайына іліп алып жүрген. Қазанның сыйымдылығы әр түрлі. Он екі қарыс немесе тай қазан деп ең үлкенін атаған. Он екі қарыс тай қазаннан бастап, екі литр ғана су сиятын кішкене қазан болады. Дәстүрлі қазақ қоғамында қазан қасиетті саналады [1, 271 б.]. Жерлесіміз ғалым Ә. Марғұлан атамыз «Құламерген» жырының желісіне ерекше назар аудара келе, қазанға байланысты «Қазан – шаңырақ сияқты, бүтіндіктің белгісі», - деп жазады.

Бұл берген жоғары бағадан: қазан – тоқшылық пен бейбітшіліктің, ырыс-несібенің айғағы, қасиетті киелі ыдыс екеніне сеніміміз мол. Күнделікті тәжірибеде киелі саналатын қазанға қатысты наным-сенім, ырым, жоралғылар қазақ арасында жеткілікті. Қазан культі көшпелі халықтардың бірқатарында сақталған. Тіпті Қожа Ахмет Иасауи кесенесіндегі тайқазан – көшпенділердегі береке мен бірліктің символы екені баршаға мәлім.

Қазан – сонау скиф-сақ, ғұн заманынан келе жатқан «жеті қазынаның бірі», ғұрыптық тамақ пісіретін ыдысы. Қазанның басқа ыдыстарға қарағанда, қазақ өмірі мен мәдениетінде алатын орны жоғары. Ертеде қазақ ауылдарында ертеде тайқазан, нарқазан деп аталатын үлкен қазандар болған. Қазақ дастарқанына түсетін тағамдардың барлығы да (қымыздан басқасы) осы қара қазаннан өтеді. Халық қазанды жай ғана ас дайындайтын қазан демей, оны «қара қазан» деп қастерлеп айтады.

Қара қазанның символикалық белгісі туралы этнограф ғалым Сейіт Кенжахметұлының былай деп жазғаны бар:

«Қазақ дастарқанына түсетін тағамдардың барлығы да, ең алдымен, қазаннан өтеді. Халық жай ғана «қазан» демей, оны «қара қазан» деп қастерлеп айтады. Бұл жерде «қара» сөзі қасиетті, киелі, берекелі деген ұғымды білдіреді».

Қара түс түркі дүниесіне, соның ішінде қазаққа да жат емес. Қазақтың сөздік қорындағы «қара тұту», «қара жүрек», «қара жамылу», «қаралы көш», «қара қазан», «қара шаңырақ», «қара ниет» сияқты ұғымдар соның айғағы.

Ал белгілі ақынымыз Төлеген Айбергенов «Қара түс» өлеңінде бұл түсті былай жырлайды:

Құт кірерде қара жерге қақ тұрған,
Қара қазан қамы бала бақтырған.
Қара қазақ қауіпті дерт, ауруын,
Қара қойдың өкпесімен қақтырған.

Қара көздің жасын түнде кептірген,
Талай қара кезеңдерден өттім мен.
Бірақ бабам «қара мал» қып ырысын,
Қасиетін қара шаңырақ деп білген.
Міне, осыларға қарап қара түс қазақ үшін қасиеттіліктің,
киеліліктің нышаны екенін аңғаруға болады.

Қазақтың ер ақыны Махамбет Өтемісұлының:

«...Қара қазан, сары бала

Қамы үшін қылыш сермедік...» деп келетін өлеңінде
халқымыздың киелі символы - қазанның төңкерілмеуі жолындағы
ерлік күресті айтады. Ал мына бір толғауында:

«Астана жұртын айналған,
Астына тұрман болсам деп,
Адырнасын ала өгіздей мәңгіреткен;

Атқан оғы Еділ-Жайық тең өткен» деп, халқы топтасқан
астананы ұран етіп Махамбет ақын сары далада жойқын күш болған
батыр бабаларымызды еске түсіреді.

«Қара қазан» тіркесі ХІХ ғасырда өмір сүрген Дулат
Бабатайұлының:

Сен туған жерді тастадың,
Теріске елді бастадың...

Қара қазан, сары бала,

Кемпір-шалдың қамы үшін...

- деген жыр жолдарында да ұшырасады. Бұндағы «Қара қазан,
сары баланың қамы үшін», «Қара қазан сары бала, жылап жатыр көп
бала» дегеніміз – халық, бұқара халық дегеннің баламасы.

Қазан – сонау скиф-сақ, ғұн заманынан келе жатқан киелі
қазына, ғұрыптық тамақ пісіретін ыдысы ғана демей, оны «қара
қазан» деп қастерлеп айтады. Әлемге есімі белгілі мәшһүр Ақсақ
Темір өзі жасатқан Тайқазанды өзі тұрған Самарқандқа емес,
Түркістанға әкеліп қоюы-түркілердің қара шаңырағы Түркістан,
Мағжан ақын айтқандай «Ер Түріктің бесігі» екенін білген.

Этнограф Сейіт Кенжеахметұлының былай деп жазғаны бар:
«Қазақ дастарқанына түсетін тағамдардың барлығы да, ең алдымен,
қазаннан өтеді. Халық жай ғана «қазан» демей, оны «қара қазан» деп
қастерлеп айтады. Бұл жерде «қара» сөзі қасиетті, киелі, берекелі
деген ұғымды білдіреді.

«Қара сөзді білмейді, сөйлесе тек көмейі бүлкілдеп жырлаған...»

деп М. Көпеев жоғары бағасын берген Бұқар жыраудың:

Ханның жақсы болмағы - қаршаның елдігі,

Қара халық сыйласа - алтыннан болар белдігі, - жолдары бұған
бір дәлел.

Ал белгілі ақынымыз Төлеген Айбергенов «Қара түс» өлеңінде
бұл түсті былай жырлайды:

Құт кірерде қара жерге қақ тұрған,

Қара қазан қамы бала бақтырған.

Қара қазақ қауіпті дерт, ауруын,

Қара қойдың өкпесімен қақтырған.

Қара көздің жасын түнде кептірген,

Талай қара кезеңдерден өттім мен.

Бірақ бабам «қара мал» қып ырысын,

Қасиетін қара шаңырақ деп білген.

Міне, осыған қарап қара түс қазақ үшін қасиеттіліктің,
киеліліктің нышаны екенін аңғаруға болады.

Ал, Қара қазан, сары бала,

Үш Бұлдыртау, маң дала,

Мұсылманды қуалап,

Қалмақ алар менен соң...

деген зар заман жыршысы Мұрат Мөңкеұлы сөздеріндегі
«қара қазан» тіркесі [10, 120 б.]. ереуіл атқа ер салып, егеулі найза
қолға алып, отты тілін безеген Махамбет бабамыздың батырлық
тұлғасындай жырларында өзіндік көрініс табады.

Көне ертегі – жырларда алтын қазан іздеу салты кездеседі.

Сөз тыңда, құлақ салып, балам, маған,

Астында дарияның алтын қазан.

Әкелесің сол қазанды ерлік қылып,

Беремін Күнсұлуды қосып саған..., – деген «Құламерген»
жырындағы өлең жолдары бұған дәлел.

Бұл жөнінде академик Ә. Марғұлан: «Құламерген» жырында
теңіз астынан қазан іздеу тайпалар одағының бірлігін сипаттайды.
Қазан мықты болса, ел де мықты. Қазан – шаңырақ сияқты
бүтіндіктің белгісі. Ол құрыса, ел де құриды», – деп жазады.

Осы жыр, аңыз-әңгімелердегі айтылған ойдың тобықтай түйіні
тіліміздегі «қара қазан, сары баланың қамы үшін» деген сөзде сақталған.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. (Ж-Ж) - Алматы: Ғылым,
2011. 6 том, 219-б.

2 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі (К-К) – Алматы: Ғылым,
2011, 9-том, 271-б.

- 3 Қазақ тілінің түсіндірме сөздік II том А 1961. 374-бет.
- 4 Бес жүз бес сөз.— Алматы: Рауан, 1994 ж., 21-бет.
- 5 Дуюсов А. Ұлттық өрнектердің тұлға тәрбиелеудегі рөлі. Электрондық ресурс www.45minut.kz Республикалық ұстаздар сайты.
- 6 Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. А.: Ғылым, 1969, 62-б.
- 7 Досмұхамедұлы Х. Исатай-Махамбет. – Алматы: Қазақстан өлкетанушылар қоғамы, 1991. - 240 б.
- 8 Бабатайұлы Д. Замана сазы. – Алматы: Жазушы, 1991. - 160 б.
- 9 Жеті ғасыр жырлайды: Екі томдық. - Алматы: Жазушы, 2004. - 528 б.
- 10 Серікбол Хасан. Қазан мен қазақ. / «Ақ жол» газеті., 2017. 101-б.
- 11 Бабалар сөзі: «Қарасай-Қазі» жыры., 120-б.
- 12 «Ақиқат» журналы, № 6, 1993, 10-б
- 12 Нұрқатов А. Жалғасқан дәстүр. – Алматы: Жазушы, 1980. - 312 б.

ҰЛТТЫҚ КИИМ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

РАХИМЖАНОВ Э.

5 «Д» сынып оқушысы, № 110 З. Хусанов атындағы ЖББОМ, Шымкент қ.
ЭШМЕТОВА Т.
бастауыш пәні мұғалімі, № 110 З. Хусанов атындағы ЖББОМ, Шымкент қ.

Ұлттық мәдени әрекет ретінде, әсіресе қыз баланың қоғамдық рөліне аса назар аударуға бетбұрыс болып отырғанда біз оң босағаға шығару дәстүріне, оның ұлттық дүниетанымы байқатар әрекеттерімен этномәдени сипаттамаларына ерекше көңіл аударуі қажет дейміз.

Біріншіден айтарымыз, оңбосаға шығару тойы қыз баласының мүшелі жасында аталады. Алғашқы мүшелі жас он үш жаста аталынатыны мәлім. Қоғамдық үйлесімділік пен қарым-қатынасжарасымдылығының негізі ұйытқысы – әйел.

Ұлттық эстетикалық талғам қоршаған ортасына өз қабілеті мен жұрыс тұрысы, сөйлеген сөзі, түр сипаты арқылы сұлұлықпен әсемділікті паш етіп, жүрген ортасын сәндікке бөлеп жүрген әйел арқылы танылатыны сөзсіз. Сонымен қатар ата салттың сақшысы, таратушысы, жаршысы да ана мен әже, ене мен келін. Зергерлермен қатар көзі барды тамсандырар қол бұйымдар жасау арқылы елдік өнер таңбаларын жасап сақтаушылар, оларға түсірілген ою-өрнектің мән-

мағынасын баяндап, қолдану тәртібінің егжей-тегжейін ұғындыратында солар. Сонымен әйел заты-ұлттық ұлт болып сақталуына өзіндік орны бар қоғам мүшесі. Бұл қабілеттер мен бұйымдердің қалыптасуы мен дамуына ықпал етуші реттеушілік міндеті басым дәстүрлер мен мерекелер. Олардың ішінде оңбосаға шығару тойындағы қазақ ұлттық киімнің рәміздік мәні анық көрсетіледі. Анасымен әжесі қызы мен немересінің мүшел жасқа келетінін аға-жеңгелері мен әкпе-жезделеріне хабарлап, дайындалуға етініш беріледі.

Қуаныш пен қайғыны ортақ білесе білген қазақ үшін бойжеткен қыздың қатарынан қалмай өз дәрежесіне тең боларлықтай сипат алуы ата-анасы мен туғандарына парыз. Сол себептен күнделікті тұрмыстық киімдермен қатар сауықтық-салтанаттық киімдерде мүшел жасқа толған қызға сыйлық етіп ұсынылған. Қыз баласы оң босаға шығару тойын жасаған. Қыздың жеңгелері, әкпелері шақырылып «біздің үйде бойжеткен қыз бар, оң босаға шығарылды», -деп ескертілген. Келген қызға жасау әкеледі. Қыздың өз үйінен екі ғана нәрсе қосылады, ол белбеу және қыз сәукелесі. Бойжеткенге алғашқы қос етек қойлегі мен мықынды камзолын әкпе жездесі кигізеді. Той үстінде қызға камзол, белдеме кигізіп сәндейді. Қыздың бой жеткеніне арнайы кигізетін күмістен белбеу соғылады. Қалыптасқан дәстүр бойынша асқан ұқыптылықпен безендірілген. Қыз бала үшін белдікті жоғалту арынан айырғанымен бірдей болған. Құсмұрын жүздікті екі жаққа қаратаққан, біріншісі үшін саусақтың сыртына қарай тағуы басы бос, құда түспегендікті білдіреді, ішке қарай тағуы құда түскендіктің белгісі.

Осы күні бойжеткен алғашқы рет шашын бұрым етіп өріп, ұшына шолпы тағып, оның сілдірімен жүресін түзей бастаған. Қызға осы кезден бастап әжесі шашын өріп шолпы тағады, бұл қыздың жүгірмеуіне, секірмеуіне. салмақты жүріп, биязы қозғалуына себеп болған. Бой жеткен қыз ашық-шашық жүре алмайтын болғандықтан шымылдық ішіне жатқызылған. Бойжете бастағаннан қыз қымсынып бүкірейіп жүреді, оның бойы түзелуі үшін, төсегін қатты тік етіп ағаштан арнайы жасатқан. Бұның өзі қыздарға көрсетілген үлкен қамқорлық. Қыздар басына ақ-қара орамал тартпайды. Ақ-жаулықтың, қара қайғының белгісі. Шашбау, шолпы сияқты өрілген бұйымның үшін бекіту үшін тағылатын алтын, күміс тиындар «адам жанының бір ұшы шаш арасында мекендейді» деген наным-сенімге байланысты қоңыраулы, сылдырмақты шолпыны шашқа пәле-жаланы жолатпайды деп таққан.

Алқа -омырауға тағатын, көбіне күмістен соғылатын әйелдердің сәндік, әсемдік бұйымы.

Білезік-білекке салатын, күмістен, алтыннан соғылатын бұйым. Жасалуына қарай алтын, күміс, құйма, сағат, қос , тоспалы, бұрама т.б. білезік атаулары бар.

Бес білезік-алтын, күмістен, асыл тастардан көз орнатылған, күміс шынжыр арқылы бес сақина бекілген аса қымбат білезік.

Балдақ-атһлтыннан, күмістен соғылған жұмыр сақина.

Жүзік-қымбат тас орнатылған жалпақ сақина.

Моншақ-түрлі тастар мен шыныдан жасалған, жіпке тізілген, мойынға, қолға салатын, киімге тағатын сән бұйым.

Маңдайша сәукеле баскиіміне маңдайына тағатын, көз орнатылған күміс бұйым.

Тал моншақ-бірнеше қатар тізілетін моншақтар.

Тұмарша-сәндік үшін омырауға тағылатын үшбұрышты, салпыншақты күміс бұйым.

Сақина-саусаққа салатын, әр түрлі үлгіде күмістен алтыннан металдардан соғылатын бұйым.

Танакөз-шар тәрізді күміске тастан көз орнатылған түйме тәрізді сәндік бұйым.

Өңіржиек- салпыншақтартағып, үзбелеп жалғаған, омырауға сән беретін, түрлі-түсті тастардан көз орнатылған әсемдік алқалар тізбесі.

Қапсырма-әйел камзолына тағылатын, түйме қызметін атқаратын жалпақ күміс бұйым.

Шекелік-сәукеле, тақия, баскиімдерге тағылатын бұйым.

Шаштенге-қыздардың өрілген шаш ұшына тағылатын, жібек бау өткізілген күміс бұйым.

Шолпы-шашқа тағатын, қымбат бағалы сығдырмақты бұрым сәнін келтіретін, алтыннан, күмістен-жасалатын бұйым.

Шашбау-шашпен қоса өрілетін, моншақты, зерлі, күміс шынжырлы әсемдік бұйым.

Шашқап-шашты күннен, шаң тозаңнан қорғайтын, қымбат матадан жасалып, сырты түрлі моншақ жапсырмаларымен безендірілген бұйым.

Сырға-құлаққа тағатын сәнді асыл бұйым. Оның саласына құрамына сай көптеген түрлері болады.

Аттарак-жылқының жіліншігін жарып, жұқалап, оны егеп, тіс салып жасаған ағаш сабы бар тарак.

Үйлену тойына киілетін киімнің жөні де өз алдына ерекше. Қалындықтың бетін ашу және белбеуін шешу күйеуінің жұртындағы өмірдің бастамасын бейнелейтін салт-дәстүрлер.

Күйеуінің үйіне келген соң, бірінші немесе екінші күні қалындықтың белбеуін шешу салт-дәстүрі өткізіледі. Той белбеуіне ерекше мән беріледі, белбеуді шешкен қайын сіңілісі жеңгесіне сырлас болады. Қалындық қайын сіңілісіне белбеуді сыйлап достық антын алып, оны сандықта ескерткіш және тумар ретінде сақтайды. Сонымен қатар, «көрініс» деген салтта орын алады, яғни қалындықтың сырлас, дос, кенесші болады.

Қалындықтың бетін ашу –түркі тілдес халықтарының барлық тойларында орын алатын функционалдық, идеялық , тақырыптық жағынан салт-дәстүрлік іс-әрекеті. «Бет ашу» атты дәстүрі бүгінгі таңға дейін бар. Бетін ашу және белбеуін шешу әйелдің бөгде руға ұрпақ жалғастыру үшін жақындасу шегін анықтайды. Өз үйінен бетін жауып шығу және бөгде үйде оны ашу рәсімі қалындықтың басқа руди «тірілту, жалғастыру» мазмұнын білдіреді.

Белбеуді шешу кезінде айтылатын тілектерде бала туудың аллегориялық формалары ерекше мәнге ие: «Алдыңғы етегіне бала толы болсын һ, артқы етегің малға толы болсын» деп аталады.

Алдыңғы және артқы етек метафоралары қалындықты қоршаған кеңістік және баламен, малмен толтырылатын орта туралы ұғымды білдіреді.

Қалындықтық әйелдер мәртебесіне жатқызылатынын білдіретін шашты рәсімдік сәндеу-көптеген халықтарда кеңтартылған құбылыс.

Шаш қою үлгісін өзгерту әлеммен жаңа қарым –қатынастарға түсетін адамның өмірлік қуатын түзетуді білдіреді. Қалындықтың шашын әпкелері, апалары, кіндік шешесі немесе әжесі өрген. Бұл үшін қалындық оларға жүзік және оқаланған лента тағуы қажет еді. Шамасы, мұнда шашқа қол сұғкшылық үшін ерекше «күнәдән айырылу»орын алады. «Адам жаны шашта орналасатыны немесе жанды жері болып табылатыны және өткір көзге оңай түсетіні үшін шашқа тиісуге тиым салынатынын әсіресе шашты ер адамның көздерінен қорғайтын:олардың жанында шашты жаюға және тарауға тыйым салынатын. Егер әйел баласы жалаңбас немесе шашын жайса, ол дереу адамдардың сөзіне қалатын. Шашты ұстау тек анасына, әжесіне жолдас қызына рұқсат етілетін. Тұрмысқа шығу еріксіз өмір сүру бейнелері тұрмысқа шыққан әйелдің шаш қою үлгісінен айқындалады:кыз бала кезінде өрілген бір бұрым шаш екі бұрымға ауыстылһрылады. Ерікті және еріксіз өмір бір-бірімен «шымылдық» арқылы айырылады яғни мұнда шекараны шымылдық белгілейді.

Қалындықтың шашы аналық бақыт сәттілік және аман саулық тілеу ббұрымдарымен жасалып өрілетін. Бұл рәсім кезінде

осыған қатысты тақпақтар айтылып, шүүдеге үш рет жеңіл шапалақпен ұрылатын яғни шүйдені бір жұдырықпен жауып, екінші жұдырықпен оны соғатын.

Шашты дәстүрлі етіп өруде қалындықтың құрбылары оған түрлі шаш әшекейлерін, салпыншақтарды тарту ететін. Әдетінше, бұл қимыл жасау сәтінде әсем қаңырау шығаратын мол етіп тігілген тиындар. Бұл арам күштерді алыстатын әшекейлер. Онымен қатар, олардың мазмұнында махаббат сиқыры бар, идеясы бар толқыған сезімнің күйін білдіруге септигын тигізеді. Зерттеушілер салпыншақтар өзінің қозғалысымен, сыңғырымен және қоңыраулық дыбысымен жағымсыз арам күшті, аластатады деген түсінік туындаған болатын.

Өзақ қалыңдығына тарту етілген тиындар, салпыншақтар, ең алдымен, қорғау қуралы ретінде қолданды. Кейінгі дамуында салпыншақтар, тиындар әшекей ретінде пайдаланды.

Орамал тағу рәсімі жақсы тілек баталарды және ән айтумен іске асырылатын қыз баланың тақия атты баскиімін әйелдердің орамалына ауыстырылуы-қалындықтың келіншек дәрежеіне етуін бейнелейтін негізгі әрекет. Орамал тағу немесе баскиімді ауыстыру секілді атрибуттар түркі тілдес халықтарды барлығына мәлім. Көпшілік алдында қалындықтың баскиімін ауыстыру рәсімінен соң әйелдер қатарына жатқызылады деген түсінік қалыптасады.

Осыдан кейін қалындықтың беліне белбеу байланады. Осы әрекетті жүзеге асыру барысында айтылатын сиқыр сөздерде түс сиқырының және жағымсыз күштерді аластататын іздері бар деп сенген.

Басына орамал таққан қалындықты құрбылары, жеңге, келіндері жан-жағынан қоршап күннің бағыты бойынша қалындықты ортаға алып айналдырып жүру барысында сазды әуендер орындалады.

Күн бағыты бойынша айналып жүру ең үлкен және жарық жасаудың арнайысы үлгілі болып табылады. Айналып жүру де табыну көптеген халықтардың көне мәдениетінде кездеседі. Айналыс үндеу үлгісін мәәңгілікке және өмірлік күштердің сүйеушілігімен қолданылатынына назар аударылады.

Күнделікті киілетін баскиім болып желек табылатын. Осы баскиімдері әйелдің өміріндегі ауыспалы шақты бейнелеп қыз бала кезінен ана болуға дейін-жас тұрмысқа шыққан келіншек киімінің құрамдастары болып табылады. Жаулық ақ-матадан жасалатын әйелдердің ең негізгі бас киімі. Өз әжелер, асыл аналарды ардақтап, ақ жаулықты деп атайды.

Жаулық-қазақ әйелдерінің ары ажары, беделі мен көркі. Арқа жерінде ардақты әжелер жоғары және төмен деп аталатын қос жаулық тартқан. Мұндай жаулықтар биік ірі көрнекті болғандықтан, әжелер мәртебесі мен ажарын көтере түседі. Ертеде мұндай жаулықтарды көбінесе бейбішілер киген.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Өмірбекова М. Ш. Энциклопедия. Қазақ ою-өрнектері. - Алматы: Алматы кітап, 2003. - 284 б.
- 2 Потапов. Л. П. Одежда алтэйцев // Сб. М/зая антрапалогии и этнографии. - М. -Л, 1951. -XIII. - С. Жәнібеков Ө. Қазақ тілі. Альбом. - Алматы: Өнер, 2005, - 160 б.
- 3 Тохтабаева Ш. Ж. Художественный металл казахов XVIII-XX вв.
- 4 Кенжеәхметұлы С. Қазақ халқының тұрмысы мен мәдениеті. - Алматы: Алматы кітап, ЖШС, 2006. - 46 б.
- 5 Арғынбаев. Қазақ отбасы. - Алматы, 1990. - 56 б.
- 6 Камалова Н. К. Той-мерекелік салт-дәстүрлік әрекеттер. - Астана: Парасат әлемі, 2005 - С. 66.
- 7 Потапов Л. П. Очерки народного быта туницев, - М., 1969. - С. 268.
- 8 Захарова И. В., Ходжаева У. Д. Одежда казахов Семиречия // - Алмата, 1962 -Т. 16 - С. 218.
- 9 Ибайшина Г. К. Декоративно-прикладное искусство, как отражение национальное самобытности казахской культуры: Авторефераты, диссертации кандидата философских наук: 24. 00. 01. - Алматы, 2005. - 25 с.
- 10 Малова Е. И. Материальная культура киргизов, как источник изучения их этногенеза: Труды киргизской археологии-этнографической экспедиции. - 1959. - Т. 3 - С 49-52.

КИІЗ ҮЙ ЖӘНЕ МАТЕМАТИКА

РАХИМОВА К., ШУМАЙ А.

7 сынып оқушылары, Қ. Ыдырысов атындағы ЖОББМ,
Павлодар облысы, Ақтоғай ауданы, Әуелбек с.

АИТИМОВА Р. Қ.

математика пәнінің мұғалімі, Қ. Ыдырысов атындағы ЖОББМ,
Павлодар облысы, Ақтоғай ауданы, Әуелбек с.

Қазақ халқының сан ғасырлық ақыл-ойының, өмірлік тәжірибесінің, табиғатты түсінуінің, оған икемделуінің ең көрнекті

туындысы – киіз үй. Өмір сүру ерекшелігіне қарай, көшіп-қонуға ыңғайлы, әрі жеңіл, әрі қолайлы баспананың пайда болуы табиғатқа бейімделу еді. Сонымен қоса, бұл табиғи заңдылық. Бүкіл жан-жануарлардың баспаналары дөңгелек, сфера пішінді болатындығы белгілі. Мысалы, аю, қасқыр апандары дөңгелек үңгір етіп жасалады. Апанның ауыздары оңтүстік-шығысқа қарап қазылады. Торғайдың, құстардың ұясы да сфера пішінді болады. Міне қазақтың киіз үйі де, осындай заңдылық бойынша жасалған.

Киіз үйдің құрылымдық ерекшелігін қарасақ, жинақылығы мен ыңғайлылығы, өз алдына, сәулеттік шешімі мен пішіні сырт тұлғасы мен өзі ерекше сұлулығымен дараланып тұрады. Ғалымдар мен мамандар киіз үйді сәулет өнерінің әлемдік ең озық үлгісінің бірі деген пікірде. Шындығында, бұл асыра айтқандық емес [1, 7 б.].

Қазақтың киіз үйлері жоғары лауазымды, мемлекет басқарған иелерінің дәрежесіне сәйкес: Алтын Орда, Хан Орда, Орда деп аталып, сол аттарға лайық жасақталатын болған. Киіз үй иелерінің рулық, тайпалық түсініктегі мансабына қарай: Үлкен үй, Кішкене үй, Отау, Кіші отау деген аттармен мәртебеленген.

Киіз үй (ағаш үй), Қонақ үй, Ас үй, Ауыз үй, Жорық үй, Жолым үй, Шатпа, Күрке деген аттармен бөлінеді. Киіз үйге тігілу әдісіне байланысты: Жабасалма, Жолым үй, Жорық үй, Шайла деген аттар берілген.

Жалпы ауыз әдебиетінде киіз үйді: Киіз үй, Ағаш үй, Шаңырақ, Қара шаңырақ, Қара үй, Қараша үй деп атау жиі кездеседі. Киіз үйді киізінің түсіне байланысты: Ақ үй, Боз үй, Қара үй деп, үзік, іргеліктері болмайтын үйлерді Туырлық үй деп бөледі. Киіз үй қаңқасын немесе киіз үй сүйегін атадан балаға мирас болып келе жатқан шеберлік кәсіпті меңгерген, өнер қонған шаңырақтар дайындайды. Ежелгі аты «қаңқа» сөзі болғанымен соңғы атау қазіргі ауызша да, әдеби тілде де көбірек пайдалануына байланысты біз де «киіз үй сүйегі» атауын пайдаландық. Киіз үй сүйегі арнайы дайындалған ағаш сырықтар мен бұтақтардан дайындалады. Олар желге, жабылатын киіз салмағына, әсіресе кенеттен пайда болатын дала құйынына шыдамды етіп жасалынуы қажет.

Киіз үй сүйегі (қаңқасы) – киіз үйдің үш өлшемді кеңістіктік сұлбасын шығарып тұрған шаңырақ, уық, кереге, есік (маңдайша, табалдырық, босаға) деп аталатын мүшелерінен тұрады. Киіз үй сүйегін жасауға жарамды ағаштар қазақ байтағының әр тараптарында кездеседі. Киіз үй сүйегін дайындауға сәмбі тал, қара тал, көк тал, боз тал, құба тал секілді тал тұқымдастары мен бірге қайың да пайдаланады. Киіз үй сүйегі көбіне жоса секілді табиғи ертінділермен

боялады. Табиғи сәнін жоғалтпау үшін қайың ағашынан жасаған үйлер боямай, сол табиғи қалпында қалдыратын болған. Соңғы кездерде үй сүйегін әрлеуге қызыл, көк түсті майлы сырлар пайдаланып жүр.

Үйшілер киіз үй сүйегінің барлық өлшемдерін кереге саны мен шаңырақ өлшемі арқылы шығаратыны туралы, әсіресе, шаңырақ шеңберінің ұзындығының киіз үй шеңбері ұзындығының үштен бір бөлігіне тең болатыны ел аузында айтылатын. Шаңырақ өлшемі кереге санына, кереге басына тәуелді. Шаңырақ көздерінің арасы 5-6 см болатын болса, керегелер басының санын, немесе уық санын 5-6см санына көбейту арқылы біз шаңырақ шеңберінің ұзындығын оңай анықтай аламыз. Киіз үй сүйектерінің тұрақты бір сан арқылы жасалатыны туралы айтылды. Біздің зерттеуімізде ол сан «Шаңырақ өлшемі»деп аталып, «А» әрпімен белгіленіп 1м-ге тең деп қабылданды, ал шаңырақ дөңгелегінің сыртқы шеңберінің ұзындығы «Ш» әрпімен белгіленді. Бұл санды (өлшемді) үйшілер өздерінше әртүрлі жобада қабылдауы мүмкін, мысалы 93см, 95см шамасында. Шаңырақтарына өлшеу жүргізілген бірнеше алты қанат үй шаңырағының сыртқы шеңберінің ұзындығы 570см ($570:6=95$ см) болып кездесе, жеті қанат үй шаңырағының сыртқы шеңберінің ұзындығы 657см ($657:7=94$ см) болып кездесті. Шаңырақ шеңберінің ұзындығын үйдің қанат санына бөлгенде тұрақты сан шығатыны байқалды. Ол сан бір метрге (93-95 см.) жуық шамаға тең болып, теориялық есептерге бір метр деп қабылданды. Сонымен: Шаңырақ өлшемі «А» = 1метр [2, 13 б.].

Киіз үй сүйегінің барлық мүшелерінің сандық мәні шаңырақ дөңгелегінің ұзындығы «Ш» және шаңырақ өлшемі «А» санының көмегі арқылы жасалады. Үйшіге кереге бір сан, ол кереге саны «К». Үй жасатушы Үйшіге қанша қанат үй жасатқысы келсе, ол өзінің «А» санын кереге санына көбейтіп, шаңырақ шеңберінің ұзындығын табады. $Ш=КА$.

Мысалы: тапсырыс берушіге 16 қанат үй керек болса, үйші 16 санын 1 метрге көбейтіп шаңырақ шеңберінің ұзындығын табады. Біздің мысалымызда $16 \times 1 = 16$ метр.

16 қанат үй шаңырағының диаметрі ($C=pD$); $D=16:3,14= 5,09$ м.

Кереге – киіз үйдің қабырғасы. Оның бір қанатында 14 ерісі, 9 сағанақ, 9 балашық болады. Алты қанат үйдің сағанақтары мен балашықтарының саны 108. Бұл сан Шығыс елдерінде ежелден аспан саны болып есептеледі. Ал, үй сырытынан айналдыра тартатын белдеу, аспан белдеуі – көк көген (зодиак шеңбері) . Сонда белдеу бойында 12 шоқжұлдыз, 12 мүшелдік жануарлар, 12 сағат күн, 12 сағат түн бәрі де өз орын-орнымен сәйкестендірілген. Сол сияқты тәулік

саны, тәуліктегі сағат сандары киіз үй құрылымда сәйкестендіріп, есептеулер жүргізген. Бір сөзбен айтқанда, киіз үй обсерватория қызметін атқарады. Өлшемдер жүргізуге өте қолайлы, мысалы, тіліміздегі сөз тіркестері: «сиыр сәске», «тал түс», «құланиек, «ұлу іңір» уақыттың мөлшерлі бейнесі, мүшелдік жануарлардың уақыт есебіне қолданылғандығын көрсетеді. Тәулік қосарланған 12 сағатқа бөлінеді де, мүшелдік жануарлар арқылы таңбаланады.

Тышқан сағаты (0-2), сиыр (2-4), барыс (4-6), қоян (6-8), ұлу (8-10), жылан (10-12), жылқы (12-14), қой (14-16), мешін (16-18), тауық (18-20), ит (20-22), доңыз (22-24). Мысалы, таңертеңгі сағат 9:00-ді «Ұлу сағаты» дейді. «Жылқы» десе – сағ 12:00, т.с.с. Бұл есепті жүргізу үшін уықтар қолданылады. Уықтың ұзындығы 12-16 қарыс мөлшерінде жасалады. Ал, саны бір үйде 45-120 болады, үйдің қанат санына қарай 45,60,72,90,120 уық болады. Уақыт өлшемін білдіретін «сүт пісірім», «бие сауым», «ет пісірім» деген сөздер мен «күн тұсау бойы», «шідер бойы», «арқан бойы» көтерілді деп айтамыз. Сөз тіркестері уықтың бойына түскен күн сәулесінің жолынан көрінеді. Мысалы, уақыт (1-5 мин.) дейінгі дәлдікпен өлшеуге болады. Егер, үйдегі уықтың саны 72 болса, әрбір екі уықтың арасы 5 градусқа тең. Сонда Күн сәулесі екі уықтың арасын 20 минутта жүріп өтеді. Ал үш уықтың арасын жүріп өтсе 40 минут, яғни, «бие сауым» дегеніміз осы. Аспан әлемінің кішірейтілген бейнесі немесе обсерватория деп отырғанымыз осы.

Шаңырақтан түскен Күн сәулесі ең төменгі нүктеге келуі, яғни, Күннің ең шырқау биікке (зенит) шығуы, шілде айының 22-күніне келеді. Суреттердегі бұрыштардағы ай бейнелері 6 және 2 сандары. Әдеттегі бақан шаңыраққа көлбей тіреледі. Көлбеу бұрышы – 62 градус, яғни, аспан экваторының галактика экваторына көлбеу бұрышы. Түндіктің төрт бұрышы әлемнің төрт бағытын нұсқап тұр. Жабылған түндіктің пішіні айналу пораболоиды, яғни көк күмбезінің кішірейтілген бейнесі. Сөйтіп, киіз үйдің кез келген бөлігі аспан әлімінің бейнесі болып шығады.

«Екі қошқардың басы бір қазанға сыймайды» деген мәтел де осы суретте айқын көрсетілген. Қой жылы мен тоқты жұлдызы суреттері екі шеңбердің бойында. Екі арасы, бір жағында – 5, екінші жағында – 7 бөлік. Ошақты центр деп алса екі бөліктің бұрыштары $5 \times 30 = 150$ градус, $7 \times 30 = 210$ градус. Бұл өз алдына үлкен бір әңгіме болатын астрономиялық және атомдық құрылыс көрінетін математикалық есеп. Әбжад есебі бойынша 150 – ҚН-қаф, Канон. 210 – РИ. Рәйун. ҚН деген канон(заң). Рәйун – шырын,

нәрлі. Кереге жоғары жағына қарай тартыла береді де, уық арқылы күмбезге айналып кетеді. Уықтарды қонуыстың жасаушылары деп есептесек, төбесіндегі бұрыш 108 градусқа тең. Киіз үйдің негізгі өлшемдері ерекше пропорциялы болып келеді.

Үйдің биіктігінің диаметріне қатынасы жуық мөлшерде 0,62-ге тең. Бұл сан 26 киіз үйдегі негізгі коэффициент болып шығады. Киіз үй пішінінің айналу беттерін, яғни, дөңгелек болуы бұрыштардың болмауы киіз үйдің көркемдігін арттыра түседі. Ендеше, бұрышы жоқ киіз үйдің ішіндегі ауа тұрақты түрде алмасып (вентиляция) отырады. Киіз үйді ойлап шығарудың өзі ақиқат ғылымға негізделген. Міне, даналық!

Киіздердің, баулардың жиектерінің беріктік шегін арттыруға шүберекпен, түйенің шүйда жібімен арнайы әдіптейді. Жылқының қылы, түйенің шүйдасы ең беріктік шегі максимал материалдар. Металл материалдардан жасалған арқандар ат қылынан жасалған арқандардан беріктік шегінен кем болып жатады. Баулар қысыммен киіздерді ұстап тұратын болған.

Үй киіздерін әзірлеп болғаннан, оны ақ бормен немесе күйген сүйекпен борлайды. Бұл әдемі ақ түс береді, әрі киіздердің берік болуына, су, жылу, суық өтпеуіне едәуір әсер етеді. Киіз үй ақ түсті болуы жарық шағылдыру қабілеті өте жоғары болатынын бабаларымыз білген. Ақ түс қара түстен 13 есе, сары, көгілдір түстерден – 2,5 есе артық. Қазақ көшпелі халық болғандықтан уақытының көбін ашық аспан астында өткізеді. Ал, күн сәулесінің ультракүлгін бөлігі атмосфераның жоғарғы қабаттарында нашар жұтылатындығынан адам ағзасына елеулі әсер етеді. Мөлшері нормадан асса әсері денсаулыққа қауіпті. Ал ақ киіз атмосферадағы түрлі сәулелердің, магнит, электр өрістердің, жылу алмасуының т.с.с зиянды әсерінен қорғайды. Киіз үйдің бір бөлшегі – кәдімгі ши. Оны жүнмен орап безендіріп тоқиды. Оны шым ши дейді, ораусыз шиді – ақ ши деп атайды. Ши кереге мен туырлықтың екі ортасына келеді. Шым ши жылылыққа әсері мол. Ши тұрғанда сырттан күрт – құмырсқа, жылан кіре алмайды. Ши кәдімгі фильтр ролін ойнайды десе де болады.

Кереге үйдің барлық салмағын көтеретін іргесі, қабырғасы. Қабырғаға түсетін күш кережелер арқылы тең үлестіріледі. Қазақ атамыз көшпелі халық болғандықтан, үй салмағы көшіп – қонуға жеңіл болған. Үйді қығып үй сүйектерімен, киіздерін жылқы, түйлерге артып, жер ауыстырып отырған. Малмен күн көрген қазақ жазда жайлауға, қыста қыстауға, малға шөбі шұрайлы жерлерге орналасып, қоныс теуіп отырған [3, 2–5 б.].

Қандай ыстық болса да киіз үйдің ауасы таза, салқын болуы конвекцияға байланысты. Конвекция – (латын сөзі конвекцио – тасымалдау деген сөзінен) жылудың газдың ағыны арқылы тасымалдануы. Бауымен керіліп туырлық көтерілсе сырттан үйге кірген ауа қайтадан жоғары өрлейді, өйткені жылы ауа ұлғайады. Ұлғайған ауаның тығыздығы суық ауаның тығыздығынан кем болады, сондықтан жылы ауа қабаты өрлей жоғары көтеріледі. Жылы ауаға суық ауа тарапынан жоғары қарай әсер ететін архимедтік күш жылы ауаға төмен қарай әсер ететін ауырлық күшінен артық болады. Сонымен конвекцияда жылы ауа ағыны жоғары көтеріліп, салқын ауа оның орнын басады. Ошақтың дәл үйдің центріне орналасатының түтін тарту күші сол центрде көп болатындығымен түсіндіріледі.

Киіз үйдің салқын, жарық болуы оның түндігіне байланысты. Түндік қазіргі үйдегі терезенің ашпалы көзінің (форточка) және мұржаның ролін атқарады. Түндіктен кірген салқын ауа төмен түсіп, жылы ауа мен суықта от жаққандағы түтін түндік арқылы сыртқа шығады.

Қазіргі уақытта кез-келген құрылыс, үй-жайын салғанда оның орнықтылығын есептеу ең басты мәселе. Ал киіз үйдің орнықтылығы барынша жетілдірілген, барлық тепе – теңдік шартына жауап береді. Механикада дене орнықты болу үшін ауырлық центрінен жүргізілген тік сызық тіреу бетін қиып өтуі тиіс және ауырлық центрі неғұрлым төмен болған сайын дененің орнықтылығы арта түседі. Киіз орнықтылығы біріншіден киіз үйдің тіреу беті өте үлкен, екіншіден ауырлық центрінен жүргізілетін тік сызықты ұзындығы тіреу бетінің радиусынан әлдеқайда кіші болғандықтан киіз үй төбесі уықтармен сырғауылдар жоғары сақина шаңыраққа бекітілгенде, күмбезденіп жасалады. Үй жел-дауылдарға төзімді, шайқалмайтын екенін білеміз, мына суретте басқа елдің баспанасымен салыстырғанда киіз төбесі жадағай емес, аққыш пішінді етіп жасалған, яғни ата – бабаларымыз күмбездің аэродинамикалық қасиеті жоғары екенін білген.

Дауылды күндері үй шайқалмас үшін оған салмағы бар зат байланады. Желбауға диірмен тастары, бөшке байлаған. Шаңыраққа салмақты зат ілулі тұрғасын бүкіл үй сүйектеріне қосымша салмақпен әсер етеді. Дауылда үйдің орнықтылығы, мықтылығы артады.

Киіз үйдің төбесіне жаңбыр іркілмес үшін 45° шамасында иілген ағаштан күлдіреуіш орнатады. Жаңбыр – шашын тамшылары төбесінде кідірмей, оп – оңай жүн талшықтармен сырғып түседі. Ешқандай өлшеу құралсыз сүйекшілер 45 та ағашты игені де даналық.

Айта кететін жәйт, қазақтар киіз түндіктің көмегімен үйге түсетін жарықтың бағытын қалауынша реттеп отыратын болған. Түндік толық ашылса үйге біркелкі, мол жарық түсетін болған. Ыстық күндері күннің ашы сәулелерінен түндікті күн түскен бетін жартылай жауып, сәулелерден қорғанған. Түндіктің 4 ұшы бар. Күннің көкжиекте аууына байланысты кезекпен әр ұшы шешіліп, күннің бағыты бойынша байланған. Керісінше, салқындау күндері жарық жылы беру үшін үйге сәулелері кіретіндей түндікті ашып отырған [4, 56 б.].

Киіз үй – көшпелі обсерватория болған. Байыптап қарасақ киіз үй қанқасы мен құрылысынан көшіп-қонуға ыңғайлы обсерваторияның қарапайы сұлбасын байқайсың. Бұл туралы Еуропа және орыс ғалымдары тамсана отырып айтса да, даланың тыныс-тіршілігінен бейхабар олар тұжырымды ештеңе дей алмайды. Сондықтан киіз үйдің қарапайым құпиясын өзіміз шешуге әрекет жасап көрелік:

1) Киіз үйдің ортасында отырған адам «шаңырақ» арқылы наурыз және көкек айларында аспанның солтүстік жартышырында біздің жерімізге көрінетін ең басты жұлдыздар мен шоқжұлдыздарды көре алады.

а) Солтүстік нүктеде – Темірқазық, Жетіқаракшы және Айдаһар.

ә) Шығыс нүктеде – Егіздер, Орион, Персей, Возничий, Торпақ және Үркер.

б) Батыс нүктеде – Бүркіт, Лира, Акку, Геркулес, Волопас.

в) Солтүстік нүктенің төменгі жағы-Кассиопея, Пегас, Тоқты, Балықтар, Сукұйғыш, Ешкіміз, Кит шоқжұлдыздары.

Жыл маусымдарымен бірге айлар да орын ауыстырған сайын бізге көрінетін шоқжұлдыздардың орны да өзгеріп отырады. Мұның себебін жұлдыздардың тұрақты орнын сақтамайтындығынан емес, керісінше, Күн мен Күнді айналған Жер мен Айдың осы шоқжұлдыздар арасында қозғалып жүретіндігінен деп түсінуіміз керек.

2) Астыңғы ұшы керегенің торкөзіне байланып, үстіңгі ұшы шаңыраққа шаншылатын уықтар киіз үйдің ішінде отырып көрінетін аспан жарты шарын градустарға бөлініп қарастыруға қолайлы.. Аспан жарты шары 360 градус деп белгілеп, оны шаншылған уық санына бөлсе, екі уықтың арасындағы градус мөлшерін білуге болады.. Осы мөлшер арқылы түнде-түнгі уақытты, күндіз-күндізгі уақытты, сондай-ақ Айдың өзгермелі фазаларын ажыратуға мүмкіндік туады.

3) Киіз үй әдетте алты қанат немесе он екі қанат болады. Қазақстан жерінде жыл маусымдары 6 ай қыс және 6 ай жаз болып

болып екіге бөлініп есептелген. Алты ай жазда халқымыз-жайлауда, алты ай қыста – қыстауда болады.

Киіз үйдің үш қанаты 6 ай жазды(наурыз,көкек,маусым,мам ыр,шілде,тамыз) немесе 2 маусымды (көктем және жаз) қамтыса, қалған үш қанаты 6 ай қысты (қыркүйек,қазан,қараша, желтоқсан қантар,ақпан) немесе 2 маусымды (күз және қыс) қамтиды.

4) Киіз үйдің есігі 7 қанат болып есептелмегенімен, шеңбердің ауқымын сәл кеңейтуге септігі тиді. Киіз үйде есік қандай қызмет атқарады?

А) $30\text{ күн} * 3\text{ ай} = 90\text{ күн} * 2\text{ мақсым} = 180\text{ күн} * 2 = 365\text{ күн}$

Ә) $360\text{ күн} + 5\text{ «қонақ»} = 365\text{ күн}$

Яғни, киіз үйдің есігі жыл санатынан тыс қосылатын «Бес қонақ» күндерінің мөлшерін білдіреді.

Ағаштан түйін түйген шеберлер, асыл тастардан маржан тізіп, темірді төске салған зергерлер мен ұсталар, өрімші-тоқымашылар талай жұртты тамсандырған хас өнеріміздің қайталанбас өнегелі өкілдері болатын. Киіз үйдің ішіне кіргенде іргесі төңіректегі көкжиекті, уық – шаңырағы аспан күмбезін елестетсе, ішкі-сыртқы безенген көркі әсем табиғатты жоқтапайтындай әсерге бөлейді. Ендеше ғасырлар бойы қалыптасқан тілімізді, дінімізді, тәрбиемізді, ұлттық салт-дәстүрлер, үлгі-өнеге үйреніп, бойымызға сіңіріп, күнделікті тіршілігімізге пайдалану керектігі де осы зерттеу жұмысымыздың өзекті мәселесі болып отыр.

Біз бұл жұмысымызда ата-бабаларымыз табиғатпен келісе отырып, ойын фигураларды зерттейтін ғылым – геометрия және математика ғылымымен ұштастырғанына көз жеткіздік. Сөйтіп мектепте математика ілімімен танысқаннан кейін, қызыға келе, қазақтың қасиетті шаңырағы – киіз үйдің математикалық заңдылықтарын зерттедік.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақ энциклопедиясы. – Алматы, 2008.
- 2 Ақпанбет Ф. Дүние өлшеммен жасалған. – Алматы, 2010.
- 3 Қани М. Қазақтың көне тарихы. – Алматы: Жалын, 1993.
- 4 Доспамбетов Ә. Қырық қазына. – Алматы, 1997.

ДОМБЫРАНЫҢ ҚОҢЫР ҮНІН ТАБИҒИ ІШЕК АРҚЫЛЫ ҚАЙТА ЖАҢҒЫРТУ

САЙКЕН Н. Е.

7 «А» сынып оқушысы, № 26 мектеп-гимназиясы, Екібастұз қ.

ШАИХОВА Б. Б.

музыка пәнінің мұғалімі, № 26 мектеп-гимназиясы, Екібастұз қ.

Домбыраның қоңыр үні адамның жүрегін тазалайды. Домбыра тартқан адам пәндәуи қиянатқа бармайды, кісіге қасақана жамандық жасамақ түгілі, ол туралы ойламайды да. Өйткені домбыраның алқоңыр үні жүрекке махаббат болып егіледі, жанға рухы дауа боп дариды. Күй тыңдаған адамның ниеті-пиғылы жамандық шақырмайды, домбыра сазының сәулесі жүрекке қонақтайды. Міне сондықтан да өзіндік тылсым үнімен жан баласын еліге алатын асқан құдіретті күшке ие аспаптың үнін қастерлеп, құрметтеген адамның жан дүниесі ешқашан тазалығынан айнымайды-деген екен күйші Жанғали Жүзбаев.

Президентіміз Нұрсұлтан Назарбаевтың Жарлығымен 2018 жылдың шілде айының бірінші жексенбісі жаңа мейрам-ұлттық Домбыра күні деп белгіленді. Сондықтан домбыра аспабына деген қызығушылығым одан әрі артып, шығу тарихын білгім келді және алғашқы домбыраның үні қандай болды екен деген сұрақтарға жауап іздедім. Сонымен қатар Елбасымыз «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» атты бағдарламасында ұлттық дәстүрлерімізді сақтауымыз керек деген болатын. Кітаптардан, интернет желісінен көптеген мағлұматтар ала отырып, ата-әжелерден сұрастыра отырып, көнені жаңғырту мақсатында домбыраға қойдың ішегінен жасалатын табиғи ішекті жасап көргім келді.

Домбыра – текті аспап. Тарихқа үнілсек Алматы облысы Жамбыл ауданында табылған таңбалы тастағы домбыра суретінің жасы 6000 жыл. Музыка мәдениетінің, оның ішінде ішекті аспаптардың қайдан шыққанын осыдан аңғаруға болады. Себебі музыка аспаптарына қатысты, бұдан көне жәдігер жер бетіндегі ғылымда жоқ. Сол себепті еуропадағы классикалық музыка аспаптарының арғы аталары қазақ жерінен шыққан деуге толық негіз бар. Домбыра ойнау, айту, жаттау еңбек нәтижесі. Ал оны үйрету – педагогика ғылымы. Оған Қорқыт, Баласағұн, Асанқайғы, Бұхар, Абылай, Абай Құрманғазы, Махамбет, А. Жұбанов, Байтұрсынов т.б еңбектерін жатқызуға болады. Қазақ музыка аспаптану ғылымы Ұлы Қазан социалистік революциясынан кейін ғана даму жолына түсті.

Оның дамуы А. Затаевич, академиктер А. Жұбанов, В. М. Беляев, өнертану кандидаты Б. Сарыбаев есімдерімен тығыз байланысты. Аспаптарды жүйелеу арқылы олардың ішкі мүмкіндігін, дыбыстық бояуын құрылыс-құрылымын ажыратады. Осы мақсатқа жеткеннен кейін ғана әр аспапты жеке-жеке алып тереңірек зерттеуге мүмкіндік болады. Өнертану ғылымының кандидаты Болат Сарыбаев «Қазақтың музыкалық аспаптары» деген еңбегінде көптен белгісіз болып келген көне аспаптар жөнінде құнды пікірлер айтып, олардың дүниеге келіп, өмірде қолдануына көп күш салады [7]. Сырт көзге көріне бермейтін, мәні зор домбырадан қалыптасқан тәрбие үлгісі адамның ой-ұшқырлығын шыңдауға, ата-бабадан кәсіп болған дәстүрді дамытуға, өнер арқылы білімге терең бойлауға мүмкіндік туғызады.

Қорқыт, Әл-Фараби, Баласағұн, Асанқайғы, Бұқар жырау, Төле би, Әйтеке би, Қазыбек би, Абылай, Құрманғазы, Махамбет, Тәттімбет, Дәулеткерей, Кенен, Әміре, Әуезов, Сәтбаев, Жұбанов, Төлебаев, Тілендиев т.б тұлғалар домбыра өнері арқылы өздерінің ірі істерін дамытып, қазақ мәдениетіне өлмейтін мәңгілік үлестерін қосты. Ал осы дәстүрді бойына сіңіріп жалғастыра білген тұлғалар санын саусақпен санауға болады. Олар мемлекет қайраткерлері Н. Назарбаев, Ә. Кекілбаев, И. Тасмағанбетов, М. Оспанов белгілі ғалым, жазушылар С. Қасқабасов, А. Сейдімбек, М. Шаханов тағы басқалар. Демек домбыра аспабын тыңдап, меңгере білген адамдардың бойында ірілік пен ұлтжандылық, көрегенділік пен құндылық қасиеттер сақталады екен.

Домбыра аспабының пайда болуына байланысты, халық арасында «Қос ішек» деген аңыз бар. Бұл аңыз Шығыс Қазақстан облысы Күршім ауданының тумасы Арғыбек Қалыбаев атамиздың айтуы бойынша хатқа түсті. «Ертеде бір аңшы жігіт болыпты. Ол бірде биік таудың қиясынан, қалың қарағайдың арасынан теңбіл марал атып алады да, маралды етекке түсіру үшін ішек-қарнын ақтармалап тастайды. Содан арада айлар өткенде, аңшы жігіт аң атуға ұрымтал жер еді ғой деп, баяғы марал атқан жерге соқса, құлағына бір ызындаған дауыс естіледі. Барлап қараса маралдың ішегін қарға-құзғын іліп ұшқан болу керек, қарағайдың бұтағына қос тін болып керіліп қалғанын көреді. Ызындаған дыбыстың сол ішектен шығып тұрғанын аңғарады. Оның өзі бірде уілдеп, бірде сарнап, енді бірде сыңсып жылағандай болып аңшы жігітті алуан түрлі күйге түсіреді. Сол жерде аңшы жігіт «қой, мына ішекке тіл бітейін деп тұр екен, бір амал жасайын» - деп, ішекті үйге алып келеді, бір аспап жасап, соған қос ішекті тағады. Содан тартып

көрсек, шынында да қос ішекке тіл бітіп, сұңқылдап қол береді». Осылайша домбыра аспабы пайда болған деседі.

Жалпы домбыраның күш-қуаты неде? Тыңдаушысын желпінтер де, жабырқатар да негізгі күш-қуаты үнінде. Үн болғанда-табиғи қоңыр үнінде. Қазақ қазақ болғалы домбырасына негізінде қойдың ішегін, кей жерде ешкінің ішегін де таққан. «Домбыра ішегі» сөзінің шығуы соны меңзейді. Бұл туралы қазақ музыкасын зерттеуші, ғалым, композитор Ахмет Жұбановтың еңбектерінде айтылған. Баптап өндеген мамандардың қолынан өткен ішектен ғажап майда қоңыр үн шыққан. Домбыраның ішектері, оның әдемі қоңыр үні туралы классик жазушылар мен өнер қайраткерлері өз шығармаларында әдемі суреттеген. Сол шығармалардан ұнаған үзінділерді теріп жазып алып жинақтадым. Мысалы, Мұхтар Әуезовтың «Татьянаның қырдағы әні» атты әңгімесінде:

«Амал жоқ, қайттым білдірмей,

Апырм-ау, қайтіп айтамын»,..

– деген екі жол, Татьяна сырының басы іркіліп тұрып, шешіле бастаған сияқтанды. Қос ішек бірде баяу басып, біресе шұғыл қатаң үндерге басып, асып қайтып, асып қайтып отыр [9]. Амантай Сатаевтың «Кісен ашқан» атты әңгімесінде күйші Құрманғазының күй шергісін «Тырбиған буынтық саусақтар домбыра мойнына мініп алып, пернелерді ентек басып, үдіртіп барады. Оң қолдың сұқ саусағының мүжілген көбесі мен бас бармақтың мүйіз шеті қос ішектің жанын шығарып, шырқау биікте қалықтап жүрген қос қыранның канат суылын құлағына құйып жатыр» деп суреттеген [4].

Төлеутай Ақшолоқов «Топай көк» атты әңгімесінде Жарылғапберді әнші туралы «Домбырадан шыққан қоңыр үнмен бірге өз жүрегінің пернелері де тербеледі» деп фразеологизмді пайдаланған [8]. Ал домбыраның табиғи ішегі туралы Ғабит Мүсіреповтің «Атақты әнші Майра» атты әңгімесінде Майра апамыздың естелігінен былай дейді: «Ауылда ешкі сойыла қалса, ашы ішегін маған беретін әдет туды. Домбыраға ешкі ішегі үндірек болады. Ақ шимен тегіс сыдыртып алсаң, ешкі ішегінен жарықшақ дыбыс, сыбызғы ызыңы шықпайды» [6]. Бұл үзінділерден домбыраға қойдың немесе ешкінің ішектері тағылғанын және олардан нағыз қоңыр үн шыққанын аңғаруға болады.

Ал соңғы кездерде домбыраға 7-8 нөмірлі лескаларды тағып жүр. Өйткені ол төзімді келеді. Ұзындығы 2м 20 см лесканы тура ортасынан түймеге төрт-бес орап екі ұшын бір шалып, бастау қалдырып, құлақтың тесігінен өткізіп түйеді де, төменнен жоғары қарай тартады. Ішекті таққаннан кейін бірден қажетті үн, керекті дыбысты алу мүмкін емес.

Құлақтарды баяу бұрау арқылы ішектерді бірте-бірте қатайтып отыру керек. Бірден қатты бұрап тастауға болмайды. Тым қатты бұралған ішектің дыбысы ащы әрі күшті. Ал өте бос тартылған ішектің үні әлсіз шығады. Сондықтан, ішекті тек қажетті мөлшерде дыбысты беретін мүмкіндікке жеткенше ғана тарту керек. Бірақ лескадан нағыз қазақы қоңыр үн шықпайды. «Қоңыр» - қазақ халқының құлағына қоңған сөз. Мінезі жақсы кісіні мақтағанда да «қойдан қоңыр» дейді.

Жалпы, «Қоңыр» деген сөз қысқа күрмеу ұғымда заттың түрін білдірсе кең мағынасында жаратылыстың жарасымдылығын білдіреді. Мысалы: «қоңыр күз» дейміз. Шындығында, күздің бейнесі қоңыр емес, сарғыш, жанға жайлы жылы күз ғана «қоңыр күз» делінеді. Ал адамға қатысты айтылғанда оның мінез-құлқы жайдары, жұмсақ, яғни жақсы адам екені ескеріледі [3]. Ендеше, қоңыр үні күмбірлеп шықпайтын домбыра домбыра емес.

Қазақстан халықтары тұтас домбыра аспабын үйреніп менгеру, оны тыңдап түсіну арқылы оның ішкі жан дүниесін ұғынуына мүмкіндік алады. Осы орайда мен –домбырашы, өнертанушы, ғалым, дирижер Жұмагелді Нәжімеденов ағамыздың қоңыр үнді домбыра мүддесіне сай ашқан ерекше жаңалық-домбыра тартуды сандық жүйемен үйрену әдісін құптаймын. Нотаны жете білудің, музыкалық арнайы сауаттылықты қажет етпейтін бұл тәсіл көпшіліктің көңілінен шығып жүр. Өзіміз түгiлi, өзге ұлттар да қызығушылық таныта бастады. Ұлтына, нәсіліне қарамай көпке домбыра үйретудің жеңіл тәсілін көрсетіп, бір сөзбен қазақтың домбырасының туын биік ұстатып, ұлттық өнерімізді жер бетіндегі бар халыққа паш етуді мақсат етеді. Домбыраны тартудың төте жолын ұсынады [1].

Мен де ең алғаш домбыраны сандық жүйемен үйренуден бастадым. Бірнеше күйлер үйрендім. Бұл әдіс маған өте ұнайды. Сандық жүйе бойынша бұрын домбыра ұстап көрмеген қазақты айтпағанда, домбыраның суретін көрмеген ағылшын қызығушылығын танытып, домбыра тартуды бірер сағатта үйреніп алған екен. Сандық тәсіл арқылы кез келген музыкалық аспапты, соның ішінде домбыраны кәрі-жасына, лауазым жұмысына, музыкалық біліміне, ұлты мен жынысына қарамастан, ынталы жанның бәріне үйретіп, дүние жүзіне кең тараған аспаптың біріне айналдыруға болады.

Табиғи ішек пен жасанды ішекті компьютерлік тәсілмен салыстырғанда да, қой ішегінің артық екені дәлелденген екен. Ендеше неге ұлттық дәстүрімізді қайта жаңғыртпасқа? Зауыт цехтарда арнаулы шеберханасы жоқ ата-бабаларымыз ертеде ішек жасаудың тәсілдерін қалай білді екен, қалай жасады екен? Осы сұрақ мені де мазалап,

қызықтырып қой ішегінен домбыраға ішек жасау технологиясын іздестірдім. Өкінішке орай, табиғи ішек жасау жолын оқулықтан, интернет желісінен таппадым. Сондықтан қарт ата-әжелерімізден сұрастыра отырып, көнені жаңғырту мақсатында үй тұрмысы жағдайында домбыраға қойдың ішегінен жасалатын табиғи ішекті жасап көрдім. Тәжірибені бірнеше рет қайталауға тура келді.

Өйткені тұзды суда көп ұстап қойған едім, ішек жидіп кетті де, аз тұрса үзіле берді. Ауа райының қолайсыздығына байланысты да бұл тәжірибе бірнеше рет қайталанды. Өйткені желді күні керіп қойғанда тым кеуіп кетті. Қойдың ащы ішегі алынып тазаланды. Бірнеше күн тұзды суға салып қойылды. Онан соң құрғатылып, жіпше тартып керілді. Шала кептіріліп барып ұршыққа иірілді. Сонан соң біркелкі салмақпен қайта кептірілді. Әлі де эстетикалық талапқа сай болу үшін, таза табиғи үн шығу үшін көп ізденіп, көп оқып, көп жұмыс жасау керек.

Домбыраның қадірін білген адамдардың қайсысы болсын оның қоңыр үніне тәнті болатыны белгілі. Ол үшін домбыраның ішегін атында тұрғандай табиғи ішектен жасау керек. Бұл үй жағдайында қойдың ішегінен жасауға тырысқан ішек бір домбыраға тағылса, болашақта зауытта ішек өндейтін цехтар ашылар деген үміттемін. Зауытта ішек өңдеу цехтары ашылып жатса адамдарға жұмыс орны көбейер еді, әрі еліміздің экономикасына да пайдасы тиер еді. Ғалым, домбырашы Жұмагелді Нәжімеденов ағамыз ұсынған сандық жүйемен домбырамен үйренуді тек қана қазақстандықтар ғана емес, сонымен бірге шетелдіктер де қызығушылық танытып үйреніп жатыр ғой, ендеше олар ескерткішке қазақтың қоңыр дауысты домбырасын сатып алып жатса- экономикамызға пайдасы тиер еді. Медицианың хирургия саласында кедгут жібі пайдаланылады. Ол қойдың ащы ішегінен өңделіп Украинада жасалады екен. Егер осы жіптер де Қазақстанда жасалса, еліміздің ауылшаруашылығына көп пайдасы тиер еді.

Ұлттық Домбыра күні белгіленгеніне байланысты мектептерде домбыра үйрену сабақтары енгізілсе, ұлттық аспабымыздың мәртебесі бұрынғыдан да жоғарылар еді. Сонымен қатар домбыраны табиғи ішекпен ойнау- мен сияқты жасөспірім балалардың домбыраға деген қызығушылықтарын арттыра түседі деп ойлаймын. Қызығушылығы артқан оқушы оны үйренуге көңілі ауып, құлшынысы артады. Домбыраның үніне еліктеу арқылы, ұлттың ойлау қабілеті жүйеленеді. Салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарға дағдыланады.

Көңілім менің қараңғы. Бол-бол ақын!

Алтынды домбыраңмен келші жақын.

Ішек бойлап он саусақ жорғаласа,
Бейістің үні шығар қоңыр салқын- деген Абай атамыз.
Ендеше домбыраның қоңыр үнін табиғи ішек тағу арқылы
қайта жаңғыртайық!

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Нәжімеденов Ж. «Домбыра ойнау онай ма?»
- 2 Әсемқұлов Т. «Домбыраға тіл бітсе». 2001.
- 3 Сартқожа Қ. Домбыра. Қоңыр үн. Сандық жүйе. /Егемен Қазақстан, 2009.
- 4 Сатаев А. Кісен ашқан. Ардақ. Алматы: Өнер, 1989.
- 5 Қазақ музыкасы. Антология. 2 том. Алматы, 2005
- 6 Мүсірепов Ф. Қазақ әйелі. Алматы: Жалын, 1982, 132-б.
- 7 Бейсенбекұлы О. «Сазды аспаптар сыры».
- 8 Ақшолоқов Т. Топай көк. Ардақ. Алматы: Өнер, 1989.
- 9 Өуезов М. Шығармалар жинағы. 2-том, 293-б.

Сурет 1

Сурет 2

КИІЗ ҮЙ ЖАСАУ МОДЕЛІ

ТАКАБАЕВА А.

5 сынып оқушысы, № 21 ЖОББМ, Павлодар қ.

ШИЛЬДЕБАЕВА З. А.

қазақ тілі мен қазақ әдебиеті пәнінің мұғалімі, № 21 ЖОББМ, Павлодар қ.

Елбасы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында тәуелсіз Қазақ елінің тарихи жаңа кезеңге аяқ басқанын, үшінші жаңғырудың басталғанын жария етіп, рухани жаңғырудың нақты мақсат-міндеттері мен басымдықтары бар екендігін айрықша атап көрсетті.

XXI ғасыр биігіне көтеретін рухани жаңғыру бағдарламасы деуге болады. Елбасы ғылым, білім, мәдениет пен тарихты тұтастай қамтитын ұлттық рухани жаңғыру бағдарламасын халық назарына ұсынып отыр. Елбасы мақаласындағы туған жерді құлай сүюге арналған тарауы түйсігі бар жанға терең ой салады [2].

Мен бүгінгі тақырыбымда, қазақ халқының сонау ғасырлардан бергі мың жылдық тарихы бар киіз үйдің шығуы тарихы мен керемет ыңғайлығы жайында атауларды, ата-бабадан қалған жәдігерді сақтап, құрылымдық бөлшектеріне байланысты тілдік бірліктер және олардың қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдеріндегі қолданыс ерекшеліктерінің этномәдени негізі туралы тереңірек ізденіс жұмыстарын жасауға үндеу тастап, зерттеу – жұмысымды ең басты мақсатым деп санадым.

Кез-келген халықта сонда тұрып жатқан әрбір адам жанының бір бөлігін құрайтын жерінің қасиетті бұрыштары бар. Көп ғасырлар бойы киіз үй туралы ғалымдар ерте заманнан беру тамсана жазып оны әр қырынан айтып келеді. Олардың бірқатары-киіз үйдің құрам-құрылыстарын сөз етсе, екіншілері – қасиеті, кереметі жайында әңгімеледі, ал үшінші біреулері – халықтың тұрмыс тіршілігімен, салт-дәстүрімен тығыз байланыстыра отырып зерттейді. Ал енді бір топ ғалымдар киіз үйдің осы күнгі үлгісіне дейінгі даму тарихын қарастырады. Киіз үйді ойлап табу алдында көшпенділердің баспанасын жетілдірудің ұзақ және күрделі жолы болғаны белгілі.

Алайда жеке ғалымдардың зерттеулерінен бұрын ерте замандарда киіз үйдің бейнесі қорғандарда, ескі діни жазбаларда кездеседі. Мәселен, ең көне заттық деректер ретінде Алтайдағы Пазырық және Монғолиядағы Ноин-улин қорғандарында жүргізілген қазба жұмыстарынан шыққан киіз үй үлгілерін айтуға болады.

Ежелгі грек тарихшысы Геродот өзінің еңбегінде ерте темір дәуірінде (б.з.б. I ғ.) өмір сүрген сақтар (бұл тайпа парсы жазбаларында «сақ» деген атқа ие болса, грек деректерінде «Азия скифтері» деп қолданылады) туралы айта келіп, аргиппей сақтарының өмір тіршілігі жайында сөз еткенде, олардың яғни аргиппейлердің баспаналары туралы былай айтады: «Олар ағаштың астында өмір сүреді. Қыста ағашты үнемі ақ киізбен жабады, ал жазда ағашты жабусыз қояды».

Қазақ халқының тарихында алтынмен апталып, күміспен күптелген әсем үлкен киіз үйлер көп болды. Соның қатарында халқымыздың салт-санасын, әдет-ғұрпын, дүниетанымын дәріптейтін сыйға тарту және көрмеге қою үшін арнайы жасалған үйлер де болған. Көшпенділердің тапқырлық шешімін бағалаған әлем ғылымы, мәдениеті мен өнерінің білімпаз сарапшылары дүниежүзілік, халықаралық этнографиялық көрмелерде қазақтың осы өнеріне әрқашан жоғары баға беріп отырған. Мәселен, 1827 жылы Бөкей ордасының ханы Жәңгір Ресей патшасы I Николайға киіз үй сыйлаған.

Халқының өмір тынысын, тұрмыс-тіршілігін, әдет-ғұрпын, салт-санасын көп зерттеген, заманынан озып туған қазақтың белгілі этнографы, өнертанушы ғалымы Шоқан Уәлиханов киіз үйдегі қазақ халқының тұрмысын суреттеп, ол туралы мынадай құнды пікірлер айтқан: «қазақтардың үйі көшпелі тұрмысқа бейімделген, киіз үйдің ортасы түгелімен бір түйенің жүгінен артылмайды. Киіз үй тор көз керегелерден және уық пен шаңырақ киізден тұрады. Керегелер үйл қабырғасын, іргесін қамтиды, ал киіз үйдің ағаш қаңқалараның үстінен жабылады. Сонымен, киіз бүкіл үйді жауын-шашын, қар бораннан қымтайды».

XX ғасырда киіз үй туралы көп айтыла бастады. Оның бастауы ретінде, академик Әлкей Марғұлан көшпелі халықтың төлтумалық тұрақ жайының тарихын және оның құрам-құрылыстарының қадір-қасиеті туралы зерттеуін 1964 жылғы VII антропологиялық және этнографиялық ғылымдарының халықаралық конгрессіндегі баяндамаға арқау қылды. Сол баяндаманың негізінде «Қазақтың киіз үйі және оның жиһаздары» деп аталатын кітап шығарылды. Бұл еңбекте киіз үйдің тарихына көз жібере отырып, қазақтың тарихында болған керемет бай киіз үй-ордалардың түрлері, үйдің құрам-құрылысы жөнінде сөз етеді.

Түркі халықтарының тұңғыш лексикографы Махмұд Қашқари өзінің «Диуани лұғат-ит-түрік» деп аталатын сөздігінде киіз үйдің кейбір атауларын келтірген. Мәселен, сөздікте керегу (киіз үй),

ок/оғ (уық), түнлүк (түндік), үзүклүк (үзік), күүүз/кигіз (киіз) т.б. сөздері кездеседі.

С. Омарбекұлының пайымдауынша, «Қазақстанның солтүстік, орталық, шығыс бөлігінің бар жерінде кийіз үй болып айтылатын осы сөздің орнына Жетісу атырабында қазақ үйі, қырғыздармен шекаралас өңірдің кей жерінің қазағында боз үй, қарақалпақ еліне жақын-жуық отырған жердің қазағының тілінде қара үй (мәселен, Сырдың төменгі бойында), Қазақстанның батысында ағаш үй деген сөздердің қолданылатынын көреміз. Башқұрт, татар жұртымен шекаралас өңірдің қазағының тілінде бұл сөздің тіптен терме үй деген нұсқасы да бар екен».

Профессор Е. Жанпейісов М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының тілінде кездесетін абылайша, күрке, итарқа, жаппа, қос, ықтырма, лашық, қара лашық, ұранқай, қоңыр үй, қараша үй, отау деп аталатын киіз үй түрлерін және оған қатысты кереге, дөдеге, түнлүк, уық, туырлық, үзік атаулары мен кереге таңу, шаңырақ көтеру, қарашаңырақ тіркестерін қарастырса, классик жазушының тілдік қолданысын арнайы зерттеген еңбегінде түндік, үзік, туырлық этномәдени лексемаларының этимологиясын түрколог ғалымдардың пікірлерімен салыстыра отырып талдайды.

Соңғы жылдары еліміздің барлық аймағында кеңінен таралған киіз үйге қатысты атаулардың грамматикалық нұсқаларының барлығы тіл қойнауында жатқан бай мұраларымыздың бір бөлшегі болып табылады. Сол себептен аймақтық сөздікке енген киіз үйдің сүйектеріне, киіздеріне, бау-шуларына қатысты атауларға жеке тоқталып өтуді жөн санадық. күн кешті. Уақыт пен табиғаттың тылсым сырын игеру, төрт түліктің бабын мінсіз үйлестіре білу, соған сай келетін материалдық және рухани мәдениетті қалыптастыру, түптеп келгенде, көшпенділердің мәдениетін орнықтырып, өркениетін дамытты.

Киіз үй өзінің бітім-пішінімен, құрам-құрылысымен көшпенділердің дүниежүзілік сәулет өнеріне қосқан үздік бір үлгісі болып табылады. Шын мәнінде, киіз үй көшпенділердің мәдениет өрісін кеңейтіп қана қоймай, бағзы заманнан бергі барша рухани өмірдің байлығын, оның қыр-сырларын өз бойына жинап, дәстүрлі шаруашылығы, әдет-ғұрпы, дүниетанымы ұқсас қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдеріндегі киіз үйге қатысты атаулардың және олардан туындаған тілдік бірліктер осы халықтардың сөздік қорында өзіндік із қалдырғаны сөзсіз.

Демек, тілде халықтың бүкіл тыныс-тіршілігі, оның шын мәніндегі болмысы мен дүниетанымы сақталған. Осы халықтардың ертедегі мәдениетін зерттеу және оны білу, бүгінгі күндегі мәдениетті игеру үшін ең алдымен тілді негізгі бір құрал ету, оның күдіретін, қазіргі замандағы рөлін айқындау қажет. Бірге қайнасып кеткені соншалықты, қазақ, қарақалпақ, қырғыздардың сәні де, әні де, сәлемі де, рухани әлемі де киіз үйге қатысты атаулардан көрініп жатады.

Қорыға келгенде, қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдеріндегі киіз үйге қатысты атаулардың лексика-семантикалық, этнолингвистикалық қырларын олардан туындаған тілдік бірліктер арқылы ашуға, сондай-ақ киіз үйдің когнитивтік, лингвосомиотикалық табиғатын түсінуге тырыстық. Осыған орай киіз үйдің зерттелу жайы, оған қатысты атаулардың танылу деңгейі сараланып, тілдік бірліктеріне талдау жасалды.

Зерттеу барысында киіз үй халықтың тұрмыс-тіршілігімен біте қайнасып кеткені соншалықты, қазақ, қарақалпақ, қырғыздардың салт-санасы, дүниетанымы, философиялық көзқарасы және рухани әлемі киіз үйге қатысты атаулардан, тілдік бірліктерден айқын көрініс тапқанының дәлелі нақтылана түсті. Киіз үй және оған қатысты атаулардың танымдық тұрғыдан қарастырылуының негізгі үлгісін, олардың ішіндегі ең өзекті «ШАҢЫРАҚ» этномәдени концептісінің когнитивтік моделі «Шаңырақ – баспана», «Шаңырақ – отбасы», «Шаңырақ – кіші әлем», «Шаңырақ – обсерватория» деген микроконцептілер арқылы анықтауға тырыстық. Соған сәйкес киіз үй элементтерінің лингвосомиотикалық бірліктері талданып, оның құрылымына қатысты атаулардың уәжділігі әлеуметтік-мәдени, табиғи-тарихи ортамен байланысты қарастырылды.

Біздің заманымызға дейінгі II ғасырдан бастап, біздің заманымыздың XVIII ғасырына дейін Орталық және Орта Азия даласында негізгі көшпелі мал шаруашылығы болды. Бұл өндіріс тәсілі, әрі өмір салтымен түркі халықтары XX ғасырға да келді. Яғни көшпенділер мәдениеті 3 мыңжылдық ғұмырды бастан өткізген. Олар байтақ даланы жайлап көшіп, төрт түліктің жайын жасап, жыл құсы секілді үнемі табиғаттың қолайлы белдеулерінде күн кешті. Уақыт пен табиғаттың тылсым сырын игеру, төрт түліктің бабын мінсіз үйлестіре білу, соған сай келетін материалдық және рухани мәдениетті қалыптастыру, түптеп келгенде, көшпенділердің мәдениетін орнықтырып, өркениетін дамытты.

Киіз үй өзінің бітім-пішінімен, құрам-құрылысымен көшпенділердің дүниежүзілік сәулет өнеріне қосқан үздік бір үлгісі

болып табылады. Шын мәнінде, киіз үй көшпенділердің мәдениет өрісін кеңейтіп қана қоймай, бағзы заманнан бергі барша рухани өмірдің байлығын, оның қыр-сырларын өз бойына жинап, дәстүрлі шаруашылығы, әдет-ғұрпы, дүниетанымы ұқсас қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдеріндегі киіз үйге қатысты атаулардың және олардан туындаған тілдік бірліктер осы халықтардың сөздік қорында өзіндік із қалдырғаны сөзсіз.

Демек, тілде халықтың бүкіл тыныс-тіршілігі, оның шын мәніндегі болмысы мен дүниетанымы сақталған. Осы халықтардың ертедегі мәдениетін зерттеу және оны білу, бүгінгі күндегі мәдениетті игеру үшін ең алдымен тілді негізгі бір құрал ету, оның күдіретін, қазіргі замандағы рөлін айқындау қажет.

Егер ғалымдардың пікірлеріне көңіл бөліп, соның ар жағына ой жүгіртетін болсақ, қазіргі заманғы халықтың тілінде ертеден қалыптасып, қазіргі таңға дейін өзекті мәселе болып тұрған көшпелі мәдениеттің дүниетанымы, салт-санасы сақталғанын көре аламыз. Қазақ, қарақалпақ, қырғыз халықтарының дүниетанымы және философиялық көзқарасы көшпелі мәдениеттен бастау алатыны белгілі. Көшпелі мәдениеттің бір қыры көшпелілердің төлтума өнерінің қайталанбас үлгісі болып табылатын киіз үй арқылы танылып, тілінде үлкен орын алады.

Киіз үй – бүкіл түркі, тіпті оған көршілес елдердің тұрақ-жайы. Ал оны қастерлеп ұстап, ғасырдан-ғасырға оның мән-маңызын өзгертпей жеткізген, осы күнге дейін алып келген қазақ халқы екені белгілі. Ерте заманнан халқымыз киіз үйдің сән-салтанатына, жабдығына және оның жасалуына көп көңіл бөліп, жетілдіріп, бүгінгі күнге жеткізді. Киіз үй халқымыздың тұрмыс-тіршілігімен біте қайнасып кеткені соншалықты, қазақ, қарақалпақ, қырғыздардың сәні де, әні де, сәлемі де, рухани әлемі де киіз үйге қатысты атаулардан көрініп жатады.

Қорыға келгенде, қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдеріндегі киіз үйге қатысты атаулардың лексика-семантикалық, этнолингвистикалық қырларын олардан туындаған тілдік бірліктер арқылы ашуға, сондай-ақ киіз үйдің когнитивтік, лингвосомиотикалық табиғатын түсінуге тырыстық. Осыған орай киіз үйдің зерттелу жайы, оған қатысты атаулардың танылу деңгейі сараланып, тілдік бірліктеріне талдау жасалды.

Зерттеу барысында киіз үй халықтың тұрмыс-тіршілігімен біте қайнасып кеткені соншалықты, қазақ, қарақалпақ, қырғыздардың салт-санасы, дүниетанымы, философиялық көзқарасы және рухани әлемі киіз үйге қатысты атаулардан, тілдік бірліктерден айқын

көрініс тапқанының дәлелі нақтылана түсті. Киіз үй және оған қатысты атаулардың танымдық тұрғыдан қарастырылуының негізгі үлгісін, олардың ішіндегі ең өзекті «ШАҢЫРАҚ» этномәдени концептісінің когнитивтік моделі «Шаңырақ – баспана», «Шаңырақ – отбасы», «Шаңырақ – кіші әлем», «Шаңырақ – обсерватория» деген микроконцептілер арқылы анықтауға тырыстық. Соған сәйкес киіз үй элементтерінің лингвосомиотикалық бірліктері талданып, оның құрылымына қатысты атаулардың уәжділігі әлеуметтік-мәдени, табиғи-тарихи ортамен байланысты қарастырылды. Менің қорытынды сөзімнің нақтысы- келешекте мен, әлі оқушы болғандықтан жазғы демалыс айларында өзімнің мектебімнің жанында киіз үй құрылса деп ойлаймын, яғни лагерь де демалытын бастауыш сынып оқушылары күннің өте ыстық кездерінде осы киіз үйдің ішінде демалып, оның пайдалы қасиетін терең ұғынып, келешекте дүниетанымдары, сана-сезімдері кеңінен артса деген ойым бар.

Егер мектепке ата-аналар демеуші болған жағдайда мектеп төңірегінде жазғы демалыс бойы қазақтың әдемі, салқын киіз үйлері болады деген ойдамын.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Құран Кәрім. Қазақша мағына және түсінігі / аударған Халифа Алтай. Құран шәриф басым комбинаты.
- 2 Жәнібеков Ә. Жолайырықта. – Алматы: Рауан, 1995. – 112 б.
- 3 Геродот. Страна Скифов. – Алматы: Кочевники, 2003. – 168 б.
- 4 Қазақстан. Ұлттық энциклопедия / бас ред. Б.Аяған. – Алматы: «Қазақстан энциклопедиясының» бас редакциясы, 2005. – 728 б.
- 5 Ибн Рузбихан. Мехмана-наме-и-Бухара // Прошлое Казахстана в источниках и материалах (V в. до н.э. – XVIII в. н.э.). – Алма-Ата, М., 1935. – С. 106-111.
- 6 Жанпейісов Е. М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының тілі. – Алматы: Ғылым, 1976. – 168 б.
- 7 Манкеева Ж. Мәдени лексиканың ұлттық сипаты. – Алматы: Ғылым, 1997. – 272 б.
- 8 Шоқпарұлы Д., Дәркембайұлы Д. Қазақтың қолданбалы өнері (көпшілік-танымдық басылым). – Алматы: Алматыкітап, 2007. – 272.
- 9 Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі: (Диуани лұғат-ит-түрік): 3 томдық шығармалар жинағы /Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А.Егеубай/. – Алматы: ХАНТ, 1997. – Т. 1. – 590 б.; Т. 2. – 528 б.; Т. 3. – 1998. – 600 б.

10 Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий.– Спб., 1905. – Т. 3, часть II. – 1262 с.

11 Сағидолда Г. Дүниенің (ғаламның) тілдік бейнесі және соматикалық фразеологизмдер (қазақ және монғол тілдерінің материалдары бойынша) // Тілтаным. – 2003. – № 4. – 111-114 бб.

12 Диалектологиялық сөздік – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 800 б.

13 Орфографиялық сөздік / Құраст.: Н. Уәлиұлы, А. Фазылжанова, К. Күдерінова Ф. Әнес. – Алматы: Тіл білімі институты, 2007. – 480 б.

14 Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігі / Жалпы редакт. Басқарғандар: Қажыбек Е. З., Фазылжанова А. М. – Алматы: Дәуір, 2016. – 1472 б.

15 Аронов Қ.Ф. Қазақ тіліндегі халықтық космоимдердің этнолингвистикалық табиғаты: фил. ғыл. канд. дис.: 10.02.06. – Алматы, 1992. – 196 б.

ЭТНОСПЕЦИФИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР КАЗАХСКОГО КУЛИНАРНОГО РЕЦЕПТА

ТАЛАСОВА А. Б.

ученик 7 класса, Областная казахская гимназия-интернат
для одаренных детей имени Ы. Алтынсарина, г. Павлодар

Кулинарный рецепт любого народа представляет собой культурное явление национально-обусловленного характера. Этнограф З.О. Османов, изучая пищу кавказских народов, отмечает, что «пища – один из немногих уникальных в некотором роде элементов культуры, обладающих несомненными многомерными знаковыми, маркирующими свойствами. С одной стороны, ясно просматривается ее конвергентная эколого-хозяйственная природа, ее приспособленность к экологии и хозяйству, с другой – она в процессе культурно-традиционной инерции приобретает безусловные этнокультурные маркирующие свойства» [1, с. 12].

Причем обе эти стороны проявляются в достаточно сильной степени. Будучи самым непосредственным образом связанной с социально-экономическими условиями жизни общества, определяясь ими, пища в то же время обладает значительной устойчивостью национальных черт, длительной сохранностью исторически складывающихся традиций. Все: характер питания народов, состав потребляемых продуктов, блюд, способы, порядок

приготовления и приема пищи, предпочтения и запреты в ней, особенности рациона – зависит от природно-климатических условий проживания и сформировавшихся культурно-бытовых традиций. Виды пищи, способы её приготовления и пищевой режим относятся к числу наиболее стойких культурно-бытовых традиций.

Каждый народ имеет свои обычаи и традиции, характеризующие только его национальные особенности и черты, раскрывающие его национальную сущность. Любой народ, рассматриваемый вне традиций – абстракция. Традиции вырабатываются в длительном историческом развитии, в процессе многообразной трудовой и культурной деятельности. Кулинарная традиция – одна из тех традиций, которая является наиболее прочной и устойчивой.

Особенность кулинарного рецепта казахов – его этноспецифическая природа, вневременной и прогрессивный характер. Рассмотрение проблемы данного исследования осуществлено на основе когнитивного подхода – применена теория фреймов.

В своем докладе предприняла попытку доказать фреймовую организацию культурных знаний казахов, благодаря которой сохранена традиционная основа национальной кухни, ее специфика.

Культурные знания, по мнению когнитивистов, кодируются в памяти человека в виде схем, моделей, составляя своеобразный «депозитарий». На это еще в 30-ых годах XX века обратил внимание американский психолог Ф. Бартлетт.

Схема – способ представления оперативной информации, упорядочивающий поток входящей и исходящей информации (ощущений, импульсов, представлений, чувств). Через эти структурные схемы «реализуется процесс познания мира, состоящий в осмыслении и ментальной организации реальности» (Ч. Филмор) [2, с. 67]. Пытаясь познать новую для себя ситуацию, по-новому взглянуть на нее, человек выбирает уже привычные вещи, выбирает из своей памяти некую структуру данных (образ), с тем чтобы путем изменений в ней отдельных деталей, сделать пригодной для понимания более широкого класса явлений. Возникают условия для активизации фрейма (стереотипные ситуации организуются в виде фреймов).

Фрейм – это когнитивная структура, рассматриваемая как выстроенная система знаний об обозначаемом [3, с. 145], которая является «максимально обобщенным схематизированным представлением об основании значения, ... схемой образа, лежащей в его основе» [4, с. 83]. Словом, фрейм – это способ представления

и обработки стереотипной ситуации (М. Минский ввел в научный обиход это понятие в 70-ых годах XX века в связи с исследованиями в области искусственного интеллекта) [5, с. 58].

Фрейм любого народа специфичен. Его определяют пространство, способ хозяйствования и образ жизни, менталитет и культура. Фрейм конкретизирует, что для данного народа характерно и типично, а что – нет. В разных этнических группах разные фреймы по содержанию и механизмам срабатывания. К примеру, традиция послушания старшим в восточной и европейской культурах проявляется совершенно по-разному. На Западе послушание понимается как подавление активности личности, а почитание старших обеспечивается физиологическим возрастом.

У казахов послушание связано с почитанием старших, обусловлено накопленным ими социальным опытом, умом, мудростью, а не возрастом: «Если младший брат отличается умом, уважай его как старшего». Почитание старших стимулирует в свою очередь ответственное отношение к младшим, помощь в решении проблем. В народе говорят: «Ағасы бардың жағасы бар, інісі бардың тынысы бар» (У кого есть старший брат, есть решение материальных и духовных проблем; у кого есть младший брат, есть покой).

Так, благодаря традиции послушания старшим сохраняется и развивается еще одна – традиция коллективизма, обеспечивающая защищенность личности перед лицом жестокого мира, что особенно важно в сложной кочевой среде. Почет и уважение, выказанное старшим, приносили человеку, а вместе с ним и его роду, счастье, удачу – күт. Эта незыблемая традиция закреплена во фрейме казахов: нельзя переходить дорогу старшему, нужно уступать ему в споре, приступать к приему пищи после него и т.п.

Итак, фрейм казахов определен кочевым хозяйством и сложившимся на его основе образом жизни, обусловлен особым менталитетом степняка-кочевника, бережно хранящего и чтящего традиции своего народа вплоть до современных дней. «Киргиз-казахи привязаны к своему отечеству, или, лучше сказать, к земле своей», – писал историк А. И. Левшин [6, с. 108]. По аналогии можно сказать: казахи привязаны к своим обычаям, ритуалам. Традиции эти – часть культурных знаний народа, организованных в виде фрейма; они бесспорны, не вызывают сомнения в исполнении у каждого нового поколения, срабатывают автоматически, естественны в жизни каждого. Словом, фрейм регулирует поведение человека, но специфичен для каждого этноса.

Каждый этнос имеет свой собственный неповторимый стереотип питания, приготовления пищи. Иногда он меняется от поколения к поколению. Это указывает на то, что этнос развивается, а этногенез не затухает. Иногда стабилен, потому что новое поколение воспроизводит жизненный цикл предшествовавшего поколения. Этот стереотип формируется на основе комплекса культурных знаний, которые, передаваясь от одного поколения к другому, организуются и хранятся в виде фреймовой сети.

Фрейм «Кулинарный рецепт казахов» отражает традиционную кухню, основанную на потреблении мяса и варке как основном способе приготовления пищи, вялении как способе хранения, срабатывает в определенной стереотипной ситуации.

Общеизвестно, что традиционный кулинарный рецепт казахов основан на мясе и молоке. Мясо казахи не рубят в силу почтительного отношения к скоту, гостям, одариваемым, соблюдают принцип соматизма при разделывании туши животного.

Домашних животных казахи наделяли магическим смыслом, связывали традиционные ритуалы, обряды, связанные с разными этапами жизни. Кулинарный рецепт прост, универсален: нет ни первых, ни вторых блюд, главные блюда быстры в приготовлении, не требуют каких-то кулинарных экзерсисов, вместе с тем очень вкусны и питательны. Фреймовая структура кулинарных приверженностей казахов регламентирует пищевое поведение народа, за внешней простотой рецепта кроется мудрость кочевого народа.

Информация о культуре питания, кулинарном рецепте казахов фиксируется в форме неких структурных моделей – фреймов, сохраняется в виде аккумулированных в опыте культурных знаний, передается из поколения в поколение на протяжении многих веков. Безусловно, в современном виде кулинарный рецепт претерпел изменения в условиях многонационального государства, открытого информационного пространства.

В основе фрейма «Кулинарный рецепт» национальная философия степняка-кочевника: забота о здоровье рода, долголетию, силе через потребление сытного, питательного мяса и очищения, выведения шлаков при помощи кисло-молочной пищи.

Казахский кулинарный рецепт сохранил свою традиционную основу. Жизненность и устойчивость категории связаны с символичностью, естественностью, простотой и универсальностью.

Пища для казахов не просто способ утоления голода, а ритуал священнодействия, наполненный глубоким сакральным смыслом.

Аналогично высказыванию Л. Гумилева: «Искусству народов Востока удалось запечатлеть Время и передать его дух» [7, с. 210], – можно сказать, что казахскому кулинарному рецепту удалось передать и сохранить дух времени – времени кочевничества. Кулинарный рецепт казахов вне времени, национально обусловлен, изначально специфичен.

Современное состояние кулинарного рецепта свидетельствует о позитивных изменениях в силу заимствований кулинарных традиций других народов в условиях полиэтнического государства, открытого культурного пространства. Фреймовая основа культурных знаний казахов не позволила изменить традиционную основу национальной кухни. Все прогрессивное сохраняется в памяти народа на генном уровне и передается последующим поколениям, которые в свою очередь бережно хранят, обогащают и развивают полученные знания. Естественная система фреймов регулирует поведение казахов, помогая вбирать позитивное и отвергать негативное.

Фрейм «Кулинарный рецепт казахов» национально обусловлен, отражает структуру знаний, представлений о традиционной культуре питания, способе приготовления пищи, сохранивших главные особенности в силу своей этнической специфичности.

Таким образом, следует отметить, что в ходе работы по теме исследования «Этноспецифический характер казахского кулинарного рецепта» рассматривалась проблема формирования и развития кухни казахов, ее взаимосвязь с кочевым способом хозяйствования и образом жизни, формы отражения национальной философии и традиционной культуры.

Древние историки, путешественники средневековья, современные этнографы и знатоки казахской кухни сходятся в одном: пища казахов, способы ее приготовления и хранения, потребление, отношение к пище обусловлены кочевничеством.

Современное состояние кулинарного рецепта свидетельствует о позитивных изменениях в силу заимствований кулинарных традиций других народов в условиях полиэтнического государства, открытого культурного пространства.

Фреймовая основа культурных знаний казахов не позволила изменить традиционную основу национальной кухни. Все прогрессивное сохраняется в памяти народа на генном уровне и передается последующим поколениям, которые в свою очередь бережно хранят, обогащают и развивают полученные знания.

Естественная система фреймов регулирует поведение казахов, помогая вбирать позитивное и отвергать негативное.

Фрейм «Кулинарный рецепт казахов» национально обусловлен, отражает структуру знаний, представлений о традиционной культуре питания, способе приготовления пищи, сохранивших главные особенности в силу своей этнической специфичности.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Темиргазина З. К. Современные теории в отечественной и зарубежной лингвистике, учебное пособие. Павлодар, 2009 г., С. 111.
- 2 Минский М.. Фреймы для представлений знаний. Москва, 1978 г.
- 3 Асфендияров Д. История Казахстана с древнейших времен. Алма-Ата, 1993 г., С. 104-114.
- 4 Тимошинов В. Культурология. Алматы, 2001 г., С. 210-211.
- 5 Цурикова Л. В. Проблемы когнитивного анализа дискурса в современной лингвистике // Вестник ВГУ, 2001, № 2. – С. 145.
- 6 Белявская Е. Г. Семантическая структура слова в номинативном и когнитивном аспектах. Дис. ... д-ра фил. наук. – М.: МГЛУ, 1991. – С. 83-84.
- 7 Османов З. О. Пища народов Кавказа, с.12 www.ethnography.freenet.kz.

СЫР САҚТАҒАН ТҰМАРЛАР

ТІЛЕУҚАБЫЛ А. О.

8 сынып оқушысы, Нығманов атындағы ЖОББМ,
Павлодар облысы, Ақтоғай ауданы, Жаңабет с.

АДУОВА А. Т.

қазақ тілі мен әдебиет пәнінің мұғалімі, Нығманов атындағы ЖОББМ,
Павлодар облысы, Ақтоғай ауданы, Жаңабет с.

Қазіргі кезде тұмар таққан жастар көбейіп келеді. Алайда, сол тұмарды не үшін тағып жүргенін өздері де білмейді. Мұсылмандықтың белгісі ме, әлде ырым-жырым ба? Әлбетте, тұмардың тарихы тым тереңде жатыр.

Сенбесеніз, ел аузында әл-Фараби бабамыздан қалды дейтін әңгіме де бар. Ұлы ұстаз қартайып, бір топ шәкірттерінің басын қосып: «Сендерге аманатым бар, құпияны сақтап, шартын орындасаңдар ғана ашамын» - дейді. «Айтқаныңызды екі етпейміз»-деп шәкірттері де

бірауыздан уәде береді. Сонда ұстаз оларға киізден тігілген тұмарды ұсынып, өз қабірінің басында ғана ашуды міндеттейді. Араға көп уақыт салмай данышпан дүниеден өтеді. Шәкірттері арулап жерлеу рәсімі кезінде әлгі тұмарды ашып қараса, ішінен бір түйір қағаз шығады. Оған: «Бұл – мен туған жердің топырағы. Қабіріме осы топырақты салындар» - деп жазып кеткен екен. Ғұламаның әлгі өтініші үлкен тебіреніспен, толқумен орындалыпты. Ол кезеңдерде дәл қазіргідей туған жердің қадір-қасиеті артық тұрса керек.

Тұмар тағу ырымы түркілік дәстүрдің айқын бір көрінісі болып саналады. Қазақ үшін – көк, күн, от, су сияқты, қара жер де киелі ұғымдардың бірі. «Қара жер» - киелі жер деген мағынада. Бұрынғы көшпелілер тағатын тұмардың ішінде туған жердің бір уыс топырағы болған.

Тұмар сөзінің өзі түркінің «тума иер» - «туған жер» деген сөздерінің кірігуінен пайда болған. Кейінірек мұсылман дінінің орнығуына байланысты тұмардың ішінде дұға жазып салу салт-дәстүрі қалыптасқан.

Иә, тұмар халқымыздың ұғымында өте киелі мағынаға ие болған. Қайырылмас ғасырлар бұрын қағаз жоқ, тауар аз кезде, сауда-саттық жасау мақсатымен алысқа сапар шеккенде немесе соғыс жорықтарына аттанғанда, бабаларымыз мал терісінен жүрекке ұқсатып, үшбұрышты етіп тігілген қалташыққа, яки тұмарға туған жердің топырағын толтырып алып шығатынды. Бұл туған жерге, туған елге деген перзенттік парыздың белгісі болса керек.

Тұмар [араб. **طومار** – бүктелген, үлгі (формат) бір бет қолжазба]. ауырған кісіге ырым үшін жазып беретін дұғасы [2, 150 б.]. **طومار** мн. **طومار** (**طومار**) свиток **تاليسمان** мн. **تاليسمان** талисман. Амулет **حزاز** мн. **حزاز** талисман. амулет. [3, 356 б.]. Қазақ тілінде «тұмар» карақалпақ тілінде Тумар, тәжік тілінде «тумор», өзбек тілінде «тумар» деп аталады. Көне түрік тілінде «тумар иер» деген сөз бар. Онысы «туған жер» деген. «Тумар» сол тумар иер сөздерінің қосылуы арқылы шыққан болуы да ғажап емес. Бұрын тұмар ішіне туған жер топырағын, тас қиыршықтарын салған. Онысы «жер ана желеп жебейді», «туған жерге қайтып ораламын» деген сенім. Бұл ұғым қазақ арасында әлі бар. Шашы ұзын қыздар «көзден сақтайды» деп, жас балаларға аналары «көз тимейді» деп ауыл молдаларына тұмар жаздырып алып (араб тілінде) тағатын. Мұны қазақ ауылдарында кездестіруге болады.

Тұмар оюы басқұр, аққұр, кілем, текемет киіздердің шетіне салады. «Тұмарша» деп те аталады. Бұл ою басқа да өрнектердің шығуына негіз болды. Мәселен, «шаршы» (мұны «қос тұмар» деп

те атайды) бұл да киелі ою. Қазақ ою – өрнектерінің төртбұрышты бітімге салуына себепші болған. Дүниежүзінің барша халықтарында талисман, амулет аталынып жүрген «көз тию», «тіл тиюден» сақтайтын түрін қазақтарда тұмар деп атаған. Мұнда «қырғыз немесе қырғыз әйелі өзімен бірге үш бұрышты өзін сақтайтын аяттар жазылған тұмар тағады. Ол адамды бақытсыздықтан сақтайды деп сенеді» (Левшин) деген пікір орынды.

Сонымен бірге, тұмардың өзі бірнеше дәуірді басынан кешіргенін байқауға болады. Алғашында тұмар ретінде өз тотемдерінің бір мүшесі не терісі т.б. болса, кейіннен мұсылмандықтың енуіне байланысты тұмарға құраннан аяттар жазып салатын болған. Бұдан ерте кездегі діндердің өзгерген түрлерінің қазақ халқының ерекшелігіне байланысты мұсылмандыққа да ықпал жасағанын көреміз.

Тұмарды әдетте діни ғұламаларға жаздырып алып, былғарымен қаптап, мойынға тағып жүргендіктен, бойтұмар деп аталады. Құран сүрелерінің емдік қасиеті бар екендігінің мысалын мына хикаядан көреміз. Он бір аяттан тұратын «мұғауузизатайн» (екі қорғаныш) деп аталатын «Нас» пен «Фалак» сүрелерінің түсуіне Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбарды бір яхуди әйелдің жіпке он бір түйін түйіп, оқып сикырлауы себеп болған. Сикырдан пайғамбар сарғайып бозарып ауырғанда, Жебрейл (ғ.с.) періште осы екі сүрені әкеледі. Он бір аяттың әрбір аятын оқығанда, бір бір түйін шешіліп, пайғамбар құлан таза айығады.

Тағы бір хадисте пайғамбар «көздің тиюі хақ» дейді. Көз тиюден, тілден алдын ала сақтану үшін Айша анаға «көз тимеу үшін үшкіріп ал» дейді. Үшкіртумен қатар тұмар, ішірткі, түтекті жазып қолданып, ұшықтау діни дәстүрде бар. Осындай емдік аят-дұғалар жинақталған кітаптар қолжазба күйінде қазақ даласына көп тараған. Кейіннен ондай дұға жазылған қағазды қадірлеп, күмістен арнайы қорап жасап, қорапты әртүрлі зергерлік техникалық әдістермен безендірілген. Сөйтіп бұл бұйым екі түрлі қызмет тұмар және әсемдік үшін әшекей қызметін бірдей атқарған. Оны әртүрлі пішінде жасайды және мойынға іліп жүретін әсем шынжыр бау тағады. Тұмар немесе әшекей бұйымдарын жасауда қазақтың зергерлік өнеріне көне дәстүрлерді жалғастыру және көршілес елдер мәдениетінің өзара әсері де негіз болған.

Қазақ даласында тұмардың «тұмарша, қолтықша, бойтұмар» сияқты формалары кеңінен таралған. Тұмардың үшбұрышты түрі – тұмарша, бұлшық еттің астында тұратын төртбұрышты түрі – қолтықша, доғал бұрышты түрі – бойтұмар деп аталады. Тарихқа көз жүгіртсек, біздің бабаларымыз тұмар тағудың ғасырлар бойы

ғажап үлгісін жасаған. Мысалы: Хан ордасында – Орда тұмар, қала қақпаларында – қақпа тұмары, үйлерде – үйтұмар, батырларда – бойтұмар, арғымаққа – аттұмар, төрт түлікте – көзтұмар, үйленгенде – қостұмар, қыз ұзатса – жасаутұмар, сәбилі болса – бесік тұмар жастататын болған.

Бұхараның атақты «Көгілташ» діни медресесінің ең алғыр түлегі болған, кейіннен Хан ұрпақтарын тәрбиелеу үшін Қарнақтағы қарилар медресесіне үлкен ұстаз қызметіне жіберілген, елі «Көмекей Әулие» атаған Ислам дінінің білгірі Бұхар баба кезінде Ханның көшпелі Ордасында «Орда тұмар», қарапайым халықтың киіз үйінде «Шаңырақ тұмар», «Үйтұмар», бесікте «Балатұмар», «Назартұмар», батыр - баһадүрлерде өздерінде «Бойтұмар», тұлпарында «Көзтұмар» ілініп тұратын болған. Одан қала берді батырлар жауға қарсы жорыққа шығар кезде «Әзірет Сұлтан» Әулиенің басынан «тәбәрік» деп бір уыс топырақ алып, бойтұмарларына салып та алатын болған. Ол заман керек десеніз қазақ даласындағы Исламның көркейген кезі болатын [4].

В. В. Радлов сөздігінде тұмардың ішірткі қағаздан басқа түркі тілдеріндегі бір мағынасы – «футляр для талисмана». Өзбек тілінде тұмар қорабын «бозбанд» дейді [1, 34 б.].

Енді тұмар сөзінің тұрмыста қолдану ерекшелігіндегі лексика-семантикалық сипаттарына келсек, көптеген теңеулер мен метафораларға тірек сөз болғанына көз жеткізуге болады. Тұмар (қорапша) алтын, күміспен әшекейленіп, асыл тастармен, әр түрлі салпыншақтармен безелді. Осыған орай «тұмар жүзді» деген теңеу ақын-жыраулардың тілінде кездесе бастады.

Халық түсінігі бойынша, малдардың ауруы кей жағдайда көз тиюден болады деп есептелген. Көз тимеу үшін ботаға, түйеге, сиырға, жүйрік аттарға әр түрлі тұмарлар тағылған. Мысалға, ботаға үкі тағып, біраз уақыт жұрттан оңаша ұстап тұмар таққан. Ол тұмар – жіпке өткізілген қара дөңгелек тастар. Бөгде біреу ботаны көріп қалса «тіл-көзім тасқа» деп жерге түкірген. Егер олай етпесе үй иесі одан жаңағы сөзді айтып, жерге түкіруді талап еткен. Сүтті көп беретін сиырға да жеті қара тасты салып, үшбұрыштап тіккен тұмарлар тағып қою әдеті болған. Бұл қазіргі кездегі жиі қолданысқа ие «тіл-көзім тасқа», «тілім тасқа тисін», «көзім тасқа түссін» деген тіркестердің шығу төркіні ретінде қарауға мүмкіндік береді.

«Алпамыс батыр» жырында Алпамыстың серке қоямын деген лағының тұмары болады:

Қоямын деген бас серке.

Бар еді екі лағы.

Сүйкімді көріп суретін.

Мойнына таққан тұмары.

«Ер қанаты – ат» деген ата-бабамыз жылқыны өте қадірлегендігі белгілі. «Жүйрікке – тұмар» деген мақал осыны аңғартады. Ақын-жыраулар тілінде, әр түрлі жырларда тұлпарларға тұмар тағылатындығы жиі кездеседі, тұмарына қарап оның жай ат емес екендігін ажыратқан: Жүйріктің белгісі: Бәйгеге қосқан тұмарлап, Жігіттіктің белгісі. Бедеу мініп астына Жиынға түскен бұландап (А. Керейұлы) Жүйрік аттарға тұмар ретінде мал сүйегі, киіздің қиындысынан жасалған тұмарлар тағылған.

Бұл туралы бір дерек келтірсек: «Локтевая кость овцы, которая, по мнению мулл, имеет сходство с начертанием слова «магомет» и должна следовательно приносить особое счастье, заняла благодаря этому исключительное положение: ее навешивают особенно лошадям». Басқа халықтарда да малдарына тұмар таққандығы белгілі. Моңғолдар қадірлі малын «сетер мал» деп атаған, мал басының аман болуына деп мойнына тұмар байлаған. Бұл малын соймаған. Егер сетер малы түйе, сиыр, жылқы сияқты ірі малдар болса, оны жұмысқа салмаған Сонымен тұмардың тек адам баласына ғана емес, басқа да жаратылыс иелеріне қатысты түрлерінің де болғанын аңғарамыз.

Ш. Уалихановтың «Этнографическое население казахов» атты еңбегінің I-ші томында «Қазіргі таңда қырғыздар (қазақтар) мұсылмандық, кабалистік ғұрыпты пайдаланады, бұны «тұмар» деп атайды» - делінген.

Ертеректе жануарлар сүйектері мен құстардың тырнақтары, қауырсыны, кейде тастарды да тұмар ретінде қолданған:

I Мал сүйектері сүйектері жоғары күшке ие болған. Малдың кәрі жілігі малды ұры қарыдан және қасқырдан сақтайды деп сенен. Қырғыздардың (қазақтардың) сенімі бойынша кәрі жілік ұрылардың көзіне адам болып көрінеді. Аңыз әңгімеге тоқталар болсақ, «ұрылар бір байдың малын ұрламақ болып бірнеше күн жүреді, алайда мал ұрлай алмайды.

Себебі, отар көптеген қарулы адамдар болған. Ұрылар ол үйде байдың әйелі, қызы ғана болғанын және ол үйде ұлы не жалшылары болмағанын білді. Осыны білген олар байдың үйіне қонақ болып барады. Бай қонақтарына қой сойып тойдырады. Сол кезде олар өздерінің ұрылар екенін көптен бері отардан мал ұрлай алмай жүргенін айтады. «Айтыңызшы - деп сұрады ұрылар, сіз қандай кереметіңіз бар». «Ешқандай кереметілігім жоқ, -деп жауап береді бай. Менің тек бұлжытпай орындайтын ережем бар. Әкем өмірден өтер шағында

маған бір өсиет айтып кеткен. «Балам мен саған өсиет айтамын, оны орындасаң өмірде бай боласын. Қанша мал сойсаң да малдың кәрі жілігін тастамай есік пен шаңыраққа байлап қой», - деген.

Мен әрқашан сол өсиетті орындап келемін, құдайға шүкір малымның жоғалып, не қасқыр алғанын көргенім жоқ». Ұрылар киіз үйдің сыртына ілінген сүйектерді көріп қанша қарулы адам болса сонша сүйекті көреді.

2 Үкінің басы, аяғы, үкісі жын періден сақтайды деп сенген. Бұларды киіз үй мен бесікке байлайтын болған. Киіз үйлерден жабайы ұлардың басын көруге болады. Ұлардың еті шешек ауруна ем болады.

3 «Ешек тас» өткір көз бен тілден сақтайды. Негізі бұл ешектің асқазанында болатын тас, алайда саудагерлер құмырсқаның жасыл саз балшығын сатады [4, 94 б.]. Бойтұмар адамдарды түрлі пәле жаладан қорғайды деп есептеген. Бойтұмар тағу барлық халықтарға тән көне дәуірден келе жатқан дәстүр. Оған кез-келген бұйым (ұлутас, сүйек, т.б.) немесе арнайы жасалған қымбат заттар да алынған, оларға жазу жазылып, бедер суреттер түсірілген. Бойтұмарды алқаға, кішкене қорапшаға, әмиянға салатын болған. Болмаса былғарыдан, шүберектен жасаған қалташаға тігеді. Үлкендігі мен пішіні әртүрлі болады. Ол көз тиюден, пәле-жаладан, апаттан қорғайды деп сенген.

Сондай-ақ, «Әзірет Сұлтан» қорық мұражайында тұмарлардың түрлері көп, атап айтар болсақ, «бала тұмар», «қолтық тұмар», «бесік тұмар», «бойтұмар» және тағы да басқалары. Осы тұмарлардың ішінде өте қызықтысы «ЕПК тұмар» да кездеседі. «Етік тұмар» археологиялық қазба кезінде Ескі Сауран, Қаратөбеден табылған. Қазба барысында табылған заттардың арасында қызықты да ерекше керамикалық етік түріндегі тұмар болған. Тұмар тығыз саздан жасалып, сапалы түрде күйдірілген. Тұмардың бір беті шамасы көбірек күйдірілгендіктен болса керек, етіктің бір беті қара түсті. Етіктің биіктігі - 4,5 см. Қонышының диаметрі - 2,8 см. Етіктің өлшемі - 4,5 см. Етіктің тұмсығы оң аяққа арнап біраз жонылған.

Қонышы кендеу, жоғары жағы жіп (бау) тағуға арналған тесік саңылау (4 мм) жасалған. Қонышының жоғарғы тегіс жеріне тағы да бір тесік бар. Бұл тесік те бау тағуға арналған. Қонышының қырына өткір құралмен күйдіргенге дейін алты бұтақты «Өмір ағашының» бейнесін салған. Бұтақтың арасына бұтақтың ұрықтарын бейнелеген. Ішкі және сыртқы суретте аз ғана өзгешелік бар. Сирек кездесетін декор бұл етік қонышындағы «Өмір ағашының» бейнеленуі. Мұндай етіктегі өрнек түркі халықтарында (орта ғасырлық Иран мен Ауғанстан) кездеспеген. Соғдылардың ер адамдарының

киімдерінде тоғыз бұтақты болып кездеседі. Ертеректе етік адам өмірінде жоғары орын алған. Көпшілік халықтар оң аяққа аса көп көңіл бөлген. Жаңа түскен жас келін он аяқпен босаға аттауы да, киелі орындарға он қадам жасау да осыны айғақтай түседі.

Сонымен қатар, «Әзірет Сұлтан» қорық мұражайының зерттеуші ғалымы, археолог М.Тұяқбаевтың айтуынша халықтар арасында ислам діні толық қабылдас бұрын тұмар ретінде тастар, қыштан жасалған тұмар, аң-құстардың тырнақ және т.б. таққан. Ислам діні енгеннен кейін бұндай заттар ислам дінінің кейбір бөлшектерімен алмастырды. Сол кездегі халықтардың сеніміндегі тұмарлардың ішін қуыс жасап, оның ішіне Құран сүрелерін салып қоятын болған.

Етік адамның азат екендінін білдірген, аяқ киімі жоқ адам құлмен тең болып есептелген. Ол кезде құлдар да ғана етік болмаған. Сонымен бірге, түркілер заманында әрбір азат адам мойнына пышак немесе қанжар тағып жүретін болған. Ол қанжар бір жағынан қорғанытын қару болса, екінші жағынан бөле жала жамандық атаулы адамға жуымайды деген сенім болған.

Тұмар – Түркі халықтарының дәстүріндегі туған жерді қадірлеп, кастерлеуден шыққан сенім. Аяулы дәстүр. Осы бір дәстүрді барша қазақ жастары біліп жүрсе екен !

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақ Совет Энциклопедиясы. 11 том. 180 бет.
- 2 Әшірбекова Н. Мұражай қорындағы зергерлік бойтұмар әшекейлері /«Түркістан» журналы . № 20-21. – 10 сәуір. – 2010.
- 3 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі (Т-Ү) – Алматы: Ғылым, 1986, 9-том.
- 4 Дуюсов А. Ұлттық ою-өрнектерінің тұлға тәрбиелеудегі рөлі. Электрондық ресурс: www.45minut.kz Республикалық ұстаздар сайты.
- 5 Уалиханов Ш. Этнографическое население казахов. I том. 94 бет.

ӨЛШЕМ БІРЛІК АТАУЛАРЫНЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ МӘНІ

ЯХИЯ Б.

10 сынып оқушысы, Атырау қалалық мектеп-лицейі, Атырау қ.
ЯКУПОВА М. С.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, педагог-мастер, Атырау қалалық мектеп-лицейі, Атырау қ.

Халық өлшемдері - ұлт мәдениеті мен тілінің қызықты салаларының бірі болып саналады. «Халық айтса, қалып айтпайды» дегендей халық өлшемі анық өлшем десек қателеспейміз. Өйткені оны ата-бабаларымыз бірнеше ғасырлар бойы қолданып және сол арқылы өлшем негіздерін жасаған. Халықтың өзі белгілегендей, салмақ өлшемі, көлем өлшемі мен мөлшері, ұзындық өлшемі, қашықтық өлшемі, уақыт және мезгіл өлшемдері деп бөлуге болады.

Өлшеу техникасы жөніндегі оқулықтар мен техникалық әдебиеттерден «ярд», «дюйм», «фунт» сияқты ескілікті өлшемдердің күні бүгінгі дейін маңызын жоя қоймағандығын байқауға болады. Өндірістік маңызы бар кейбір ұзындық өлшемдері (мысалы, құбырдың диаметрі) қазірдің өзінде дюйммен берілетінін талай естігенбіз. Өйткені мәдениеті жоғары, сауда-саттық қатынасы жедел дамыған елдерде байырғы өлшемдер алғашқы шыққан күйінде қалып қоймай «цивилизацияланған», яғни нақтылана түскен. Бұл келтіріліп отырған мысалдардан қазақтың халықтық терминдерінің шығу тәркіні, қолданылу мақсаты, өміршендігі, аталу сәттілігі жағынан да басқа халықтардың ұлттық өлшемдерімен деңгейлес болғанын байқауға болады. Алайда түрлі тарихи себептерге байланысты өлшеулік мәні бар байырғы терминдеріміз ұлт шеңберінен аса алмай, нақты мәнге ие бола алмаған. Сондықтан да қазақтың «бармағы» мен «табаны» немесе «құлашы» мен «қарысы» арық пен семіздің, ұзын мен қысқаның жекелеген мүшелеріне тәуелді күйінде қалып қойған.

Өткен ғасыр мен осы ғасырдың басында біздің көшпенді өмірімізді зерттеген кейбір ғалымдар халық арасында кеңінен таралған мынадай мәліметтерді келтіреді: ат шаптырым жер - 20-25 шақырым, құнан шаптырым- 8-10 шақырым, тай шаптырым жер- 5 шақырым шамасында болған [1, 128 б.].

Жылқының артқы аяғының табанынан ең төменгі (бірінші) буынына дейінгі аралық (шамамен 10-15 см) «толарсақ» деп аталады. Осыған орай «толарсақтан келген батпақ немесе қар» деп айтыла береді. Махамбеттің «Толарсақтан саз кешіп» дейтін өлені де бар емес пе? Л. А. Молчановтың «Народная метрология» (Минск,

1973, 77-бет) атты кітабында Ақмола қазақтарының арасында салт атпен күні бойы жүріп өтетін қашықтықты «қоналғы жер» (шамамен 70-80 км) деп атайтындығы айтылады.

Мұхтар Әуезовтың «Абай жолы» романында аттанып бара жатқан Біржанның әні және үні туралы Абай мен оның өнерпаз шәкірттерінің «Қозы жерге кетті. Әлі естіліп тұр, неткен үн!» деп таңданатыны бар емес пе? Осы іспеттес халқымыздың көшпенді өмірінен туындаған өлшемдері де баршылық. Міне, соның кейбірі: көш жер - 10-15 км, қозы көш жер - 6-8 км. Жыл маусымына, ауа-райына, жер жағдайына басқа да себептерге қарай бұл шамалар өзгеріп отыратын болған. Жаугершілік кезінде немесе төтенше жағдайда кездесетін шалқар көш 35-40 км-ге дейін барған. Шарасыздықтан туындайтын шалқар көш мал шығынына (ішінара адам шығынына да) апарып соққан. Қуаңшылыққа тап болған қиын-қыстау жағдайда, көп шығынға ұшыратпай, мал басын аман сақтап қалу мақсатымен ата-бабаларымыз кейбір жылдары жаз, күз айларында 2000-2500 км-ге дейінгі аймақты аралап сар даланы сыпыра, үдере көшкен кездері де болған (Н.Масанов, Кочевая цивилизация казахов. Алматы, 1995,65-бет).

Бір қора (немесе бір отар) қой 600-800 бас аралығында болса, бір көгенге 30-40 м, оның бұршағы 3 сүйем (51-54 см) шамасында болған. Бір үйір айғырымен 7-8 биеден, ал бір қос- 200-400 аралығында жылқыдан бір келе 10-15 түйеден тұрған. Табын - сиыр малының, сондай-ақ киік, бұғы тәрізді жабайы аңдардың үйірлі тобы. Әдетте бір табында 200-300 сиыр болған [2, 126 б.].

Өлшем бірліктері туралы үлкендерден көптеген жайды естідім. Анам «мөлшер, өлшем» ұғымдарын білдіретін атауларды топтастыру мәселесі оның мазмұнына қатысты термин-ұғымдарға түсініктеме беріп, олардың ұқсастықтары мен ерекшеліктеріне тоқталуды қажет ететінін айтты. Анамның айтуынша, ғалымдар тарапынан алғашқы адамзат баласы қоршаған ортаны өзі қолданған еңбек құралдары арқылы таныды, сондықтан олар (көдімгі таяқ, аң терісі, әр түрлі жемістердің қабығы) шаманы, өлшемді, мөлшерді, санды анықтауда қолданды, келе-келе мұндай өлшемдерді ажырату үшін өзінің қолын, аяғын, немесе олардың бөліктерін, тіпті дауыс дыбыстарын да пайдаланды деген пікірлер айтылады. Ал өлшем тарихы туралы зерттеулердің кейбіреулерінен өлшеуге негіз ретінде алдымен адамның дене мүшелері алынған [4, 18 б.].

Өлшем ұғымдарын білдіретін атаулар жөнінде де кітап беттерінде көптеген деректер бар екен. Қазақ тіліндегі мөлшер,

өлшем ұғымдарын білдіретін сөздер мен сөз тіркестерін жеке сөз табы ретінде қарастырған пікір де кездеседі. Қытай Халық Республикасының Үрімжі қаласынан шыққан «Қазіргі қазақ тілі» академиялық еңбегінде (2002) бұл сөздер «мөлшерлік» сөз табы деп аталады [3, 128 б.].

2002 жылы шыққан «Қазақ грамматикасында» семантикалық жағынан сан есімдерге жақын сөздер тобына: салмақ (қадақ, пұт, келі, баптан т.б.); көлем (бір шымшым, бір уыс, бір тілім, бір құшақ т.б.); қашықтық (адым, таяқ тастам, шақырым, қозы көш жер, ат шаптырым т.б.); ұзындық (тұтам, сынық сүйем, кере қарыс, кез, аршын, құлаш т.б.); сан есімдердің тура мағынасындағы сөздер (жарты, жарым); «бір» мағынасын білдіретін сөздер (жеке, дара, жалқы, жалғыз); «екі» мағынасын білдіретін (егіз, қос, пар); «төрттен бір» мағынасын білдіретін сөз(ширек); уақыт (сүт пісірім, шай қайнатым, бие сауым); өлшемін білдіретін сөздерді жатқызғанымен, «олар мағынада қолданылғанымен, лексика-грамматикалық ерекшеліктеріне қарай басқа сөз таптарына жатады», -деген тұжырым жасалды [5, 65 б.].

Сондай-ақ мөлшер, өлшем ұғымдарын білдіретін атауларды әр түрлі қырынан қарастырған ғалымдардың пікірлері де әрқилы.

Мөлшер, өлшем ұғымдарын білдіретін атауларды әр түрлі қырынан қарастырған ғалымдардың пікірлерін негізге ала отырып, олар төмендегідей ұстанымдар бойынша былайша жіктелді.

Мөлшер, өлшем ұғымдарын білдіретін тілдік бірліктердің мағыналарына қарай: 1) ұзындық, арақашықтық (адым, кез, ат шаптырым, алты айшылық т.б.),

2) салмақ (қадақ, батпан, мысқал т.б.),

3) көлем, кеңістік және аудан (тақта, тілік, десте т.б.),

4) уақыт (табан аузында, көзді ашып жұмғанша т.б.),

5) сан (түгел, толық, жарты, жалғыз, сынар, қос т.б.),

6) сусымалы заттар мен сұйықтықты, оралған, үйілген, буылған, топталған заттарды мөлшерлеуде қолданылатын (бір аяқ, бір арқа, қосуыс т.б.),

7) қалыңдық, ен (зат) (жарты елі, сынық сүйем т.б.),

8) тереңдік (найза бойы, сырық бойы т.б.),

9) биіктік (арқан бойы, толарсақтан т.б.) мағыналарын білдіретін,

10) ақша ұғымын (алтын, жамбы т.б.),

11) жас мөлшерін (адамның (бөбек, бозбала), төрт түлік малдың (қозы, бағзан), аңдар мен жануарлардың (алаң, жауған) құстардың (көгілдір, шөже) жас мөлшерін),

12) жылдамдық (шашасына шаң ұқпау т.б.),

13) жылылық (ыстықтау, тоңу т.б.),

14) қысым (қан қысымы көтерілу т.б.) мағыналарын білдіретін мөлшер, өлшем атаулары;

Мөлшер, өлшем мағыналарын білдіруге жұмсалатын тілдік бірліктердің аталу уәжділігіне байланысты:

1) жасалған бұйымдарына, өлшеуіш ыдыстарға байланысты туған мөлшер, өлшем атаулары: (бір) кесе, (бір) тостаған т.б.;

2) семантикалық ұғымдарға және іс-әрекетіне байланысты туған мөлшер, өлшем атаулары: бір құшақ отын, қызыласықтан, қол созым т.б.

3) жан-жануарлардың, төрт түлік малдың қимыл-қозғалысына байланысты туған мөлшер, өлшем атаулары: ат шаптырым, түйе көш жер, бие сауым уақыт т.б.

4) құрал-сайман атауларына байланысты туған мөлшер, өлшем атаулары: арқан бойы, құрық бойы, қамшы бойы, тұсау бойы, шідер бойы, тізгін бойы, ине шаншар жер т.б.

5) белгілі нысанға байланысты туған мөлшер, өлшем атаулары: бір бекет жер, бір аялдама жер т.б.

Өлшем бірліктерінің бес саусақты қолдану әдісіндегі мәні жөнінде теледидардағы жақсы бағдарламаларды қарап, тындадым. Онда шаруашылық есебін жүргізу үшін қарапайым есептің білімдер негізін білу үшін қажет екендігі белгілі. Бес саусақты әр түрлі есептеулерге пайдаланудың бірнеше әдістері бар. Мәселен, әр саусақ бүгіп санауға, жазып санауға ыңғайлы келеді. Енді бір түрі төрт саусақты қолдану. Бармақ пен әр саусақтың буындарын нұсқап санау. Төрт саусақпен буындар саны он екі. Сондықтан санаудың бұл түрі қайыру-мүшел есебіне, ай ретін санауға, бір тәуліктей сағат санын есептеуге өте ыңғайлы.

Әр саусақтың буын саны үштен. Олай болса, төрт саусақ жылдың төрт мезгіліне сәйкес келеді:

Сұқ саусақ - наурыз, көкек, мамыр (көктем);

Ортан саусақ - маусым, шілде, тамыз (жаз);

Аты жоқ қол - қыркүйек, қазан, қараша (күз);

Шынашақ - желтоқсан, қаңтар, ақпан (қыс).

Саусақтардың салыстырмалы ұзындығы жыл мезгіліндегі күннің ұзақтығын көрсетіп тұрады. Наурызда, қыркүйекте күн мен түннің ұзақтығы теңеледі, ендеше сұқ саусақ пен аты жоқ қолдың ұзындығы орташа. Қолдағы ең ұзын саусақ ортан қолдың бірінші буыны маусым айын көрсетеді. Бұл күннің мейлінше

ұзаратын айы (22 маусым), ал қысқа күн (22 желтоқсан) болатын айға шынашақтың бірінші буыны сәйкес келеді. Бала тәрбиесіне ерекше мән берген, арнайы көңіл бөлген қазақ халқы тілі жаңа шыға бастаған баланың сөйлеу құралының міндетін алғашқы сатыда саусақтар атқарады. Бармақ, сұқ саусақ, ортан қол, аты жоқ қол, шынашақ бұларды жаттауға жеңіл, ойға орамды, көңілге қонымды деп саусақтарды бүксе:

Сен тұр, жылқына бар,

Сен тұр, қойыңа бар,

Сен тұр, түйеңе бар,

Сен тұр, сиырыңа бар.

Сен қария, үйде жат - деп саусақтарды біртіндеп ретімен жазып, санауға үйреткен. Кейде құлыныңа, қозыңа, ботаңа, бұзауыңа бар, - деп төлдердің атымен де айтады. Мұндағы назар аударатын нәрсе дүниені құраушы тектер қамтылған, яғни жер, су, жел, от (дененің қатты, сұйық, газ, плазма күйі). Төрт түлік малдың қасиеттерін сипаттағанда жылқы - желден, қой - оттан, түйе - сордан, сиыр - судан айтылуының өзі бірталай нәрсені аңғартады.

Ендеше, санамақтағы үйрек, терек, шүмек, бөбек сөздері тек қана ұйқас үшін емес, жаңағы айтылған тектерді мезгеуші заттар есебінде де алынған. Ол тектерде бейнелеген кезде, жалпы әлемдік құрылымның алғашқы түсінігі, ұлы үндестіктің сипаты қарапайым ғана бейнелермен көрініс береді. Кескінделетін дұрыс дөнес көпжақтардың тек осы бесеуі ғана белгілі. Енді осы тектерді бейнелеп көрейік.

Тетраэдрдің, октаэдрдің, икосаэдрдің жақтары үшбұрыш болса, гексаэдрдің барлық жақтары шаршылар, ал додекаэдрдің жақтары дұрыс бесбұрыш болады.

Октаэдр - сегізжақ - жел - жылқы (тұлпар) - Қамбар ата;

Тетраэдр - төртжақ - от - қой (құтпан) - Шолпан ата;

Гексаэдр - алтыжақ - жер - түйе (жампоз) - Ойыл қара;

Икосаэдр - жиырмажақ - су - сиыр (тыңшы) - Зеңгі баба.

Әр нәрсенің пірі, тегі бар десек, олардың бейнесін һәм негізгі көрінісін аталған көп жақтардан іздеп табуға және зерделеп тануға болады.

Бес саусақтың әлемдік құрылымының бейнесін екендігі ертеден белгілі. Ел ауызындағы айқындылықты, мәлімдікті айтқанда «бес саусақтай білу», алақандағыдай, алақанға салғандай деуі де ежелгі түсініктен шықса керек. Абайдың «бес нәрседен қашық бол, бес нәрсеге асық бол» деп, бес асыл істі даралап көрсетуі де ежелден

калыптасқандығы, ежелгі алхимик ғалымдардың бес саусақ арқылы негізгі бес тұзды: сор, жоса, мүсәтір, ас тұзын бейнелеуімен үндес тұжырым деп білсек ақиқаттан қашық бола қоймас [6, 77 б.].

Өлшем бірліктер-бізге ата-бабаларымыздан жеткен асыл мұра. Ол қазіргі кезде ұрпақтан-ұрпаққа жалғасуда. Қазақ даласының ерте дәуірінде бастау алған өлшем бірліктерінің атаулары ғасырлар тізбегінен өтіп, табиғат тылсымымен үйлесіп қана қоймай оның құпияларын ғылыми негізбенен ұштастырып-бүгінгі ұрпаққа жеткізіп отыр. Өлшем-мөлшер, мөлшердің сандық бірлігі. Мөлшерсіз дүние жоқ. Ертеде мөлшер негіздеріне қоршаған орта көріністері, төңіректегі табиғи заттардың бүтін бітімі немесе бөлігі, еңбек құрамдарының үлгісі, мал өрісі, көші-қон шегі, өзге де материалдар сандық және салыстырмалы түрде, сондай-ақ адамның дене тұрқы да алынған. Оларды табиғат құбылыстарына қарай отырып, оның қыр-сырын жетік түсіне білген. Осы табиғат құбылыстарын пайдаланып, әр затқа өлшемдік атаулар берген.

Байырғы өлшем бірліктер сол кездегі көшпелі халықтың жерімен қоса тілінің де өте бай екендігін көрсетеді. Кей жағдайда бір өлшем бірнеше тіркес арқылы беріледі. Бұған қарап тіліміздің өте бай екендігіне көз жеткізе аламыз.

Осындай құнды дүниелеріміз -ата-бабаларымыздан қалған мол-мұра.

Осы ұлттық өлшем бірліктеріне байланысты «өлшем бірліктерінің атауларының этномәдени мәні» тақырыбында зерттеу жұмысын мақсат қылып алғаннан кейін, бөлек бір тұлға екенімді білдім. Жеке тұлға ретінде осы тақырыпта жұмыстану арқасында менің бойымда көптеген ізгі қасиеттер: жауапкершілік, ізденістік, білімімді көтеру, мақсаткерлік, талаптану сияқты қасиеттер пайда болды.

Осы қасиеттерді бойыма сіңіре отырып, болашақта сіздерге рухы өр, ойы дауыл, сезімі аспан, көңілі кең, жұлдызы жоғары болатын еліміздің, Қазақстанның жас ұланы ретінде өлшем бірліктерінің мәнінің орасан зор екенін және оның әлі де ашылмаған не бір құпия, қызық сырларын ашып сіздерді әлі де таң қалдырып, көңілдеріңізден шығамын деген ниеттемін.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Уәлиұлы Н. Фразеология және тілдік норма. - Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 1998. - 128 б.
- 2 Орынбеков М. С. Қазақ халқының ежелгі дүниетанымы. - Алматы: Ғылым, 1998. - 126 б.
- 3 Күркебаев К.Қ. Қазақ тіліндегі өлшемдік атаулардың этнолингвистикалық сипаты. - Алматы, 2003. - 128 б.
- 4 Ержанова Ұ. Тілдегі ұлттық дүниетаным көріністері. - Алматы. - 2005, 18 б.
- 5 Масанов Н. Кочевая цивилизация казахов. Алматы, 1995. - 65 б.
- 6 Молчанов Л. А. Народная метрология. Минск, 1973. -.77 б.

12 Секция. Өлкетану
12 Секция. Краеведение

СОЗДАНИЕ ЭТНОАУЫЛА «БЫТЫҒАЙ» В КУРГАЛҒЫНСКОМ РАЙОНЕ АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ

АЛПЫСБАЙ А.

ученик 8 класса, Школа-лицей «NURORDA», г. Астана

БАЙЗИЛЬДИНА С. С.

учитель географии, Школа-лицей «NURORDA», г. Астана

Коргалжынский район Акмолинской области был создан в 1928 году. На севере граничит с Егиндыкольским и Астраханскими районами, на юге с Нуриским районом Карагандинской области. Площадь территории 9,3 тыс км².

Рисунок 1

В селе Коргалжын, богатой историей, знаменитыми людьми, нет ни одного музея.

Сколько исторических событий, сколько имен, остаются забытыми, не доходя до нынешнего поколения. Большая часть молодежи не знает, кому посвящен памятник, установленный в центре района. Это памятник знаменитому композитору Кенжебеку Кумисбекову. На территории Коргалжынского района найдены руины древнего города Бытыгай.

Мой папа родился и вырос в селе Коргалжын, сейчас живет в Астане и он часто рассказывает мне о родном крае. Как-то летом я ездил в Коргалжын и увидел мавзолей Бытыгай на руинах древнего

города. Мне захотелось узнать побольше об этом городе и я начал собирать сведения о Бытыгае.

Согласно легенде в давние времена жил искусный мастер-строитель великан Быты-гай. Был он беден, но очень силен. Силачу ничего не стоило с двумя бревнами под мышками перешагнуть через р. Нура. Некий хан решил при жизни построить себе мавзолей и пригласил для этого Бытыгай. Бытыгай приступил к строительству и очень скоро недалеко от р. Нура вырос мавзолей. Он был настолько огромный, что тень от него доходила до самой реки. Поллюбился хану мастер за свое умение. А между тем Бытыгай уже строил мост через реку на том месте, которое и поныне называется Бытыгайткели - брод Бытыгай. При строительстве моста одна из балок обрушилась и убила богатыря. Загоревал хан, собрал народ и обратился к нему со словами: «Замечательный человек и мастером был Бытыгай. И решил я похоронить его в мавзолее, который он построил для меня, дабы память о нем сохранилась вечно». Память о Бытыгае дошла до нас в названиях «Бытыгай мазары», «Бытыгайткели», «Бытыгайсоры» [3].

Мавзолей Ботагай (Бытыгай, Татагай) является изобразительным памятником XI–XII вв. Находится на левом берегу Нуры в Коргалжынском районе Акмолинской области. Является средневековым дверно-купольным мавзолеем, единственным в своем роде, получившим характеристику и описание охарактеризованного в 1831–1856 гг. В 1862 году мавзолей Ботагай нарисовал великий ученый этнограф казахского народа Ч. Валиханов. Впервые название нанесено на карту России в 1694 году послами Ф. Скибининым и М. Трошиным, пришедшими к хану Тауке. Она состояла из 20 страниц и называлась «Казахская орда». Там говорится о том, что город Ботагай расположен на побережье между озером Коргалжын и рекой Нура. Здесь пересекаются многие караванные дороги, проходившие по Великому Шелковому пути [1, 25 с.].

Русский ученый Петр Рычков, прошедший по казахской земле, написал следующие данные о Ботагай: «Ботагай – остатки великого городаорды кыргыз-кайсаков на реке Нура, вливавшегося в озеро Коргалжын. По характеристике, находился в десяти километрах, и здешние четырехугольные строения в виде дворца были настолько велики, что занимали триста сажений. Здесь есть одна мечеть и обрушенные каменные здания». После смерти хана Тауке Ботагай опустел, оставалось немного до его разрушения.

В 1816 году И. Шангин осмотрел мавзолей и дал ему краткое описание, характеристику плана здания и передней части мавзолея.

В 1825 году советчик Демидов в записи на имя Александра I о переселении пограничной линии Сибири и Оренбурга в Казахстан писал о памятнике: «Среди соленых озер Коргалжын самое большое, с окружностью 300 километров. Река Нура, раньше впадавшая в реку Есиль, сейчас впадает в это озеро. Неподалеку виднеется территория старой пашни, доказывающей плодородность этих земель, а кирпичные развалины, образовавшиеся от разрушения старого города, повествуют о значительном изобразительном искусстве, которая занимает окрестность в 15 километров. Это говорит о том, что в этих краях обитали не кочевники, а образованный, грамотный народ».

В 1949 году мавзолей был обследован Центрально-Казахстанской археологической экспедицией академии наук Казахской ССР под руководством Алкея Маргулана, который локализовал город Татигай (Тотогай, Ботагай) на месте одного из крупных холмов левого берега реки Нура. До археологических раскопок 1949 года памятник в диаметре составлял 30 м, высоту 1,5–2 м. На вершине было металлическое ограждение. В результате раскопок открылась площадь из кирпича размером 21*17,4 м и найдены сталактиты терракотового цвета с геометрическими узорами и рисунками растительности.

Рисунок 2 – Современный мавзолей

Рисунок 3 – Руины древнего города

После изучения собранных сведений мне пришла мысль: почему бы не создать - национально-культурный комплекс «Этноауыл Бытыгай», ведь этноауыл –это реальная возможность совершить путешествие в прошлое и ощутить себя в образе настоящего кочевника, прочувствовать атмосферу давно минувших столетий.

«Этноауыл» не будет музеем, в котором ничего нельзя трогать руками. Наоборот!

Актуальность данного проекта в том, что здесь каждый сможет остановиться в настоящей юрте и в зависимости от своих интересов и потребностей может прочувствовать все прелести быта кочевника, остановившись в юрте, повторяющей исторический аналог. Это будет именно юрта, а не привычный всем гостиничный номер.

Турист попадет в воссозданный казахский ауыл, каким его видели несколько столетий назад, он полностью погрузится в повседневную и праздничную жизнь ауыла, увидит, как создаются ремесленные изделия, которые можно не только купить, но и самим научиться их делать и взять с собой то, что сделал.

Национально-культурный комплекс познакомит посетителей с богатой историей, культурой, искусством и традициями казахского народа, где любой желающий перенесется в этнокультурную среду кочевой цивилизации и полностью насладится повседневной и праздничной жизнью аула. В этноауле будут проходить фестивали казахского музыкального и театрального искусства, мастер-классы декоративно-прикладного искусства, ремесленные и художественные выставки, фестивали этнической музыки, конно-спортивные мероприятия, соревнования по национальным видам спорта и другие мероприятия. Комплекс будет состоять из 5 юрт различной направленности.

У ворот этноауыла посетителей встречают два всадника, а на входе девушки в национальных костюмах разбрасывают конфеты, т.е. показывают обряд «шашу». Далее гиды проводят экскурсию по этноауылу.

Рисунок 4 – Общий вид юрт

Рисунок 5 – Внутреннее убранство

Первая юрта будет названа «Мұражай – Музей», где будут проводиться экскурсии, проходить различные конференции и будут организованы встречи с иностранными гостями и туристами.

Рисунок 6

Важное внимание здесь должно быть уделено возрождению и развитию традиционных промыслов и ремесел. И вторая юрта будет называться – «Өнер - Искусство», где будут проводиться мастер – классы народных умельцев. Мастера покажут как изготовить различную продукцию: гончарные, кузнечные изделия, изделия из войлока, юрты, музыкальные инструменты, национальную посуду из дерева, ювелирные изделия.

Рисунок 7

Третья юрта – «Сыйкәде - Сувениры», где гостям и туристам будут предложены изделия прикладного искусства, сделанные руками местных мастеров.

Рисунок 8

Четвертая юрта – «Ұлттық өнер – Народное творчество». Посетители этой юрты могут познакомиться с творчеством известного в республике и за рубежом фольклорного ансамбля «Дударай», ансамбля «Әжелер», коллектива народных танцев «Фламинго».

Рисунок 9 – Ансамбль «Әжелер»

Рисунок 10 – Фольклорный ансамбль «Дударай»

Рисунок 11 – Ансамбль народного танца «Фламинго»

Пятая юрта - «Ұлттық асхана орталығы – Центр национальных блюд».

Какой казахский аул без настоящего казахского гостеприимства, которого нет без настоящей казахской кухни? Для этого на территории этноауыла разместится центр национальных блюд. Блюда будут готовиться по традиционным рецептам и технологиям. Здесь же каждый желающий сможет научиться таинству приготовления казахских блюд и напитков, от курта и баурсаков до бесбармака, казы, шубата, кумыса. Наши повара умеют готовить не только бесбармак, но и сырне. Его делают в оболочке из бараньего желудка, которую заворачивают в несколько слоев фольги, закапывают в землю, а сверху разводят костер. Оно готовится почти сутки, но результат стоит того.

Рисунок 12 – Ұлттық асхана орталығы –
Центр национальных блюд

Перед юртами расположится площадка «Национальные игры», где умелые джигиты демонстрируют традиционные конные игры, такие как «Қыз қуу», «Тенге алу», «Көкпар», «Аударыспақ». Здесь каждый сможет сесть на коня, научиться верховой езде.

На площадке «Традиционные виды охотничества» будут представлены самые излюбленные виды промысла казахов традиционная охота с ловчими птицами – саят итравля добычи степными борзыми – тазы. Так же здесь будут свое искусство показывать «мергены» – меткие стрелки, а также древнее боевое искусство казахских кочевников – «Бес қару», представляющий собой искусство владения пятью видами вооружения. Также гости этноаула могут научиться навыкам рукопашного боя «Жекпе жек», борьбы «Қазақша күрес» и стрельбе из лука.

На территории базы периодически проходят фестивали национальной культуры, лингвистические лагеря. В будущем, возможно, здесь появится постоянно действующий аул народных мастеров.

Рисунок 13 – Национальные игры

Я думаю, что этноауыл «Бытығай» – станет гордостью не только нашего района, а также области и республики.

В село Коргалжын приезжает множество иностранцев, так как в Коргалжынском районе расположен один из десяти заповедников Казахстана. У нас бывали ученые, туристы из США, Франции, Германии, Австралии и других стран.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Бейсенова А., Карпекоев К. Физическая география Казахстана. Учебник 8-класса. Алматы «Атамұра», 2016. 25 с.
- 2 Фотоальбом «Казахстан»
- 3 «Ежелгі қала - Бытығай», «Нұр Қорғалжын» № 2, 1998 г.

М. ӘУЗОВТЫҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАН-ЭПОПЕЯСЫНДАҒЫ ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫНЫҢ ТІЛДІК-ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

АРЫСТАНОВА Г. Ә.
тарих және география пәндерінің мұғалімі,
№ 22 ЖОББМЛ, Семей қ.
ЕРМЕКОВА А. Е.
11 сынып оқушысы,
№ 22 ЖОББМЛ, Семей қ.

Тұр-түске байланысты жер-су атаулары. Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алуымен және халықаралық қатынастардың субъектісі ретінде қалыптасуымен ұлттық ономастика әлемдік кеңістікке белсене араласа бастады. Роман бойынан кезінде проф. Е. Жанпейісов *адам атауларын* қарастыра келе, жалпы саны-500 атау бар екенін дәлелдеп, ру аттарын жинастырған. Мысалы, Найман, Ноғай, Оразбай, Керей, Бөкенші, Ақтомар, Жуан, Жуантаяқ, Жігітек, Тобық, Сыбан, Уақ, Көтібақ, т.б.

Қазақстанның ономастикалық кеңістігінде қамтылған *Түркістан*, *Астана*, *Байқоңыр*, *Қарашығанақ* және басқалары тәрізді атаулар Қазақстанның экономикасымен, тарихымен, мәдениетімен өзара тығыз байланыста бола отырып, атаулы функцияны алып қана қоймай, сонымен қатар өзіне күшті ұлттық әлеуетті шоғырландырған жоғары ассоциациялық семиотикалық белгілер де болып табылады. Ғылымда жер-суаттарын зерттейтін лексиканың көлемді бір саласы топонимика деп аталады. Топоним термині гректің *topos* – орын, мекен; *опута* – есім, атау сөзінің негізінде қалыптасқан [1].

Сонымен топонимдер, жер-су аттарын, географиялық атаулар деген үш түрлі нұсқадағы сөздер синоним болып табылады. Осылардың ішінен топоним деген терминді жиі қолданудың қолайлы жағы бар, біріншіден, ол халықаралық термин, екіншіден, жер-су аттары, географиялық атау деген бірнеше сөздерден гөрі ол ықшамды әрі ғылыми дәлелді әрі дәл термин. Топонимика тіл білімі ғылымының жалқы есімдерін зерттейтін саласы ономастиканың құрамына кіреді. *Ономастика топонимикасы*, *космонимика*, *зоонимика* және т.б. осы сияқты бірнеше салалардан құралады [2].

Ономастикалық талдау. Географиялық нысандардың сипатына қарай:

1 Ойконим - елді мекен аттары: Айдарлы, Жетісу, Қараөткел, Омбы, Омск, Орынбор, Жыланды, Көкшетау, Қарауыл, Петербург, Петербор, Алтай, Бақанас, Россия, Устькаменгорск, Тарбағатай, Тобыл, Торғай, Тройцк, Семей, Сібір, т.б.

2 Гидроним - су аттары: Ертіс, Қарасу, Зайсан, Лепсі, Суықбұлақ, Шүйгінсу, т.б.

3 Ороним - тау аттары: Қарашоқы, Ақшоқы, Шыңғыс, т.б.

4 Урбономим - қала нысандары аттары: Петербург, Петербор, Орынбор, т.б.

5 Гороним - көше аттары: роман бойында көше аттары кездеспеді.

6 Некроним-зираттар мен молалар аттар: Қоңырәулие, т.б. Шағын географиялық нысандар атауын - микротопоним, ал белгілі бір немесе бірнеше аймақты қамтитын көлемді жер-су атауларын макротопоним деп атайды.

7 Түр-түске байланысты қойылған атаулар: Ақшоқы, Қарабатыр, Қаракесек, Қарқаралы, Қарақошқыл, Қарамола, Қоңырәулие, Қызылқайнар, Қызылшоқы, Шұбартау, Шұбарағаш, т.б. М. Әуезов романындағы біз талдайтын сөздер төмендегідей: «Семей» атауының түп негізі «көне тас ғимараттар үйіндісінің»

жанынан бой көтерген тас мешіттерге қатысты және «Семьпалат» «Жетісарай» да осы аттан туындаған деген пікірлер де бар. Бұны дәлірек, түбін қазбаласақ, бұл «тас мешіттерге» емес, ана «көне тас ғимараттар үйіндісіне» қатысты атау болса керек. Сол *Семей* аты ежелгі есім, осы уақытқа дейін сақталған. Біз айтып отырған «тас мешітіміз» негізінде ол мешіт те, храм да, шіркеу де емес, бұл көне түркі қауымдары құлшылық ететін орын ғибадатхана болған.

2.1. Жер-су атауларының танымдық сипаты.

Танымдық (когнитивтік) ғылым бастауын өте ерте заманнан келе жатқан ғылым саласы, оның нысаны ақыл мен таным және олардың арақатынасы деп саналады. Сондықтан классикалық мәселелер – тілмен, ойлаумен тікелей астасып жатқан күрделі құбылыс. *Қарашоқы-қара* сөзі алғашында заттың (шоқының) қаралығын, жердің қара түсін білдіреді. Мысалы, роман бойынан мынадай мысалдар таптық. Жалмажанаттарына тегісіміне сап, күншығыс жақтағы *Қарашоқыны* беттеп, түмсық аса шаба жөнелісті. *Қарашоқы* Қодар қыстауынан алыс емес.

Жер бедері атауларының зерттелуі: Жер бедері атауларының зерттелуіне қатысты еңбектер саны көп емес. Соның ішінде М. Әуезовтың «Абай жолы» роман-эпопеясында кездесетін жер-су атаулары деп жер бедері атауларын да жинастыра қарастырдық. Жер бедері туралы зерттеулердің алғашқысы географиялық терминдерді, халықтық қолданыстағы осындай жалпы есімдерді топтастыру мен бірізге түсіруде көп еңбек еткен ғалым-географ Ф. Қоңқашбаевтың «Қазақ халық географиялық терминдері» атты кандидаттық диссертациясының авторефераты, ғылыми-зерттеу еңбектері мен мақалалары және сөздіктері кіреді. «Халық географиялық терминдері» деп атайтын географиялық лексикаға қатысты жалпы 540-қа жуық сөздерді қамтыған. Біздің нысанымыз - соның ішіндегі *жер бедері атаулары* [3].

Қазіргі Абай ауданының тарихи жерлері: *Ботантай батыр*-Бұғылы, Тағылы тауларының түйіскен жерінде өмір сүрген. Алтайұлы Ботантай әрі батыр, әрі би болған. Ботантай би балалары Аққошқар мен Жолшораға: «Адамзат баласына жақсылық жасап жүр, жамандық жасау ойына да келмесін, дым қолыңнан келмесе, таң азаннан күн ұясына батқанша ең аз дегенде елден күніне үш рет «рахмет» деген сөз естісең, халқыңның қалаулысы, еліңнің елеулісі болмасаң да, азаматы боласың» деген екен. Атау Ботантай батыр есіміне байланысты қойылған (Т. Асқартегі мағлұматы, А. Жартыбаев кітабынан). *Шерубай бейімі* – Шерубай батыр қартайған шағында Бектас батырды шақырып алып, «менің

мүрдемді тау төбесіне қой, жанымнан жау өтпес, мүрдемді мал баспас» деп өсиет еткен екен. Шерубай Биболдыұлы 1693 жылы қазіргі Қарағанды облысы Шет ауданындағы Сұлу Мәдина аулының маңында туған деп жорамалданады. Демек, ол бүкіл қазақ халқының 1710–1770 жылдардағы болған жоңғар-қалмақ басқыншыларына қарсы жанқиярлық ұрыс кезінде өсіп, шыңдалып, барлық саналы өмірін қан майданда жаумен арпалысумен өткізген. Шерубай батыр бала кезінен батыл, мерген, ат құлағында ойнаған епті де, қара күштің иесі болған [4].

Ол он алты жасында Сарыарқа жерінде өткен белгілі бір байдың асында «Түйе палуанды» жыққан. *Бай тамы* (Игілік би мазары) –Игілік би Өтепұлының бейіті қазіргі Саран қаласына жақын «Бай тамы» (орысша«Байтамская»)деген жерде тұр.Бұл атау Абай ауданы жеріне жатпаса да, Игілік байдың Қареке Мұрат жеріне түгел ықпалы жүргендіктен де аудан топонимиясы ретінде қарастыруды дұрыс деп таптық (А.Ж.). Бейіт ұзын жолдан алыстан көрінетін,биіктігі 8-10 метр,ені көлденең шеңберінен 3-4 метр, төбесі үш қырлы, құбыла жағында ішіне кіріп-шығатын ашық қуыс есігі бар,шала пісірілген саз кірпіштен күмбез-мұнара тамның салынғанына 160 жыл (1842 жылы баласы Даурабай қайтыс болғанда бидің өзі салғызған тамы деген деректер бар) болыпты [5]. Мұнарада ешқандай белгі де, жазу да жоқ. Игілік би – Мұрат руынан шыққан. Ол 1769 жылы қазіргі Қарағанды облысының Саран (Сораң, шөп аты-Қ.С.) қаласының маңында дүниеге келген. 1860жылы дүниеден өткен. Игілік Өтепұлы өз заманында аса беделді де, ақылды, адуынды, айтқанынан қайтпайтын бірбеткей, өжет би болған. Игілік би жөнінде ел арасында тарихи деректер, аңыздар, әңгімелер өте көп. «Әке көрген оқ жанады, шеше көрген тон пішеді» дегендей Игілік жастайынан әкесі Өтептің жанында жүріп,ел жағдайын, оның салт-санасын, батырлық дәстүрін, әдебиетін, мәдениетін ұға береді. *Байдәулет тауы*-XIX ғасырдың орта тұсына дейін осы өлкені Сарым- Көшкін руының байы Байдәулет мекен еткен. Кейін бұл жерді Қареке- Мұрат руларына 40 атқа сатқандығы жөнінде тарихи аңыздар сақталған. Содан бері бұл тау. «Байдәулет» аталыпкеледі (М. Дуанбек мәліметі, А. Жартыбаев кітабынан).

Қорытынды

Зерттеу нәтижесі көрсеткендей, тарихымызда өзіндік орны бар жер-су атауларының ең көп сақталған, әрі тілдік қабаттары көп өзгеріске түспей жеткен жері-М. Өуезовтың «Абай жолы» роман-эпопеясының тілі. Жер-су атауының мағынасы негізінде сөздің ішкі мағыналық құрылымы жатады, жаңа мағына соның негізінде жасалады.

Зерттеудің нәтижелері сөзжасам саласының өзіндік теорияларын нақтылауға, анықтауға қызмет етеді және лексикология,семасиология, ономастиология, лексикография т.б салаларын қажет етеді. Қоршаған ортаны танып білудегі ұлттық ерекшелік, дүниетаным, мәдениет аталым жасауда міндетті бөлшектердің бірі саналады. Адамның ментальді табиғаты, оның ішкі ойлау тетіктері (түйсіктері) когнитивті ғылымның нысаны десек, бұл құбылыс жер-су атауларынан анық көрінеді. Абай жолындағы жер-су атауларында халықтың дүниетанымы анық көрініс тапқан. Тарихымыздағы бірнеше атаулардың мәнін терең зерттей келе, тіліміздің даму тарихын, халық тіршілігінің ежелгі көрінісіндей етіп сақтайтын атаулар тарихы түрлі салаларда әлі талай-талай зерттеу нысаны болады деп ойлаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1 «Қазақ тілінің аймақтық сөздігі» (2 томдық); «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» (15 томдық); «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» (10 томдық), «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі».
- 2 Жанұзақов Т. Основные проблемы ономастики казахского языка. Автореф. дисс. докт. филол. наук. Алма-Ата, 1976.
- 3 Исаев Д. Жер-су аттарының сыры. Фрунзе, 1979.
- 4 Әбласан Ә. Көне сөздер құпиясы. 1995.
- 5 Әбдірахманов А. Топонимика және этимология. - Алматы: Ғылым, 1975.

БАЯНАУЫЛ ӨҢІРІ ЖАЙЫНДА АҢЫЗ-ӘҢГІМЕЛЕР

АХАТ С.

10 сынып оқушысы, Ш. Айманов атындағы мектеп-интернаты

АХАТОВ Т. Қ.

қазақ тілі мен әдебиет пәнінің мұғалімі

Аңыздарды алғаш рет зерттеушілер: М. Ж. Көпеев, Ш. Уалиханов, Г. Потаниндер болса аңыздар дербес жанр ретінде М. Өуезовтың еңбектерінде ғана қарастырады. Аңызды жан-жақты зерттеген ғалым Сейт Қасқабасовтың еңбектері жүзеге асты. Жазушы ғалым Мәлік Ғабдуллин: «Тарихта болған адамдар жайында айтылған, халық шығарған көркем әңгіме», – деген анықтама берген.

Тарихи тұлғалар қатысқан тарихи оқиғалардың баяндалуы оқиғалардың баяндалуы оқиғалардың баяндалуы оқиға өткен уақыт

шегі, жер атауының нақты көрсетілуі, танымдық ретроспективтік сипат, белгілі бір дәрежеде [1].

Менің алып отырған ғылыми жұмысымның басты мақсаты, Баянауыл жеріне қатысты аңыз өгімелерді жинап топтастырып, оны ел аузындағы өлең-жырлармен, жекеленген тақырыпқа сай жазылған ақындадың өлеңдерімен салыстыр Баянаула жері қасиетті, шежірелі өңір, тарихтың көне сырларын шертерлік қызықта –аңыз өңгімелерге бай өлке.

Баянауыл аталуының өзінде бірнеше аңыз бар. Баян манғол тілінде көркем, көрікті деген мағына берсе, аула сөзі маңайы деген мағына сөзді айқындап тұр. Оған себебі, Монғол жерінде баян өлгей деген жер бар екені белгілі.

Енді бір аңызда бір бай ана тұрыпты. Ол бай ана өте жомарт болған екен. Мұқтаж адамдарға көмектесіп тұрған соң, «Қайда бара жатсың? – деп сұраған да ,бай анаға бара жатырмын ...» деген сөзден бұл жер Бай ананың жері дегеннен соң тілдік қатынас арқылы Баянның жері атанып кеткен [2].

Мәшһүр Жүсіп Көпеевтың «Сары арқа кімдікі?» кітабында: Өлеңтінің аяғында «Қара оба», «Сары оба» деген екі байдың қоныс қылған мекені екен. Бұл екеуіде қазақ байлары. Сол Қарабайдың Жағыз қызы Баян Сұлудың туған жері-Баянаула тауы. Бұл тауға Баян аулы қонған себепті, Баян аулы атанып кеткен [3].

Қозы Көрпеш - Баян сұлу жырында нақты Баян сұлудың туған жері айтылмаған. Халық ауыз әдебиеттің нұсқасы блғандықтан, жырдың нұсқауларында түсіп қалуы мүмкін.

Жоғарғыда келтірілген Баянауыл атауының «Бай ана» деген сөзінен шығуына осынау аңызбен дәлелдей түскім келеді.

«Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырындағы басты кейіпкер Қарабайдың Баян деген сұлу қызының туған жері Баянауыл. Бұл жер Баян сұлудың ауласы екен.Қыздың қарқарасы түскен жер-Қарқаралы деп атапты дегенге қарағанда Қарқаралы жері Баянауыл елімен қатар қоныстанған. Қодар құдығы, Мынқұдық, деген жерлер Шығыс Қазақстан өңіріндегі жерлер. Олар Баянауыл жерімен шектесіп жатыр. Мұны зерттеу еңбегімде жазып отырып аңғардым.

Тарихта ежелгі дәуірде өмір сүрген түркі бабаларымыздың ұғымында «Баян» сөзі – «бай» ал «аула» сөзі – «тау», «таулар» деген мағынаны білдірсе керек, деген пікір айтады. Халық арасында жүрген «Баянаула» жырында

Бір батыр Баян дейтін Сүйіндіктен
Бұлардың бәрінен де ерлігі өткен.

Ауылға қошеметше ат қойылып,
Аталып «Баян» себеп болып кеткен- деп баян сөзін атаса,
Екінші шумақта:
Бұл тауда көп болыпты әртүрлі аң,
Жолбарыс, аю, қабан және арыстан.
Батырлар осы таудан көп аң алып,
Аталып «аула» демек содан қалған.

Осы келтірілген Баянауылдың есіміне қатысты айтылып тұрған аңыз өңгіменің үшуі де қатысты деп айтуға болады. Қазақ жерлеріне сипат берген қазақ абыздарының бірі, әрі бірегейі Асан қайғы есімі баршаға әйгілі. Асан қайғаның Сарыарқа – Баянауыл өңірінде болып кеткені турасында аңыз бар.

Асан қайғының жер ұйықты іздеінде сапары Сарыарқада болғаны жайында аңыз өңгіме бар.Мәшһүр Жүсіп Көпеев Асан қайғының жер- су туралы айтқан сөзін жинады. Соның бірі Баянаула тасын көргенде: - Мына шіркін де ат ерін алмайтын жер екен. «Әй, көпір –ай! Сені желкемнің шұқыры көрсін» дейді екен. Бауырында қары ерткен тұзы бар екен. Бір күн түнеп кетемін деген адам бір жұма тоқтап қалады екен», - депті.

Ащынның бойына келгенде артына қарап : «Ә-ә, Баянаула, сенің қоныс болып тұрғаның мынау ащының арқасы екен, мал жазғытұрым бір жұма ащылайды екен. Екі мезгіл ащылағаны бір жылға татитын екен, олай болмаған да Баянаула қоныс болуға жарамайтын жер екен», - депті.

Бөкембай деген биік тауды көргенде:- «Анау Баянауланың тауынан мына Бөкембайдың қырық кез биіктігі көрінеді екен», - депті. Осы күні жұрт Бөкембайдың басына аң қуып, атпен шығып жүр. Аспан мен таласқан Баянауладан бұл қалай биік болды, деп жұрттаң қалды.

Қызылтау деген жерді көргенде: - Мынаның тауы мен тасы кем болғанда қоздайтын қойша ыңыранып жатады екен. Тоқтысы қысыр қалмайтын жер екен», - депті [4].

Сөзімді дәлелдеу үшін осы аңызды өлең қылып шығарған Баянаулалық Жамалад-дин қожа Әлқожаұлы «Баянаула» өлеңінде былай жырлаған:

Жер жүзін Асан қайғы кезген екен,
Аралап желмаямен жүрген екен.
Ат қойып әрбір таудың жерлеріне,
Аулаға ол кісі де келген екен [5].

Баянауыл жерінде аңыз – өңгімеге толы жер- су аттары мен қоса тау атауыда бар. Соның бірі – Қоңыр әулие үнгірі.

Бұл – қасиетті орын деп саналады. Жасыбай демалыс орнынан үш шақырымдай жерде тау басындағы тас үнгіруш бөлмеден тұрады. Іші салқын бұл үнгір кәзір Баянауыл ұлттық парктің жеке қадағалауында Қоңыр әулие үнгіріне қатысты аңыз әңгімелерге тоқталсақ, Жоғарғыда айтқан Қоңыр әулие келе жатқан жауды күншілік жерден көреді. Қоңыр әулиенің қасиетті жайында Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің жинақтарында кездеседі. Қоңырбай халфе, Құрманбай абыз, Ақпан молда Қоңыр әулиеге келіп түнейді. Сонда Ақпан молда:

- Қоңыр әулие, бар болсаң, мекен – жайыңның кереметін көрсет!- деген. Ұйықтаған кезде бір адам келіп, Ақпан молданы алып кетеді. Ертең тұрған соң, Қоңырбай мен Қоңырбай Ақпан молдадан сұрайды
- Не көрдің?, не білдің Ақпан? - дегенде Ақпан айтады:
- Қоңыр әулие жайын маған көрсетті-депті. Көрдім, пәлен- түген депті.

Сонда ана екеуі айтыпты:

- Әй, Ақпанбай тыныш жүрмей, әулиеге нең бар – депті.

Кешікпей Ақпан молданың мойыны бұрылып, ауызы қисайып кеткен дейді.

Енді осы Қоңыр әулие жайында жазылған Баянауылдық Жамаладиндин қожа Әлқожаұлы «Баянаула» деген өлеңде былай деп жырлаған:

Бір тас бар әулиелер мекен еткен
Тамаша құдыретімен мекен еткен.
Сыртынан бәрі тұтас көрінсе де
Ұшынан төбесіне көз жетпеген
Тұрады жоғарыдан су ағып
Мұқтаждарды түнейді екен шырақ жағып
Іркіліп тілегендей шұңқыр тасқа
Ішеді барған адам соннан алып.
Ішсе азайып, ішпесе көбеймейді,
Қарын тойып, жүрекке бір тимейді.
Қып-қызыл қия жартас ортасынан
Жаратқан тәңірім жібер мұндай жайды [7].

Осы келтірген Баянауылдың есіміне қатысты айтылып тұрған аңыз әңгіменің үшеуі де қатысты деп айтуға болады. Қазақ жерлеріне сипат берген қазақ абыздарының бірі, әрі бірегейі Асан қайғы есімі баршаға әйгілі.

Асан Қайғының Сарыарқа-Баянауыл өңірінде болып кеткені турасында тағы бір аңыз бар. Баянауыл жерінде аңыз желісінде құрылған жер-су атаулары көп. Мысалы Жасыбай демалыс орынында Ақ қайың пен Кристал демалыс үйінің аралығында Асан қайғы тасы

деген тас бар. Ол тас адам кейіпіне ұқсас. Жергілікті өлкетанушы Алтынбек Жұматұлынан сол тас жайында мынадай аңыз жазып алдым: Асан қайғы деген адам жер ұйықты іздеп жүріп Баянауыл өңіріне Жасыбай көлінің жағасына келген екен. Оған бір күні қыдыр кейіпіне ұқсас ақсақал кездеседі де, осы Жасыбайкөлінде перінің сұлу қыздары бар. Соған үйлен деп ақыл айтса керек. Перінің қыздарын қалай қолға түсіріп бағындыруын айтып кетеді де Асан қайғы оны былай орындайды. Таң ағарып атқанда қос аққу көлге ұшып келеді де, қыз кейіпіне айналып, көлге шомылады. Сол кезде Асан қайғы бір қыздың киімін байқатпай барып алып қояды. Перінің қызы Асан қайғыға жалынып киімін сұрайды. Сонда Асан маған тұрмысқа шығамын деп уәде берсең беремін дейді. Перінің қызы амалсыздан көнеді. Тек қана қыз мынадай шарт қояды «Егер мені басқа ер адамнан жазықсыз қызғансаң мен сенен күдер үземін. Сен мені таба алмайсың. Содан кейін өкінесің» - дейді. Бұл сөзді естіген Асан қайғы қызғанбауға уәде береді. Асан қайғы перінің қызына үйленіп, біраз өмір сүреді. Күндердің күнінде Перінің қызы тойға барайық деп Асанға қолқа салады. Асан бармаймын. Өзің бара ғой деп рұқсат береді. Перінің қызы тойға барып біраз уақыт болып, кешігіп келсе керек. Сол арада Асан сұлу перінің қызын басқа адамдардан қызғанған екен. Бірақ қызға білдірмей үнсіз отырады. Қыз тойдың қызығын айта береді. Бұған немқұрайлық көзбен қараған Асанның қызғанышын перінің қызы сеніп, көлге қарай жүгіреді. Асан оны тоқтата алмайды. Қыз көлге түсіп ғайып болады. Асан қайғы қатты өкінеді. Ол сол көлге қараумен болып, құсаланып жүріп сол жерде тасқа айналып кетеді [8].

Баянауылда қасиетті жерлер баршалық, ертеден мал шаруашылығымен айналысқан ата-бабаларымызқандай қиын жұрт қыстарда малдың кіндігін басын сақтап қалуға ел аузындағы аңыз бойынша бірден-бір келе жатқан дәстүрге бой ұрып мынадай үш жерде;

1 Қызылтаудың әулие тасы.

2 Айдаболдың қоңыр тасы

3 Далбаның Тотиясы (тау)-осы үш жер қандай жұт болса да, мал басын сақтап қалуға қолайлы болғаны айтылған.

Далбанның Тотиясы туралы ел аузында мынадай аңыз бар:

Ерте уақытта ақылды, парасатты, алыс жерден ұзатылған бір байдың Тотия есімді қызы Баянаула жеріне келін болса керек. Қартайып дүние салар алдында ұлдарын шақырып алып: «Менің бір арманым бар. Мені таудың басына жерлендер. Менің сонда менің топырағымды малда, жан да баспайды» - деген екен. Тотия ананы жерлеген бұл тауды киелі жұрт Тотия тауы деп аталып кеткен. Тотия

елге сыйлы адам болғандығы сондықтан ба, Баянауыл есімді қыз балалардың атты жиі кездеседі [9].

Ел аузында сақталып жүрген, Ақбеттау турасында мынадай өлең бар:

Баянның ең биігі- мұнарлы Ақбет
Басына шықсаң егер көрінер шет
Тау-тасы шөбі суы балдай тұтас
Ішінде араласаң бар қасиет.
Мысалы, жиған жүктей көрген тасы
Алланың бір жаратқан тамашасы
Ақбеттің дәл басында бір көлі бар.
Мың қойдың қорасындай айналасы.
Айдыны жарқыраған алтын булы
Сәуірде көтередіжасыл туды
Тастардың арасына ағызады

Біргытып –ақ жыландай мөлдір суыды - деп Ақбеттау бейнесі суреттеледі [10].

Баянауыл тауында «Жасыбай асуы» деген жер бар. Оның Жасыбай батырдың есімімен байланысты болған. Осы жерде Жасыбай батыр қаза болғаны тарихтан белгілі. Сондықтан бұл асу-Жасыбай асуы» деп аталады. Бұрын аталып келген Жасыбай көлі Шойынкөл деп аталған екен. Біреулер Шойын деген қалмақтың батыры көлге аттымен батып кеткен десе, енді бірде. Жасыбайкөлі Шойын қазанға ұқсас болғандықтан Шойынкөл атанған деген аңыз бар. Сөзімізді дәлелдеу үшін ақын Жамалад-дин Әлқожаұлының өлеңін негізге алсақ:

Шын сөз қиыстырса келеді ебі,
Болған іс, бір айтылмай қалмас тегі,
Аң қуып таудан құлап суға кеткен,
Қалмақтың Шойын батыр деген бегі.
Ол да күнде бұл көлдерді Қалмақ алған,
Қорым қып әрбір жерде белгі салған.
Тұлпардың екпіннен суға құлап,
Аталып Шойынкөл содан қалған [11].

Шойынкөлге ұқсаған ойда тау арасында орналасқан көл Жасыбайкөлдің Шойынкөл атауында осындай деректер болса, Сабындыкөл деген Баянауылдағы көл жайында мынадай аңыз бар Сұлу қыз кірін жуып отырғанда сабыны көлге түсіп кетіп ала алмаған соң, көлді жұрт сабын түскен көл яғни Сабындыкөл деп атаған дейді. Енді біреулер ол көлдің жағасына атакты Қозы Көрпеш –Баян сұлу қырындағы Баянның сабыны түсіп кеткен

екен деп те айтылып жүр. Сабындыкөл жағасынан қарасаңыз кейде қатты толқында көлдің суы жағаға ұрып толқынның қатты болған салдарынан сабынды су секілді көпіреді. Менің ойымша сондықтан көлдің суына қарап ел Сабындыкөл аталып кетуі мүмкін.

Баянауыл мен Майқайың кентінің ортасында Шөптікөл деген жерде Қарқынбай жырасы бар. Қарқынбайдың атты мырзалығымен қара сабасы қымызға толып жүргендігін айтады. **Қарқынбай жырасы туралы аңыз** былай басталады: Қарқымбай жылқысын жаз кезінде Екібастұз қаласының маңайына қарай бағады екен. Күндердің күнінде Қарқынбайды сынамақ болған біраз адамдар суы жоқ жерге келгенде көштің алдын тосып алып, құдайы қонақызы десе керек. Қарқынбай жолдан жығылмайтын ер екен. Дереву көшті тоқтатып, киіз үйін құрғызып, малшыларына бие сауғызып, құлын сойғызып, бие сүтіне құлын етін пісіртпек ойы болады. Қазанды орнатамыз деп жігіттер жерді қазғанда сол жерден су шығып бұлақ суы атқылай бастайды. Қарқынбайды сынамақ болған қонақтар бұған таң қалып: «Қарқынбайдың мырзалығына қара жерде иіп кетті-ау» деп таңқалған екен. Қарқынбайдың қара сабасы деген атпен тарихта аты қалған Қарқынбай мырзаның жырасы бүгінде бар, бұлағы ағып жатыр [12].

Дәл осындай адам кейіпінде тағы бір тас **Жасыбай жері мен Торайғыр ауылының ортасында орналасқан Кемпіртас деген тас бар.** Сол тас жайында Баянауылдық мен Ахат Сания деген оқушы Сарыарқа самалының ішінде Айналайға мынадай аңызды баяндаған екен. Ертеде байдың жалғыз сұлу қызы болса керек. Күндердің күнінде бай қызын көрші ауылға ұзатады. Қызға көп мал мен есепсіз дүние берсе керек. Қыз әкесіне келіп: Маған мол дүниемен мал бердің, бірақ етігімнің өкшесіне алтынан ою салмадың десе керек. Сонда: бай ынсапсыз, қанағатсыз қызына ашуланып: - Тасқа айнал - деп қарғаса керек. Ата сөзі оқ демейме, қыз сол арада кемпіртасқа айналып кетіп, қалған дүние мүлкі мен малы тасқа айналып кетеді. Кемпіртастың жанында небір қызық тастар аң –құс кейіпіне ұқсайды [13].

Баянауылдағы Асан қайғы тасы деген тас бар. Бір жақ түрі адам бейнесіне ұқсайды. Дәл кемпір тастай анық болмаған соң, жұрт көп келе бермейді. Ол Жасыбай демалыс орынында Аққайың демалыс орынында орналасқан. Маған Баянауыл табиғи ұлттық паркінің инспекторы, жергілікті өлкетанушы, «Қоңыр әулие» үңгірінің шырақшысы Алтынбек Құрманов айтқан аңызда: Асан қайғы Баянауылда перінің қызына үйленіпті-мыс. Күндердің күнінде перінің қызы той болып жатқан жерге барып, кешігіп келіп, Асан қайғы мен перінің қызының арасында қызғаныштан реніш

туып, перінің қызы суға секіріп жоқ болып кетеді. Қызды судан тосып тұрған Асан қайғы тасқа айналып кетіпті.

Қорытынды биылғы жылы **Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Болашаққа бағдар, рухани жаңғыру» бағдарламасын іске асыру мақсатында мен бұл ғылыми жобаныда осыған арнаймын.** Туған жерге деген сүйіспеншілік нені білдіреді, жалпы, бағдарламаның мәні неде?

Бірінші, бұл білім беру саласында ауқымды өлкетану жұмыстарын жүргізуді, экологияны жақсартуға және елді мекендерді абаттандыруға баса мән беруді, жергілікті деңгейдегі тарихи ескерткіштер мен мәдени нысандарды қалпына келтіруді көздейді.

Патриотизмнің ең жақсы үлгісі орта мектепте туған жердің тарихын оқудан көрініс тапса игі.

Туған жердің әрбір сайы мен қырқасы, тауы мен өзені тарихтан сыр шертеді. Әрбір жер атауының төркіні туралы талай-талай аңыздар мен әңгімелер бар. Әрбір өлкенің халқына суықта пана, ыстықта сая болған, есімдері ел есінде сақталған біртуар перзенттері бар. Осының бәрін жас ұрпақ біліп өсуге тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 «Көне Көк тау Байырғы Баянаула» кітабы.
- 2 Мәшһүр- Жүсіп Көпеев шығармалар жинағы.
- 3 М. Шабжантайқызы « Көркем сөз».
- 4 «Сарыарқа самалы» газеті. 13 ақпан, 2013 жыл.
- 5 Н. Назарбаев «Болашаққа бағдар рухани жаңғыру» мақаласы. Қазақстан Республикасының президент сайты. 12 сәуір. 2017 жыл.

АКТУАЛЬНОСТЬ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В АТЫРАУСКОЙ ОБЛАСТИ РК

АХМЕТОВА Д.

ученик 11 «В» класса, Городская школа-лицей, г. Атырау

КУБАЕВА Г. Р.

учитель географии, педагог-модератор, Городская школа-лицей, г. Атырау

Президентом Казахстана туризм определен одним из важнейших кластеров развития не сырьевого сектора экономики. Перед республикой поставлена ответственная задача: в ближайшем будущем войти в число 50 наиболее конкурентоспособных стран мира. Важно сегодня понять -казахстанский туристский комплекс

способен стать мощным рычагом общего ускорения темпов роста и модернизации экономики республики Принципами развития транспортного транзита являются:

Об этом свидетельствуют тенденции роста объемов въездного и внутреннего туризма и создание системы государственного регулирования туристской деятельности в рамках программы развития туризма. Значительно увеличилось количество иностранных туристов, возрос уровень спроса на поездки внутри страны.

Как отмечают международные эксперты в области туризма, состояние развития туристской отрасли в Казахстане за последние годы характеризуется его поступательным и устойчивым развитием. Уже в ближайшие годы наша страна имеет возможность стать одной из крупнейших экономик путешествий и туризма. За рубежом Казахстан начинают рассматривать как одну из наиболее стабильных стран с уникальными Туристскими возможностями. Кроме того, все те же иностранные эксперты полагают, что этому будут способствовать такие плюсы республики на мировом туристском рынке как гостеприимство и доброжелательность казахстанцев, природные достопримечательности страны, ее история и богатство культурного и этнического разнообразия, а также туристская инфраструктура.

Устойчивое развитие туризма города, региона или в области Атырау предполагает такое развитие, которое обеспечивает экономический рост, снижает экологическую нагрузку на окружающую среду и в максимально возможной степени удовлетворяет потребности общества не в ущерб следующим поколениям.

Для Казахстана устойчивое развитие Атырауского региона имеет особое значение не только потому, что здесь сосредоточены громадные запасы нефти и газа и вкладываются значительные инвестиции в освоение углеводородных ресурсов, что должно позволить улучшить качество жизни населения прикаспийского региона и всего народа Казахстана, но и потому, что город Атырау расположен в прибрежной зоне крупного внутреннего водоема, Каспийского моря и здесь есть множество привлекательных достопримечательных мест, где вполне возможно развитие туризма.

Хотя Атырауская область и не вошла в число пяти туристических кластеров, актуальными для региона остаются проблемы реконструкции автомобильных дорог, ведущих к природным достопримечательностям и объектам культурного наследия, приведение в соответствие стандартам существующих автовокзалов и ж/д вокзалов, оснащение их туристическими указателями на разных языках и другие.

Успешное развитие индустрии туризма обуславливается наличием высококачественной и развитой транспортной системы, соединяющей места туристического интереса внутри и вне кластера.

Развитие туризма в городе и области Атырау

По привлечению инвестиций Атырауская область уже много лет является ведущим регионом по республике. За 2013 год объем инвестиций в основной капитал составил 1,038 трлн.тенге, в том числе иностранные инвестиции 399, 5 млрд. тенге.

На сегодняшний день Атырауская область сотрудничает более чем с 50 странами мира. В области созданы и успешно работают, включая филиалы и представительства, порядка 900 совместных и иностранных предприятий.

Товарооборот региона со странами ближнего и дальнего зарубежья в 2013 году составил 29 млрд. долл. США, что выше уровня 2012 года на 8,8 %. Внешнеторговый оборот региона показывает положительную динамику роста связан, прежде всего, с повышением экспорта и снижением импорта [1, с. 107].

В настоящее время развитие туризма является одним из приоритетных секторов экономики региона. В регионе имеются предпосылки для развития спортивно-любительского (охота и рыбалка), этнографического и культурно-познавательного туризма (знакомство с историей края, его обычаями и традициями). Наличие в области большого количества компаний с иностранным участием в нефтегазовом секторе, предоставляет возможность организации «туров выходного дня», тем самым обеспечивая развитие сервисных и обслуживающих производств в сфере туризма. В целях развития внутреннего и въездного туризма туристические компании области, разрабатывают новые маршруты. На территории области действуют 2 туристических объекта, которые позволяют развивать внутренний и въездной туризм: «Мемориальный комплекс Сарайчик» в Махамбетском районе, база отдыха охотников и рыбаков «Кигач» в Курмангазинском районе. «Мемориальный комплекс Сарайчик» в Махамбетском районе который включает в себя три здания: мечеть, музей и мавзолей, имеет богатую историю и вызывает очень большую заинтересованность со стороны гостей, туристов, различных делегаций как ближнего, так и дальнего зарубежья.

Самым главным перспективным туристическим объектом, позволяющим развивать внутренний и въездной туризм в области, был и остается городище *Сарайшык*, который находился на северном ответвлении Великого Шелкового Пути. Ведется работа

по вопросу включения Сарайшыка в Список Всемирного наследия ЮНЕСКО и решается вопрос финансирования по данной работе (Сбор Номинационного досье). Для сохранения мест раскопок городища Сарайшык от весенних паводковых вод реки Урал, в 2014 году из местного бюджета выделено 32 млн.тенге на разработку проектно-сметной документации для проведения берегоукрепительных работ в селе Сарайшык Махамбетского района. В настоящее время отрабатывается вопрос реализации проекта «Средневековый Сарайшык». Для данной работы привлекаются специалисты различных отраслей.

В связи с тем, что в области туризм стал развиваться в последние годы, стала возрастать потребность в специалистах, среди них на гидов-экскурсоводов. В целях решения данного вопроса были организованы курсы подготовки гидов-экскурсоводов. В настоящее время в областном историко-краеведческом музее открыт отдел оказания экскурсионных услуг и экскурсоводы проводят экскурсии как в музее, так и по городу Атырау. Вместе с тем, в прошлом году для представителей средств массовой информации и туристических компаний области, был организован рекламно-информационный тур по районам области, где имеются перспективы для развития туризма. По итогам инфотура туроператорами заключены договора с предпринимателями, предоставляющими услуги в данном направлении. В настоящее время в области действует маршрут активного отдыха в Нарын песках Исатайского района, где посетители имеют возможность покататься на квадроциклах, верблюдах и лошадях, дегустировать национальные блюда и по данному маршруту разработан турпакет, в который включены стоимость трансфера, питания и других услуг. Спортивно-любительская охота и рыбалка хорошо развита в Курмангазинском районе. Здесь имеется несколько рыболовецких баз, так как река Кигач содержит в себе богатейший водный мир, где обитают различные виды рыб. Нетронутые красоты природы данной местности позволяют развивать и экологический туризм. В настоящее время руководством района рассматриваются проекты по созданию баз отдыха вдоль побережья реки. В области не имеется национальных парков, однако к особо охраняемым территориям относится государственный природный резерват «Ак жайык». На территории резервата разработаны 3 экологические маршрутные тропы и организованы услуги водных прогулок на катере. Здесь можно полюбоваться представителями флоры и фауны, видами, занесенными в Красную Книгу. В целях организации рыбалки, в определенных местах

на территории резервата для предпринимателей, занятых в турбизнесе, с 2015 года на законных основаниях, выделяются участки в дельте реки Урал и прилегающем побережье Каспийского моря. Отработан и четко работает маршрут авто и вело пробегов по территории области. Эти пробеги совершаются в основном экспедициями из таких стран, как: Франция, Италия, Германия и др. В 2014 году данным маршрутом воспользовались автотуристы из Китайской Республики, с экспедицией «Шелковый Путь – Лонг Марч» и Российской Федерации «Каспий – море дружбы». В целях развития детско-юношеского и социального туризма, ежегодно в рамках празднования Дня столицы, для детей из социально-уязвимых слоев населения организуются экскурсии в город Астану, а также проводится районный и областной этапы экспедиции «Моя Родина - Казахстан». Привлечение инвестиций для реализации проектов в сфере развития инфраструктуры туризма остается одной из главных проблем, требующих решения. Другим приоритетным направлением туристической отрасли является развлекательный туризм. Развлекательный туризм представлен пляжным и круизным туризмом на Каспийском море [2, с. 18].

На проектной территории планируется реализация проекта по экологическому туризму «Сохранение биологического разнообразия в Дамбинском сельском округе (части дельты реки Урал) путем привлечения местного населения в развитие устойчивого экотуризма». Согласно реализации Концепции по развитию экотуризма запланированы организация, обустройство и запуск экотурмаршрута «Водный лабиринт». Главной целью данного проекта является Демонстрация организации экотуризма, путём разработки и эксплуатации маршрута «Водный лабиринт», как примера устойчивого использования биологических ресурсов местным населением.

Разработанный проект является инициативой общественного фонда «Болашак», который обеспечивает эколого-научно-познавательный проекты в Атырау.

Геополитическое положение и природно-сырьевые ресурсы Атырауской области позволяют рассчитывать на увеличение количества бизнес-туристов, приезжающих в Казахстан по вопросам бизнеса и участия в международных конвенциях.

Главная социально-экономическая предпосылка развития экотуризма на проектной территории заключается в существующей реальной возможности превращения его в доходную отрасль экономики за счет устойчивого использования значительных биологических, общественных, социальных и других ресурсов. Жители Атырауской

области и её гости из числа иностранных граждан являются основными потребителями особо охраняемых природных ресурсов дельты реки Урал и Северного Каспия. Они недостаточно информированы об исчезающих и особо охраняемых видах флоры и фауны данной местности. Разъяснительная работа в данном направлении началась практически несколько лет назад различными местными общественными организациями и проектом «Комплексное сохранение глобально-значимых водно-болотных угодий». Местное население региона получит новый вид экономической деятельности – экотуризм для получения устойчивого дохода в семейный бюджет, тем самым снижая антропогенную нагрузку на экосистемы территории водно-болотных угодий (особенно на водную фауну – особо охраняемые виды, такие как осетровые).

В настоящее время на проектной территории нет ни одного туроператора, занимающегося туристической деятельностью, связанной с экологическим туризмом. В настоящее время Атырауской группой реализации проекта готовится проектная заявка по развитию экотуризма. Проект инициирует ОФ «Болашак» [3, с. 27].

Запрашиваемая сумма на данный проект 30 000 долларов. Одобрение и реализация данного проекта позволит развить экологический туризм на проектной территории и даст возможность тиражировать опыт работы и в других сельских проектных территориях. Разработано в настоящее время 2 туристических маршрута по проектной территории: «Еркинкала» и «Дамба».

Разработана концепция «развития экотуризма на проектной территории ДРУ с прилегающим побережьем Каспийского моря». Однако в данной концепции не обоснована рекреационная нагрузка и пропускная способность территории, что будет являться серьезным препятствием при получении лицензии на туроператорскую деятельность. В настоящее время разработано техническое задание на подготовку обоснования и расчетов по рекреационной нагрузке и пропускной способности резервата. Ведутся переговоры с Астраханским биосферным заповедником о привлечении компетентного специалиста для выполнения задания [4, с. 192].

Причины низкой развитости туризма в городе и области.

Туризм в Атырауской области развивается медленно и «со скрипом». Во всяком случае, все проблемы известны и существуют далеко не первый год. Речь идёт именно о внутреннем и въездном туризме, на котором можно неплохо заработать, да и просто порадовать, развлечь приезжих гостей. Чаще всего, Атырауская

область стабильно ассоциируется с нефтью и рыбой – главными достопримечательностями региона в экономическом плане. Но это давно уже перестало быть «изюминкой», способной заинтересовать туристов, особенно иностранных, которых, зачастую, сложно чем-то удивить. Действующие же в областном центре туроператоры нацелены главным образом на выездной, прибыльный туризм. Между тем, в Атырау есть что показать гостям, - то, что не найти в красочных буклетах и во «всезнающем» Интернете.

Развитию туризма в регионе препятствует, в частности, дефицит экскурсоводов и переводчиков. При этом нужен не просто хорошо владеющий иностранными языками гид, а знающий историю края и способный преподнести материал слушателям. В этом плане кадровый голод стараются восполнить за счёт сотрудничества с Атырауским государственным университетом (АГУ), а также экскурсоводами из областного историко-краеведческого музея. Также впервые открыли в АГУ обучающие курсы. Пригласили местных и республиканских специалистов в области экскурсионного и музейного дела. Образовательная программа была предназначена для всех желающих, пришли руководители и менеджеры туристических фирм, волонтеры, сотрудники музеев и безработные - в том числе, владеющие иностранными языками. Отбор начался уже в ходе обучения. Кто-то понял, что быть гидом – это не просто вызубрить и пересказать некий текст. Настоящий гид должен иметь соответствующий уровень культуры, глубокие познания в области истории и краеведения, быть всесторонне образованным, уметь ответить на любые вопросы и даже оказать первую медицинскую помощь. Сейчас их тестируют на туристических маршрутах, и в итоге, немногие получают сертификаты.

В областном центре очень мало объектов для посещения.

Имеющиеся памятники истории и культуры города можно быстро объехать за пару экскурсий. Практически отсутствует архитектурные постройки конца XIX – начала XX века. А ведь знакомство с любым городом, поселением начинается с его истории. В настоящее время в списке памятников истории и культуры местного значения Атырауской области занесено 22 объекта, 7 из которых расположены в старой части города.

Среди многочисленных загородных туристических объектов топ-10 по посещаемости входят, в частности, мавзоль поэта и бунтаря Махамбета Утемисова, некрополь Ак мечеть (место захоронения родителей Бекет ата), а также славящееся своими целебными водами Солёное озеро в Индерском районе. И желающие

посетить эти места большей частью добираются до пункта назначения самостоятельно.

Иностранцы предпочитают национальную экзотику В 2012 году вышла в свет специальная туристическая карта Атырауской области с указанием мавзолеев, некрополей, древних городищ – памятников республиканского значения. В нём отражены и уникальные по своей красоте экологические маршруты заповедного Прикаспия. Кроме того, карта предлагает туристам посетить не только исторические места, но и показывает, где можно разбить палатку, отдохнуть на природе, искупаться. Но это пока всё только на карте, которую к тому же невозможно приобрести в свободной продаже [5, с. 200].

В целом, Атырауская область имеет все предпосылки для развития въездного туризма. Это и граница с Российской Федерацией, и наличие прямых авиарейсов в Стамбул, Амстердам, присутствие крупных иностранных компаний. Но чтобы предложить клиентам разнообразный и интересный продукт, нам необходимо наличие множества доступных туристических объектов – не обязательно это должны быть только памятники, мавзолеи и древние городища. Создавать новые объекты должны предприниматели, и тут вовсе не надо придумывать что-то грандиозное. Можно, например, предоставить помещение под выставки частных коллекций старинных самоваров, музыкальных инструментов, изделий прикладного искусства. Можно организовать этноаул, а можно просто возле дома юрту поставить, предложить гостям самостоятельно покатать тесто и приготовить баурсаки. Иностранцы в восторге от такой кулинарии

Атырауская область и город Атырау имеют отличные перспективы развития туристической сферы, имея при этом прекрасные ресурсы для развития туризма, в том числе и отличное географическое положение. На данный момент, памятники архитектуры и достопримечательности региона не пользуются большой популярностью, так как большее внимание уделяется активному отдыху. На данном этапе в регионе созданы практически все условия для активного отдыха, рыбалки, охоты и организации круизов по Урал.

ЛИТЕРАТУРА

1 Регионы Казахстана. - Алматы: Агентство РК по статистике, 2002 г., стр. 103.

2 Стратегия программы страны (Казахстан) / третья версия // Алматы: Глобальный экологический фонд, 1997 г., стр. 18.

- 3 Тасмагамбетов И. Н. Нефтегазовый комплекс-двигатель экономики Казахстана // Нефть и газ. - 1999 г., стр. 27.
 4 Ердавлетов С. Р. География туризма Казахстана, 1992. - 192 с.
 5 Сенин В. С. Введение в туризм. М: Финансы и статистика, 2008. - 200 с.

АЛАШТЫҢ АРДАҚТЫСЫ, ДАРА ТҰЛҒАСЫ М. Ж. КӨПЕЕВ – АДАМЗАТТЫҢ ҰЛЫ ҒАЛЫМЫ

БАКИШЕВА Қ. С., БУХАНОВА Д. У.
 № 47 ЖОББМ, Семей қ.
 ЕРКИНОВА Д. Б.
 оқушы, № 47 ЖОББМ, Семей қ.

Бүгінгі күнде жас ұрпақтың санасында туған халқына деген құрмет пен мақтаныш сезімін ұялатып, ұлттық рухты сіңіру, сондай-ақ ана тілі мен әдебиетін, тарихы мен өнерін қастерлеп, әдеби мұрасын аялап, ардақтай білуге тәрбиелеу-басты міндеттердің бірі.

Ұлтымыздың ең ұлық мұраты - тәуелсіздік тұғырына қонғалы бері халқымыз кешкен тарихи оқиғаларға және сол ел шежіресін жасауда ерен еңбек еткен, жұртын өрге тартқан тарихи тұлғаларға ұлттық мүдде тұрғысынан баға беріле бастады. Мұндағы мақсат - бүгінгінің мұратын айқындау үшін, болашақтың баянды бейнесін жасау үшін кешегінің ақиқат баянын байыптау.

Ұлттық поэзиямызда жұлдыздай жарқыраған таланттардың бірі өлеңмен өзі туралы айтқандай 5 жасында-ақ желдей тасып, тоғызға қараған жасында Мұса мырзадай қоғам қайраткерінен «Мәшһүр» атты алған аса зерек, тума талант дарыған, он бесінде біртіндеп емес, бір түнде кеудесіне өнер өлең болып құйылып, тылсым қасиет қонған ерекше ақындық дарынның иесі, халық ауыз әдебиетінің інжу-маржанын жинаушы, тарихшы, шежіреші, аудармашы, философ Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы артында аса мол мұра қалдырған біртуар тұлға.

Адамзат қоғамының осы уақытқа дейін ұлы құндылығының бірегейі-адамгершілік. Сол адамгершілік атауының тамырына нәр берген құтты құнар қайырымдылық пен мейірімділік. Егер адамның бойында мұндай ізгілік болмаса, біреуге біреу ақ сезіммен, таза пейілмен жан шуағын төкпесе, тіршіліктегі жамандық атаулының тоңы жібімейді. Осындай ойға қонарлық, үлгілі, өнегелі, сөздерді асыл мағынада Мәшһүр Жүсіп Көпеев атамыз қалдырып кеткен екен.

Атақты ақын, ғұлама оқымысты Мәшһүр Жүсіптің көп қырлы талант екені елге мәлім. Қаршадайынан оқыған, оқып қана қоймай, көңіліне мол дүние тоқыған білімдар адам болғаны анық. Қазақ халқының біршама мол сақталған әдеби мұрасы – поэзиясы, әсіресе, жыраулар мен ақындар жыры.

Бұлттай жауатұғын менің өзім,
 Көкірегім – қан, жаспенен толған көзім
 Жаңбырдың рахмет тамшысындай,
 Ғаламға дастан қылып айтқан сөзім М. Ж. Көпеев

М. Ж. Көпеев – ауыз әдебиетін, өзіне дейінгі майталман ақындарды терең білумен қатар, шығыс классиктерін де жан – жақты қамтып мол білім алған ойшыл ақын. Өз шәкірттерін оқыта жүріп, әрі өлең жазған, әрі халық ауыз әдебиетін жинаған. Бұл жөнінде академик

М.Әуезов: «Ол өз шығармаларын былай қойып, басы ашық үлгілерді жазып алып, біздің дәуірімізге жеткізген еңбек М. Ж. Көпеевте мол екенін естен шығармау керек. Сондықтан қазақ ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің ғылымдық бір саласы историография бөлімінде Мәшһүрдің ол түрдегі еңбегіне әрдайым орынды баға берілу шарт» [13, 358]. деп өте орынды баға берген.

Мәшһүр Жүсіп 1858 жылы қыс мезгілінде, қазақша қой жылы, арабша ережеп айында, жұма күні, бесін кезінде, өзінің айтуынша, Қызылтаудағы Найзатас деген жерде дүниеге келеді. Ата – баба салтымен азан шақырып, атын «Адамжүсіп» қойған. Бұл жөнінде ақын жырында былайша сөз болады:

Жасымда қойылған ат Адамжүсіп.
 Жұрт кеткен сүйгенінен Мәшһүр – Жүсіп.
 Қолыма қағаз, қалам алған шақта.

Кетемін қара сөзге желдей есіп, [1, 230]. – деген. Мәшһүр Жүсіп атқа ие болуы жайында да қызық мәлімет бар. Ол ақынның «Өмірбаян» атты өлеңінде:

Бес жаста «бісіміл» айтып жаздым хатты,
 Бұл дүние жастай маған тиді қатты,
 Сегізден тоғызға аяқ басқан күнде,

Халық енді қосақтаған «Мәшһүр» атты [1, 250], – деп айтуында үлкен мән бар. Жүсіптің өзі айтқандай тоғызға толған шағында қалың топтың алдында мүдірместен мақамына келтіре отырып, «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» дастандарын жатқа толғайды. Жиылған қауым дән риза болып, «Баланың аты – Мәшһүр болсын, тіл – көзден аулақ болуы үшін басына үкі тағып қойындар» дейді.

Қара өлең, қайым өлең, жар – жар, аужар, сынсу, батырлар жыры, лиро-эпос жыры, шешендік сөздің неше алуан түрін жастайынан жаттап өскен Мәшһүр он бес жасынан бастап өз жанынан өлең шығара бастады. Оны ақынның мына өлеңінен байқауға болады.

Жабысты маған өлең он бес жаста,
Жұрт айтты: «Не қыласың» – деді баста.
Дегенмен қоя алмадым үйренген соң,
Мінім жоқ қылған жұртқа мұнан басқа,
Шүкірлік бергеніне құдай патша,
Он бесте шабыттандым жүйрік атша.
Бір күндер ұйықтап жатқан мезгілімде,

Кеудеме өлең толды сызған хатша [2, 280], – деп толғайды ақын, өзінен бұрынғы ақындардың салт – дәстүрін аттап кете алмай. Біз өз уақытысында «Жалайырдың жел жетпес жүйрігі» атанған Бақтыбай мен Сыр бойының ақыны Бұдабайдың да түс көріп, түсінде «көген емес, өлең алып» ақын боп оянғанын да білеміз.

7 жасар кезінен-ақ халық әдебиеті үлгілерін жинаумен айналыса бастаған Мәшһүр Жүсіп шежірелер мен айтыстарды, көптеген тарихи жырларды хатқа түсіріп, кейінгі ұрпаққа аманаттады. Ақынның жинаған фольклор үлгілерінің басым көпшілігі – аңыз бен әңгімелер. Ол ел арасынан «Қамбар батыр», «Ер Тарғын», «Ер Көкше», «Ер Сайын», «Нәрік ұлы Шора батыр» тәрізді батырлар жырларын, «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Алтынбас-Күмісаяқ» сынды лиро-эпостық жырларды да жинаған. Мәшһүр Жүсіп 1886 жылы 8 жасында «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Ер Тарғын» жырларын Қамар хазіреттің қолжазбасынан көшіріп алғаны мәлім. Зерттеуші ел аузынан түрлі ертегілер де жинаған – «Еділ-Жайық», «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама», «Алаша хан», «Ер Төстік», «Әз Жәнібек және бір ұста». Мәшһүр Жүсіп, сондай-ақ, ақындар айтысының да тың үлгілерін назарынан тыс қалдырмаған. Мәселен, «Ұлбике қыз бен Күдері қожа айтысы», «Ұлбике қыз бен қарақалпақ Жанкел ақын айтысы», «Ұлы жүз Үйсіннен шыққан Үмсін қыз бен Заман қожа айтысы», «Шоң, Торайғыр ақыны Орманшы Сақау ақыны мен Қаракесек қызы Тоғжан айтысы», «Қалдыбай қожа мен Соқыр Шөже айтысы», «Соқыр Шөже мен Қаракесек ақыны Балта айтысы». – Мәшһүр Жүсіп өз жазбаларында ескі араб жазбасын қолданған. Қазақстанда бұл кітаптарды аударатын адамдар өте аз. Мен он жасымнан осы жазбаны меңгере бастағанмын және өмір бойы атамыздың қолжазбаларын аударумен айналысып келемін. Оның кейбіреулері 500–600 беттен тұрады, – дейді жазушының шөбересі Нартай Жүсіпов.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы әулие атанған қасиет иесі. Ол кісінің әулиелік қасиетіне қаншалықты мән берілді? – Мәшһүр Жүсіп – халқымыздың рухани жебеушісі, кейінгі ұрпақ тәу етер қасиетті әулие. Десек те, біз көбіне «әулие ғой» деумен шектелеміз де, әулиелігі жөнінде көп айта қоймаймыз. Мәшһүр Жүсіп «Өлеңмен берілген аят» атты өлеңінде әулиеден медет тілеп, бата алғандығы туралы баяндайды.

Жалпы, шығармаларында «Ғаусыл Ағзам, сенен медет», «Хазіреті Сұлтан, сенен медет» деген өлең жолдары жиі кездеседі. – Мәшһүр Жүсіптің әулиелігіне байланысты қандай әңгімелер бар? – Мәшһүр Жүсіп бір күні Баянауылға бармақ болып, жанына баласы Шарапиденмен сүйікті немересі Төлеубайды ертіп жолға шығады. Бозбай деген жерден аса бергенде немересі шөлдедім десе керек. Сонда Мәшһүр Жүсіп: «Алдымызда көрініп тұрған үйге барайық, сонда сендерді бір ауқаттандырып алайын», – дейді. Үйге тақай бергенде 12–13 жастағы немересі: «Ата, біздің алып шыққан тамағымыз жоқ қой» – дегенде, қасиетті бабамыз: «Қазір не көрсендер де үндемендер, ештеңе сұрамаңдар», – деп, балаларын төбесі құлаған екі бөлмелі үйге алып келеді. Өзі бірінші боп кіріп, жерге жайғасып отырады. Атты байлап, сонынан балалары да кіреді. Сол уақытта атамыз бір дұғаны оқи бастайды. Кенет өзінен-өзі алдарына дастархан жайылады. Ұстап келе жатқан тірі жан көрінбесе де, ет салынған табак, әртүрлі тағамдарға толы ыдыстар келіп дастарқанға қойылады. Атамыз жақсы көретін өрік-мейіз де бар. Шай құйылған кеселер келіп, босаған ыдыстар жоғары көтеріліп, ауамен қалқып есіктен шығып кете береді. Олардың қайдан келіп, қайда кетіп жатқанын түсінбеген Төлеубайдың қорқып, дұрыс тамақтана алмай отырғанын сезген Мәшһүр Жүсіп: «Қорықпай ішіп-жеп, тойып алыңдар», – деп, көңілі қалағанын жеп отыра берді. Тамақтанып алған соң Мәшһүр Жүсіп тағы бір қысқа дұғаны оқығанда, алдарында жаюлы тұрған дастарқан көзден ғайып болады. Ал жолда балаларына: «Жаңа ештеңе ұқпаған боларсыңдар, бізді тамақтандырған жын-перілер ғой», – депті. Мәшһүр Жүсіп жын-періні өз ырқына бағындыратындай әулиелік қасиетке білімінің арқасында қол жеткізген.

Мәшһүр Жүсіптің өмірбаяны қызыққа толы болған. Бұхарда Мәшһүр Жүсіп шығыс медицинасымен және адамзаттың санасы жете бермейтін тылсым күштердің ілімімен әуестенеді. Оған мына екі оқиға куә болса керек: Біріншісі - белгісіз бір ақсақалдың моншаға түсіруі. Бірде монша іздеп көшеге шықса, алдынан бір ақсақал адам кез болып: - Жұр, балам, мына жерде монша бар, -

деп бастай жөнеледі. Сәл жүрген соң шағындау, көзге қораш бір моншаға әкеліп кіргізіп, Мәшһүр Жүсіпті шешіндіріп, арқа-басын ысып, кәдімгідей жуындырады. «Е, осындайды кәсіп етіп жүрген бір мүсәпір екен ғой» деп ойлаған Мәшһүр атамыз қызметі үшін деп шалға ақша ұсынса, ол алмайды. Ішінен: «Апырмай, шайхы адам екен ғой» деп ойлаған Мәшһүр Жүсіп рақметін айтып, сәл былай ұзай бере артына қараса, монша да, жаңағы шал да жоқ. Бұның не керемет екенін түсіне алмаған ол ертеңінде медреседегі ұстазына баян етеді. Ол қуана тыңдап: «Балам, құдай жарылқаған екен, сенің барғаның Қожа Бахауеддиннің моншасының орны еді. Саған назары түсіп, шомылдырған өзі болар, сірә. Енді саған қасиет қонды, аузыңнан шыққан сөздің бәрі лепес, қабыл болады!» - деп, қолын жайып батасын беріпті. Екіншісі - жұма күні намаз уақытында сол ақсақалдың жерге «Жетпіс үш, жетпіс үш» - деп жазып, көзден ғайып болуы. Бұхарда оқып жүрген Мәшһүр Жүсіп бірде жұма намазынан келе жатса, үстінде қара шапаны, қолында аса таяғы бар ақсақал адам алдын кес-кестей береді. Үлкен кісі ғой, жолын кеспейін деп, Мәшһүр Жүсіп бөгеліп, қол қусырып сәлем береді. Әлгі ақсақал сәлем аларда қолындағы аса таяғын жерге шанша салады. Басында темірі жоқ жаңағы таяқ жерге қадала кіріп, дірілдеп тұра қалса керек. Кенет таяғын қайтадан қолға алған қария Мәшһүр Жүсіпті үш айналып, о жер, бұ жерінен таяғымен түрткілеп, «жетпіс екі, жетпіс үш» деп кері айналып жүре береді. Аң-таң болған Мәшһүр Жүсіп мына кісі маған 72-73 сағатта өлесің деп кетті ме деп айран-асыр болады. Үйге келіп ұйқыға жатқан соң түсіне аруақтар кіріп, мазасын алып шығады. Сөйтіп, шалдың айтқан 72-73 сағатынан аман-сау өтеді. Енді 72-73 күнде дәмім таусыла ма деп, күн санауға айналады. Бұдан да сау-саламат өткесін, ғұмырының 73 жыл боларына сенеді. Аталмыш оқиғалардан кейін Мәшһүр Жүсіп ақ десе алғыс, қара десе қарғыс болып, айтқан сөзі лепес болады екен.

Иманғали Мәненұлы Құрмандомалақ деген жерде қыстап отырған Мәшһүр Жүсіпке сәлем беруге келе жатып, жолда сәл жылынып алайын деп бір малшының үйіне соғады. Амандық-саулық сұрасып болған соң малшы: – Кеше Әбжалап диуана Мәшһүр Жүсіп Көпеевті тосып отырып үсіп қалыпты. Тірі ме, өлі ме, соны білмей дал болып отырмыз – депті. – Ойбай, Әбжалап диуана дегенің Қаржас руының ішіндегі Жәдігерден тараған Жұматай Тышқанбайұлы емес пе? – деп Иманғали орнынан асығыс тұра бергенде, малшы: – Келгенің жаңа ғана еді, асығып қайда кеттіңіз? – дейді. – Әбжалап диуана үйінен жеті қадам

шығып, асасын «Алла хақ» деп жерге соққанда қара құсқа айналып ұшып кететін күдіретті күш иесі ғой, Мәшһүр атамның отырған жеріне кеш батпай жетейін, – деп отырған Иманғали аттанып кетеді. Көп ұзамай Мәшһүр Жүсіп Көпеев түскен шаңыраққа келіп, отырған адамдарға сәлем беріп кіріп келеді. Мәшһүр Жүсіп Көпеев ештеңе болмағандай сәлемін алып: – Төрге шық, шаршаған шығарсың, демінді ал, – деп өзінің күнделікті орнына отырады. Иманғали шымылдықтың артынан шығып жатқан дауысты естіп, құлағын түрсе: – Я, Алла, бар екенсің ғой. Намазымды Мәшекең шығаратын болды, ризамын, – деп қарқ-қарқ күліп жатқан Әбжалап диуана екен. – Бүгін сен осында қон, ертең азаннан қалмай Әбжалап та жан берер, жерлеп бір-ақ қайт. Ол да бір Алланың еркесі ғой, – деген Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің сөзінен кейін іштей екі-үш күн кешігермін деп жоспарлап отырған Иманғали: – Сіздің айтқаныңыз болады, – деді. Бөлмедегі тыныштықты сырттан естілген ащы дауыстар бөліп жіберді. Бұлар Әбжалап диуаның туыстары болатын. – Хабар келісімен тұра шаптық – деп көздеріндегі жастарын жендерімен сүртіп, ішке енді. Ертеңінде азан уақытында Әбжалап диуана көз жұмды. Мәшһүр Жүсіп Көпеев: – Ал, жігіттер, қайла, күрек алып жер қазындар, – деген соң лажы бар ма. Иманғали және Қаржастың екі-үш жігіті бар бет қаратпайтын аязда Мәшһүр Жүсіп Көпеев көрсеткен жерді қаза бастады. Қыстың аяғында жер борпылдақ күм сияқты қазылар деп кім ойлаған. Ештеңеге түсінбеген жігіттер бір-біріне қарап тұрып қалса керек. Мәшһүр Жүсіп Көпеев: – Кілемді әкеліндер – деп, ортаға кілемге оралған Әбжалап диуаның денесін көтеріп, төрт жігіт те жетті. Құран оқылып болған соң жігіттер кілемді ашса, маскара, кілемде күр кебіні ғана жағыр. – Астафыралла, – деп тұрғандар ештеңеге түсінбей, бәрі Мәшһүр Жүсіп Көпеевке қарап қалыпты. Сонда қабір басында тұрған ақсақалдардың бірі: – Ойбай-ау, жаңа ғана болған мәйіт қайда кетуі мүмкін? – деп, кілемге жақындай бергенде бірнеше ақ шағала құс ұшып келіп, жұрттың мазасын алса керек. Қыстың қақаған аязында өз-өздерімен құс қуып, әуре-сарсаңға түскен жұртқа қарап, Мәшһүр Жүсіп: – Е, Әбжалаптың денесі қабірде жатпас, Мәшһүрдің денесі қырық бір жыл бүлінбес, – деп басын шайқаса керек. Мәшһүр Жүсіптің шәкірті әрі атқосшысы Иманғали Мәненов: «Сүйегі жерленбегендер – Алланың сүйген құлдары. Біріншісі – Қызыр ғалайһу уассалам. Екіншісі – Иса пайғамбар. Үшіншісі – хазреті Ғалы. Төртіншісі – Құлболды әулие. Бесіншісі – Лекер әулие. Алтыншысы – Жұматай әулие деп жазады.

Әбжалап диуанының шын аты – Жұматай Тышқанбайұлы. 1916 жылы 25 маусымда әскердің қара жұмысына Түркістан өлкесінің

және ішінара Сібірдің 19-дан 43 жасқа дейінгі еразаматтарын шақыру жөніндегі патша жарлығы шығады. Жарлық Қазақстанның барлық аймақтарында дерлік жаппай наразылық тудырды.

1916 жылы көтерілісті баласы Мұхаммед Әмен қолдағанымен, Мәшһүр Жүсіп бұл көтерілісті әрі мағыналы, әрі мағынасыз деп екі жақты таразылайды. Мағыналысы – патшаның әділетсіз жарлығына қарсы көтерілмей отыру ездик болар еді. Ал мағынасызы – патшаның сан алуан соғыс құралдарымен сайланған қаһарлы әскерлеріне қарсы тұрар қазақта сойыл-шоқпар мен қоян ататын бірлі-жарым мылтықтан басқа не бар? Сондықтан Мәшһүр Жүсіп көтеріліске бейтарап қарап, болашағына сенімсіздікпен қарады. Бірақ Мәшһүр Жүсіп жазбаларында: Қаракесек Бекболаттың заманы Қасқыр деген заман еді,

Жамандық пен бұзықты басқа ұр деген заман еді.

Айдабол Тайкелтірдің заманы Түлкі деген заман еді,

Ойын мен мәжіліс, Күлкі деген заман еді.

Қаракесек Алшынбайдың заманы Қарсақ деген заман еді,

Біреудің бір нәрсесін алдап алсақ деген заман еді.

Шүршіттің темір қақпаны, мұжықтың кендір арқаны,

Жетпіс жылда бір шіріп деп еді, – деген өлең жолдары кездеседі.

Демек, Мәшһүр Жүсіптің көтерілісшілерге оң қабақ танытпауынан – заманның өзге қырынан келгендігін ескертетінін аңғару қиын емес. 1986 жылғы жастардың толқуы мұжықтың кендір арқанын шірітіп қана қойған жоқ, тас-талқанын шығарды емес пе? Яғни, Мәшһүр бабамыздың 1916 жылы «Жетпіс жылда бір шіріп» дегені 1986 жылғы оқиғаны мензеп тұрғандай. Бұл ойын Мәшһүр Жүсіп халыққа да айтқан. Бірақ жалындап тұрған жас буын тындамады. – Әулие өзінің өлер уақытын болжап, сол сәтке үлкен дайындық жұмыстарын жүргізген екен... – Солай. Мәшһүр Жүсіптің денесінің 21 жыл ашық жатуы әлі күнге дейін жұмбақ. Мәшһүр Жүсіп үлкен баласы Шәрәпиденге: «Мен өлгеннен кейін қырық бір жылға дейін денем бұзылмайды. Тек жаздың ыстық айлары ақыретімді айырбастап отырыңдар, қыс керегі жоқ. Сонда көздерің жететін болады», – деп өсиет етеді. Біреулер денесін шірітпейтін арнайы дәрілік шөптер ішкенін айтады. Ондай дәрі болса, басқа әулиелер немесе бақсылар, тіпті байлар неге қолданбады екен? Тіпті топырақтың құнарлығында алға тартатындар бар. Қалай болғанда да, бұл – Алланың әмірімен болған жағдай.

Қалай болғанда да күн сәулесінің қаншалықты көлемде түсетіні мен зиратының басынан шығатын, биіктігі бір жарым, ені бір кезге таяу, қалыңдығы 20-30 сантиметр жалпақ ақ тасты қабырғаға ілгізуі жұмбақ күйінде қалмақ. Қалай дегенмен де бұл - Алланың әмірімен

болған жағдай. Д. Әбілев өз естелігінде: «Біз барғанда Мәшекен болашақ мавзолей-зиратының астыңғы қабатынан лайықталатын бөлме - өзі жататын орнын қазып жатқандардың қасында тұр екен. – Қазындар! Терең қазындар. Мәшһүр қашып кете алмайтындай етіп қазындар! - деп сылқ-сылқ күледі де кең қазындар он-он бес адам сыятындай кен болсын, кірпіштері берік қалансын, - деді.

– Тірлігінде ұры-қарылардың, озбыр, қиянатшыл, аю мінез әкімдердің қара халыққа жасаған қиянатын қызыл тілмен қылыштаған Мәшһүрдің шатағы аз боп па? Тірімде тістері батпаған сол сойқандар мен көз жұмғансын өш алуға үстімнен арыз жаудырып, мұнкір-нәңкірге тергеттірмей қоймас. Сонда менің мұндағы дұрыстығымды қорғауға бірнеше періштелер келер... Кең қазындар, - деп Мәшекен сылқ-сылқ күлді. Қазушылар да күлді», - деп жазады. 1927 жылы дүниеге келген Қалиұлы Қаратай Ескелдіде Мұхаммед Фазылды көргенін баяндап берген болатын. «Мен және 1926 жылы дүниеге келген Ермек, Қанапия деген екі бала жаяу Ескелдіге келдік. Келсек, мұғалім /Мұхаммед Фазыл/ күрең биесін жегіп келіп, енді кіріп жатыр екен. Есіктен кіргенде бұрышта пеш тұр. Оның бойында насыбай үккіш тұрды, қалғандары есімде жоқ. Мұғалім құран оқыды. Берген ақшамызды алмады. – Біз әдейі келдік қой, атамыздың жатқан жерін, түрін көрейікші - деп өтіндік. Сонда мұғалім: /Мұхаммед Фазыл/ – Әй, болмадыңдар ғой, көңілдерің қалмасын, – деп, адам бойы қазылған төменгі жаққа сатымен түсіп, шам жақты. Ешқандай да қақпақ көрмедік, шаммен төмен түсетін жер, ортада тұрса керек», – деп Қаратай ақсақал сыр шерткен болатын. Ал 1921 жылы дүниеге келген Серік Аманжарұлы «...Қасенғали ...төмен түсіп, шамның жарығымен атаның үстіне ақ жаптық. Мен көрейінші деп өтіндім... Содан бірінің үстіне бірін жаба берген ақ маталарды дененің ортан беліне дейін көтердік. Сонда алғашқы жабылған ақ маталардың қурап жерге түсіп жатқанын көрген Мухаммед Фазыл «күнә болар, жерден жинап алайық», - деді. Біз солай істедік. Жарықтық, атамыздың бет-бейнесі сол қалпы жатыр. Бейне ұйықтап жатқан жан тәрізді...» - деп сөзін аяқтаған болатын.

Мәшһүр Жүсіптің немересі Қуандық Фазылов былай дейді: «Бала кезден есімде 1947–1948 жылдар болуы керек, бейіт ауыз үйден және төр үйден тұратын. Төр үйінің есігі қылуғеттің қақпағындай. Адамдар қақпақты көтеріп ашып, сатымен түсетін. Екі қария дәретін алып түсіп, денесіне ақ жабады. Алдынала жағып, дайындап қойған шамды маған «алып бер» дейді. Апарып беремін. Бала болсам да құлағымда мына сөз қалып қойыпты. Уәли деген ауылдық кенестің төрағасы бар еді, сол

карын тұсын саусағымен басып көріп, «былқылдап, жұмсақ жатыр», – деді, сосын тек бақайының тырнақтары түсіп қалғанын айтты.

Мәшһүр Жүсіптің немересі Сүйіндік Көпеев марқұм да өз естелігінде: «1946 жылы Сәбит Мұқанов келіп, қабірдің ішіне түскен еді. 1950 жылы өзім де түсіп, денесін сипаған едім, сонда жадағай жерде жатса да, біртүрлі хош иіс шығып тұрды. Ешбір құрт-құмырсқа, көрді жайлап алатын сасық күзен, тышқанның ізі білінбеді», – деп жазған болатын. Мәшһүр Жүсіп бабамыздың мазарына қызыл өкіметтің жендеттері талай келіп, ішіне кіре алмай немесе жолда ажал құшқан адамдар да кейін қарғысқа ұшырап, оңбай кетсе керек. Тіпті ұрпақсыз кеткенін көрген жұрт «әулиенің ісі ғой» десетін. Мәшһүр Жүсіп өзі қайтыс болғаннан кейін де қазақтың азаптан арылмасын болжап:

Күншілдер көрінгенге қуғын салып,

Ақыры күнәсізге жала болар.

Үлгілі өнегелі салты құрып,

Қаптаған айналасы қала болар, – деп, қуғын-сүргін мен отырықшылыққа көшірудің зардаптарын жырға қосады. Енді бірде: «Ақиқат жолында жалындап, Алланың жазуымен емес, адамның қолынан қаза болғандардың ғасыр соңында жұлдызы жанар», – деген екен. Демек, Қазақстанда орын алған сталиндік саяси қуғын-сүргіннің бетпердесі ашылып, тұлғаларымыздың ақталарына сенген болар.

– Әулиенің кесенесіне зиярат етіп келушілер көп пе? – Мәшһүр Жүсіп өзінің көпшілікке тигізер шарапаты бар екенін сезген және оны өзі үнемі айтып отырған. Оны ақынның:

Дүниенің базарында арзан нарқым,

Нарқым арзан болса да, қымбат даңқым.

Тіршілікте ағайынға қадірім жоқ,

Өткен соң «өттеген-ай» дерсің, халқым, – деген өлең жолдарынан да байқауға болады. Иә, әулие бабамыздың халыққа тигізіп жатқан шарапаты шексіз. Дертіне шипа тауып, нәрестелі болған жандар қаншама. Кеңес заманында заман тоталитарлық тәртіптің қаталдығына қарамастан әулие кесенесіне зиярат етушілер саны көп болатын. Қазір де тіпті өзге ұлт өкілдері де қаптап келуде. Ескелдідегі Мәшһүр Жүсіптің бұлағы да киелі. Себебі одан әулие су ішкен, сол жерде өмірінің ақырғы күндерін өткізген.

Атақты Мәшһүр Жүсіптің поэзиядағы алатын орны бір төбе болса, оның ел тарихын, жер тарихын зерделеуге қосқан үлесі екінші биігі. Оның қазақ этнографиясын, әдеп – ғұрпын зерттеушілерге беретін білімі ұшан – теңіз. Өзінің өмір сүрген уақыты – заман деңгейіне көтерілуде,

ондағы оқиғалар мен қоғамдық құбылыстардың мән – жайын жете аңғаруда Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы көзі қарақты сауаттылығымен қатар табиғи дарын – ақындық, құйма құлақ шежірешілдігі өз алдына болса, жастарға ғылым – білім беруде, ағартушылық педагогикалық көзқарасын жеткізуде үлкен еңбек сіңірген.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 «Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы» көп томдық шығармалар жинағы. 4-ші том – Алматы: «Алаш», - 2005.

2 «Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы» көп томдық шығармалар жинағы. 10-ші том. – Алматы: «Ел шежіре», 2010.

3 Жүсіпова Л. Қазақ тарихы туралы жазылған жемісті еңбегі – «Қазақ түбі» / Аңыз адам №19 (79) Қазан, 2013. 26-27 бб.

4 «Қазақ әдебиеті» газеті, №4, 1994 ж.

ЕРТІС ӨҢІРІНІҢ ҚАЙТАЛАНБАС ТҰЛҒАСЫ – ҚАБДЫЛ-ҒАЛЫМ НӘСІРҰЛЫ ҚАРЖАСОВ

БАЛЫКОВА Д. И.

халық этикет тобының тәрбиеленушісі,

Қ. Даржұман атындағы ұлттық жаңғыру мектебі, Павлодар қ.

Мен неге бұл тақырыпты тандап алдым деген сұрақтар туындауы мүмкін, себебі осы адамның есімі тарихта өшпес із болып, оның істеген ісі бізге үлгі ретінде қалу керек деп ойлаймын. Мен № 1 көркем мектебіне барып жүрмін, сабақтардың бірінде Ғ. Қаржасовтың суреттерімен танысқан болатынымын. Содан туындылары ұнап, қылқалам шеберіне қызығушылық пайда болды. Зерттеу барысында өзім үшін көптеген деректер жинап, жаңа ойлар түйдім. Назарбаевтың халыққа жолдауында «қазіргі уақыт талабына сай жас ұрпақты Отансүйгіштікке, аға ұрпақтың жарқын үлгісінде, ұлттық патриоттық сезімге тәрбиелеу керек» деп атап көрсетті [1, 7 б.].

Ал мен сияқты жастарға ондай үлгіні, яғни сұлулықты сезіну, жоғары эстетикалық талғам қалыптастыру, туған табиғаттың сұлулығын түсіну және бағалауды Ғ. Қаржасовтың бойындағы керемет асыл қасиеттерінен және өнер туындылары арқылы үйретуге болады. Өнерлі адамдар әрқашанда жоғары бағаланып халықтың мәңгі есінде қалады. Ақиқатында өмірбаянға үнілсек, еңбек жолының үлгі алатындай екені көрініп-ақ тұр.

Қабдыл-Ғалым Насырұлы Қаржасов 1954 жылдың 11 қаңтарында Павлодар облысы Ертіс ауданы Үлгілі ауылында қарапайым шаруа отбасында дүниеге келген. Төртағайынды. Ғалым мектепте сурет сайыстарында үздік болып танылды.

Үлгілінің мектебін, одан кейін Ертіс ауданы орталығындағы орта мектепті бітірді. Ауылда театр ашып, ән-күй айтады. Ғалым мектептен кейін шаруашылық ісіне араласады. Одан Отан алдындағы борышын ақтауға әскерге шақырылды. Онда ол жүргізуші мамандығын игеріп, елге қайтқан соң шофер болып жұмыс істейді.

Әр адамның бойында өзіне тән өнері болады. «Жігітке жеті өнер де аз» деген сөздің бір мағынасы сол өнерлерді өз бойынан тауып, оны дамытуға үндейді. Павлодар қаласына келген Ғалым сол өнерді үйренуді қолға алады. Нақтырақ айтсақ, Ғалым Қаржасовтың сурет өнеріне шындап бет бұруына ағасы Қабылшәріп себепкер болды. Қабылшәріп Павлодардағы елге танымал болған алғашқы қазақ суретшілерінің бірі еді.

Осы кезеңнен бастап өнерге деген нық қадамдар жасалды. Сөйтіп, Қабдылғалым Қаржасов 1976 жылы Н. Гоголь атындағы Алматы көркемсурет училищесіне түсіп, тәмамдайды.

Шығыс үндестікті Ф. Қаржасовтың «Көне», «Аужар», «Кербез», «Көш», «Төр», «Шашу», «Сенім» секілді туындыларынан аңғаруға болады.

Суретші өз картиналарында кейіпкерлердің бас бейнесімен киіз үй, жан-жануар, қазан-ошақ және тағы басқа қоршаған табиғатты қосып көрсетеді» [2, 21 б.].

Ф. Қаржасовтың халық өмірін бейнелейтін кескіндеме шығармалары: «Кешкі саулым», «Ошақ басында», «Аңсау», «Әңгіме». Белгілі тұлға мен кейіпкерлеріне де арнаған: «Шәкәрім», «Қорқыт ата» атты туындылары, сонымен қатар махаббат, сүйіспеншілік, әйел бейнесі де бар. Мысалы, «Махаббат символы», «Роза шайы» [3, 6 б.].

Қаржасов қатысқан жүз сан көрмелер мен жеке көрмелері болды. Қылқалам шеберінің суреттері 1986 жылдан бастап Ә. Қастеев атындағы Мемлекеттік өнер мұражайында Алматының, Астананың, Павлодардың, Мәскеудің, Омбының көрмелері қойылып, жоғары бағаланды. Талай суреттері Америка, Франция, Англия, Германияда көрсетілді [4, 4 б.].

Атақ-дәрежелері:

1997 жылы Қазақстан Республикасы Президенті стипендиясының иегері,

2001 жылы «Құрмет» орденімен марапатталды.

«Жеті атасын білмеген жетесіз» - деген қазақтың мақалы адам өмірін жалғастыратын, руды саралайтын құнды ғұмырнама. Оны білген және абырой мақтаныш сезіммен түсінетін Ф. Қаржасовтың суреттерінен туған-туыстарына, жары мен балаларына арналған тақырып ерекше орын алады. Ғалымның осындай жан-жақты азамат болуына ата-анасының даналығы, аялы алақаны, ақыл-кеңесі үлкен ықпал етеді. Суретшінің шаңырақ құрған жары Роза апай екі баланы дүниеге келтірген абыройлы ана. Олар: Бейбарыс, Айнур. Қазіргі уақытта олар Павлодар қаласында өмір сүріп, уақыт өткізуде. Жанына жақын адамдардың бейнелері - «Менің анам», «Әкем», «Роза»...

«Өнерлі өрге жүзеді» дейді атам қазақ. Өнер - таусылмас байлық. Ал оны бойына дарытып, сақтай білу – меніңше, үлкен әрі жауапты іс.

Мен сурет салуды ұнатамын. Мәнді, мағыналы сурет салу арқылы қазақ халқының өнерге деген талғамын жоғары етіп, жақсы суреттермен толықтырсам деймін.

«Сегіз қырлы, бір сырлы»-демекші, жан-жақты болған Ғалым атамыз Қазақстанның халық әртісі, режиссер-продюсер Досхан Жолжақсыновтың «Құнанбай» көркем фильмінде бидің рөлін орындаған..., ұлттық аспабымыз домбырада да ойнайтын. Бірнеше шығармаларында бұл аспапқа деген сүйіспеншілігі жеткізілген [5, 5 б.]. Сондықтан мен ең алдымен білімді жетілдіріп, өзімді мәдениетті, білімді, өнерлі, адамгершілігі мол ете түскім келеді.

2016 жылы 8 шілдеде Павлодар жұрты өнер иесін ақтық сапарға шығарып салды [6].

Жақсының аты өлмейді, ғалымның хаты өлмейді, – дейді, дана халқымыз. Осы ретте, Ғалым Қаржасов артына өшпес мұра қалдырған белгілі қылқалам шебері. Ұлтын ұлықтаған халық, ұлының ұлы өнерін еш ұмытпасы анық. Сонда да, өкінішке орай, кейбір мен шамалас жастар өзіміздің жерлес «алтын есімді» тұлғаларымызды білмей жатады. Мен осы тақырып бойынша сауалнама өткіздім. Мұнда келесі сұрақтар болды: Ф. Қаржасов кім?, Қандай шығармаларын білесіңдер? Сонда достарымның 65 пайызы білмейді. Сол себептен сынып жетекшімен келісіп, болашақта Ф. Қаржасов туралы сынып сағатын өткіземіз. Және көркем музейіне саяхатқа барамыз.

Ғалым атамызды халық сыйлады, бұл – шындық. Өйткені құрметке бөленудің астарында сабырлық, еңбекқорлық пен жұмысқа деген жауапкершілік жатыр. «Елінің елеулісі, халқының қалаулысы» бола білді. Соның нәтижесі болар, марқұмның мерей тойына бүгінгі күндері көркемсурет музейінде «Мәңгілік сурет әлемі» атты еске алу кеші өтуде. Бұған автордың 100-ден астам шығармасы дайындалды.

Мен Алия Кәрібайқызымен сол көрмеге барып, суретшінің әріптестерінен және көрме ұйымдастырушылардан Қаржасов туралы тағы көптеген қызықты мәліметтер алдым. «Он саусақтарынан өнер тамған дана» – дегендей Ғалым Қаржасов сияқты бір атаның баласы емес, бүкіл қазақ еліне жанашыр, рухы биік, саналы, салуатты азаматша болғым келеді. Мен осы адам туып-өскен, аяғы басқан жерде туғаным мақтанамын...

Өзімнің Қаржасов туралы сөзімді Секербек Жабықпаевтың «Қазақтың қара баласы» (Қабдыл-Ғалым Қаржасовқа арналған) деген өлең жолдарымен аяқтағым келеді [2, 31 б.]:

Қамалдай болған Тұлғаңнан
Нәзік бір жаның көрінген.
Жарқырап жанған сұлбаңнан,
Өнердің нұры төгілген.
Суретке толы ғаламың
Оныншы, мүмкін, мыңыншы.
Ертістік қара баласың,
Болашақ біздің да-Винчи!
Жолдарға алыс жетелер,
Киелі бабам даласы!
Киелі орын сұрап тұр
Суреттер мынау, карашы!
Болашақ ұлы қазақтың-
Суретші ұлы баласы!

ӘДЕБИЕТТЕР

БАСЫЛЫМДАРДЫ ЖӘНЕ НОРМАТИВТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ АКТІЛЕРДІ СИПАТТАУ:

Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2018 жылғы 10 қаңтар

ЖУРНАЛДАҒЫ МАҚАЛА:

Жұматов Ф. Қаржасов әлемі: (Суретші Қабдыл-Ғалым Қаржасов - 60 жаста) // 2014 ж.

РЕСМИ ГАЗЕТТЕГІ МАҚАЛА:

Жұматов Ф. Суретші Қабдыл-Ғалым Қаржасов: «Бейнеледім қаламмен ел тынысын» // Сарыарқа самалы. - 2004. - 15 қаңтар. – 6 б.

Жеңіс Көкенұлы, СУРЕТШІ ҒАЛЫМ ҚАРЖАС «ТҮРКІСТАН» ГАЗЕТІ 15 МАМЫР 2014,

Абубақарова Т. Чем не бий?: [павлодарский художник Г. Коржасов участвует в съемках фильма «Кунанбай»]. // Версия. - 2015. – 11 мая. - С. 5.

Қабдыл-Ғалым Қаржасов: (Некролог) //Сарыарқа самалы. - 2016. - 7 шілде. - 18 б.

ЭЛЕКТРОНДЫҚ РЕСУРС:

Горбунов С., Рассказут о художнике картины., Павлодар, 16 Августа 2016.

<https://www.kazpravda.kz/fresh/view/rasskazhut-o-hudozhnike-kartini>

ШОҚАН УӘЛИХАНОВТЫҢ КАРТОГРАФИЯ ҒЫЛЫМЫНА СІЦІРГЕН ЕҢБЕГІ

БЕКМУХАМЕТОВА Г. Е., ХАСЕНОВ Р. Е.

10 «А» сынып оқушылары, № 22 ЖОББМЛ

САГЫНБАЕВА Х. Ш.

география пәнінің мұғалімі, № 22 ЖОББМЛ

Шоқан Уәлихановтың картографиялық еңбегі. Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың (1835–1865) есімі Қазақстанның мәдениеті мен қоғамдық-ғылыми ойының тарихында заңды түрде құрметті орын алады. Осынау бір аса көрнекті ғалым әрі ағартушы Шығыс халықтарының география, тарих, этнография, фольклор салаларында айтарлықтай толымды да жемісті ғылыми зерттеулер жүргізді және сол бір кезде сыры-қыры ашылмаған беймәлім елдерге асқан қауіп-қатерге белін буып, батылдықпен саяхат жасады. Шоқан еңбектері бұрын бір жақты қарастырылып, оны Ресейдің офицері, тыншысы ретінде бағалау орын алып келгені жасырын емес. Ал шындығында ол Ресей әкімшілігіне қызмет ете жүріп, өз Отанының өткен тарихын, табиғатын зерттеген, сол жолда өзінің дарынды байқағыштығы, кадет корпусында алған білімін елінің бақытты болашағы жолына жұмсаған шығыстанушы ғалым. Оны география саласындағы саяхатшылық, әрі ғалымдық қызметіне ерекше тұрғыдан қарауымыздың негізгі себептері осыдан туындайды. Қазақстан жерін, табиғатын зерттеген басқа саяхатшылар еңбегімен Шоқан атқарған істі салыстырсақ, оған көзіміз анық жетеді. Олардың көбі Қазақстан территориясының белгілі бір бөліктерін ғана географиялық жағынан танып білу ісіне қатысса, Ш. Ш. Уәлиханов жалпы мағынасындағы аса зерделі географ-саяхатшы екенін көреміз. Оның көзқарасына

табиғатты тұтас, кешенді түрде тану тән. Егеменді еліміздің үлкен тарихи жетістіктерінің бірі Елбасының салихалы саясатының арқасында Қазақстан жерінің батысы мен шығысы, солтүстігі мен оңтүстігінің географиялық объектілерінің шекараларының анықталуы. Бұл Шоқанның географиялық еңбектерінің ең негізгі арқауы болған. Ш. Ш. Уәлихановтың ғалымдық, саяхатшылық қызметінің, соның ішінде дипломатиялық еңбегінің-егеменді ел болуымызда, өркениетті елдермен жаңаша қарым-қатынас орнатуда үлкен ролі бар. Тамаша қазақ ғалымының толымды туындыларында орыс ғалымдары П. П. Семенов Тянь-Шаньский, И. В. Мушкетов, Н. И. Веселовский, Н. А. Аристов, Н. И. Березин, Г. Е. Грум-Гржимайло, Г. Н. Потанин және басқалар лайықты баға берді. Ш. Уәлиханов артында мол ғылыми мұра қалдырды. Ол Орта Азия мен Қазақстанның тарихына, географиясына және этнографиясына арналған аса маңызды қыруар еңбектер жазып үлгерді, сондай-ақ оның қаламынан қоғамдық-саяси тақырыптарға арналған көптеген шығармалар туды. Ш. Уәлихановтың ғылыми еңбектері арасында оның Жетісу, Ыстықкөл, Тянь-Шань және Шығыс Түркістан бойынша тарихи-географиялық шолуға арналған зерттеулері өте-мөте көңіл аударарлық. Орта Азияны зерттеп білу оның ежелгі арманы болатын. Сондықтан да ғалым өзінің күллі өмірін осы игі іске бағыштады. Міне сондықтан да Ш. Уәлихановтың өзі зерттеген аймақтың табиғаты мен физикалық-географиялық ерекшеліктерін танып-білуге ғана емес, сонымен қатар оның адамдарына, олардың әдет-ғұрыптарына, салтына, тіліне, көне аңыздарына да қызыға зер салуы өзінен-өзі түсінікті. Жүріп өткен жерлердің зерттелу деңгейіне және олардың танып-білуге қолайлылығына қарай Шоқан өз саяхаттарын екі кезеңге бөледі: бірінші кезең Жоңғарды аралап, Жетісу, Іле өлкесі арқылы Ыстықкөлге барған жолды қамтиды. Бұл жерлердің физикалық-географиялық сипаты орыс саяхатшыларының зерттеулері бойынша жақсы белгілі деп есептеген Уәлиханов өз еңбектерін олар елемей немесе аңғармай кеткен деректермен толықтырды. Зерттеген аймағының географиясын қарастырған кезде Шоқан ең әуелі жер бетінің құрылымын, сондай-ақ жалпы сол ауданның табиғи жағдайларының ерекшеліктерін айқындап алады. Семей өңірінің «сортаң шөлейт даласы», Арқат шоқысы, Жоңғар Алатауы және Солтүстік Тянь-Шаньның алқаптары мен жоталары туралы оның байқаулары, міне осыны дәлелдейді. Географиялық әдебиетте Уәлиханов тұңғыш рет Тянь-Шань Сыртын ашты және оның климат ерекшеліктері мен жаратылысын негізінен дұрыс сипаттады. Оның ойынша, Тянь-Шань Сырты Зәуке асуынан Теректі Дауанға дейінгі

кеңістікті алып жатыр және ол «биік таулы әрі күзды-шыңды атырап» болып есептеледі. Сырт 4000 м биіктікте орналасқан, сондықтан оның климаты өте қатаң болып келеді. Ұланғайыр Сырт таулы өлкесінде Шоқанға дейін ешбір саяхатшы болып көрмегенді. Сондықтан жас ғалым бұл өңірге барынша ден қойып, мұқият бақылау жүргізеді және көрген-білгендерін түгелдей күнделігіне жазып жүреді. Ш. Ш. Уәлиханов-өзі зерттеген елдерді картаға түсіру ісіне елеулі үлес қосқан ғалым. Оның архивінде толып жатқан чертеждер, карталар, схемалардың сызбалары сақталған, олардың көпшілігі осы күнге дейін сыры ашылмай және қалпына келтірілмей жатыр. Уәлиханов еңбектерінің тап осы бөлігі күні бүгінге дейін ең аз зерттелген сала болып қалуда. Тәп-тәуір сурет сала білген Шоқан жас шағынан бастап туған өлкесінің көзартар көрікті жерлерін, өз ауылының күзгі-қысқы қоныстарын және т.б. суретке түсірумен әуестенген. Олардың қатарына «Сырымбет таулары», «Сырымбет тауларынан батысқа қарай Есіл өзенін мекендеген қазақтардың күзгі-қысқы қоныстары», «Құсмұрын дуаны ауылдарының қоныстану планы», «Құсмұрын бекінісінің планы», «Құсмұрын мен Үй бекініс аралығындағы бекет жолдың схемасы» және т.б. суреттер мен чертеждерді жатқызуға болады. Олар 1852–1853 жылдарда сызылған. Мұның өзі балауса Шоқанның өлкетанушы-географ болуға талпынған өзінше тұңғыш қадамы іспеттес. 1855–1856 жылдары Орталық Қазақстанға, Тарбағатайға, Жетісуға саяхат жасаған ғылыми экспедициясының құрамында Ыстықкөлге сапар шеккен кезінде Ш. Ш. Уәлихановтың алдында ғылыми қызметін өрістету үшін кең өріс ашылды. Ш. Уәлихановтың сол саяхаттарының күнделік жазбалары жүрген жолдарының схемалық карталарымен және түрліше схема, чертеждермен толықтырылған. Мәселен, «Ыстықкөлге сапар күнделігінде», «Хоментовский отрядының Торайғыр таулары арқылы маршруты», «Торайғыр тауларынан Күнгей Алатаудың көрінісі», «Отрядтардың Мерке өзенінде түнеуі», «Шарын өзенінің шатқалы» атты суреттері келтірілген. Ол тұңғыш рет «Қарқара өзені алқабының схемалық картасын», «Солтүстік Тянь-Шань асуларының карта-схемасын» жасап, оларда осы күнгі Алматы облысы оңтүстік-шығыс бөлігінің орографиясы мен гидрографиялық торын өте-мөте дәлдікпен бейнелеп, суретке салды. Ыстықкөлдің шығыс жағалауын топографиялық съёмкаға түсіру алғаш рет сол көлдің шығыс беткейінің дәлме-дәл карталары қолға тиді. Ш. Ш. Уәлиханов дипломатиялық тапсырмамен Құлжаға сапар шеккен кезінде өте құнды картографиялық материал жинады. Ол Алтынемел шоқысынан Құлжа қаласына дейінгі жолдың схемалық картасын жасады. Құлжа қаласының жобасын,

Зәуке өзенінің жоғарғы сағасын, Орталық Тянь-Шаньның асуларын, Қашқар қаласының сұлбасын, Жаркент қаласының толық жобасын, Ақсу қаласының дарбазалары мен қол өнер оындары орналасқан кварталдарын, Қашқариядан Ташкентке дейінгі жолдың картасын сызды. Қазақстан мен Орта Азияның қалалары мен халықтарын зерттеп білу үшін картаның зор маңызы болды, сондай-ақ ол Қазақстан территориясының тарихи топографиясы бойынша құнды әрі сирек кездесетін ескерткіш болып саналады.

Петербургта болған кезінде (1858–1861) Шоқан бірқатар карталарды қайта қарап, оларға дәлме-дәл толықтырулар енгізді және сонымен қатар бас штабтың тапсыруы бойынша бүкіл Орта Азия мен Шығыс Түркістанның картасын қарастырумен шұғылданды. Сол картаны жасау үстінде ғалым толып жатқан тарихи документтерді, бұрын шыққан карталарды, Орта Азия мен Шығыс Түркістан жөніндегі сан алуан көне әрі жаңа деректерді пайдаланды. Архив документтері, міне, осыны дәлелдейді. Соғыс министрінің Бас штабы департаменті батыс Сібірдің генерал-губернаторы Г. Х. Гасфортқа 1860 жылы 21 сәуірде жолдаған хатында былай деп мәлімдеген: «Санкт-Петербургқа келген штабсротмистр Уәлихановтың жәрдемімен Соғыс министрінің бұйрығы бойынша бұл күнде кіші Бұқардың және Ыстықкөл көлі алқабының картасы жасалуда». Ғалым жасаған схемалық карталар негізінен оның саяхаттарының маршруттарын бейнелейді. Әлбетте, оларда осы заманғы картографиялық ғылымға тән жетістіктер жоқ. Соның өзінде ол карталар жүріп өткен жолдар жайында алғашқы мағлұматтарды беріп, үлкен көдеге жарады. Олар географиялық негізгі объектілерді: тауларды, адыр-қыраттарды, өзендерді, елді мекендерді көрсетті. «Орталық Тянь-Шань асуларының» схемалық картасы сол аймақтың зерттеу тарихында осы тектес карталардың тырнақалдысы болды. Ш. Ш. Уәлиханов онда жоталардың орналасу қалпын біршама дәлме-дәл берді. Ондағы таулардың бағыты осы заманғы картадағыларға мүлде дерлік сәйкес келеді. Орталық Тянь-Шаньнан бастау алатын өзендердің, олардың салаларының атаулары берілген. Теріскей Алатаудың солтүстік беткейінен ағып шығатын өзендердің (Зәуке, Қызылсу, Жырғалаң, Түргенақсу, Текес, Түп) бастаулары дұрыс көрсетілген. Картадан Нарын өзенінің қайнар көзі Шәһарқорым тауының оңтүстік беткейінен басталатын өзендерде жатқаны байқалады. Толып жатқан оң салалары бар ең үлкен өзен Сарыжаз өзені болуға тиіс, ол картаның шығыс қапталында бейнеленген.

Алайда аталмыш картада кейбір жаңсақтықтар жіберілген. Оның ең басты кемшілігі-кеңістік ауқымының бұрмалануы. Солтүстік-

шығыстан оңтүстік батысқа қарай созылып жатқан Шәһарқорым туралы және басқа жоталар, яғни Уәлиханов картасының орта тұсы ұзынырақ болып бейнеленген. Бұл арада мына жәйітті бірден ескерте кеткен жөн. Ш. Ш. Уәлиханов Нарын өзенінің бастауынан Хантәңірі шыңына дейінгі жолмен жүрген жоқ. Сол себепті ғалым ол екі араның қашықтығын тап басып біле алмады. Ғалым Жетімасу асуында тұрып Орталық Тянь-Шаньның басқа тауларынан шоқтығы әлде қайда биік алып Хантәңірге көз тастады делік. Заңғар шын алақанында тұрғандай айқын көрінгендіктен, саяхатшының ол оңаша зәулім емес деп жорамалдауы ықтимал. Сондықтан Шоқан «Хан тәңірінің» ұшар басы әрі салғанда 20 мың фунттан артық емес, ал оның солтүстік беткейіндегі қар жатқан белдеуі 11530 фунт шамасында шығар деп ойлаған болуы мүмкін [1, 80 б.].

Жоғарыда айтылғандарды қорыта келіп, кейбір жаңсақтықтарына қарамастан, Орталық Азия картасы Шоқан Уәлихановтың картографиялық еңбектерінің ішіндегі өте-мөте сәтті туынды екенін батыл атап көрсетуге болады.

Ұлы қазақ ғалымының картографиялық шығармалары арасындағы «Қазақ даласының XVIII ғасырдағы картасы» ерекше бағаланады. Ол масштабы белгіленбей қауырсынмен сызылған. Картаның оң бұрышының астыңғы жағына «Уәлиханов» және «1850 жылы 27 қаңтар» деп жазылған. Карта батыстан шығысқа қарай Каспий теңізінің шығыс жағалауларынан бастап «Қытай империясының» шекараларына дейінгі және солтүстіктен оңтүстікке қарай Батыс Сібірден бастап Орта Азияның шекараларына (Әмудария мен Сырдарияның төменгі сағаларына) дейінгі осы күнгі Қазақ ССР-нің бүкіл территориясын түгел дерлік толық қамтиды [3, 28 б.].

«XIX ғасырдың ортасындағы қазақ даласының картасы» айрықша көңіл аударарлық. Парақтың сол жақ бұрышындағы жазуға қарағанда, картаны Шоқан 1856 жылғы 9 қаңтарда, яғни небары 20 жасында сызғанға ұқсайды. Картаның практикалық зор маңызы бар, өйткені оны Қазақстанның осы күнгі картасымен салыстыра отырып, кейбір географиялық объектілердің ол кезде қандай рөл атқарғанын түсінуге болады. Ш. Ш. Уәлиханов – саяхатшы, этнограф, географ, зерттеуші ғалым ретінде танымал тұлға. Жас кезінде сурет салуды ұнатқан. Өзінің жазған еңбектерінде, зерттеулерінде сурет салу арқылы өзінің суретке әуес екендігін ескертіп отыратын болған. Этнография, география, тарих ғылымдарымен қоса өз еңбектері арқылы саясатқа да ерекше үлес қосқан ғалымдардың бірі екен. Басқаша айтқанда өз заманының саяси қайраткері болған. Ал, Шоқанның саяси қайраткер екендігі әлі де

болса баршаға беймәлім. Шоқанның осы саяси саладағы қызметі терең зерттеуді қажет ететін, мақаладағы қозғайтын негізгі мәселе [2, 304 б.].

Сонымен қорыта айтсақ, Шоқан Уәлиханов қазақ қоғамына өз ебегін сіңірген саяси қоғам қайраткері болған. Әсіресе оның Ресейдегі 60-жылдардағы реформаға қатысты айтқан саяси ойлары, идеялары мен пікірлері баға жетпес құнды дүние болып табылады. Оның саяси көзқарастары әлі терең зерттеулерді қажет етеді. Бірақ бір өкініштісі, Шоқан өзінің жазған ғылыми еңбектері үшін арнайы марапаттау алмаған. Тұңғыш рет қазақ зиялылары арасынан ғылыми еңбегі үшін арнайы марапаттау алған Шоқанның замандасы Орынбор кадет корпусын бітірген офицер, этнограф көпшілікке әлі аз беймәлім Ходжа Мұхаммед-Салық Бабаджанов (1834–1893 жж.) болған екен.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Баяндин Н. Дала жұлдызы: Деректі повесть: Орта мектеп жасындағы балаларға арналған - Алматы: Жалын, 1990. - 80 б.

2 Уалиханов Ш. Алтышаһарға сапар. - Алматы: Атамұра, 2006. - 304 б.

3 «Қазақ офицерінің жарқын бейнесі», Зерде, 1998, 28-32 б.

СЛОВО О КРАЕВЕДЕ В. К. АФАНАСЬЕВЕ

БУКЕНБАЕВА А. Б.

учитель истории и права, частная школа «Тағылым», г. Атырау

Глава нашего государства Назарбаев Н. А. в своей программной статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» предложил программу «Туған жер». Президент призвал организовать серьезную краеведческую работу в сфере образования [1].

В настоящее время историками Казахстана пересматриваются сложившиеся представления об историческом прошлом своего народа. На основе достижений современной исторической науки вырабатываются новые подходы к исследованию сложных проблем и не до конца изученных вопросов. В связи с возрождением государственности и независимости Казахстана, ликвидация «белых пятен» истории стала приоритетной задачей ученых, ибо восстановление исторической памяти народа, осмысление своей судьбы является важным элементом обретения реальной независимости государства, воспитания казахстанского патриотизма.

И в связи с этим сведения, которые мы исчерпываем из трудов наших ученых краеведов, представляют особую ценность в составлении программ факультативных занятий по краеведению для учителей историков. При изучении истории своего родного края часто я опираюсь на научные труды известного краеведа Атырауской области Вячеслава Константиновича Афанасьева.

Родился Вячеслав Константинович в 1940 году в городе Гурьев. Трудовой стаж начал плотником на строящемся в Гурьеве химическом заводе. Затем работал старшим пионервожатым и занимался туризмом в средней школе № 15. Закончил Уральский педагогический институт. В данное время Афанасьев В. К. является профессором Атырауского института нефти и газа.

Любовью всей его жизни является краеведение. Туризм, музейное дело, поисковая работа, связанная с восстановлением имен солдат, пропавших без вести в годы Великой Отечественной войны и умерших от ран в госпиталях нашего города; преподавательская, клубная и публицистическая деятельность – все это сферы выражения его неутомимой личности.

Другим его увлечением является археология. Многочисленные выставки старинных артефактов и фотографий. Поиски потайных кладовых и подземных ходов. Большая часть экспонатов в областном краеведческом музее – находки Афанасьева. А музей в посёлке Сарайчик вообще вряд ли бы появился без его участия.

Российский ученый историк Трепавлов В. В. в своем труде «История Ногайской Орды» упоминает о заслугах Афанасьева в изучении истории Сарайчика [2].

В Сарайчике, Вячеслав Афанасьев впервые увидел разрушающийся обрывистый берег Урала с захоронениями людей и древними ногайскими склепами. Это и есть древнее городище Сарайчик, музей под открытым небом, который может исчезнуть, унеся с собой ценную страницу нашей земли. И он начинает организовывать экскурсии школьников, так как он в 1960 году начал работать в станции юных туристов облОНО, руководителем кружков, методистом и десять лет директором. Однажды из Сарайчика на велосипеде он привез кость мамонта (правая берцовая), которая сейчас экспонируется в зале музея АИНГ. Она была вытянута рыбаками неводом из Урала. Получив соответствующее разрешение от института истории и археологии имени Ч. Валиханова АН Казахской ССР, он начинает заниматься археологией, общаться с Алькеем Маргуланом, Кемалем Акишевым, Таисией Сениговой.

А древнее поселение ремесленников Актобе-Лаэти, под боком у Гурьева, он фактически открыл сам вместе с геологом-нефтяником Сапаром Карымсаковым тоже в начале 60-х годов.

В сборнике «Вестник Прикаспия. Археология. История. Этнология» казахстанский ученый археолог Касенов М. С. в своей статье «Средневековое городище Актобе - Лаэти» упоминает об Афанасьеве как одном из первооткрывателей городища [3].

Воистину бесценные находки, целую коллекцию археологического подъемного материала из Сарайчика и Актобе - Лаэти в 1976 году краевед сдает в областной историко-краеведческий музей. Более 300 находок, среди которых джучидские монеты – 50 штук, обработанные и прочитанные в Эрмитаже, малые и большие сосуды; парадная столовая и кухонная посуда, различные глиняные трубы, светильники и т.д. Сейчас наибольшая часть из этого экспонируется в археологическом отделе областного историко-краеведческого музея.

Только за последнее десятилетие Вячеслав Константинович опубликовал в средствах массовой информации более 200 статей, несколько сборников исторических очерков.

Книга «Археологические открытия» изданная в 1975 году в Москве, вместила в себя немало исследований Афанасьева. Одна из статей посвящена исследованию Золотоордынского города Лаэти [4].

Издание Материалы тезисов межрегиональной научно-теоретической конференции «Проблемные вопросы истории Западного Казахстана» содержит две работы Вячеслава Константиновича «Д. Г. Фадин – первый председатель Редутского сельсовета, военком Редутской крепости», «К вопросу об изучении памятников археологии северо-восточного Прикаспия».

Одним из титанических трудов краеведа является «К истории северо-восточного Прикаспия. Реестр археологических памятников области». Данная работа посвящена исследованию памятников эпохи неолита, бронзы, Золотоордынского и Ногайского периодов Северо-восточного Прикаспия. Из труда краеведа мы узнаем, что Атырауская земля была освоена человеком еще на заре неолита. На месте древних поселений сохранилось множество каменных изделий, глиняная посуда, наконечники стрел. В конце IV– начале III-го тысячелетия до. н. э. на территории Северного Прикаспия впервые появляются стада домашних животных. С развитием скотоводства резко возросли культурные и экономические контакты населения степей. В эпоху бронзы в степной зоне происходят значительные этнокультурные сдвиги, формируются единые по

культуре крупные племенные объединения, под контролем которых оказываются громадные степные районы. И, конечно же, важное место в работе занимают статьи про Сарайчик и Актобе - Лаэти [5].

Книга В. Афанасьева «Гурьев во время Великой Отечественной войны» содержит ценные материалы о нашей области в годы войны.

До этого Вячеслав Константинович долго работал над списком умерших от болезней и ран солдат в госпиталях нашего города. Список увеличился от 90 человек до 168. В результате настойчивости энтузиасту удалось добиться восстановления этого списка на стене памяти на братской могиле на городском кладбище. В 2015 году издал брошюру «Эвакогоспиталь № 2967/4469» [6].

Более двухсот статей в журналах и газетах о павших панфиловцах, расстрелянных большевиках, истории Гурьева и его знаменитых жителей, уникальных расследованиях.

А сколько статей написано про самого В. К. Афанасьева в просторах СМИ, просто не счесть. Ни одно мероприятие, проводимое В. К. Афанасьевым, не остается не отмеченным журналистами.

«Детищем» В. К. Афанасьева также является поисковый клуб «Мирас». Сведения об участниках II мировой войны пропавших без вести вот уже на протяжении нескольких лет собирает Атырауский историко-краеведческий клуб «Мирас». В 2013 году при АИНГ поисковым клубом «Мирас» было выпущено пособие «Поиск солдат, не вернувшихся с Великой Отечественной войны» по описанию практических шагов поиска погибших или пропавших без вести участников Великой Отечественной войны. Здесь пошагово описывается поиск погибших. Даны адреса всех интернет ресурсов, на которых можно найти материал по данному вопросу. Выдается это пособие бесплатно. При мне зазвонил телефон Вячеслава Афанасьева, оказалось, что звонит внучка, одного из участников Великой Отечественной войны она хотела сдать в музей фотографию деда. Таких звонков, по словам нашего героя, поступает каждый день. А значит, каждый день Вячеслав Константинович и его последователи получают слова благодарности от людей. Не это ли высшее счастье для человека?

В Атырауском институте нефти и газа был открыт Зал Боевой Славы. Особое место в зале занимает экспозиция «Они погибли за Родину», где размещены 6400 фамилий солдат, призванных на фронт Гурьевским городским военкоматом. Здесь в специально отведенном в здании новой библиотеки Зале Боевой Славы постоянно ведется работа над заявлениями детей военного

времени о поиске родственников, близких, пропавших в годы войны, пополняются их списки. Идет работа над документами военнопленных фашистских концлагерей, работа с населением по направлению «Они вернулись с победой» (собираются фотографии, организуются встречи с людьми, разыскивающимися своих родных и близких). Всем этим процессом как вы догадались, руководит наш Вячеслав Константинович.

Исследовательская деятельность Вячеслава Константиновича всегда имела практическое применение: по всей области благодаря ему установлено немало мемориальных памятников в честь героев-земляков или выдающихся личностей нашей земли. Например, в результате его публикации о событиях времен Гражданской войны на Пешном на месте гибели членов первого совдепа был установлен памятный обелиск. Позже в селе Редут совместно с участниками комсомольско-молодежного похода «Дорогами славы» - обелиск первому председателю сельсовета и военкому Редутской волости Демиду Федину. При поддержке политика И. Н. Тасмаганбетова восстановлен обелиск погибшим в годы Гражданской войны А. Егорову и К. Толстову в селе Сарайчик. Вместе с членами историко-краеведческого клуба «Мирас» при АИНГ был поставлен памятный обелиск в селе Кулагино на братской могиле чапаевцев, погибших в декабре 1919 года. Много сил приложил краевед для восстановления братских могил советских солдат умерших от ран в военных госпиталях города Гурьева.

Каждый год очень известный и уважаемый человек в нашем городе, Вячеслав Константинович проводит выставки посвященные истории Атырау. Одна из выставок Вячеслава Константиновича была посвящена истории старого Гурьева. Той самой истории, которая медленно от нас исчезает. Исчезает на глазах - потому как на карте нашего города остается все меньше частичек «Гурьевской истории». Но нам повезло, эта история все, же жива. Жива она благодаря этому человеку и его неустанному труду. В своем кабинете в институте нефти и газа он днями и ночами по крупицам собирает фотографии прошлых лет, архивные материалы, генеалогии, фольклор местного населения, чтобы эта история не канула в небытие, а досталась новым последующим поколениям, чтобы они знали, откуда они родом и кто они. На выставке можно было посмотреть не только фото того Гурьева, который помнят наше старшее поколение, но и взглянуть на интересную утварь как прошлого столетия, так и даже дореволюционного периода. А самое главное – послушать рассказы

старожилов, которые еще помнят тот, старый город. Старожил В. Горбунов, который принес немалую часть фотокарточек, в грозные сороковые рыбы было так много, что ею вместо дров топили печь:

– Бабушка вспоминала, что в ход шли сухие судак, сазан, которых было много, такая рыба в те времена не очень-то ценилась, ее «величали» черной... [7].

Каждая страна гордится знаменитыми людьми своей Родины. В области краеведения встречаются удивительные люди, которые, со школьных лет полюбив туризм и все, что связано с новыми открытиями, продолжают увлекательное путешествие старину, вовлекая в него молодежь, школьников. Именно таким является В. К. Афанасьев, наверное, человека более преданного родному краю, в Атырауской области, пожалуй, и не найти. Его знает не одно поколение школьников, студентов, которым он прививал и прививает любовь к своей земле посредством вовлечения ребят в походы, велопробеги, в деятельность поискового клуба «Мирас». Один из его воспитанников, скромный мальчик Тимур, также часто ездил с группой сверстников на раскопки Древнего Сарайчика и даже сам нашёл монетку середины XIV века. Этот мальчик стал впоследствии знаменитым кинорежиссером с мировым именем - Тимуром Бекмамбетовым. Несмотря на свою загруженность, он по-прежнему старается общаться со своим учителем, который привил ему жажду знаний и приключений.

Только за последнее десятилетие Вячеслав Константинович опубликовал в средствах массовой информации более 200 статей, несколько сборников исторических очерков. Наши дети должны знать и гордиться такими людьми своего края...

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Н. А. Назарбаев: Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания от 12 апреля 2017 года.
- 2 Трепавлов В. В. История Ногайской Орды.; М., 2001. 240- с.
- 3 Рыбаков В. А. Археологические открытия 1975 года. М.; издательство «Наука». 1976. 581 - с.
- 4 Афанасьев В. К. Эвакогоспиталь №2967/4469. Атырауский институт нефти и газа; 2015. 29-с.
- 5 Афанасьев В.К. «К истории северо-восточного Прикаспия. Реестр археологических памятников области». Атырау.; 1996 г.

6 Касенов М. С. Средневековое городище Актобе - Лаэти «Вестник Прикаспия. Археология. История. Этнология». Калмыкия. 2012. 42-45 с.

7 Шильман Н. А вы бывали в старом городе? // Прикаспийская коммуна - Атырау, 2011- 31 мая.

ҚАРТТАРЫН ҚАДІРЛЕГЕН ЕЛ АРДАҚТЫ

БУХАНОВА Д. У.
мұғалім, № 47 ЖОББМ, Семей қ.
КАЛИКАН Р.
9 сынып оқушысы, № 47 ЖОББМ, Семей қ.

*Аппақ шашың күн сайын қылаңдаған,
Зейнет емес бейнеттен арылмаған.
Тәңірімдей табынып өтем мәңгі,
Қариялар өзіңді ел сыйлаған.*

Ауыл – қазақтың алтын бесігі, түп төркіні десек қателеспеген болар едік. Аттың құлағында асыр салып ойнаған халқымыз кең байтақ, дархан даламыздың ауыл – анамыздың перзенті. Ауыл ананың аялы алақанынан талай ұлы ғалымдар, ақындар мен жазушылар, көптеген қоғам қайраткерлері түлеп ұшқан жоқ па? Кіндік қаны тамып, кірін жуған ауылына ақындар жыр жолдарын, жазушылар сөз қорларын аяды ма?

Қазақ қашанда қазыналы қартын құрметтеген. Туған елінің туын биік ұстауды мақсат тұтқан Елбасы әрқашан еңбектеген баладан, еңкейген қартына дейін ұлықтауды ұлы дәстүрге айналдырып, өскелең буынға ұлағат етіп келеді. «Қарттарын ардақтай білген елдің рухы үстем, шаңырағы биік», деп атап көрсетеді Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев. Шындығында да өсетін елдің өнегелі ұрпағы дария теңіз қариясын құрметтеп, кейуанасын сыйлауды әрқашан өмірлік қағида тұтқан. Ендеше «Үйдегі қария – жазып қойған хатпен тең», демекші қарттарын құрметтеген елдің ертеңі биік, мерейі үстем. Осындай дәстүрлі тәжірибеден тәлім алған егемен еліміз алғашқы күннен қарттарын қадірлеп, үлкенін құрметтеуді даму баспалдақтарында басымдыққа айналдырып келеді.

Ертеректе қойшыларға қоныс болғаны болмаса Қалихан төбені берітінге дейін ел жайламайтын. Салқын болса ызғарын бойына жинап, ыстық болса қуаншылықтың қаһарына ұшырап жататын. «Үшқанда

қарға қонбайтын» мидай жазық далаға бертін төмен жақтан су келді. 1996 жылы жергілікті азаматы Қалиқан Қабидолданов Бөкен өзенін бөгеп, Қалиқан төбеге дейін 12 шақырымдық канал салды. Көптен бері күңіреніп, көздің тасасында қалып қойған иен дала иесін енді тапқандай құлпырып сала берді. Қалиқан төбе деген жерінде қазір «Калмұхжом-Ахмет» шаруа қожалығы қоныс теуіп отыр.

Қараусыз қалған далаға қарасын болып, қой қоздатып, жылқы жусатып отырған осы бір шаруа қожалығының иесі Қалиқан Қабидолданов.

Шығыс Қазақстан облысы Балшынарым ауданы Дүйсебай мешіті ауылында 1937 жылы 1 ақпанда дүниеге келді. Әкесі Кемпірбайұлы Хабидолда, шешесі Жақыпжанқызы Бағжамал. 1941 жылы Хабидолданов Қалиқан 5 жасында анасы дүние салғаннан кейін әкесі екінші рет әйел алады. 1942 жылы әкесі жазғытұрым Ұлы Отан соғысына аттанады, 5 жасында Қалиқанды әкесі жеңгесіне беріп кетеді. Рахила апасымен Сәтек атасы асырап жеткізеді. 1943 жылы әкесі жараланып қайтып келеді. 1945–1947 жылдар аралығында яғни 8-9 жасында бақыршық болды, шахтадан шығарылған авалдан металл терді, 1947 жылы 10–11 жасында меншік сиыр бағуға болысты. 1963 жылы 1 желтоқсанда 16 жасында Үлгілі малшы ауылына көшіп келіп транспорт болып шөп тасып, мая салды. 1953 жылы көмекші болды, 1954 жылы мал бақты. 1955 жылы бойдақ мал алып Тарғабатайға малшы болды.

1956 жылы ауылдан 3 айлық трактордың оқуын бітірді. Комбайында, тракторда жұмыс істеді. 1960 жылы трактордың бригадир оқуын оқып бітіріп, 1961 жылы пом бригадир жұмысын атқарды. 1961 жылы қазан айында Самарда жүргізушінің оқуын бітірді. 1964 жылы партия қатарына өтті. 1961 жылы ауданда депутат, 1968 жылы Москваға ауыл шаруашылық көрмесіне барып, Обком партиясының құрамында кандидат, 1970 ж Қазақстанның 13 съезінің делегаты болды. 1985 жылы аренда құрды, Бақша салды. Арендатор болып жұмыс істеді. 1995 жылы «Жеке меншік» шаруа қожалығына шықты.

Базарлы балалық шағын осы Үлгілі малшы ауылының құмына аунап өткізіп, 16 жасынан мал бағып, еңбекке араласқан. Өмір бойы осы ауылда аянбай еңбектенген ақсақалдың өткен күнге өкпесі жоқ. Кеңшардың тракторын айдап, атақты механизатор болды. Еткен еңбегінің жемісін де көрді. 1966 жылы егін бітік шығып, жоғарғы атақ «Ленин» орденін иеленген, бүгінгі күні үлгілі малшылықтар аңыз қылып айтады.

1992 жылы зейнеткерлікке шыққан қария ауылдастарының басын қосып жеке шаруашылықтың жұмысын дөңгелетті. Ал 1996 жылы еңбекпен тәрбиеленген балаларымен бірге жеке кәсіп бастауға бел буып, Қалиқан ақсақал «Қалмұхжом-Ахмет» шаруа кожалығының жұмысын қолға алады. Алдымен «Қалиқан» төбеге канал тартып, қарбыз егумен айналысты.

Өмір бойы кеншарда жұмыс істегенін, осы жерге су әкеліп, «Иен даланы игерсем» деп арман еткен. Су- өмірдің нәрі, су болған жерде байлық та, жақсылық та қатар жүреді. Адам баласы айналысатын жұмыстың саласы көп. Соның ішінен өз қолыңнан келетінін таңдай білген жөн. Қазіргі уақытта шаруашылықта 36 адам жұмыс істейді. Шаруашылықта барлығы 2058 гектар аумақта жер бар. Оған күнбағыс, бидай арпа, сұлы, жүгері және қарбыз егеді. 2008 жылдан бері қазақтың қызыл қасқа тұқымды мал шаруашылығымен айналысатын асыл тұқымды шаруашылық статусына ие болды. Бүгінгі уақытта шаруашылықта 750 бас іріқара мал, 1950 бас қой, 280 бас жылқы асырап отыр. 22 бірлік техника жұмыс істейді. Оны да жыл сайын жаңартып, жұмысты жеңілдетуге арналған заманауи технологияларды қолдануға тырысады. Биылғы жылы Ресейден су жаңа 2 «Енисей» комбайн сатып алды.

Шаруақожалығының малшылары мен жұмысшыларына арнап осы жерден үй тұрғызды. Жанында жаз мезгілінде отыратын сарайы бар. Қыстың қытымыр күндерінде мал қамайтын ескілеу баздың жанынан шатырланған баз бой көтерді. Ауыз судан тапшылық жоқ. Үй жанында құдық, бір ұнғыма құдығы бар, жарық жан – жақтағылармен байланысатын телефон бар. Токсана уыздың тобықтай түйіні жапан даладағы жалғыз үйдің жағдайы жаман емес.

Қазіргі уақытта шаруашылыққа жұмысшы қолы жетпей. Жыл өткен сайын кеңейтіп, ауқымды арттырғысы келеді, бірақ жұмыс істейтін мамандарды табу қиынның қиыны. Жастар болса еңбек етуден қашады. Қазіргі заманда еңбек етем деген адамға барлық жағдай бар. Жеңілдің асты, ауырдың үстімен жүргісі келіп, мол ақшаның астында қаламыз деп қалаға аттанған жастардың барлығы бірдей жайлы өмір сүріп жатыр деп айта алмайсың. Тапқанын тұратын пәтеріне төлеп, ас-суын қарызға алып күнелтіп жүретіндерді көргенде, жатар орны тегін, ішер асы үзілмейтін ауылды аңсап кететіні рас. Орайын тапсаң ауылда отырып та қаладағыдан да артық өмір сүруге болады. Тек ерінбей еңбек ету керек.

Елімізде соңғы жылдары ауылшаруашылығын дамыту мақсатында ауылдық жерлердегі кәсіпкерлерге көп көңіл бөлініп,

қолдау көрсетіліп жатқаны қуантады, соның нәтижесінде кәсіпкерлер аналық малға субсидия алып, арзан бағамен жанар, жағармайларын жинап, біраз бойларын тіктеп қалды.

Иен даланы иітіп, икем даланы келтірген қария сүйіктісімен айналысып, балалары мен немерелерінің ортасында бақытты күн кешуде. Бар өмірін еңбек етуге арнаған ардақты ақсақалдың өнегелі ғұмыры талайларға үлгі болары сөзсіз. Еліміздің еңсесін көтеріп тұрған осындай қарттарымыз ғой Даламыздың киесі де осында қадірлі қариялар арқылы бүкіл халыққа дарып жатқан сияқты көрінеді.

Ауылым – алтын бесігім
Жүрегім, жырым сенікі,
Кеңесті далам, кең далам.
Тудым, өстім, есейдім,

Ең далам – анам, мен – балаң – деп ақын жырлағандай, менің ең далам, тұғырым – Қазақ елі. Туған өлкемнің тұнып тұрған әсем көрінісі бойыма еріксіз мақтаныш сезімін құяды. Тау етегіндегі қуыстарды қуалай өскен бұталы орманы, тау суын сарқырата кең далаға алып қашқан өзендері, дән теңізіне шалынған жазық даласы, төрт түлік малға төсін ашқан құтты жайлау қырлары, көк жасыл желекке бөленген ауыл үйлері бойыңа еріксіз күш, қайрат, еліме деген махббат сезіміне бөлейді.

Туған жерім – алтын бесігім деп туған елді көркейтуде аянбай тер төккен еліміздің перзенттерінің еңбегіне сүйеніп, өзің де солардың қатарында болғың келеді.

Халқымның ерлігі – еңбекте, арманы - әнінде, қуанышы – күйінде, бақыты – бауырмалдығында, жасампаздығы – жарқын істерінде деп түсінемін.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 <https://egemen.kz/article/karttaryn-kadirlegen-el-ardakty>
- 2 Мақал-мәтелдер жинағы

ТЕМА ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ПИСАТЕЛЕЙ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА

ГАБДУЛЛИНА А. А., БЕКПОЛОВА Г. А.

руководители, учителя русского языка и литературы, СОШЛ № 22, г. Семей

АРҒЫН М., АХМЕТЖАНОВА А.

ученики 10 класса, СОШЛ № 22, г. Семей

Много лет отделяют нас от Великой Отечественной войны (1941-1945). Но время не снижает интереса к этой теме, обращая внимание сегодняшнего поколения к далёким фронтовым годам, к истокам подвига и мужества советского солдата - героя, освободителя. Но в настоящее время всё чаще появляются попытки пересмотреть итоги Второй мировой войны, которые используются для манипуляции массовым сознанием. Правильная трактовка и оценка исторических событий имеет огромное значение для воспитания подрастающих поколений.

Тема Великой Отечественной войны стала на долгие годы одной из главных тем литературы XX века. Да, слово писателя на войне и о войне трудно переоценить: меткое, разящее, возвышающее слово, стихотворение, песня, яркий героический образ бойца или командира - они вдохновляли воинов на подвиги, вели к победе. Эти слова и сегодня полны патриотического звучания, они утверждают красоту и величие наших моральных ценностей. Вот почему мы вновь и вновь возвращаемся к произведениям, составившим золотой фонд литературы о Великой Отечественной войне. Произведения писателей, пришедших в литературу прямо с полей сражений, имеют большое воспитательное значение. Многие герои этих книг могут служить примером мужества, бесстрашия, проявленных при выполнении своего долга перед Отечеством. Чем больше проходит времени, тем суровее, правдивее, беспощаднее литература наша видит минувшую войну, ее кровь, боль, грязь, голод и жестокость.

В годы войны 123 казахстанских поэтов и писателей находились на фронте, командовали партизанскими отрядами в тылу врага, зорко охраняли границы страны, участвовали в освобождении европейских столиц от фашизма. Все они награждены орденами и медалями. 26 поэтов и писателей Казахстана погибли на полях сражений.

Огромную популярность приобрели стихотворения Жамбыла Жабаяева («Ленинградцы, дети мои!»), А. Тажибаева, «Ленинград» Ж. Шашкина, К. Аманжолова («Легенда о смерти поэта»),

А. Сарсенбаева. Многие писатели и поэты с оружием в руках участвовали в боевых действиях: Бауыржан Момышулы, Касым Кайсенов и другие. Многие из них, как Абдулла Жумагалиев, Баубек Булкышев, Владимир Чугунов пали смертью храбрых.

Хотим рассказать о писателях и поэтах, которые мало знакомы широкому кругу читателей. Их произведения не вошли в школьную литературу. Одним из них является Кемель Токаев.

«Кто говорит, что на войне не страшно, тот ничего не знает о войне». Эти строки как никакие другие передают отношение к войне Кемеля Токаева.

Свои воспоминания о войне он позже подробно опишет в книге «Солдат ушел на войну», где расскажет о своих переживаниях, о первой встрече с противником, о потерях на фронте и огромном желании каждого солдата вернуться домой с победой. Это беспристрастный и честный рассказ солдата о том, что ему пришлось пережить на войне, рассказ горький, потому что война не бывает без потерь, светлый, потому что в любых обстоятельствах к тебе на помощь приходит настоящая мужская дружба.

Война на то и война, что она все расставляла по своим местам. Для Кемеля Токаева она стала настоящей жестокой школой жизни, наложила неизгладимый отпечаток на его судьбу. Она помогла ему понять, что такое добро, что такое зло, понять ценность и неповторимость человеческой жизни.

В боях закалялся его характер, дух. Его сын, видный государственный деятель, Касым-Жомарт Токаев позже напишет: «По стечению суровых обстоятельств война стала его первым жизненным университетом, где он получил уроки мужества и основные навыки общения на русском языке. Спустя много лет он с удовольствием вспоминал об этом, говоря, что русским языком он овладел не за школьной партой, а в боевых условиях».

Может поэтому, как и миллионы его сверстников, он не очень любил говорить о войне, отличался молчаливостью, а порой и замкнутостью. Таким он вышел из войны – молодым, поседевшим... Как пишет Касым-Жомарт Токаев: «Он стал мужественным и стойким, но не жестокосердным человеком, мужественным, но не циничным».

Повести Кемеля Токаева с большим интересом и тепло встречали читатели. Такие как «Особое поручение», «Таинственный след», «Убийство перед закатом», «Ночной выстрел» и другие книги. Герои его – простые люди. Это и партизаны, героически сражающиеся в тылу врага, и отважные работники милиции, органов

госбезопасности, которые благодаря своему уму, таланту, выдержке и спокойствию раскрывают сложные преступления.

Морис Давидович Симашко (настоящая фамилия Шамис). Книга казахстанского писателя Мориса Семашко «Гу-га» приоткрывает завесу над одним порождением сталинского режима - батальонами штрафников времен Великой Отечественной войны, месяц службы в которых приравнялся к десяти годам тюрьмы. «Гу-га» - книга о тех, кто, проливая свою кровь, ежедневно рискуя собственной жизнью, расплачивался за ошибки штабных. Человек, талант которого - «милостью Божьей». Он жил историей, а история жила в нем.

Касым Кайсенов – автор многочисленных произведений, в которых правдиво описывал самые трудные периоды Великой Отечественной войны, беззаветный героизм простых солдат. Его первая книга «Молодой партизан» увидела свет в 1954 году. После этого были опубликованы книги «ИлькоВитряк», «Партизаны Переяславля», «В пасти у смерти», «Мальчик в тылу врага», «На Днепре», «В тылу врага», «Партизанские тропы» и многочисленные рассказы, очерки, сборники повестей. Многие произведения автора были переведены на русский, украинский и другие языки.

Не остались в стороне от темы войны писатели и поэты Восточного Казахстана: Михаил Чистяков, Анатолий Иванов, Александр Егоров, Семен Анисимов, и другие. Нам, землякам этих героев, стыдно не знать их имена и творчество.

Михаил Иванович Чистяков

Тематика военной лирики М. И. Чистякова богата и разнообразна. Можно выделить следующие направления:

- тема памяти;
- женщина на войне;
- тема войны и мира;
- патриотическая лирика

Важное место в творчестве поэта занимает тема памяти. Он не может забыть тех, кто уже никогда не вернется с поля боя, тех которые безвинно погибли от рук оккупантов. Война оставила глубокий отпечаток в памяти у всех, кто был на войне, участвовал в сражениях, был свидетелем бесчеловечности, жесткости войны. Не обошло стороной это чувство и М. Чистякова:

Оружие сдано, погоны сняты,
Но сердце не уволено в запас.

С горечью узнает поэт о том, что Советский Союз, рубежи которого он защищал со своими товарищами, развалился. «Родина в душе моей одна!» - восклицает он в одноименном стихотворении:

Знал одну я Родину в бою.
За нее я шел на смерть без страха...
Мне делёжка наций не нужна.
Родина в душе моей – одна!

Поэту не стыдно за своё поколение, отстоявшее свободу и независимость Родины в борьбе с врагом, а потом участвовавшее в восстановлении разрушенного войной хозяйства:

Друзья!
Припоминаем те года,
Когда страну мы поднимали,
Заводы старые латали,
Варили сталь, поля пахали,
Преображали города.
Мы шли в жестокие сражения
И гибли в лучшие года,
Чтобы грядущим поколениям
Война не снилась никогда.

В этом стихотворении – «Ветеранам войны и труда» - автор создает обобщенный образ своего поколения, горячего любящего свою Родину. Он хочет, чтобы современная молодежь брала пример со своих отцов и дедов, также глубоко и преданно служила Отечеству. Стихи М. И. Чистякова учат читателей быть патриотами – в бою и в труде [3, с. 11].

Александр Иванович Егоров.

В повести А. И. Егорова «Отдельный штурмовой», рассказывающей о Великой Отечественной войне, события происходят в мае – июне 1944 года. Отдельный штурмовой батальон находился на передней позиции 1-го Прибалтийского фронта, где оказывается и главный герой повести Алексей Желнов

На фронте все в мире воспринимается по-особому, «через новые рефлексy, обретенные в грохоте огня, в скрежете металла». И еще долго солдату, прошедшему через ад войны, будет многое видеть и слышать совершенно аномально. «Даже обычный рев коровы может показаться протяжным звуком выстрела реактивного миномета. Даже одинокое дерево в ночи почудится вдруг застывшим взрывом тяжелого снаряда...»

Финальные строчки повести – это гимн жизни и Человеку. О простых солдатах он пишет: «Отдохнули, побалагурили, посмеялись солдаты и снова, сдвинув брови, зашагали вперед – навстречу смерти и Победе. Да, навстречу горю, крови и ... смерти. Война – не праздник, не торжество Разума и Добра. Это Горе и Зло. И противно было духу нашего солдата это мерзкое военное дело. Может, оттого еще и шутействовал он на привалах и коротких роздыхах между боев, чтобы приглушить в себе боль увиденного и совершенного на войне... А страх? Был ли страх? Да, был... Что уж там! ... Сперва он потрясал как ужас. Как первого боя. И как боязнь за себя. А потом? Потом был только страх. Он всегда шагал с солдатом рядом. И он был какой-то странный этот страх. Это была скорее неизбывная боль. Боль за всех. И за себя. И вообще за Человека» [5, с. 14].

Александр Иванович Егоров, кроме прозы, пишет и стихи о войне. Вообще, писать стихи он начал на 73-ем году жизни, что очень удивительно! В сборнике «Красота», вышедшем в городе Усть – Каменогорск в 2010 году, глава, где помещены стихи о войне, называется «Они к победе шли и шли...». Автор не описывает в стихотворениях отдельные бои или крупные военные операции, для него важен дух, который привел к победе

И тот же дух единой воли
Пылал в бою и у солдат,
С одной на всех смертельной долей
Летевших в ураганный ад.
В пожарах черных и багровых
Они к победе шли и шли.
Святой огонь сердец кремневых
В Берлин, как знамя, принесли.

По мнению автора, «в той войне иная сила судьбу решала масс людских». Это и есть сила духа советских солдат.

Семён Михайлович Анисимов

«На фронте - вспоминал С. Анисимов, - мой автомат обрел свое поэтическое слово Вот как было написано одно из лучших стихотворений «Сединка». Став секретарем редакции Газеты «В бой за Родину» я продолжал писать стихи. В апреле 1945 года мы планировали очередной номер, и мой редактор майор Ф.Нерерва сказал: «Напиши стихотворение». «О чем?» - спросил я. «Это твое дело о чем. О войне, о солдатах...». Я посмотрел на него. Впервые за два года посмотрел как-то по-новому. Седина на висках! А ведь ему нет и сорока! Потом посмотрел на старого наборщика

М. Ковалькова... и у него сединка. И в тот же вечер я написал «Сединку».

Нет, не с грусти, друзья, не с тоски
Пролилась седина на виски:
Это выцвел я в битве, в огне,
Это смерть прикасалась ко мне.....

Все стихи поэта проникнуты любовью к родному краю, к человеку труда, к миру. В них звучит не громкий глас трибуна, а скорее всего умиротворенная песня, благословляющая красоту природы и человека, прославляющая все то новое и доброе, что видит его глаз в окружающей жизни.

Судьба сделала его поколение героями великой трагедии, но не оставила права на легкое, беззаботное счастье. Самым ярким и простым одновременно является его стихотворение «Солдатская дума.»

Давай, товарищ, посидим
И помолчим вдвоем...
Сверкают искорки седин
На ежике твоём.
Заклечение.

Много блестящих страниц в историю мирового искусства вписали мастера слова, известные нам со страниц школьных учебников и создавшие неповторимую художественную летопись Великой Отечественной войны. Но немало среди них и малоизвестные.

И мы гордимся, что в этом ряду находятся и произведения поэтов и писателей Казахстана: Бауыржана Момышулы, Касыма Кайсенова, М. Симашко, К. Токаева, А. Иванова, М. Чистякова, А. Егорова, С. Анисимова и др. Они сумели показать вторую мировую войну во всех ее токах, под высочайшим напряжением, пронизывающим весь народ, ее «фантастическую разветвленность и многоветвистость», показать, что в свою обжигающую атмосферу она втягивает всю страну, до последнего человека.

А закончить эту статью хотелось бы стихотворением Р. Рождественского «Послевоенная песня». Это обращение к нам, не знавшим войны, чтобы война не повторилась мы должны помнить какую ценой нам досталась Победа и мирная жизнь:

Задохнулись канонады,
В мире тишина,
На большой земле однажды
Кончилась война.
Будем жить, встречать рассветы,

Верить и любить.
Только не забыть бы это,
Не забыть бы это,
Лишь бы не забыть!

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Чистяков М. Полное собрание сочинений. - Усть-Каменогорск: Рудный Алтай, Т.1. - Стихотворения и поэмы 1932-1984. – 2004. – 325 с.
- 2 Литература Восточного Казахстана. Ч.2. Усть-Каменогорск 2005г. - 248 с.
- 3 Тарлыкова О. Михаил Чистяков: «Мне все давалось очень трудно: любовь, поэзия, война...» - 2006 г. - 250 с.
- 4 Симашко М. Д «Гу-га...» - 2009 г – 125 с.
- 5 Анисимов С. Поля войны: стихи / С Анисимов. // Простор. - 2005. №5. – 85-87 с.
- 6 Анисимов, С Солдатская дума / стихотворение // Простор. - 2015. № 5 – 127 с.
- 7 Кайсенов, К «Пишу о том, что испытал и пережил» // Казахстанская правда. - 1995 – 147 с.

МОЙ ЗЕМЛЯК – СТАНИСЛАВ КУРЖЕЙ

ГУПАЛО М.

ученик 6 «Б» класса, Специализированная школа-лицей № 1
для одаренных детей, г. Экибастуз

Я родилась и живу в Экибастузе. Это- моя малая родина. Здесь же родились мои родители и даже мои бабушки. Я люблю свой город и горжусь им. Всем известно, что в нашем городе расположены самый крупный разрез «Богатырь» и самая высокая в мире труба ГРЭС-2. Однако, славу странам и городам приносят не заводы и шахты, а люди, которые своим трудом создают и прославляют государство.

Когда к нам приезжают гости из других городов, мы стремимся показать им наши достопримечательности. Оказывается, их не так и много. И одно из красивейших зданий нашего города - детская музыкальная школа, в которой я занимаюсь. Все ученики нашей «музыкалки» знают, что построена она была по распоряжению Президента Республики Казахстан Н. А. Назарбаева, к которому с инициативой обратился Куржей С. П., о чем сообщает мемориальная

доска у входа в концертный зал. Что же это был за человек, который мог обратиться к Президенту с такой просьбой?

Этот вопрос заинтересовал меня и я решила узнать о нем подробнее. Так появилась идея проекта на тему: «**Мой земляк - Станислав Куржей**». Целью стало желание доказать, что сохранение памяти о выдающихся земляках способствует формированию патриотизма. Я уверена, что мои сверстники должны знать выдающихся земляков. Поэтому считаю свою идею достаточно актуальной и надеюсь, что мои предложения будут услышаны и поддержаны.

На различных сайтах в интернете была изучена биография Куржея С. П. В Экибастузе его называли «угольным генералом». Но путь к такому чину был долгим и трудным. Станислав Куржей родился в с. Шаравечка Хмельницкой области в Украине 31 мая 1924 года. Через 12 лет семью поляка Куржея и еще десятки семей выгнали из родного дома, загнали в вагоны для скота и повезли неведомо куда. Так семья Куржей оказалась в Казахстане. Это были репрессии. Когда Советским Союзом руководил Сталин, такие события случались с разными народами. В 1937 году отца вновь арестовали, больше Станислав его не видел. Лишь в 50-ые годы семья Куржей узнала, что отец был осужден на десять лет, срок отбывал в Карлаге и за год до освобождения скончался. Оправдан посмертно [1].

В годы войны Станислав Куржей подал заявление в военкомат, чтобы добровольно уйти на фронт. Но спустя год его отправили в Караганду, где он около трех лет работал на шахте № 18-бис. Он хорошо знал, как нелегок труд шахтера под землей. Угольные разрезы и шахты остро нуждались в специалистах. На шахтах был объявлен набор на курсы машинистов экскаваторов с учёбой в Челябинске и Свердловске. В числе добровольцев был и Станислав Куржей. В трест «Карагандауглеразрез» он вернулся машинистом экскаватора. Продолжил учебу в Карагандинском горном техникуме, по окончании которого его назначили начальником участка угольного разреза. Стремился совершенствовать свои знания и в 1957 году закончил высшие инженерные курсы при Томском политехническом институте. В это время трест «Карагандауглеразрез» уже перебазировался в Экибастуз и получил новое название - трест «Иртышуголь». Так Станислав Павлович оказался в Экибастузе. Молодой горный инженер сразу был назначен заместителем главного инженера вскрышного разреза «Северный», а спустя несколько лет - главным инженером разреза № 1, и ещё через пять лет - начальником этого разреза, который

получил название «Центральный». Пройдет всего четыре года и Станислава Павловича Куржея назначат директором этого крупнейшего в мире угольного разреза.

В 1976 году Станислав Павлович Куржей был назначен генеральным директором производственного объединения «Экибастузуголь», которое по объему добычи вышло на первое место в СССР. В 1977 году принято решение «О создании Экибастузского топливно-энергетического комплекса». Каждый год продолжался ввод новых очередей разреза «Богатырь», велась реконструкция действующих разрезов, внедрялись мощные роторные экскаваторы, на глазах рос и хорошел город Экибастуз.

В 1988 году Станислав Павлович Куржей ушел на заслуженный отдых, но продолжал активно участвовать в общественных делах. Свое мнение по вопросам развития Экибастузского бассейна Станислав Павлович Куржей высказывал Президенту Республики Казахстан Нурсултану Абишевичу Назарбаеву, бывшему Премьер-Министру - Даниалу Ахметову, когда они приезжали в Экибастуз. Мнение заслуженного ветерана труда и для них являлось весомым.

Находясь на заслуженном отдыхе Станислав Павлович вел большую общественную работу, оставался неравнодушным к проблемам города. И одна из самых значимых его инициатив-обращение к Президенту РК Назарбаеву Н. А. с просьбой о строительстве детской музыкальной школы, которая и была открыта в 2012 году [2].

В 2014 году общественность Экибастуза отметила 90 – ление Героя Социалистического Труда, лауреата Государственной премии СССР, заслуженного шахтера КазССР, кавалера двух орденов Ленина, Трудового Красного Знамени, Почетного гражданина города Экибастуза, полного кавалера знака «Шахтерская слава» Станислава Павловича Куржея, внесшего большой вклад в развитие Экибастузского угольного бассейна и города Экибастуза. Станислав Павлович Куржей родился на Украине, но душа и сердце его неразрывно были связаны с Экибастузом, который стал его судьбой. Спустя несколько дней после торжеств он трагически погиб.

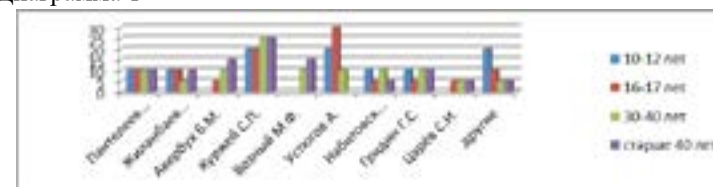
Работая над данной темой, было проведено анкетирование, в результате которого я хотела выявить самого известного экибастузца и самое значимое здание в городе, являющееся достопримечательностью. В анкетировании приняли участие ученики нашей школы (3б, 5б класс- 50 учеников; 10а, 10б, 11а классы- 50 учеников) и их родители (возраст 30-40 лет- 50 человек,

старше 40 лет- 50 человек). В анкете я просила указать фамилии 3 выдающихся экибастузца и 3 значимых здания в городе.

Таблица 1

объект	10-12 лет	16-17 лет	30-40 лет	старше 40 лет
Пантелеев С.П.	10	10	10	10
Жиланбаев М.Т.	10	10	5	10
Авербух Б.М.	-	5	10	15
Куржей С.П.	20	20	25	25
Возный М.Ф.	-	-	10	15
Устюгов А.	20	30	10	-
Набитовский В.Д.	10	5	10	5
Гридин Г.С.	10	5	10	10
Царёв С.И.	-	5	5	5
другие	20	10	5	5

Диаграмма 1

При анализе анкет получен следующий результат (в %):

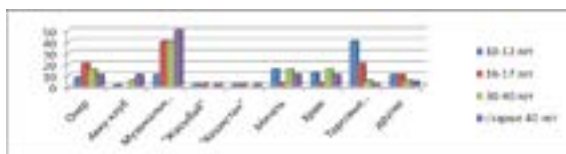
- Ученики считают наиболее известными экибастузцами А. Устюгова, М. Жиланбаева, С. Пантелеева;
- Взрослые считают наиболее известными Б. Авербуха, М. Возного, Г. Гридина, С. Пантелеева;
- Все опрошиваемые известным экибастузцем называют Куржея С. П.

Такие результаты позволяют сделать вывод, что младшее поколение лучше знает людей молодых, ныне живущих. Но хуже знают тех, кто прославлял наш город в прошлом. А взрослые, наоборот, хуже знают молодых, но помнят тех, кто стоял у его истоков.

Таблица 2

Объект	10-12 лет	16-17 лет	30-40 лет	старше 40 лет
Онер	8	20	15	10
Акку-клуб	1		5	10
Музыкальная школа	10	40	40	50
«Жасыбай»	2	2		2
«Казахстан»	2	2		2
Мечеть	15	3	15	10
Храм	12	3	15	10
Торговые центры	40	20	5	2
другие	10	10	5	4

Диаграмма 2

При анализе второго вопроса было выявлено, что:

- главными достопримечательностями города ученики считают торговые центры, причем ученики 3–5-х классов еще называют мечеть и храм, а старшеклассники – Онер;
- взрослые наиболее значимыми считают религиозные учреждения: мечеть и храм, а также -Онер;
- все опрашиваемые, независимо от возраста называют одной из достопримечательностей города – Детскую музыкальную школу.

Таким образом, в результате анализа анкетирования сделан вывод, что одной из достопримечательностей города является Детская музыкальная школа, построенная по инициативе С.П.Куржея- наиболее известного экибастузца.

Каждый человек должен знать историю своей малой родины, гордится достижениями своих земляков и по мере своих сил прославлять свой город, что является незыблемой основой формирования патриотизма. Один из важнейших способов – сохранение памяти о выдающихся земляках. При работе над проектом, я убедилась, что С. П. Куржей действительно выдающаяся личность в нашем городе и надо, чтобы это знали и помнили как можно больше наших жителей. Как это сделать? Хочу предложить несколько способов:

1 В городе обязательно должна быть улица С. П. Куржея. В настоящее время ведется большая работа по переименованию улиц. Тем более, что в нашем городе много улиц безликих, например: Северные и Южные проезды, Восточная, Степная и т.д. Такие названия ни о чем не говорят;

2 Поскольку в строительство детской музыкальной школы Станислав Павлович внес весомый вклад необходимо, чтобы ученики об этом помнили, а для этого можно в фойе сделать экспозицию о нем;

3 Обычно в конце мая в детской музыкальной школе проводят отчетные концерты за год. Было бы актуальным посвящать их памяти С. П. Куржея, тем более, что он родился 31 мая. Для награждения участников- разработать эскиз дипломов с его портретом.

Имя Героя Социалистического Труда, лауреата Государственной премии СССР, Станислава Павловича Куржея в Экибастузе широко известно. Этого седовласого человека еще недавно можно было увидеть на различных городских общественных мероприятиях. Он, Почетный гражданин города Экибастуз, продолжал активно участвовать в его жизни, находясь на заслуженном отдыхе. Судьба накрепко связала его с землей Экибастузской.

Я горжусь тем, что могу назвать своим земляком такого выдающегося человека, как Станислав Павлович Куржей.

Рисунок 1

ЛИТЕРАТУРА

ЭЛЕКТРОННЫЙ РЕСУРС:

1 <https://ru.wikipedia.org/wiki/> (дата обращения- 15.01.2019)

2 <http://novikovv.ru/ekibastuzsi-geroi-sotsialisticheskogo-truda/kurzhey-stanislav-pavlovich> (дата обращения-17.01.2019)

ДӘУІРДІҢ ДАРА ҰСТАЗЫ

ДАЛБИНА Ж. К., АКИМЖАНОВА Г. Б.
қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімдері, № 47 ЖОББМ, Семей қ.

- ЗЕЙНОЛЛА Д. С.
9 «А» сынып оқушысы, № 47 ЖОББМ, Семей қ.
СЫДЫҚОВА А. А.
9 «Ә» сынып оқушысы, № 47 ЖОББМ, Семей қ.

*«Егер еліміздегі әрбір ұстаз Қанипадай оқытса,
қазақ тілінің болашағына күмән келтіруге болмас.»*

3. Ахметов

Бүгінгі күнде жас ұрпақтың санасында туған халқына деген құрмет пен мақтанш сезімін ұялатып, ұлттық рухты сіңіру, сондай-ақ ана тілі мен әдебиетін, тарихы мен өнерін қастерлеп, әдеби мұрасын аялап, ардақтай білуге тәрбиелеу-басты міндеттердің бірі. Елбасымыздың «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» мақаласында жастардың үлгі алуына, заманауи Қазақстанның келбетін танытуға мүмкіндік беретін «100 жаңа есім» жобасы ұсынылған. Бұл жоба жайында Елбасы «Жастар өмірге шынайы көзбен қарап, өз тағдырларына өздері иелік ете алатын азаматтар болуы үшін оларға үлгі ұсынуымыз керек» деп ескерткен болатын. «Жаңа есім» жобасы өзінің батыры мен ақынын көрсеткісі келетін қалың жұртшылық тарапынан кең қолдау тауып, республикалық маңыздағы үздік тұлғалармен қатар, әрбір облыстың, әрбір ауданның, тіпті әрбір мектептің, ұжымның үздік жүз тұлғасын тізімдеп шығу бастамасы жиі көтерілуде [4, 1 б.].

Осы мақсатта бізде жерлесіміз, Тарбағатай ауданының тумасы, ұлы ұстаздар көшін жалғастырушы атақты орыс ғалымдарымен тең түсіп, үзентілес болған, қазақ әдебиетінде өзіндік үні бар ұлағатты ұстаз Қанипа Бітібаева апамыздың өмірі жолы мен шығармашылығымен таныстыруды санадық. Ұстаздың өмір жолы, жаңашыл, тың ізденістері, оның рухани әлемі әсіресе, жас ұрпаққа, мұғалім мамандығын қалап жүрген талапкер жастарға үлгі боларлықтай. Қанипа апамыздың жасампаз жаңашылдығы да таңғалдырады. Функционалдық сауаттылыққа баулитын жаттығу жұмыстарын жүргізу барысында төмендегідей нәтижелерге қол жеткізді: функционалдық сауаттылықтары артты; сөздік қорлары молайды; жазба жұмыстарына, көркем жазуға төселді; алған білімді тәжірибеде қолдана білу машықтары артты. Осынау есімі аңыз боп

тараған Қанипа Омарғалиқызының ұстаздық еңбек жолын, адами ізгілікке тұнып тұрған қасиетті істерін бүгінгі жас ұрпақ біліп, сол игі істерден үлгі алып өсулері керек десек артық емес. Сондықтан да тағылым көзіне айналып отырған ұстаздың рухани мұраларын болашаққа да жеткізетін өзіміз екенін ұмытпайық. «Ұстаз мұрасы, даналығы – тәрбиенің көзі», - десек, сол тәрбие көзінен тағылым алуға ұмтылдыру – біздің парызымыз. Ұлы ұстаздар көшін жалғастырушы Қанипа Бітібаева - қазақ әдебиетінде өзіндік үні бар ұлағатты ұстаз. Ең алдымен ол өзі өсіп өнген қазақ жұртының халықтық мұрасын терең меңгеріп, асылын бойына жинақтап бала жүрегіне ізгілік пен білімнің нәрін септі, мұраларын шәкірттерінің санасына ұялатты. Сондықтан да рухани жетілу жолындағы алған өзге әсер ықпалдарының ізгі үрдісін халқының қажетіне жарата алған [2, 10 б.].

Бітібаева Қанипаөз өмірі жайлы «Мен өзі негізінен Тарбағатай өлкесінің перзентімін ғой. Бала күннен-ақ әкем де, анам да «Сен мұғалім боласың, артындағы бауырларыңды өсіріп жеткізесің» деп айтып отыратын. Бұл мамандыққа мен аяқ астынан келе қалған жоқпын. Мұғалім мамандығына жан-тәнімменен, балалық романтикалық сезімімменен мақсатты түрде келдім. Оның үстіне өскен ортамның өзі әдебиетке жақын болды. Әкем Омарғали Бітібаев ақын еді. Ол кісі «Арқалық батыр», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Мұңлық – Зарлық» секілді эпостық жырларды жатқа білетін жыршы да еді. 1952 жылы бірінші сыныпқа бардым. Сенсеңіз, біз үш-ақ айдың ішінде тез хат танып кеттік. Қазір ол кездегі мұғалімдер қандай методикамен сабақ берді екен деп таңдай қағамын. Мен өзі атақты мұғалімдерден білім алдым. Солардың бірі – Сұлтанмахмұт Торайғыровтың шәкірті Шомбин Смағзам деген мұғалім еді. Бізге ренжігенде: «Сендер мені кім деп ойлайсындар, мен Сұлтанмахмұттың шәкіртімін» дейтін еді. Әрине, біз ол кезде баламыз. Сұлтанмахмұттың кім екенін білмейміз. Ұстазымыздың «Сұлтанмахмұттың шәкіртімін» деген сөзі «бастықтың шәкіртімін» дегендей әсер қалдыратын. Сонда мен Торайғыровтың шәкіртінің шәкірті болып тұрмын ғой» деп өзінің Сұлтанмахмұттай ұлы адамның шәкіртінің шәкірті болғанына мақтан тұтқан... Жарты ғасырға жуық ұстаздықтың жалауын жоғары ұстаған Қанипа Омарғалиқызы бүгінгі таңда авторлық эмпирикалық – ілімдік оқыту жүйесі қалыптасып, дамыған, педагогика ғылымының зерттеу объектісіне айналған тұлға. Ш. А. Амонашвилидің дәстүрлі оқытуды оқушылардың ынтамен, саналы түрде білім алатын

ортасына айналдыру, Ю. К. Бабанскийдің оқу – тәрбие үдерісін оқушылардың мүмкіндіктеріне сай жүргізу арқылы нәтижеге бағыттау сынды әдістерін педагогика ғылымы толық мойындаса, Қ. О. Бітібаеваның оқушыларға ой салу, ойланту, ойландыру қағидасы өміршен өзектілігімен таңғалдырады. Жасампаз жаңашылдығымен таңғалдырады. бүгін барлығымызды өмірі мен ерен еңбегінің өнегелі өрнегімен тәнті еткен Қанипа Омарғалиқызы Бітібаеваның ұстаздық тұлғасынан өткен ғасырдың 50–70 жылдары көрініс тапқан, уақыт өте келе телегей теңізге, асқаралы арманға, парасатты пайымға айналған [3, 20 б.].

«Қазақ тілі мен әдебиетін оқытудың тиімді жолдары» атты тақырыппен тәжірибесі арнайы бет плакат арқылы шығарылып, республика ұстаздарына таратылды. «Әуезов шығармашылығын оқытудың өзекті мәселелері» атты тәжірибесі сараланды. Осы уақыттардан бастап Қанипа Омарғалиқызының Мұхтар Әуезов шығармаларын, Абай ілімін оқытудағы өзіндік жолы, шығармашылығы қалыптаса бастады.

Көлемді де құнды, еліміз бойынша барша оқу орындарындағы қазақтілі мен әдебиеті пәні мамандары арасында қолданылып келе жатқан 15 монографиялық еңбек туды. «Әдебиетті оқытудың тиімді жолдары», «М. Әуезов шығармашылығын оқыту», «Абай шығармашылығын мектепте оқыту», «Абай және Әуезов үндестігін оқыту», «Абайды таныту», «М. Әуезов мектепте», «Әуезовті оқыту әдістемесі» шығармалары республика мұғалімдер қауымынан қызу қолдау тапқан. Сонымен қатар 6 оқу курсының авторы болып табылады. Олардың қатарында «Абай мектепте», «10–11 сыныптарда қазақ әдебиетін тереңдетіп оқыту», «М. Әуезовты оқыту» атты кітаптары бар. Аталған кітаптар облыстағы қазақ тіліндегі орта мектептерінде негізгі оқулық ретінде тұрақты түрде оқытылып келеді. Республикалық ғылыми-педагогикалық журналдарда жарияланған 50-ден астам ғылыми-әдістемелік мақалалардың да авторы болып табылады [1, 40 б.].

Әлемнің жазушылары мен ғалымдары жоғары баға берген адамзаттың Әуезовінің шығармашылық мұрасын бүгінгі және болашақтағы ұрпаққа таныту - әдебиеттегі маңызды мәселелердің бірі. Себебі әдебиеттегі кесек тұлға Әуезов шығармашылығын мектепте оқыту мәселесі өте күрделі сала болғандықтан, терең білімпаздық пен аса ізденімпаздықты қажет етеді. Әр шығармасын оқыту үшін үлкен дайындық, терең эрудиция, үлкен жүрек пен сезім қажет. Алайда М. Әуезов шығармашылығын мектепте тұтас оқыту,

жасөспірімдерге таныту, рухани жан дүниесіне бойлату мәселесі әйгілі ұстаз әдіскер Қ.Бітібаеваның еңбектеріне дейін арнайы жазылмаған. Тек М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясын оқытудың жолдары мен талдаудың түрлері белгілі әдіскер-ғалым Т. Ақшолақовтың, Қ. Тасболатұлының еңбектерінде ғана кездесетін. Осы тұрғыдан алғанда, Қ. Бітібаеваның еңбектері әдіскер ғалымдар мен жоғары оқу орындарының оқытушылары, студенттері, мектеп мұғалімдері үшін ғылыми әрі әдістемелік жағынан сонылығымен, құндылықтарымен ерекшеленетін аса қажетті еңбектің қатарынан саналады. М. Әуезов шығармашылығын оқыту дегеніміз - үлкен мұхитқа сапар шеккенмен тең деген сөз. Қай кезеңде, қай туындысын алсақ та, Әуезов туындыларының тақырыбы мәңгілік мәселені қозғайды. Қазақ халқының өткен тарихын баяндап, толғағы жеткен мәселелерді көтеріп, ел тұрмысының шынайы болмысын көрсетіп, адамдар тағдырының шындығын суреттейді. Осыған байланысты М. Әуезов шығармашылығын оқытуды алға тартқан Қ. Бітібаева өз сөзінде былай дейді: «Ұстаздар қауымы Әуезов тағлымын оқу мен тәрбие беруде тиімді пайдалануы, қажетке айналдырудың көзін тауып, қонымды жолын ізденуі керек. М. Әуезов шығармашылығын оқытудың тиімді жолдарын іздеу бүгінгі оқыту үрдісінің талап деңгейінен туындайды», - дейді. Әдебиет пәнінің алдында тұрған осындай қасиетті мақсат ең алдымен сабақ процесінде, оның әр тақырыбында жүзеге асырылуға тиіс. Сондықтан әр сабақты, яғни әр сабаққа бөлінген уақытты тиімді етіп ұйымдастыра білу ісі мұғалімнен ерекше творчестволық жұмысты, ойлы да зерделі еңбекті талап етеді», - дейді. Осы аталмыш еңбекте ұстаз жазушының өмірбаянынан бастап, әңгімелері, драмалық туындылары, «Абай жолы» эпопеясын оқытудың инновациялық технологиясын тұтас қарастырады. Сабақ типтері мен түрлері, проблемалық, ұжымдық, дамыта оқыту, даралап, саралап оқыту технологиясына сүйене отырып, ұлы жазушы шығармашылығын оқытудың өзекті мәселесін көтереді. Оқушылардың шығармашылық жұмыстарына ерекше көңіл бөледі. «Абай жолы» эпикалық аса ірі туындыны оқыту ізденістерін мектепте М. Әуезовті таныту ғылымына қосылған сүбелі ізденіс деп айтуға болады. Ең алдымен ұстаз «Абай жолын» тереңдете оқытуды негізгі ұстаным ете отырып, оны меңгертудің жеңіл, оңтайлы жолдарын қарастырады [5, 59–61 б.].

«Абай жолы» роман-эпопеясын зерттей қарастырғанымызда, 627 ірілі-ұсақты кейіпкерлерге ұшырасамыз. Осыншама кейіпкердің барлығына жеке-жеке тоқталып, талдау жасау мүмкін емес. Ал Қ. Бітібаеваның еңбегіне назар аударсақ, осынша кейіпкерлерді

топтастырып, әр топтауына жеке ат қояды. Мысалы, эпопеядағы әйелдер бейнесінің өзін бірнеше топтарға бөледі. «Қарашығым, қоныр қозым, Абай жаным» - аналар бейнесі; «Көзімнің қарасы» - Әйгерім, Тоғжан, яғни Абай ғашықтары; «Күндестің аты күндес» - Күңке, Айғыз, Мәнікелер; «Ер мінезді еркелер» - Салтанат, Нұрғаным, Еркежандар; «Сенсіз маған өмір жоқ» - Мәкен, Мағрипалар деп әйелдер галереясын топтап ыңғайлы етіп береді. Бұндай классификацияны «Абай жолы» роман-эпопеясын зерттеген бірде-бір еңбектерден кездестірмейтініміз рас. Сонымен, қорыта келгенде, әйгілі ұстаз өзінің көп жылғы тәжірибесінде «Абай жолы» эпопеясын оқытудың қия-қалтарыстарын түгел зерделейді. Соның ішінде М. Әуезов шығармашылығын оқытуда оқулық пен оқу бағдарламасында кездесетін кемшіліктерге білгірлікпен сын айтады. Әуезовтің ұлылығын таныту мақсатында автор ғұлама жазушының публицистикалық шығармаларын, прозалық шығармаларын, «Абай жолы» роман-эпопеясын, драматургиясын, ғылыми еңбектерін тұтастай оқыту керектігін баса айтады. Осыған қоса, жазушы шығармашылығын оқытудың алдына бірнеше мәселелер де қояды [1, 60 б.].

Қанипа Бітібаеваның ұстаздық еңбек жолы мен шығармашылығының негізгі ерекшелігі ұлтын, жерін сүйген, жалпы адамзатты сүйген адам тұлғасының дамуына әсер ету үшін өлең сөзді көркемдік қару ету міндетін көздеген. Қанипа Бітібаева мұрасының құндылығы – оның рухани бастау көздерінің күрделілігінде. Ең алдымен ол өзі өсіп өнген қазақ жұртының халықтық мұрасын терең меңгеріп, асылын бойына жинақтаған. Сондықтан да рухани жетілу жолындағы алған өзге әсер ықпалдарының ізгі үрдісін халқының қажетіне жарата алған. Қанипа оқушылардың ізгі қасиеттерін дамыту жолдарын айқындап, бұл тұрғыда адамзаттық игі дәстүрлерге сүйенеді. Қанипа Омарғалиқызы - қайталанбас дара тұлға. «Академиялық білімді, ұлтжанды, жүректі, наркескен тілді, тұлғалы сырт келбетіне ішкі сұлу сарайы үндесіп келіп жатқан, әріптестерді айтқандай, «Ұстаздық энциклопедиясы», «Хан апасы», «Қазақтың Қанипасының» еңбектері, іс-тәжірибесі жалғасын тауып, әріптестерінің ізденіс көзіне, қайнар бұлағына айнала беретініне көміл сенеміз», - деп Роза Баттал жазғандай, Қанипа Омарғалиқызының еңбегі – артына қалдырған өлшеусіз мол мұрасы, педагогикалық технологиясы мен ғылыми еңбектері. Осынау мұрадан сусындау, нәр алу – бүгінгі біздердің еншімізде. «Ұстаздық – ұлы жол», - деген екен дана халқымыз, осынау мамандықтың киелі жолында Әл-Фараби байлықтан бас тартса, Темірдің немересі Ұлықбек бабам хандықтан, биліктен бас тартқан екен. Ұстаздық

киелі мамандыққа бар өмірін арнаған, әр сабағында «Абай, Мұхтар» деп ұлыларымызды тірілтіп, ұлылықтарын ұлықтаған, әр сабағында қиялдың ақ боз атына мінгізген аяулы ұстаз еңбекқорлығымен, академиялық білімімен қаншама жандарды, қоғам қайраткерлерін тандандырғаны, мойындатқаны да рас... Ұлы тұлға – ұстаздардың артында қалған өшпес мұрасын, шығармашылықтарын тұмардай аялап, құрандай қасиеттеп, өмірінің алтын шамшырағына айналдырған, туған тілі мен әдебиетінің қадір-қасиетін жас өспірімдерге жеткізу үшін тың жол іздеп, аянбай еңбек етіп, соларға еліктеп ғұмыр кешіп жүрген Қанипа Бітібаеваның шығармашылығын үлгі ету ұрпақ еншісінде. Ұстаздың өмір жолы, жаңашыл, тың ізденістері, оның рухани әлемі әсіресе, жас ұрпаққа, мұғалім мамандығын қалап жүрген талапкер жастарға үлгі боларлықтай. Осынау есімі аңыз боп тараған Қанипа Омарғалиқызының ұстаздық еңбек жолын, адами ізгілікке тұнып тұрған қасиетті істерін бүгінгі жас ұрпақ біліп, сол игі істерден үлгі алып өсулері керек десек артық емес. Сондықтан да тағылым көзіне айналып отырған ұстаздың рухани мұраларын болашаққа да жеткізетін өзіміз екенін ұмытпайық. «Ұстаз мұрасы, даналығы – тәрбиенің көзі», – десек, сол тәрбие көзінен тағылым алуға ұмтылдыру – біздің парызымыз [2, 3 б.].

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі мен технологиясы. – Алматы: Мектеп, 2003.
- 2 Ізтілеу Д. «Әдебиетті оқытпау - шәкірт алдындағы ауыр қылмыс!» ұстаз, Шығыс Қазақстан облысының орталығы Өскемен қаласындағы дарынды балаларға арналған Жамбыл атындағы мектеп-гимназияның қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің оқытушысы, профессор Қанипа Омарғалиқызы Бітібаева туралы / Д. Ізтілеу // Ана тілі. - 2010. - 25 қараша -1 желтоқсан.
- 3 Тебегенова А. Қанипасы қазақтың: тәлімгер, ұстаз Қ. О. Бітібаеваның педагогика саласындағы еңбек жолы туралы / А. Тебегенова // Қазақстан мұғалімі. - 2012. - № 6-7. (16 наурыз).
- 4 Н. Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар- Рухани жаңғыру» баяндама - Астана 2017 ж.
- 5 Ұстаз, Қазақстанның еңбек сіңірген мұғалімі Қанипа Омарғалиқызы Бітібаеваның туғанына 70 жыл // 2015 жылға арналған білім беру саласындағы атаулы даталар күнтізбегі: библиографиялық ұсыныс көрсеткіші / құраст. К. Ж. Иманбекова; ред. А. Ә. Насырова; РҒПҚ. - Алматы, 2014. - 59-61 б.

СЛАВНЫЙ БОЕВОЙ ПУТЬ НАШИХ ЗЕМЛЯКОВ

ЕЛУБАЕВА К.

ученик 8 класса, Шолаксорская СШ,
Актогайский район, Павлодарская область

1 Введение

Тема моей работы – «Военные пути земляков-ветеранов» Я считаю, что данная тема является актуальной по нескольким причинам. Во-первых, каждый год 9 мая наша страна празднует День Победы, это тот самый день, когда советский народ ценой огромных потерь одержал великую победу над фашистами в годы Великой Отечественной войны.

Во-вторых, к сожалению, всё меньше остаётся в живых ветеранов, поэтому наша задача – собирать, изучать и хранить материал о людях, защищавших нашу Родину.

В-третьих, я считаю, что каждый человек должен знать о ветеранах, живущих рядом с нами и о тех, кто не дожил до великой даты 74-летия со Дня Победы в ВОВ, а также, судьбу своих дедов и прадедов, а затем свои знания передавать будущим поколениям. Для меня очень важно, чтобы осталась память о ветеранах не только в виде нескольких фотографий и наград, а как целый рассказ, построенный на основе документов и воспоминаний.

А какое значение имеет наша Победа для детей? Что мы знаем о тех военных годах? С такими вопросами мы обратились к учащимся нашей школы. Ответы были получены разные: кто-то совсем не интересуется темой войны, а многие знают очень мало. Война длилась четыре долгих года и отняла многие тысячи молодых жизней, опустошила души оставшихся в живых, осиротила матерей, жён и детей.

Актуальность выбранной темы заключается в том, что через судьбы людей можно прочесть историю Родины. Сегодня ветеранов Великой Отечественной войны остается все меньше и меньше, и поэтому мы, подрастающее поколение должны знать и помнить о тех, кто ценой своей жизни, своим здоровьем совершил подвиг, защитив страну от фашизма. В нашей деревне жили и трудились после войны двенадцать ветеранов войны. Считаю несправедливым то, что с уходом ветеранов Великой Отечественной войны в иной мир, не сохранилась бы информация о них. Мы, подрастающее юное поколение, должны знать и помнить о тех, кто ценой своей жизни, ценой своего здоровья совершил подвиг, победил фашистских захватчиков. Я хочу рассказать о ветеранах Великой Отечественной

войны – Сабирове Айкене Сабировича и Мустафине Бейсенбеке, честно сражавшихся на фронтах войны, и честно трудившихся на благо нашей Родины. В исследовательской работе я докажу, что собранные автобиографические сведения об этих людях, их личные качества, трудовые дела являются очень хорошим положительным примером в воспитании подрастающего поколения.

Цель: изучить жизнь ветеранов и доказать, что каждый участник Великой Отечественной войны внёс личный вклад в общую победу, а значит, никто не должен быть забыт.

Предмет исследования: воспоминания родных, фотографии, архивные документы, электронные документы

Осуществленный анализ позволяет сформулировать гипотезу исследования: наши земляки были защитниками Родины, принимали участие в Великой Отечественной войне и внесли посильный вклад в Великую Победу.

Выявленная проблематикой поставленная цель исследования позволила сформулировать следующие конкретные задачи:

- Выяснить, что известно о Славном подвиге ветеранов.
- Изучить их биографию, боевой путь.
- Найти документы, касающиеся их личности

Методы исследования: изучение семейного архива, беседы с родственниками, сопоставление полученных фактов биографии ветерана с историей страны, анализ и обобщение собранной информации.

Вступление:

Сабиров Айкен
Сурет 1

Сабыров Айкен Сабырович родился 1 января 1924 года в совхозе Чапаев (ныне Каратал) Кызылтуского района Кокшетауской области. Окончил среднюю школу в этом совхозе. В 1942 году вызвали на войну с Кызылтуского района Кокшетауской области. В Великой Отечественной войны был сержантом под руководством маршала Чернышова в схватке II Белорусской. С ним были его друзья Жусупбеков Сабыржан (с Павлодара), Кобыров Калер (с Павлодара).

В мае 1945 года в схватке за Берлин получил тяжелое ранение. Поэтому

вернулся в родную деревню, в Казахстан.

Рисунок 2

Награжден медалями маршала Советского союза Г. К. Жукова за отважное участие в Берлинской битве за победу Великой Отечественной войны. А также награжден орденом Великой Отечественной войны II степени в честь 40-летия победы народа Советского союза в Великой Отечественной войне 1941-1945 годах. Медалями 40-летия победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 годах. Медалями 50-летия победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 годах. Награжден знаком «Ветеран войны» в честь 55-летия победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 годах.

До конца своей жизни жил в селе Шолаксор Актогайского района

Рисунок 3

Ветеран - многолетний отец. Они с женой Кульбагисой родили и воспитали 6 детей, к сожалению сына нет в живых, а дочери живы и здоровы, одна из дочерей Сабирова Турсын Айкеновна (по мужу- Акбасова) работает у нас в школе учителем математики.

Рисунок 4 – С женой и с сыном

Рисунок 5 – С дочерьми

Рисунок 6 – С внучкой

Рисунок 7 – В кругу с односельчанами

В декабре 2010 года Сабирова Айкена Сабировича не стало.

Жизненный и боевой путь ветерана:

Рисунок 8

Мустафин Бейсембек – ветеран труда и войны, родился 5 мая 1924 года в совхозе Мулякко (ныне Муткеново Актогайского района) Куйбышевского района Павлодарской области. В 1942 году 18 летнем возрасте вызван в ряды Красной Армии. Перед отправкой на фронт проходил военную подготовку в эвакуационном труде в училище Тамбовск города Семей. Дважды получил ранение, во второй раз тяжело ранили. В начале 1943 года преждевременно освобожден от

службы из-за тяжелого ранения в битве. Осколок задел ребро и поэтому попал в госпиталь. После госпиталя солдат Мустафин продолжил свою службу и вернулся домой в 1946 году.

В 1946 году создал семью с Бигожиновой Даметкен. В дальнейшем работал в совхозе Чкалов на различных работах, впоследствии председателем профсоюзного комитета. В 1951 году назначен начальником отдела специалистов треста совхозов Павлодарской области в городе Павлодар. В 1955 году направлен на учебу в школу города Шымкент для подготовки директора совхоза. После окончания школы в 1957 году назначен директором совхоза Байгунусский Максим-Горьковского района (ныне Качирский район). 1961-1965 годах работал директором совхоза Тимирязевский Успенского района. В 1965 году назначен главным экономистом в совхозе Краснокутск (ныне Шолаксор) по направлению партии Краснокутского района. Здесь он работал до 1984 года.

В 1984 году семья Мустафина переехала в город Павлодар.

В возрасте 60 лет, несмотря на то, что был инвалидом войны 2 группы, продолжал работать в областном отделе социального обеспечения, где руководил наш земляк Омаров Акылбек.

Бейсембек и Даметкен Мустафины вырастили и воспитали 9 детей. Все они получили образование, создали семьи. Старший сын, Дюсен Бейсембекович, 1948 года рождения, в настоящее время работает директором ДГП

«Павлодар-Госэкспертиза» архитектурно-строительных проектов.

Дочь, Мустафина Казина (по мужу-Мукушева), вспоминает: «Папа являлся членом Совета ветеранов, получал часто письма-приглашения от Бобруйского городского слёта ветеранов войны и совета ветеранов войны 108- стрелковой Бобруйской ордена Ленина Краснознамённой дивизии, также поздравительные открытки от учеников московских школ.

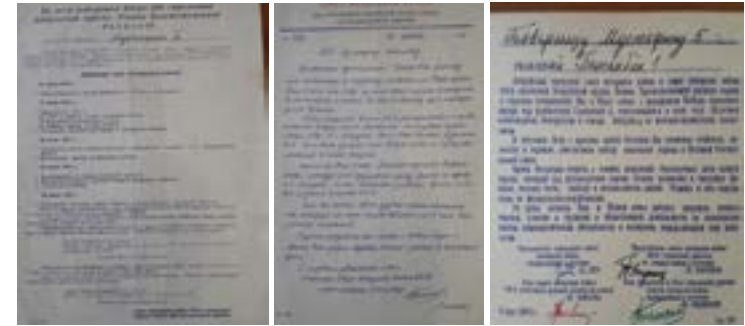

Рисунок 9 – Письмо однополчанина

Рисунок 10 – Поздравительная открытка

Награжден медалями « За победу над Германией», «20 лет Победы в ВОВ», « 30 лет Победы в ВОВ», «40 лет Победы в ВОВ», «30 лет Советской Армии», « 50 лет Вооружённым силам СССР», «60 лет Вооружённым силам СССР», «70 лет Вооружённым силам СССР», «За трудовую доблесть», нагрудными знаками « Гвардия», «Снайпер».

Мустафин Бейсембек умер в 1994 году.

Рисунок 11

В нашем Доме культуры открыт музей «Люблю тебя , мой край родной», об истории села Шолаксор. В музее есть уголок боевой славы, посвящённый участникам войны. Их 12, но к нашему большому сожалению, их всех нет в живых.

Выводы:

Я, как и все мои ровесники, не знаю войны. Не знаю и не хочу войны. Но ведь её не хотели и те, кто погибал, не думая о смерти, не думая о том, что не увидят больше ни солнца, ни травы, ни листьев, ни детей...

Пусть мирно растут дети, не пугаясь взрывов бомб, пусть служба в рядах российской армии будет патриотическим долгом, чтобы не пришлось матерям плакать о погибших сыновьях. Пусть человеческая память хранит в себе и опыт многих живших до нас поколений, и опыт каждого, кто побывал в военных действиях. И пусть же эта память и опыт учат нас добру, миролюбию, человечности. И пусть никто из нас не забудет, кто и как боролся за нашу свободу и счастье!

ЛИТЕРАТУРА

1 Фотографии и документы из семейного архива семьи Сабировых и Мустафиных.

2 Газета «Пульс села» №21 от 07.05.2005.

3 Газета «Ауыл тынысы» № 21 от 12.05.2007.

ЛЕГЕНДЫ И ПРЕДАНИЯ ЯИКА

ЕСЖАНОВА М. М., БОЛАТОВА Р. Е., ЛУКМАНОВ М. В.

ученики 10–11 классов,

Назарбаев Интеллектуальная школа ФМН, г. Уральск

История Уральска и прилегающей к нему территории Уральской области (ныне Западно-Казахстанской) интересна, полна разнообразными большими и малыми событиями. На уроках русского языка и литературы мы узнали, что на берега реки Урал бежали и селились здесь представители различных народностей – славянских и тюркских. В течение нескольких веков у этих народностей формировался культурный комплекс, включающий в том числе и устное народное творчество.

Нас заинтересовало устное народное творчество уральских казаков. До XIX в. фольклором уральских казаков никто не интересовался, никто его не записывал. Легенды и предания не до сих пор не систематизированы, даже не определены их жанровые черты, нет сборника легенд и преданий (ни казачьих, ни казахских).

Первым, кто обратил внимание на местный фольклор, был русский лексикограф В. И. Даль, который 8 лет прожил в Оренбурге

(1833-1841 гг.) и много раз бывал по делам службы в землях уральского казачества [9]. Есть свидетельства знакомства Даля с уральским фольклором. Даль помогал приехавшему в 1833г. в Уральск А. С. Пушкину собирать материалы по истории пугачевского бунта, однако и Пушкин не систематизировал преданий и легенд Уральска. В середине XIX в. уральский казак И. Железнов занимался русской историей, историей казачества и уральского казачества в частности. В его «Собрании сочинений» [2]. мы встречаем отдельные легенды и предания, но они разрознены, не систематизированы, нет анализа и классификации, нет научных выводов. В 1900 году в течение двух месяцев русский писатель В. Г. Короленко собирал в нашем крае материалы для задуманного романа «Набеглый царь» [4]. За один год до приезда Короленко уральские жители А. и В. Железновы составили сборник песен уральских казаков, опубликованный в Санкт-Петербурге. В советское время монографий, посвященных казакам, не выходило. И только в 60-е годы XX века уральские педагоги, занимавшиеся краеведением, стали обращать внимание на фольклор казачества. Краевед Е. И. Коротин записывал в фольклорных экспедициях со студентами тексты различных жанров, а потом обработал и издал «Сборник песен уральских казаков» [5]. Но такие жанры, как легенды и предания, до сих пор остаются неизученными, не систематизированными. В связи с возникшим в 2000-х годах интересом к историческому прошлому Приуралья (раскопками, описаниями исторических зданий, записями рассказов старожилов, обсуждениями переименований некоторых районов и улиц) представляется актуальной тема систематизации и анализа отдельных фольклорных жанров, определения их черт и сопоставления с реальными историческими фактами и явлениями для сохранения духовного наследия народов.

В данной статье мы постараемся доказать, что жанры несказочной прозы (легенды, предания) связаны непосредственно с историей Уральской области и историческими деятелями.

Для того, чтобы систематизировать легенды и предания уральских казаков и проанализировать их черты, доказав, что они связаны с историческими событиями и личностями Приуралья, мы для себя обозначили следующие задачи:

1 Работать с источниками информации и изучить легенды и предания уральских казаков, сделав их анализ.

2 Разделить легенды и предания на виды, систематизировать их.

3 Определить связь с историческими событиями и личностями.

4 Создать учебный продукт – электронное приложение для использования в учебном процессе.

Работа с текстами легенд и преданий (систематизация, сравнительный анализ, составление таблиц), создание электронного продукта проекта, сочинение задач на основе текстов послужили методами для исследования.

В ходе знакомства с историей уральского казачества в местных музеях и у местных краеведов мы отметили, что обширнейший край, протянувшийся по берегам древнего Яика (ныне Урал) с севера на юг, стал осваиваться русским беглым людом еще в XIV веке. Первые поселенцы основали здесь «величайшую земельную и рыбацкую общину». Уральские казаки (русские) часто женились на азиатских полонянках. В казаки переходили татары, башкиры, калмыки, позднее и казахи. На основе этой общины в конце XVI в. возникло яицкое казачье войско, центр которого разместился в Яицком городке. Вольнолюбивые и независимые яицкие казаки вплоть до XVIII в. жили обособленно, общиной, со своеобразным республиканским строем и особой формой самоуправления (вечевой круг), унаследованных у новгородцев, общественным владением Яиком и земельными угодьями, всеобщим воинским укладом. Казаки не признавали крепостного права, было равноправие во всем, существовала наёмка. Яицкий городок сразу стал центром казачьей вольницы, местом сосредоточения раскольников и старообрядцев, беглых крестьян. Жизнь казаков была беспокойной: им приходилось вести упорную борьбу, защищая освоенный ими край с одной стороны от кочевых племен, с другой стороны, от посягательств на их свободу царского правительства. Независимость казачества была недолгой. Царское правительство подчинило вольницу своим интересам уже к концу XVIII века. За эти века в яицкой общине сформировалась и получила развитие духовная культура, воплощенная, прежде всего, в устном поэтическом творчестве – казачьем фольклоре. Казачий фольклор имеет общерусскую фольклорную основу, он развивался на её поэтических традициях. Но много в нем собственного, того, что создано только уральскими казаками. В фольклоре казаков существовало два рода произведений – прозаические и лирические.

В фольклористике до сих пор до конца не определены жанровые черты преданий и легенд. Мы опирались на признанные классическими учебники устного народного творчества.

Известные фольклористы Н. И. Кравцов и Л. Г. Лазутин [6]. выделяют ряд особенностей преданий: исторический материал, имеющий порой местную окраску, точное указание места и времени

событий, бытовые детали, нередко ссылка на традиционность повествования, незначительная роль фантастических элементов. Основное назначение преданий – сохранять память об истории. Центральные персонажи преданий раскрываются во взаимоотношениях с разными людьми. В каждом предании герой раскрывается с одной стороны, допускаются прямые характеристики героя. А легенду в Краткой литературной энциклопедии К. В. Чистов определяет как «вошедший в традицию устный народный рассказ, в основе которого лежит фантастический образ или представление, воспринимающиеся рассказчиком или слушателем как достоверные» [11]. В. Н. Морохин в книге «Прозаические жанры русского фольклора» [8]. указывает, что событиям легенды приписывается достоверность, однако и события, и персонажи явно вымышлены, похожи на сказку (много чудесного, фантастического). Легенды воспринимались как действительный случай, из которого можно сделать вывод. В легендах, наряду с людьми и животными, действуют Бог и святые, ангелы и демоны.

Мы проанализировали жанровые черты текстов, выбрав наиболее древние (от XIV в. до XIX в.). Мы опирались на тексты, записанные И. Железновым [2]., а также на записи фольклорных экспедиций Уральского педагогического института им. А. С. Пушкина (ныне ЗКГУ). Результаты анализа отражены в таблице.

Таблица 1 – Тексты, связанные с историей уральского войска

О бабушке Гугнихе	Записано: П. И. Рычковым от атамана яицкого казачьего войска И. Г. Меркурьева в Яицком городке в 1748 году. Упоминается В. И. Далем в «Толковом словаре живого великорусского языка» (Даль считал, что герой предания был новгородец, бежавший на Яик). Черты предания: исторический материал о беглых, поселившихся в низовьях Яика, бытовые детали (женильба русских на татарках, убийство жен и детей перед походом), отсутствие фантастики (Гугниха – жена казака Гугни, которую он не убил, стала основательницей рода). Как отмечают местные краеведы, предание – плод коллективного творчества. Была станица, которую уральцы называли Гугнинской (потом ее переименовали в Баклановскую). Возникновение предания – середина XIVв.
О трех Иванах	Записано: И. Железновым от казака И. Чакрыгина Черты предания: исторический материал об участии уральских казаков в Куликовской битве, местные черты – желание казаков владеть Яиком (казаки-поединщики просят у русского царя грамоту на владение, царь им дает грамоту). Почти нет фантастики (только мгновенная победа над поединщиками врага). Возникновение предания – конец XIVв.

О Рыжичке	<p>Записано: И. Железновым от казака И. Чакрыгина</p> <p>Черты предания: может быть поделено на 2 части. Первая часть – о казаке Рыжичке. Исторический материал о золотоордынском нашествии. Отдельный яркий момент истории, когда часть уральских казаков несла государственную службу. Рассказчик указывает, что Рыжичек силой волшебства ослепил золотоордынца, но победил его простым копьем, проткнув хитро участок шеи, незащищенный латами. Роль фантастики незначительна. Рыжичек просит грамоту на владение Яиком и получает ее.</p> <p>Вторую часть можно отнести к легендам. Рассказывается о встрече Рыжички с чудесным вещим старцем, который указал на место, где должен быть основан Яик (при слиянии с рекой Чаган). События похожи на сказку: явление белого старца только атаману Рыжичке, молитва, совет старца, чудесное перенесение храма, плот остановился именно на месте слияния рек.</p> <p>Возникновение предания – мы установили как 1317 г. Когда тверской князь Михаил Ярославич нанес поражение Ордынскому военачальнику Кавгадью.</p>
-----------	--

В данной таблице мы отразили наиболее древние тексты, которые связаны с возникновением войска. Отсутствие фантастики и связь с местными реалиями позволяет отнести тексты к жанру преданий.

Как известно, Уральск славится своими архитектурными строениями. Для возведения некоторых зданий даже был приглашен итальянский архитектор Дильмедино. И мы посчитали необходимым изучить легенды и предания, связанные с архитектурой нашего города. Тексты преданий об исторических зданиях относятся к XIX – началу XX века.

Таблица 2 – Черты текстов, связанных с исторической архитектурой города

Дом купца Карева	<p>Записано: в различных местных краеведческих книгах как народная молва.</p> <p>Черты предания: исторические местные события (строительство самого высокого дома в Уральске – дома купца Карева, предполагаемое самоубийство хозяина дома)</p> <p>Возникновение предания – 1900 г.</p>
Атаманский дом	<p>Записано: в различных местных краеведческих книгах как народная молва.</p> <p>Черты предания: названы исторические лица, которым дом принадлежал в разные годы (атаман уральского войска Бородин). Дом был резиденцией уральских атаманов. Бытовые детали: интерьер, мебель дома.</p>

Дом купцов Ванюшиных	<p>Записано: в различных местных краеведческих книгах как народная молва.</p> <p>Черты предания: названы исторические лица, которым принадлежал дом. Бытовые детали: лучшее вино в Уральске производил купец Ванюшин. Оно было удостоено медали в Чикаго.</p> <p>Возникновение предания: конец XIX в.</p>
----------------------	---

Следует отметить еще одну историческую личность. Существуют легенды и предания о пребывании Марины Мнишек на Урале. Как мы узнали из исторических исследований, Марина Мнишек – русская царица, жена Лжедмитрия I и Лжедмитрия II, бежавшая на реку Яик с казачьим атаманом Заруцким [7]. Мы выделили 5 уральских текстов о пребывании Марины Мнишек на Урале:

1) Маринкина гора, 2) Добрыня и сыновья, 3) Марина – беглая царица, 4) Марина Кайдаловна, 5) Марина-чародейка.

Возникновение этих текстов – начало и середина XVII века, когда она вместе с Заруцким появилась на берегах Яика (Урала). Сначала мы определили черты текстов, отнеся их к преданиям или легендам. Считаем, что хронологически и содержательно тексты следует составить таким образом: 1. «Марина-беглая царица» (бегство на Яик, богатство – лодки с награбленным), 2. «Марина Кайдаловна (постройка крепости, бои), 3. «Добрыня и сыновья» (сыновья Марины убиты Добрыней), 4. «Марина-чародейка» (русские богатыри убивают ее, с этого времени русские заселились на Яике), 5. Маринкина гора (в XX в. находят кости на Маринкиной горе, разбитые кувшины). Все тексты одномотивные, то есть посвящены какой-то одной линии, раскрывают героя, с одной стороны. В преданиях отражен народный взгляд на беглую царицу: «бестия», «колобродница», «ворона» (оборотень), «драла вон из Москвы без оглядки», «шельма», «гулящая», «собака». Но в предании «Марина Кайдаловна» Мнишек предстает другой – строительницей крепости-городка. Казачий бытописатель И. Железнов считал, что крепость находилась близ Индера (Гурьевской области), но он утверждает, что не уральские казаки выдали Марину царским войскам, а донские казаки. Былины о Марине Мнишек существовали на Яике, они наиболее ранние по существованию. Добрыня был близок и понятен казакам, это один из их любимых героев. В нашем городе записана былина, в которой Добрыня стреляет в голубей Маринки, а попадает в Змея Тугарина. В. И. Даль, проживший на Яике 8 лет, упоминает Марину и тексты о ней в «Голковом словаре живого великорусского языка» и в «Письме к Гречу из Уральска».

С целью популяризации истории нашего края и одновременно установления межпредметных связей были составлены задачи по физике, которые можно увидеть в электронном приложении.

Задача 1. По преданиям о Марине Мнишек

Деревянная лодка массой 200кг удерживается на канате в пресной воде. Марина Мнишек решила спрятать свои богатства на этой лодке и положила в нее 5 кг золота и 5 кг серебра. Вычислите действующую на лодку с грузом архимедову силу (силу, которая не позволит лодке утонуть).

Задача 2. По преданиям о купце Кареве

По уральскому преданию, однажды купец Карев поссорился со своим другом – купцом Овчинниковым, который любил пить чай на своем прекрасном белом балконе.

- Я сделаю так, чтобы ты не мог видеть рассвет, сидя на своем балконе! – закричал Карев.

Задача 3. По преданиям о Ермаке Тимофеевиче

Подарил царь своему воину - Ермаку, масса которого 80 кг, за военные заслуги и героизм в бою кольчугу весом 12 пудов. Какую силу должен преодолевать воин, чтобы беспрепятственно передвигаться по вражеским заграждениям?

Наше исследование позволило сформулировать следующие выводы:

1) Легенды и предания уральских казаков имеют свои характерные черты и их можно систематизировать;

2) Тексты связаны с историческими событиями и личностями Приуралья;

3) Особого внимания заслуживают предания о Марине Мнишек – беглой царице, которая жила на Яике в начале XVIIв. Анализ данных текстов позволил определить черты образа русской царицы в местных легендах и преданиях;

4) Физико-математические задачи на основе легенд и преданий нашего края привлекли внимание учащихся нашей школы;

5) Электронное приложение, созданное на основе исследованного материала, можно использовать на уроках русской литературы и истории.

ЛИТЕРАТУРА

1 Геращенко Е. В. Предание или легенда: в чем отличие?//<http://aneks.spb.ru/raznoe/predanie-ili-legenda-v-chem-otlichie.html>

2 Железнов И. И. Полн.собр.соч.: В 3 т. СПб., 1910.

3 Карпов А. Б. Уральцы. Исторический очерк. Уральск, 1911.
4 Короленко В. Г. У казаков. Из летней поездки на Урал. Челябинск, 1983. С. 23.

5 Коротин Е. И. Устное поэтическое творчество уральских (яицких) казаков. Самара-Уральск, 1999.

6 Кравцов Н. И. Русское устное народное творчество. М., «Высшая школа», 1983 г.

7 Марина Мнишек//Биографический указатель// <http://www.hrono.ru/biograf/mnishek.html>

8 Морохин В. Н. Прозаические жанры русского фольклора. М., «Высшая школа», 1977 г.

9 Порудоминский В. И. Даль. М., 1971.

10 Савичев Н. Ф. Уральская старина: рассказы из виденного и слышанного : избранные произведения. - Уральск : Оптима, 2006.

11 Чистов К. В. Легенда // Краткая литературная энциклопедия. М., Советская энциклопедия, 1962–1978. Т.4. Стлб.90.

ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ КИІМДЕРІНІҢ МЕДИЦИНА ТҰРҒЫСЫНАН МАҢЫЗЫ

ЕЩАНОВА А., МАҒАУИЯ А.

8 сынып оқушылары, № 7 ЖОБББММ, Павлодар қ.

ШАЙМЕРДЕНОВА А. Т.

жетекші

«Ұлт болып қалудағы құндылықтың бірі – ұлттық киім.»

Мидзумура Минаэ, жапон сыншысы

Киімнің шығуы адам еңбегінің ерекшеліктеріне, қоғамдық өндіріс пен мәдениеттің дамуымен тығыз байланысты. Киім қоғамның материалдық және рухани құрамдас бөлігі болып табылады. Бір жағынан бұл адамдардың еңбегімен жасалған және кейбір қажеттілікті қанағаттандыратын материалдық құндылықтар болса, екінші жағынан – ол адамның келбетін эстетикалық жағынан өзгертетін қолданбалы сән өнері. Қазақтың ұлттық киімдерінде, оның этникалық тарихы мен экономикалық, әлеуметтік және табиғи ортаның ерекшеліктерінен туындайтын көне дәстүрлері бой көрсетеді. Қазақтың қандай киімі болмасын, онда халықтың әсемдік талғамы, өмір салты, өткендегі хал-ахуалы да суреттеледі. Олар пайдаланылуы мен қолданылу ерекшеліктеріне де байланысты

топталып отырды. Қазақ киімдерінің практикалық, эстетикалық, ғұрыптық және магиялық маңызы болумен қатар жас ерекшеліктері мен кәсіби деңгейіне қарай этноәсер етуші белгілерді де ұстанды. Киімдердің мұндай қызметтері дәстүрлі далалық этикалық нормалармен де байланыстырылып, әлеуметтік-тұрмыс мәселесі шеңберінде қарастырылады.

Кез келген халықтың өмір сүріп жатқан тұрғылықты жерінің геологиялық құрылымына сай оның өнері мен мәдениеті де дами түсті. Қазақ халқының ұлттық киімі мен қолөнерінің қалыптасуына елдің экономикалық сауда-саттық, климаттық және әлеуметтік жағдайлары мен діни сенімдері әсер етті. Онда халықтың әсемдік талғамы, өмір салты, өткендегі әлеуметтік хал-ахуалы айқын сезіледі. Түр-түсі, пішімі жағынан қазақтың киім-кешегі әлеуметтік топтардың бәріне бірдей ортақ. Пішімі қарапайым болғанымен, сан алуан әшекейлерімен, дала жағдайына ыңғайлылығымен, сондай-ақ, әр киімнің өзіне тән медициналық маңызының болуымен ерекшеленеді. Осы аталып өткен ерекшеліктердің ішіндегі ең қызықтысы және жетік қарастырылмаған ұлттық киімдеріміздің медициналық маңызын зерттеуді мақсат етіп отырмыз.

Кейінгі ұрпақ үшін қасиеті мен қадірі, мәні мен мағынасы, берер тәлім-тәрбиесі мен ұлағаты ерекше асыл мұра – қазақтың ұлттық киімдері. Қазақтың ұлттық киімдері оның бай тарихи-мәдени мұрасы, өзге халықтардың киімдерінен басқаша және ерекше қасиетке, сән-салтанатқа ие. Қазақ ұлттық киімдері өзінің сипатымен, сырымен, сұлулығы мен сәнімен сан ғасырлық тарихының иісін сақтаған, бедерін жеткізген. Қазақ халқы бар өмірін ат үстінде өткізген көшпенділер құлазыған кең даланың үскірік аязы мен аптап ыстығында, салқын самалы мен аңызқ желіне қамсау болар ұлттық киімдердің түр – түрін ойлап тапқан [3].

Қазақтың ұлттық киімдері - Еуразия даласын қоныс еткен көшпелі ел қазақтардың басқа халықтарға ұқсамайтын киім үлгілері табиғи ерекшеліктер мен көшпелі тіршілікке сәйкес қалыптасы. Қазақы киімнің барша сымбаты мен ою-өрнегінде, әрбір әшекейінде халқымыздың тарихының, ой-дүниесінің қайталанбас көрінісі бар. Ол - біздің ұлттық мәдениетіміз.

Жерорта теңізінен Қытайға дейін Еуразияны көктей өтіп жатқан керуен жолдары біздің дәуірімізге дейінгі III-II мың жылдықта басталғаны белгілі. Керуен Қазақстан жерін басып өтіп, Отырар, Тараз, Испиджаб, Яссы, Сауран, Жент, Каялық, Баласағұн және тағы басқа сол кездегі қалалар арқылы өткен. Сондықтан да

қазақ халқының киім үлгілерінің қалыптасуына осы Ұлы жібек жолының да әсері болды [2].

Қазақтың ұлттық киімдері- халқымыздың ақыл-ойы мен биік эстетикалық талғамының жемісі. Басқа ұлттық киімдерді былай қойғанда, қазақ халқы ежелден шапанды, камзолды, тақия мен бөрікті айрықша киелі киім санап, қадір тұтқан. Әсілінде, халқымыз ерте заманнан бері ұлттық киімдерді кімнің болса, соның иығына жауып, қалай болса, солай сыйға тартуды қаламаған. Керісінше, ел басқарған хандар мен сұлтандар қазақы қалыптың, ұлтымыздың айрықша белгісіндей болған шапанды әсте иықтарынан тастамаған.

Қазақтың ұлттық киімдерінің түрлері мен атаулары көп: кейде ұлы жүз, орта жүз, кіші жүз үлгілері деп, кейде әлгі жүздер арасындағы рулардың аттарымен аталады. Мысалы: адай бөрік, арғын тымақ т.б. Кейде географиялық ортаға байланысты да ерекше мәнер үлгіге бөлінеді. Мысалы: қоңырат үлгісі, Жетісу үлгісі т.б. Мұндай бөліп атау киімдердің кеңдігі, ықшамдылығы, бойға қонымдылығы және әшекейлеу мәнерлерінің ерекшеліктеріне қарай да ажыратылады. Қазақ халқының ұлттық киімдерінде тұрғындардың географиялық, ру-тайпалық ерекшеліктері де көрінеді және ол көбіне бас киім мен шапаннан байқалады. Мысалы, 8 сай уақ тымақ, 3 құлақты керей тымақ, қаракесек, адай бөрік, арғын тымақ, қыпшақ тымақ, сырмалаған 6 сай найман тымақ, 4 сай жатаған тобықты тымағы болған. Аймақ ерекшелігіне қарай Жетісу, Арқа, қоңырат үлгісіндегі тымақтар болған [1].

Қазақ ғұрпында бас киім көріктілік пен сәнділікті, баршылықты білдіретін қасиетті киім саналған. Қазақтың «дос аяғына қарайды, дұшпан басына қарайды» дейтін мақалы осы жайдан қалыптасқан. Сол сияқты сыпайылық көрсеткенде, біреуден біреу кешірім өтінгенде, аяққа жығылғанда бас киімді шешіп немесе бөрігін аяқ астына тастап аһ ұру да осы бас киімді қастерлеуден туған. Қазақ қауымының әдетінде ер мен әйелдің бас киімі де әр басқа. Ерге тән бас киімдер: тақия, бөрік, тымақ, құлақты бөрік (құлақшын), қалпақ, шалма, шытқұлапара (башлық), жалбағай. Оларды теріден, ан терілерінен, тыстық маталар сырып тігеді. Әйел бас киімдері: кимешек, жаулық, күндік, шаршы, сәукеле, желек, шәлі бүркеніш, бергек т. б. Бұлар көбінесе іштік жеңіл матадан, ал қатипа тақия, құндыз бөрік, шошақ бөріктер ең қымбатты ан терілерінен тігіледі.

Қазақтың ұлттық бас киімдеріне тоқтала кетсек:

Сәукеле – ұзатылу тойында киетін қалыңдықтың бас киімі. Оны ұзатылған қыздар және оның жанына ертіп жүрген нөкерлері киген.

Сәукелені жас келіншек той-думандарға, мереке-жиындарға да киіп баратын болған, ал кей жерлерде келіншек тұнғыш баласын босанғанша киіп жүруге болады деп есептеген. Ә. Марғұлан өз еңбектерінде: «Сәукелені жас келін бір жылдай киіп, онан кейін 4-5 жылдарда тек сән-салтанаттарда, үлкен жиындарда киген», – деп жазған.

Сәукеле көбіне күрен немесе шымқай қызық барқытпен тысталған жұқа киізден, ал артқы жағы биіктеу етіп пішілетін де төбесі күміс зермен кестеленген шашақты табақшамен жабылып, алтын жалатқан күміс шытырлармен, лағын – жақұт қондырылған тәжімен екі жағына бірдей төгілетін маржан, інжу, перуза моншақтарын тізілген жақтамалармен безендірілетін [4].

Сәукелеге міндетті түрде жұқа ақ желек ілетін болған. Осы беташар айтылғанда қалыңдықтың жүзін, бүкіл денесін жауып төгіліп тұратындықтан, қыздың дене пішімін өте нәзік, сымбатты етіп көрсеткен.

Сәукеленің негізгі бөліктері – төбе, құлақбау, бет-моншақ, жақтама, оны алтынмен, күміспен әсемдеген. Сәукеленің биіктігі екі сүйем, кейде одан да биік болады.

Бөрік – қазақтың ертеден келе жатқан бас киімі. Оны бағалы аң терісінен және жас төлдің елтірісінен тігеді. Бөріктің жаздық және қыстық түрлері болады. Терінің түріне қарай ол: күндыз бөрік, сусар бөрік, елтірі бөрік т.б. деп аталады. Бөрікті ерлер де, қыздар да киеді. Оның төбесіне үкі, жібек шашақ тағып, зер жіппен, жібек жіппен кестелеп, меруерт, маржан тізбелер, алтын, күміс түймелер қадайды. Бөрік қыстық бөрік (жүн немесе макта салып тігіледі), жаздық бөрік болып екіге бөлінеді. Аңның терісімен немесе қымбат матамен тысталады. Аңның терісіне қарап оларды күндыз бөрік, көмшәт бөрік, түлкі бөрік деп атайды. Қыздар киетін бөріктің төбесі төрт сайлы болып келеді және үкі тағылады, асыл тастармен көмкеріліп, күміс теңгелерден салпыншақ тағылады. Қазақта әшекейлі, үкілі бөрікті сал-серілер де киген. Бөрікті әр түрлі үлгіде қозы, қой, түрлі аң терілерінен тігеді. Бөріктің түрмесі кейде жалпақ, кейде жұмыр етіліп жасалады. Ал оңтүстік аймақтарда қой терісінен тігілген түрмесі үлкен бөрік киеді. Бөріктің неғұрлым жүнді де жылы түрлері Орал өңірінде жиі кездеседі. Жетісу, Семей, Өскемен жағында жалпақ және биік түрмелі үлгілері кеп. Бұрын ақын, әнші, сауыққой салдар мен өнерпаз жастар өте сәнді тігілген шошақ төбелі күндыз бөрікке үкі тағып киетін.

Тақияның да үлгілері мен атаулары көп. Етегі аласа, төбесі төрт сай болып келетін кестелі шошақ тақиялар оңтүстікте көбірек кездесе, аласа етекте, төбесі киіз үй сияқты тегеріш тақиялар орта жүзде көбірек

кездеседі. Ал жалпақ төбелі, етегі биік тақия мен тостаған сияқты қаптама тақиялар кіші жүзге тән. Ерлер киетін тақияда теңге, моншақ, тана болмайды. Оның есесіне олар «мүйіз», «атерін», «шырмауық» сияқты өрнектермен кестеленеді, қолмен «таңдай», «ирек», «қабырға» тігістерімен әдеміленіп сырылады. Кейде ақиллардың дәл төбесінде сол матаның езінен істеген түбіртпек шошағы болады. Оған бозбалалар, салдар, күйеулер ашақ, үкі, күлте, шоқ тағып сәндеп киеді.

Тымақ ел арасында қасиетті саналған. Сол себептен ел арасында «шала туып, тымаққа салып өсірген екен», - деген сөз бар. Себебі, айы күні жетпей шала туған баланы тымаққа салып керегеге іліп қоятын дәстүр бар. Халық әдетте шала туған сәбиді осылай өсірген. Оның себебі шала туған сәби ұстауға, бесікке салуға келмейді, тымақ жылы, әрі бөлеуге, ұстауға ыңғайлы. Шала туған баланың неше күні кем болса, сонша күн керегенің әр басына ілініп қойылатындықтан, күн кереге басы арқылы есептеледі. Мысалы, қырық күні кем болса керегенің қырықшы басынан бала тымақтан алынып, әдетте жаңа туған баланың рәсімі жасала бастайды. Егер бала қыста туса, ол үй қабырғасына бірнеше шеге қағылып ілінеді. Бұны да тымақтың қадірі мен қасиетін бейнелейтін көріністердің бірі деп түсіну керек.

Кимешек – бұл әйелдердің бас киімінің төменгі бөлігі, жоғарғы бөлігі шалма деп аталады. Қазақ әйелдер бұл бас киімінің екі бөлігін де ақ матадан тіккен. Кимешекті кестелермен, маржандармен, түрлі бағалы тастармен безендірді. Тіпті күнделікті киетін кимешекті де әшекейлеп тікті. Тек жесір әйелдер кимешекті әшекейсіз киген [1].

Бешпент түзу силуетті, қондырма жеңді немесе жейде жеңді болады. Олар ілгекті және түймелі жасырын түймелермен немесе қапсырмамен түймеленеді. Аса сәнді камзолдар мен бешпенттер тығыз кестемен, біз кестемен, баулармен кестеленген және олардың кестелері моншақпен, шыны моншақпен, жылтырақ түймемен, ызбамен, оқамен қосымша әшекейленеді [2].

Ұлттық киімдердің ең көп тараған түрі – **шапан**. Ол түзу силуетті, орташа көлемді, жейделік қондырма жеңді немесе тесікті ойынды жеңді. Шапандар қаусырмалы, белбеусіз болады. Шапан ұзындығы тізеден тобыққа дейін өзгеріп тұрады.

Шапан – қазақ үшін өте сыйлы киім. Оны қалың матадан қазақтың ою-өрнегін салып, астарлап сырып тігеді. Шапандар әр түрлі тігіледі: сырмалы шапан, қаптал шапан, қыз-келіншектерге арналған қималы шапан. Шапанды ерлер де, әйелдер де, балалар да киеді. Қазақ халқында сыйлы қонаққа шапан жабу дәстүрі әлі жалғасып келеді.

Ұлттық аяқ киімдер:

Мәсі – әрі жеңіл, әрі жұмсақ аяқ киім. Ол әсіресе тазалық үшін аса қолайлы. оны былғарыдан, шегіреннен, құрамнан тігеді. Мәсінің сыртынан кебісіне ластық киіледі. Көбінесе мәсінің қонышы астарланып, көмкеріледі. Ал ұлтаны жалаң қабат болады. Ол тарамыспен ішкі жағынан жөрмеп немесе өбістіре тігу арқылы ұлтарылады [5].

Кебіс – мәсінің сыртынан киюге арналған, былғарыдан тігілген қонышсыз аяқ киім. Тігілуіне, жайпақтығына қарай көксауыр *кебіс*, *шоңқайма кебіс*, *шекшек кебіс* деп атаған. Жайпақ кебісті ер адамдар киген. *Коксауыр*, *шоңқайма*, *шекшегібар* кебістерді қыз-келіншектер киетін болған. Бұрын кебісті галош орнына киген. Басын жұмсақ қара былғарыдан, табанын қатты ұлтаннан жасаған, биік өкше етіп тіккен. Оны оюлармен әшекейлеп, шажамайымен өкше сірісін, тұмсығын сыздықтап күміс, зер жіппен әдіптеген. Кебістің қарт кісілерге арналған шолақ қонышты *жайтабан*, *кең ауыз* деп аталатын түрлері де бар. Ер адамдарға арналған кебісті көннен немесе қалың былғарыдан түзу табан етіп тігеді, өкшесі биік болмайды. Әдетте, еркек етіктері мен кебістерінің өкшесіне темірден нәл қағады. Әйелдерге арналған кебістер түрлі түсті жұқа былғарыдан тігіліп, биік өкше қағылады, әрі түрлі жібек жіптермен кестеленіп көркемделеді. Мұндай әсем кебісті ұзатылатын қыздарға арнап жасататын болған. Кебісті, әдетте, ерлер де, әйелдер де мәсімен киеді.

Көк етік – бұл қалыңдықтың етігі. Қалыңдықтың етігі де басқа киімдермен қатар арнайы тігіледі. Етіктің өкшесі биік, табаны ағаш шегемен шегеленіп тігілген. Қонышы өңделген теріден түрлі өрнектер салынып, көкшіл бояуға боялып, әсемделеді.

Былғары етік қара, сары, қызыл түсті бояулармен боялады. Қыз-келіншектер қызыл түсті былғарыдан ою-өрнектеп тіктірген етік киген. Оны «сапиян етік» деп атайды. Ал мырза сал-сері жігіттер қара түсті былғарыдан, оюлатып етік киюді әдет еткен, оны «саптама етік» деп атаған [7].

Мықшима етік – өкшенің түбі жуан, жер басар жағы жіңішке, тұмсығы жоғары қарай қайқы келген биік өкшелі саптама етіктің түрі. Оны да байпақпен, шұлғаумен киеді. Мықшиманы бұрын жас жігіттерге, ойын сауықшыл серілерге арнап тігетін. Оның қонышын өкшелігін көксауырлап тұмсығына қатырғы салады.

Жоғарыда айтылып кеткен саптама етіктің тағы бір түрі – шоңқайма етік. Оның өкшесі биігірек, өкше сірісі аласа, тұмсығы үшкір, қонышы тізеден асады. Кеңдігі саптаманың кеңдігіндей.

Қонышы екі жақ жағынан жармаланып тігілген. Сондықтан оны кейде, «жарма қоныш» деп те атайды. Көмкерме байпақпен, шұлғаумен киеді. Шоңқайманы сәнге кию үшін, жай саптамадан гөрі әдемілеп, өкшелігін, оймасын кестемен өрнектеп тігеді [2].

Халқымыздың ұлттық киімі – мәдени мұрамыз. Ұлттық киіміміз әлем халқының алдында ұлтымыздың ерекшелігін танытады, өнерімізді, мәдениетімізді асқақтады. Ұлттық киім – бір ұлттың бейнесін әйгілеп тұратын айқын белгілердің бірі, анығырақ айтқанда, ұлттың таңбасы. Әркімнің киген киіміне қарап - ақ оның қай ұлт адамы екендігін білуге болады. Осыған қарағанда, ұлттық киім сол ұлт азаматы мен азаматшаларының арының алауы, жанының жалауы. Ұлттық рухтың сыртқы тұлғадағы үздік бейнесі. Байқап отырғандарыңыздай, қазақ халқы киімге ежелден ерекше назар аударып қана қоймай, әрбір киімнің киесі мен кесірін де кейінгі ұрпаққа түсіндіріп, оларды жат қылықтан аулақ болуға үндеген. Бүгінгі тілмен айтсақ, мұның өзі «ұрпақ саулығы - Отан саулығы» деген тәрбиеден туындаса керек. Қалай десек те, әрбір ұлттың өкілінің атадан балаға мирас болып, кешеден бүгінге жеткен асыл құндылықтарын көздің қарашығындай сақтағаны абзал. Бұл жағынан түрікмен ағайындарды мысалға келтіруге болады. Мұнда, әсіресе, ер адамдар да, қыз-келіншектер де түрікменнің ұлттық киімдерін киюді бұлжымастай заңға айналдырған. Оларды көргенде біздің халқымыз да қашан өзіміздің ұлттық киімдерімізді асылдай құрметтеп, күнделікті тұрмыста қолданар екен деген ой-арманда қалатынымыз анық.

Ойымызды қорытындылай келе, халқымыздың ұлттық киімдері сырт бейнесімен де, климаттық жағдайларға да, әр киімнің өзіне тән денсаулық үшін атқарар қызметінің бар екендігі мақтан етуге тұрарлық жағдай, сондықтан оны жалғыз Қазақстанға емес, бүкіл әлемге паш етіп, текті, рухты, шебер халқымның рухты ұрпағы екендігімізді дәлелдегіміз келеді. Ұлттық киіміміз- атадан балаға мирас болып келе жатқан байлығымыз. Ендеше, ұлтымыздың бет-бейнесі болып саналатын ұлттық киімімізді қастерлеу, дамыту барлығымыздың ортақ мақсатымыз болуға тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Жолдасбекова С. А. Костюм тарихы. Триумф «Т», 2007. Б. 166-182.
- 2 Қазақ халқының ұлттық киімдері. Алматы кітап, 2007. Б. 54. <http://silverartos.ru/information/5.html>

3 Н. Ә. Назарбаев Қазақстан – 2030. Ел Президентінің Қазақстан халқына жолдауы. - Алматы: 2012.

44 Шойбеков Р. Н. Бас киімдер және олардың әшекейлері // АТ 1991. 18.

5 Жәнібеков Ә. Қазақ киімі. Алматы, 1996. – 192 б.

6 Қазақ халқының ұлттық киімдері. Алматы, 2007. – 384 б.

7 Арғынбаев Х. А. Қазақ отбасы. – Алматы: Қайнар, 1996. – 288 б.

ИССЛЕДОВАНИЕ ИСКОПАЕМЫХ ОСТАТКОВ ЖИВОТНЫХ МАМОНТОВОЙ ФАУНЫ ПАВЛОДАРСКОГО ПРИИРТЫШЬЯ

КОЖОКАР В. А.

учитель географии, Школа-лицей № 8 для одарённых детей, г. Павлодар

ЖЕЖЕРА М. Е.

ученик 8 «В» класса, Школа-лицей № 8 для одарённых детей, г. Павлодар

В октябре 2017 года, прошла очередная палеонтологическая экспедиция ОО «Павлодарского Дома географии» совместно с Управлением по вопросам молодёжной политики Павлодарской области на Григорьевский яр, находящийся между сёлами Сычёвка и Жанакала, Павлодарского района, Павлодарской области. Цель экспедиции была поиск и сбор останков костей древних обитателей Павлодарского Прииртышья. Данное место было выбрано не случайно, так как именно здесь река Иртыш делает изгиб, вследствие чего обнажаются останки костей на прибрежной линии. Место сбора описано в научной литературе, изученной нами. В ходе поиска костного материала нами были обнаружены, предположительно, зубы мамонта или трогонтериевого слона. Так же в небольшом расстоянии от места находки, нами были обнаружены извлечённые ранее различные кости предположительно древних животных.

Мы изучили литературные источники относительно времени обитания мамонтовой фауны на материке Евразия, в Казахстане, а именно в Павлодарской области, так же была собрана информация об исследовании места находки нашими и зарубежными учеными-палеонтологами. Мы смогли досконально изучить и описать найденные находки в лабораторных условиях. В ходе изучения были исследованы биометрические показатели найденной находки, проведено взвешивание и фотографирование. Так же было проведено сравнение с ранее найденными на территории Павлодарского

Прииртышья подобными объектами из литературных источников научного содержания. В своей работе мы опирались на труды учёных-палеонтологов ранее изучавших останки данного типа, обнаруженные на Григорьевском Яру.

Костные останки животных мамонтовой фауны находят и исследуют на значительной части материка Евразия, от Азовского моря до Якутии. Ввиду специфики проживания в южной части Западносибирской равнины, мы имеем прекрасную возможность исследовать и заняться контролируемым и документированным поиском костных останков на одном из самых больших и изученных захоронений животных мамонтовой фауны в Казахстане – береговой линии реки Иртыш между сёлами Сычовка и Жанакала (бывшая Григорьевка).

Еще в 18 веке Пётр Симон Паллас в одной из своих исследовательских экспедиций по Казахстану и в частности по нашему краю сообщал о находках костей вымерших слонов, обнаруженных «в отвалившейся от берега земли». А первые научные материалы по ископаемым слонам близ Григорьевки были опубликованы палеонтологом К. Ж. Жылкибаевой в 1975 г. Позднее массовые сборы костных остатков стали проводиться сотрудниками Павлодарского областного историко-краеведческого музея им. Г. Н. Потанина, а потом - сотрудниками Музея природы Павлодарского государственного педагогического института [1].

Данный палеонтологический комплекс был неоднократно исследован и описан не только в начале прошлого столетия, но и современными исследователями и учеными. Мы остановимся на описании павлодарских ученых-палеонтологов Алиясовой В. Н., и Т. Н. Смагулова и кандидата геолого-минералогических наук Шпанского А. В.

Кости в большинстве своем имеют хорошую сохранность, следы окатанности отсутствуют, сломы костей, как правило, свежие, эти наблюдения дают возможность предположить присутствие коренного захоронения костей ниже уровня воды. Трудность извлечения костного материала из-под воды приводит к значительной разрозненности в сборах костного материала, к искажению и неполной характеристике видового состава местонахождения. Сравнительно мало встречаются мелкие кости скелета, отдельные зубы и кости мелких животных. Тем не менее, общее количество остатков велико и разнообразно, причем много костей головы челюстного материала. Некоторые переотложенные

кости встречаются в песках над глинами. Они представлены сильно растрескавшимися и рассыпающимися обломками» [2].

По нашему наблюдению верхний слой почвы на самом верху яра довольно плодородный, так как к нему примыкают поля с сельскохозяйственными культурами возделываемыми жителями близ лежащих населенных пунктов. Так же заметим, что все слои видимые нами очень хорошо заметны невооруженным взглядом, и чётко просматриваются как со стороны реки, так и при ближайшем рассмотрении. Разрушению береговой линии способствуют оборудованные в нескольких местах импровизированные установки для подачи речной воды на возделываемые поля. Обслуживающий персонал этих станций оставляет бытовые отходы от работы двигателя и своей жизнедеятельности в непосредственной близости от уреза воды. Так же, трубы, тянущиеся к полям разрушают прибрежную линию, в которой сокрыт богатейший палеонтологический слой.

В другом источнике даётся описание международной экспедиции прошедшей в том же месте. Результаты поиска костных останков привели к формированию описания большей части из них: «Большинство этих костей имеют ржаво-красную окраску, иногда с отслоением надкостницы, часто бывают хрупкими. Отличительной особенностью этой группировки является значительное количество остатков оленей (гигантского и особенно благородного), на фоне большого и типичного для многовидовых местонахождений позднего неоплейстоцена обилия остатков бизонов. При этом количество лошадей наоборот крайне мало» [3].

А вот как характеризует местонахождение костных остатков Жанакала Томский палеонтолог Андрей Валерьевич Шпанский: «Местонахождение Григорьевка представлено обнажением II надпойменной террасы р. Иртыш у п. Григорьевка в 40 км ниже по течению от г. Павлодара [4]. Здесь на протяжении 2 км в основании террасы обнажаются отложения жанааульской свиты, берег регулярно подмывается и обновляется. Костеносным горизонтом являются пески разнозернистые горизонтально и косослоистые желто-рыжие, местами бурые от окислов железа, иногда хорошо промытые и сортированные голубоватого оттенка. В нижней части часто переходят в мелкий хорошо окатанный галечник. Пески с размывом залегают на подстилающих глинах».

В ходе поисковых работ нами был обойдён берег реки Иртыш от села Сычевка до села Жанакала (Григорьевка). Ниже уреза воды на уровне 30-150 сантиметров нами были найдены мелкие

костные остатки животных, предположительно мамонтовой фауны. Обнаруженные кости залежали не только в выше описанном слое, но и на берегу, возле кромки воды. В тоже время нами было замечено, что костные остатки животных, представляющих палеонтологический интерес, не встречаются в прибрежных отвалах высокого берега. Это сообщает нам о том, что слой залегания находится ниже уровня воды, и как следствие, это являлось препятствием для более свободного поиска ископаемых останков. Точно такие же выводы и свидетельства мы обнаружили в статьях других исследователей, работы которых и представлены в практической части нашего проекта.

За неполных два часа поисков останков вдоль береговой линии мы смогли обнаружить обширный костный материал. В большом объёме нами были обнаружены и извлечены различные целые и поврежденные кости нескольких видов млекопитающих. Из них самыми неповреждёнными являлись: части позвоночника, ребра, коленный сустав, и рога крупного млекопитающего. Наибольший интерес вызвали находки зубов тригонтериевого слона или степного мамонта. В отличие от остальных находок, они хорошо сохранились. Так как на протяжении долгого времени зубы находились под водой, она способствовала их защите от внешнего влияния, и именно поэтому зубы сохранили свою структуру. Под внешним влиянием мы понимаем перепады температур, воздействие ветра и обитающих в той местности животных. Все зубы были извлечены из под уреза воды, и практически не пострадали от времени.

Главной нашей находкой стала, предположительно, верхняя часть черепа бизона. Основной и самый тяжёлый элемент данной находки – прекрасно сохранившиеся рога длиной около 70см. Это вторая находка подобного размера и значимости в нашем музее. Хотелось бы отметить, что реконструкция бизона имеется в музее ПГПИ, и по утверждению выше представленных учёных он «обитал на территории Павлодарской области 24 – 9 тысяч лет назад. Его высота в холке достигала 2 метров, а вес от 800 кг до 1200 кг, размах рогов составлял 60 – 90 см и более. Это был крупный обитатель открытых ландшафтов»

Также членами Павлодарского Дома географии были обнаружены челюстные останки лошади с хорошо сохранившейся верхней челюстью и частью нижней, большая и тяжелая лопатка крупного млекопитающего, зуб крупного травоядного и множество костей, поддающихся определению преимущественно в лабораторных условиях.

Встал вопрос классификации и детального изучения найденных нами на берегу реки Иртыш костных остатков. Больше внимание привлекли находки зубов, похожих на зубы хоботного животного. Согласно данным исследования учеными григорьевского яра, в этом месте находили остатки костных скелетов таких крупных хоботных млекопитающих из рода мамонтовых как: Шерстистый мамонт (*Mammuthus primigenius* (Blumenbach)) и Трогонтериевый слон (*Mammuthus ex gr. Trogontherii* (Pohlig)). Согласно таблице больше всего особей было обнаружено именно Шерстистого мамонта [5]. Мы смогли определить, что данные кости относятся точно к остаткам скелета мамонта, в виду их первичного осмотра, они не похожи на зубы ископаемого бизона и лошади, так как намного крупнее и имеют совсем другую форму.

Таблица 1 – Размеры (мм) зубов МЗ *Mammuthus trogontherii* Pohl. и *Mammuthus ti-ogontherii chosaricus* Dubr. из местонахождений Западно-Сибирской равнины

Местонахождение, источник, коллекционный номер	Длина коронки	Ширина коронки	Высота коронки	Количество пластин	Средняя длина пластины	Частота пластины на 10 см	Толщина эмали
Пятирыжск (МЗ) dex; sin	215*; 225	85,5; 91,2	-	12; 13	17,5; 18	6	1,8-2,5-3,1
Красный Яр (МЗ), ПМ ТГУ 5-3/2083	311	92,0	210	22	13,8 6,8 2,2	6,8	2,2
Асино (МЗ), ТОКМ 10300/3	215*	98; 102	-	с 16	17; 16	7; 7,5	3
Бакчар (МЗ), ПМ ТГУ 31/2	258	92,0	140	18	14,4	6,9	2,1
Григорьевский яр, ОО Павга	175	70	-	12	57,9	9	-

Данные из таблицы были взяты в статье: А. В. Шпанский, В. Н. Алиясова, Н. Т. Смагулов, С. В. Титов. – Новая находка степного слона *MAMMUTHUS TROGONOTHERII POHLIG* (PROBOSCIDEA, ELEPHANTIDAE) в Павлодарском Прииртышье, Казахстан. Москва, 2008. Как мы видим наши образцы имеют небольшие размеры в сравнении с аналогичными находками произведенными в разное время на территории Западной Сибири. Сами зубы не истерты, пластины широкие с раздувом в центральной части, эмаль довольно толстая с волнистыми складками. В начале челюсти видны зубы последней смены еще не вышедшие из челюсти. Что говорит нам, о молодости животного ими обладавшего. Так же в пользу такой теории говорят довольно скромные биометрические размеры зуба. Длина коронки

зубов меньше 175 мм, в сравнении с самым маленьким образцом из таблицы. Прочие показатели так же меньше, представленных в таблице. Высоким остается показатель частоты пластины на 10 см зуба, это так же может свидетельствовать о молодости животного, так как его зубной аппарат еще только формировался к моменту гибели.

Исходя из вышеописанных исследований и результатов полученных в них мы можем предположить, что зуб найденного на берегу реки Иртыш, между селами Жанакала (Григорьевка) и Сычевка принадлежит вымершему хоботному животному. На это факт нас наталкивает отсутствие ныне живущих хоботных млекопитающих в пределах Западной Сибири. Так же к косвенным доказательствам можно отнести нахождение в месте исследования нескольких задокументированных остатков скелетов мамонтов двух различных типов: шерстистый мамонт (*Mammuthus primigenius* (Blumenbach)) и трогонтериевый слон (*Mammuthus Trogontherii* (Pohlig)). Значит, зуб найденный и исследуемый нами принадлежит одному из представленных типов животных. Судя по результатам исследований павлодарскими и зарубежными палеонтологами места находки, было найдено 3 особи шерстистого мамонта и одна особь трогонтериевого слона. Соответственно данный зуб может относиться к шерстистому мамонту с вероятностью 70 %. В отсутствии других материальных доказательств это может служить главным утверждением, но благодаря исследованиям предыдущих находок и их научной классификации мы можем опираться на них и не делать предположений.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Майба Н. - Вестник Павлодарского Дома Географии, №3 (7), август-сентябрь, 2015.
- 2 Алиясова В. Н., Ахметова К. К., - «Древние позвоночные животные Павлодарского Прииртышья», Павлодар, 2014.
- 3 Там же.
- 4 А. В. Шпанский, Г. Ю. Пересветов, В. Н. Алиясова, С. В. Титов. – Новые находки остатков четвертичных млекопитающих в Павлодарском Прииртышье. Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода № 67, 2007.
- 5 А. В. Шпанский, В. Н. Алиясова, Н. Т. Смагулов, С. В. Титов. – Новая находка степного слона *MAMMUTHUS TROGONOTHERII POHLIG* (PROBOSCIDEA, ELEPHANTIDAE) в Павлодарском Прииртышье, Казахстан. Москва, 2008.

МАҚТАЙ ӘЙТІМҚЫЗЫНЫҢ ӨМІРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

ЖҰМАЖАН Н. М.

II сынып оқушысы, Қараоба ЖОББМ, Павлодар облысы, Ақтоғай а.

Сурет I

Әйтiмқызы Мақтай 1929 жылы қаңтардың 1-күні Павлодар облысы Ақтоғай ауданы Алға ауылында дүниеге келген. Қожамжар ауылының Тiленшин атындағы мектебiне 1936 жылы оқуға барып, 1945 жылы 10-сыныпты бiтiрдi. Соғыстан кейiн ауыр жылдар болғандықтан, еңбекке ерте араласуына тура келдi. Әкесi Әйтiм, ағасы Сағадат соғыстан оралмады. Үйiнде анасы Қапиза мен кiшi сiңiлiсi Шолпан болатын. 1946 жылы Павлодар қаласындағы Б. Ахметов атындағы мұғалiмдер

училищесiне сырттай оқуға түсiп, сол жылы қазiргi 1946 жылы Павлодар қаласындағы Б.Ахметов атындағы мұғалiмдер училищесiне сырттай оқуға түсiп, сол жылы қазiргi С. Мүткенов атындағы орта мектепке пионер-вожатый болып жұмысқа орналасты.

1948 жылы педучилищенi толықтай бiтiрiп, Алға ауылында, Харьковка, Октябрьдiң 25-жылдығы (қазiргi Әуелбек) атындағы мектептерде ұстаздық еттi. Соңғы жылдары Спартак (қазiргi Қараоба) ауылында балабақша меңгерушiсi болып iстеп, 1979 жылы зейнеткерлiкке шықты. Одан кейiн 1980-1983 жылдары сауда үйiнiң меңгерушiсi болып еңбегiн жалғастырды.

Мақтай Әйтiмқызы – соғыс жылдарының тыл еңбеккерi. 2005 жылы «Женiстiң 60 жылдығы», 2010 жылы «65 жылдық» медалiмен марапатталған. Алты бала тәрбиелеп өсiрiп отырған Мақтай апа – күмiс алқа иегерi, немере-шөберелерi бар [1, 4 б.].

М. Әйтiмқызының балалық шағы Отан соғысымен дәл келген екен. Сол кездегi қиындықпен қалай оқығанын, сол кездегi ауыл iшiндегiлердiң көрген ауыртпалық, қайғы-қасiретiн қартайғанда есiне түсiрiп жазу деген бiзше бiр ерлiгi ме деп ойладық. Әуел баста зейнеткерлiкке шыққасын ермек ретiнде тек келiн-бала, қыз-күйеулерге арнау ретiнде жазған екен. Одан соң ауыл iшiндегi болып жатқан өзгерiстер мен келеңсiз жағдайларды да көзге шұқығандай

жазған екен. Кеңес үкiметiнiң тарап ауыл-аудандардың банкрот деп жариялап, талан-таражға түскенiн халықтың әупiрiмдеп күн көргенiн де жазған. Кейiн елiмiз тәуелсiздiк алып, ес жиып, дiнiмiз, тiлiмiз қайта оралғанына, Елбасымыздың ерлiкпен ел басқарып, дағдарыстан шығарған кездерiн, өткен Отан соғысында ерлiкпен елге оралған ардагерлердi, Отан үшiн құрбан болған боздақтарды еске түсiрiп жазғандары бiр төбе. Қазақтың сан ғасыр бұрын көрген азабын, қасiретiн, репрессия кезiн өлең-жыр етiп жаза берген. Елбасына арнаған арнаулары, Астананың астана болуы, мектеп оқушыларына патриоттық рух берiп жазғандары, «ЭКСПО-ны» насихаттап, соның болатын жетiстiктерiне дейiн жыр етiп жазған.

Елбасының әр кезеңде жолдаған жолдауларын, ел iшiндегi жақсы өзгерiстердiң түгелiн көз алдына келтiрiп көрсете бiлген. Жастарымыздың жат қылықтардан тиылып, салауатты өмiрге аяқ басқанын, мектеп балаларына арнап соғыс туралы сценарий да жазған...

М. Әйтiмқызының азаматтық үнi, ұлттық рух пен патриоттық тәлiм-тәрбиенiң қайнар көзiндей өлең деген құдiрет арқылы ұлт руханиятына қосқан үлесi бүгiнгi күн тұрғысынан арнайы зерттеудi қажет етедi. Зерттеу жұмысы осы мәселенi ашуға бағытталған.

Ел алдындағы басты мұрат – тәуелсiздiк алып келген ұлттық құндылықтарды өскелең ұрпаққа насихаттау болмақ. Ел болашағы – өскелең ұрпақты елiнiң көркеюiне үлес қосар азаматы етiп, ұлт болашағын тәрбиелеуде Мақтай Әйтiмқызы өлеңдерiнiң қосар үлесi зор.

Қарт әжемиз өсер елдiң өскелең ұрпағына деген риясыз ықыласын, айнымас сенiмiн «Жастарға», «Жастарға аманат», «Жат қылықтан аулақ қаш», «Терiс мiнез көрсетпешi, жаркыным» өлеңдерiнде шабыттана жырлайды. Жастар бойынан ұлттық ерекшелiкке тән қасиеттердi көрсем деген ақын болашақ жастарға сенiм бiлдiредi. Ұлттық тәрбие барысында ұлттық сананы қалыптастыру ең маңызды шарттардың бiрi. Бүгiнгi күннiң шешiмiн табуда кезек күттiрмейтiн мәселелердiң бiрi де жастардың ұлттық санасын оятып, жат дiни ағымдарға кiрiп кетпеуiн, бұрыс жолға түспеуiн қадағалау. «Тәуелсiздiгiмiз баянды болуы үшiн жас жеткiншектердi мемлекетшiл, отаншыл рухта тәрбиелеу – кезек күттiрмейтiн мәселе. Қазiргi таңда ұлт ретiнде сақталудың бiрден-бiр жолы – бала бойына елжандылық пен ұлтжандылық рухын орнықтыру екенi көп дәлелдi керек етпейдi», - деп президентiмiз Н.Ә.Назарбаевтың ұсынып отырған сындарлы саясатының басым бағытының бiрi жас толқынның бойына мемлекетшiл сананы

калыптастыру болып табылады. Осы мәселені шешу үшін болашаққа, яғни жастарға сену керек.

Ақынның көптеген өлеңдері туған жер тақырыбына арналғаны белгілі. Төмендегі «Ақтоғайдың өлкесі» өлеңінде ақын әжеміз Ақтоғай өңірін мақтан етсе:

Өлкесі Ақтоғайдың қасиетті,
Талай ұлт өкіліне нәсіп етті.
«Ұлы Отанның соғысы», «Тың игеру»,
Еңбекке өмір бізді ерте есейтті...
...Мақтанам Ақтоғайдың өңіріне,
Батыры Мүткеновтей ел есінде.
Жастарға өнеге етіп жырлайтұғын,
Інісі Бейсембі ақын ел ішінде.. [2, 58 б.].

«Мақтанышым – ауылым» өлеңінде қарт анамыз өзінің туған өлкесін, ауылын жырға қосады:

Туған жерім Ақтоғайдың Қараоба ауылы,
Жайлауы кең мал өсірген, еңбек еткен қауымы,
Аты шыққан үздік деп Қараобаның мектебі,
Спорт, білім сонда өткен балалардың көктемі.
Батысында кең жазира, жеміс-жидек ойпаны,
Шығысында орман-тоғай, өзен-көлді алқабы.
Жадыраған жаз айында, көлден балық аулаймыз,
Суға түсіп, сүңгіп-малтып, суда жалақ ойнаймыз.. [2, 61 б.].
Өзінің туған елі мен жеріне деген перзенттік сүйіспеншілігін

ол «Ауылым» атты өлеңінде де жалғастырып әкетеді:

Қалаларға бергісіз ауыл еді жайнаған,
Төрт түлік мал өсіріп, қызу еңбек қайнаған.
Егінін де оратын, пішенін де шабатын,
Ала таңнан оянып, сиырын да сауатын.
Құрт, ірімшік қайнатып, өрелерге жаятын,
Құлын байлап желіге, биені де сауатын.
Ыстық күнде сусындап, қымызына қанатын,
Ауыл іші осындай, бақытын да табатын.. [2, 59 б.].

М.Әйтімқызының Отанға, жерге, елге деген сүйіспеншілігін, зор құрметін «Қазақстаным – мақтанышым» өлеңінен де анық аңғаруға болады:

Алда тұр шығатұғын биік белес,
Жеңісі жиырма жылдың оңай емес.
Астанаға әлемнің назары ауған,
Қасиетті жерім дейтін тегін емес.

Жеңісі үнемшілдік жасыл жарық
Кім көрген жетістікті бұдан артық.
Көреген Елбасының беделіне
ЭКСПО-ны өткізуге сенім артып.
Бұл таңдау тегін емес байқап қара,
Салынар сан ғимарат жеке дара.
Әлемді тағы да бір дүр сілкінтіп,
Талай ел таңдай қағар Астанаға... [1, 50 б.].

М. Әйтімқызының Астана, Елбасы жайлы жазылған «Алға бассың, Астана!», «Еңсесі биік болсын Елбасының» өлеңдері, сондай-ақ «Сан ғасыры бар қазақтың», «Аялайық ата-баба мекенін», «Қиындыққа мойымаған қазағым», «Қазақтың елі де бай, жері де бай» өлеңдері әр қазақ баласының жүрегінде бұғып жатқан туған жерге деген ұлы сезімді дөп басқандай. Сондықтан ақынның бұл өлеңдері бүгін де, ертен де, кемел келешекте де жүрегі қазақ деп соққан әр азаматтың отансүйгіштік рухын көтеріп, жігер беруге қызмет ете беретіні сөзсіз.

Бұл зерттеу жұмысымда Мақтай Әйтімқызының өлеңдеріндегі патриоттық рух пен азаматтық үнін ұғынып, талдау жасадық. Жастар ақын өлеңдерінен нәр алып, рухы мықты, өр мінезді, ар-намысы биік болып, ортақ Отанымыз – Қазақстан Республикасына деген перзенттік сезімдері ұшалады. Сондықтан қарт ананың өлеңдері жастар тәрбиесі үшін бірден-бір өнеге мектебі деуге болады.

Бүгінгі таңда заманымыздың басты талаптарына айналып отырған рухы биік, елжанды ұрпақ тәрбиелеу ісінде, Мақтай Әйтімқызының өлеңдерін пайдаланудың маңызы ерекше. Мен осы зерттеу жұмысымда ақынның кейбір өлеңдеріне ғана тоқталып өттім. Мақтай Әйтімқызының шығармашылығы бойынша жан - жақты талдау жасалған дүниелер жазу – алдағы уақыттың міндеті.

Қорыта келгенде, бұл жұмысымда Мақтай Әйтімқызының өміріндегі елеулі кезеңдері, шығармашылығындағы жарқын белестері сөз етілді. Көздеген мақсатым осы ғылыми жұмысым барысында толығымен айқындалды десем артық болмас. Оның өмірі мен шығармашылығын зерттеу мен үшін әрі қызық әрі үйретері мол болды. Аталмыш зерттеу жұмысымда жерлес ақынымыз Мақтай Әйтімқызын баршаға танытып, үлгі тұтар ақын екенін дәлелдедім деп ойлаймын. Өмірінің қиын кезеңдері болса да мойынсынбағаны, ақындық өнер жолын қуып, өшпес із қалдырып жүрген ақын өмірі сыр мен жұмбаққа толы. Қарапайым отбасынан шықса да өнерімен, өлеңдерімен, жүрек тебірентер жырларымен ел қалаулысына, ардақтысына айналып отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР

КІТАПТАР:

1 М. Әйтімқызы «Ана толғауы» Павлодар, 2014 ж.

2 М. Әйтімқызы «Өтер өмір білінбей...» Павлодар, «Сытина Н. И.» баспасы, 2015 ж.

ГАЗЕТТЕГІ МАҚАЛА:

3 «Ауыл тынысы» газеті №23 (8998). 8 маусым 2015 ж.

ВЫМИРАНИЕ СЕЛЬСКИХ ПОСЕЛЕНИЙ В КАЗАХСТАНЕ

ЖУМАКЕЛДИ П. И.

ученик 12 класса, Назарбаев Интеллектуальная школа ХБН, г. Павлодар

Сельская местность- это территория, где проживают люди вне города. К ней относятся деревни, сельскохозяйственные угодья, посёлки, хутора и фермы. Именно в этих местах происходит развитие сельского хозяйства и происходит сохранение ядер национального жизненного уклада. Численность сельского населения растёт и на данный момент составляет около 3 миллиардов людей, но в отличие от городского населения, оно растёт не везде, в основном его прирост обеспечивают развивающиеся страны [1]. Во многих развитых странах, охваченных процессом урбанизации, численность сельского населения сокращается. Если в 1950 году доля сельского населения было 70 %, то сейчас оно составляет чуть больше половины. В этих условиях задача сохранения населенных пунктов представляется весьма актуальной [2].

Как и других странах, В Казахстане наблюдается сокращение деревень и сел. Например, в Северном Казахстане исчезает каждый шестой посёлок [3]. Для того, чтобы узнать причины сего явления, последствия и что же делается для сохранения и улучшения сельской жизни в Казахстане станет главной целью проекта.

Как было сказано выше, проблема вымирания сел является одной из острых социально-экономических проблем современного Казахстана. Существует ряд причин этой проблемы:

- 1 Миграция людей на историческую родину после распада СССР
- 2 Отсутствие современных медицинских учреждений, учебные заведения иногда находятся не в надлежащем состоянии
- 3 Безработица.
- 4 Нет инфраструктуры, необходимой для нормальной жизни.

5 Деревни не имеют надлежащего доступа к системе социальной защиты, образованию, здравоохранению и питьевой воде.

6 Большая нехватка социальных специалистов

7 Отсутствие продуманной и целенаправленной государственной программы относительно возрождения сел.

Причины наглядно показывают, что основная проблема вымирания сел заключается в сокращении численности сельского населения. В течение последних 15-20 лет сельское население неуклонно сокращается как за счет естественного сокращения численности населения (смертность превышает рождаемость), так и за счет миграционного оттока. Процесс депопуляции сельских территорий настолько активен, что количество заброшенных сел постоянно увеличивается, как и количество сельских поселений с небольшим количеством ингибиторов [4].

Согласно исследованию Министерства экономики и бюджетного планирования Республики Казахстан, причины интенсивного заселения экономически активного населения из сел и экологически неблагоприятных регионов в регионы с более благоприятной экономической ситуацией связаны с тем, что люди бастуют за более высокие доходы, образование и лучшую жизнь [5].

Вымирание сельских местностей, в особенности деревень, приводит к таким проблемам, как: отток сельского населения в города; обострение социальных проблем(нехватка жилья в городах, невозможность найти работу и т.д.); застой в развитии сельского хозяйства.

Для решения этой проблемы в Казахстане реализуются программы. В 2009 году правительство приняло государственный проект «С дипломом в село», целью которого является привлечение молодых специалистов и создание всех необходимых условий для работы в сельской местности. Сегодня этот проект обеспечивает специалистов в области здравоохранения, образования, культуры, спорта и агропромышленного комплекса постоянной работой в сельской местности и вкладами в получение беспроцентного бюджетного кредита на жилье. Хотя с реализацией программы «С дипломом в село» увеличилось количество специалистов, прибывших в сельские районы района, программа считается провальной. Программа предлагает: специалисту-участнику программы выплату единовременного подъемного пособия в размере 70 МРП (в 2018 году составляет в сумме 168 350 тенге), участникам программы выдается бюджетный кредит в 1500 МРП, а

на 2018 год это 3 607 500 тенге, для приобретения и строительства жилья, ставка вознаграждения для участников госпрограммы составляет всего 0,01 %, кредит предоставляется в размере до 1500 МРП (до 3 607 500 тенге), специалисты учреждений социальной сферы в селе получают повышенный должностной оклад, не менее чем на 25 % от тарифных ставок (в городских населенных пунктах) [6]. Проанализировав данную программу, мы пришли к следующим причинам не реализации программы:

1 Рассмотрена только материальная сторона жизни молодых специалистов

2 Улучшение условий жизни для коренных жителей сельских местностей не учитывались

3 На развитие инфраструктуры внимание не было обращено

4 Не учли того, что это молодые специалисты, которым кроме работы нужно место для проведения досуга (спортивные площадки, клубы, библиотеки), а этого в сельской местности не было сделано

Кроме того, с 2014 года в Казахстане действует государственная программа «Серпін-2050». Цель программы - подготовка и трудоустройство молодежи из южных регионов страны (Алматинская, Южно - Казахстанская, Жамбылская, Кызылординская, Мангистауская области) с избытком трудовых ресурсов на востоке, севере и западе Казахстана-в регионах, испытывающих дефицит кадров [7]. Благодаря мигрантам из южных регионов, деревни Казахстана вновь пользуются популярностью у них. Пока еще рано судить об успехе этого проекта. Причина, по которой большая часть правительства нацелена на перемещение жителей из южных регионов страны на север, заключается не только в большом количестве людей на юге, но и в том, что чаще всего именно на севере доминирует количество исчезающих деревень. По программе «Серпін» делается:

Возмещение расходов на переезд в размере 35 МРП (примерно 79 000 тенге) на каждого члена семьи, а также субсидирование расходов на аренду, найм жилья в течение года (от 34 000 до 68 000 тенге в месяц) [8].

Трудоустройство специалистов (учителя и врачи)

Предоставление земельных участков – ещё один вид государственной поддержки переселенцев. Землю они смогут использовать как для посадки садово-огородных культур, так и для различных коммерческих целей. Участки будут предоставляться в безвозмездное пользование.

Однако были выявлены следующие недостатки: местные власти сельских поселений не помогают недипломированным людям, опять же, не развитые инфраструктуры.

Исходя из этого можно сказать, что условиях данных программ для молодых специалистов даже материальная сторона не оказалось привлекательной, поэтому некоторые специалисты по происшествию 3-х лет уезжали из сельских местностей, а многие через год расторгали договор, возвращали государству деньги и уезжали в город. В результате программа оказалась нереализованной, численность населения сельских местностей не только не увеличилась, но и привело к ещё большему оттоку молодежи из села.

Для того, чтобы предложить пути решения, были детально рассмотрены государственные программы и исходя из анализа государственных программ по решению проблемы вымирания сельских поселений, я предлагаю:

1 Деньги, которые были потрачены на подъемные для молодых специалистов, нужно было выделить для развития инфраструктуры сёл

2 Целью спасения сельских поселений должно быть не только привлечение мигрантов, но самое главное заинтересовать коренное население данных сёл не покидать родные места. Для этого:

○ Выделять беспроцентные кредиты на развития малого бизнеса населения.

○ Давать бесплатно в аренду землю с последующим переходом в личную собственность после предоставления бизнес-планов

○ Построить или отремонтировать места для проведения досуга молодежи, людей среднего возраста.

○ Для повышения рождаемости в сельской местности опираясь на опыт РФ, выделять молодым семьям на рождения третьего ребенка материнский капитал

3 На основе государственной программы Дорожная карта улучшить состояние сельских дорог

4 Не ущемлять права недипломированных молодых людей, а наоборот создать им возможности для получения образования при поддержке государства или местной власти

Как было сказано выше, вымирание и исчезновение сельских поселений является одной из самых острых социальных проблем в Казахстане, в особенности в северных областях. Вследствие чего происходит застой в сельском хозяйстве, появляются социальные проблемы, как нехватка жилья и безработица среди приезжих из сёл

в город. Для решения данной проблемы существуют программы, как «Серпин», действовала «С дипломом в село», который итоге оказалась провальной.

Для того, чтобы программы были успешными нужно их детализировать, то есть включать все индикаторы и расписать, куда и сколько денег выделить, что сделать. Кроме того, не нужно концентрироваться лишь в привлечении людей извне, а наоборот нужно способствовать тому, чтобы коренные жители не уезжали оттуда.

ЛИТЕРАТУРА

1 Словарь и энциклопедия «Академик». Толкование «сельская местность» [Электронный ресурс]. – URL: https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_geo/7113/%D1%81%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F

2 Щербакова Е.М. Городское и сельское население мира, 2016 г [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.demoscope.ru/weekly/2016/0699/barom02.php>

3 Морозова И. В Северном Казахстане исчезнет каждый шестой посёлок, 2018 г [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.ktk.kz/ru/news/video/2018/10/25/105510/>

4 Центр экономических и политических реформ (ЦЕПР). Россия- страна умирающих деревень, 2017 г [Электронный ресурс]. – URL: <http://rusrand.ru/analytics/rossiya--strana-umirayuschih-dereven-chast-I>

5 Министерство Экономики и Бюджетного планирования РК. Демографические тренды Республики Казахстан, 2014 г [Электронный ресурс]. – URL: http://www.akorda.kz/upload/nac_komissiya_po_delam_zhenshin/%D0%94%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F%20%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0/4.2%20%D1%80%D1%83%D1%81.pdf

6 Жумалиева З. Программа «С дипломом в село в действии», 2018 г [Электронный ресурс]. – URL: https://liter.kz/ru/articles/show/46469-programma_s_diplomom_v_selo_v_deistvii

7 Восточно-Казахстанский государственный технический университет им. Д. Серикбаева. Программа «Серпин-2050» [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.ektu.kz/enrollee/admission/serpin/serpin.aspx?lang=ru>

8 Нурымбетов Б. Условия для переселенцев из южных регионов РК в северные изменились, 2017 г [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.zakon.kz/amp/4843484-usloviya-dlja-pereselencev-iz-juzhnykh.html>

АҚСУ АУДАНЫНЫҢ ТОПОНИМИКАСЫ

ХУДАС Р.

география пәнінің мұғалімі, № 1 қазақ орта мектебі
ИБРАЕВА Д., ҚОҢДЫБАЙ Ш.
8 сынып оқушылары, № 1 қазақ орта мектебі

Топонимика – ономастиканың жер-су, елді мекен атауларының шығуы мен пайда болуын (этимологиясын), мағынасын, құрылымының дамуын, таралу аймағын, қазіргі жағдайын, грамматикалық, фонетикалық пішінін, жазылуы мен екінші бір тілде берілуін зерттейтін құрамдас бөлігі. Бұл гректің «топос» – орын, жер, «онома» – атау деген екі сөзінен тұрады, яғни жер-су атаулары деген сөз.

2.1 Ақсу өңірінің топонимдер жіктелімі

Бұл ғылыми жұмыста Ақсу ауданы бойынша 47 елді-мекендер атауы, 3 өзен атауы, 22 қоныс, 29 көл, 3 құдық, 3 бұлақ атаулары қарастырылады.

Кесте 1 – Ақсу өңірінің топонимдері

№	топонимдер	саны
1	Елді-мекендер	47
2	Қоныс	22
3	Көл	29
4	Өзен	3
5	Бұлақ	3
6	Құдық	3

Жер-су аттарының пайда болуына байланысты мынадай топтарға жіктеуге болады.

1 Тарихи жағдайға байланысты атауларды жиі кездестіруге болады – қалмақ-монғол шапқыншылығына байланысты атаулар жиі кездеседі. Мысалы: Сенкесе, Соқырбұлақ, Аққұдықсор, Евден; **Сенкесе** – көл аты. Сен (қалмақша жақсы) + кесе (шай ішетін ыдыс), көлдің аты кішкентай әдемі көл деген мағына береді.

Столыпин реформасына байланысты көшіп келушілердің көптеп келуі кезінде құрылған елді-мекен атаулары өңірімізде өте көп. Мысалы: Жидковка, Евгеньевка, Копейкино, Грязновка. Ежелгі түрік, үнді-иран сөзінен де енген атаулар кездеседі. Қалқаман, Қарғалы, Қарашат, Қазалы, Бигелексор т.б. береді.

2 Табиғи жағдайға байланысты қойылған атаулар. Жалпы халқымыз көшіп-қонып жүрген көшпенді халық болған. Олар жазы жайлауға, қысы қыстауға көшіп жүріп өз жерлеріне табиғатпен байланысты атаулар қойған. Оларды бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады: сол жерде мекендейтін аң-құстың, жиі өсетін өсімдіктің, кездесетін тау жыныстарымен байланысты атаулар берілген.

а) өсімдік жамылғысымен байланысты атаулар: **Подчеремушное** – көл аты. Мойыл өсетін ормандар маңындағы көл. **Тікенек** – елді-мекен, мекен атауы. Калинин совхозының бөлімшесі. Тікенек мекені – тікенекті өсімдіктер өсетін жер. **Үштерек** – елді-мекен атауы. 60 жылдары салынған, елді – мекен аты сол жерде өсетін 3 терекке байланысты аталған. **Лопушин** – көл атауы. Көл Ертіс жайылмасында орналасқан, көлдің аты жайылмада көп өсетін түйежапыраққа байланысты аталған.

ә) аң-құстың атымен байланысты атаулар: **Қүркөл** - көл, елді-мекен аты. Қүркөл атауы кеуіп қалған көл. Мүмкін құр (құс) + көл, құр, шіл кездесетін көл деген мағына беруі мүмкін. **Зубатка** – өзен. **Зубатка** осы өзенде кездесетін жыртқыш балық (тісті сазан).

б) тау жыныстардың атымен байланысты аталған жер-су аттары - **Көктас** – елді-мекен, жер, қоныс атауы. «Потанин» совхозының бөлімшесі. Көктас – сұр, көкшіл тас. Сонда табылған порфиттің көк түсіне байланысты аталған. Мүмкін, малахит қазақ диалектінде – молаға, қабірге арналған ұсақталған ескерткіш. т.б.

3 Метафоралық – яғни жер-су аттарын бір затқа тенең, ұқсатып атаған. Бөріктал - көл атауы. Бөрік (басында үкісі бар домалақша келген бас киім) + тал. Бөріктал – талдар, бұталар айнала өскен көл деген мағына береді. **Қутұмсық** – жер, қоныс атауы. Қу деп қазақ тар аққу құсын атаған екен, сондықтан болар қоныс ұзын, созылық келген аққу тұмсығына ұқсас жер. **Мойын** – жер атауы. Мойын деп аталуы ұзынша келген мойынға ұқсас болуына байланысты аталған.

4 Патронимдер – адам атымен байланысты елді-мекендерді де жиі кездестіруге болады. **Алтыбайсор** – көл аты. Алтыбай (ер адам аты-патроним) + сор (аз сулы сорлы көл) – Алтыбай соры деген мағына береді. **Дөңентай** – елді-мекен атауы, Грязновка

совхозының бөлімшесі. Елді-мекен қазақтың ақын демократы Сәбит Дөнентаевтың (1894 -1933 ж) құрметіне аталған. **Омартам** – көл атауы. Омар деген ер адам аты. Омартам – балшықты жер үй, кепе, мүмкін Омар моласы көл жанында деген мағына береді. **Сұлтанкөл** – көл аты. Сұлтан ер адам атынан шыққан – антоним.

5 Этноним - онимнің түрі, халықтың, ұлттың атаулары. Ақсу өңірінің жер-су аттарында ру, тайпа, атауларында жиі кездестіруге болады. Негізінен орта жүз руларының атымен жиі байланысты атаулар жиі кездеседі. Әсіресе арғын, қапшақ т.б. ру атауларымен аталған қоныс, көл, елді-мекен атауларында кездестіруге болады. Мүмкін бұл жерлерде арғын, қыпшақ руларының көшіп-қонған жерлері болуына байланысты аталған шығар.

Досқана – көл атауы. Досқун деген антонимнен шыққан болуы мүмкін. Сонымен қатар Досқан деген алтай және қанжығалы арғынның бесінші, жетінші, оныншы ұрпақтарында жиі кездеседі. Тура мағынасында аласақ, дос (достық, жолдас) + қона (қону, түнеу), яғни Досқона – дем алуға, түнеуге арналған көл деген мағына да береді.

Сейіт – көл атауы. Сейіт – (аса құрметті), ер адам аты, этноним, алтай арғындарының және қыпшақ құландарының тармағы. Сейіт – қасиетті көл, сейіттердің көлі.

б) Көпмағыналы елді-мекен атаулары – жер-су аттарын талдасақ бірнеше мағына беруі мүмкін. Тарихи, табиғи, этнонимге т.б. байланысты аталуы мүмкін.

Кесте 2 – Жер-су аттарының мағынасы мен шығу тегіне қарай жіктеу

№	Шығу тегіне қарай жіктеу	топшалары	мағынасы	мысал
1	<i>Тарихи жағдайға</i>	А. Жонғарқалмақ шапқыншылығына Ә. Столыпин реформасына байланысты Б. Түрік сөздерінен енген атаулар	Жер-су аттарының тарихи оқиғаларға байланысты қойылуы	Сенкесе, Соқырбұлақ, Евден Жидковка, Евгеньевка Аққұдықсор
2	<i>Табиғи жағдайға</i>	А.Өсімдік атымен байланысты Ә.Аң-құс аттарымен байланысты Б.тау жыныстың атымен байланысты	Жер-су аттарының табиғи жағдаймен байланысты аталуы	Тікенек Үштерек Қүркөл Көктас Қоңыртас
3	<i>Метафоралық</i>		жер-су аттарын бір затқа тенең, ұқсатып атаған	Мойын Қутұмсық Бөріктал

4	<i>Патронимдер</i>		адам атымен байланысты қйылған атаулар	Алтыбайсор Доскана
5	<i>Этноним</i>		халықтың, ру, ұлттың атауларымен аталған жер-сулар	Ақмайдан Мұқыр

Кесте 3 – Топонимдердің шығу тегі мен мағысына қарай бөлінуі

№	Жер-суаттарының шығу тегі мен мағынасына қарай жіктелуі	Жер-су аттарының саны
1	<i>Тарихи жағдайға</i>	18
2	<i>Табиғи жағдайға</i>	40
3	<i>Метафоралық</i>	8
4	<i>Патронимдер</i>	25
5	<i>Этноним</i>	4

Диаграмма 2

Топонимдердің жасалу жолына қарай, сөздердің қай тілден енгеніне қарай жіктеуге болады. Ақсу өңірі топонимдерінде орыс, үнді-иран, түрік, қалмақ-жонғар, татар тілінен енген сөздерді кездестіруге болады. Оған себеп әр түрлі тарихи жағдайларға байланысты. Мысалы жоғар-қалмақ, монғол шапқыншылығы кезінде пайда болған елді-мекендер, жер-су аттары кездесесе, Ресей империясының қол астына енгеннен кейін пайда болағна сөздер де көптеп кездеседі. Сол кездері көшіп келген қазақ, татар, украин, орыс халқы тілінен енген атауларды да жиі кездестіруге болады. Төмендегі кестеден орыс тілінен енген атаулардың көп екенін де байқауға болады.

Кесте 4 – Топонимдерді тілдік құрамы бойынша жіктеу

№	Халықтар	саны	мысалы
1	Қазақ	56	Ботажуылған, Сейіт т.б.
2	Орыс	21	Куйбышев, Зубатка, Лопушин, Сольветка

3	Жоңғар	4	Аққұдықсор, Соқырбұлақ, Сөңкесе
4	Татар	2	Сырлықала
5	Украин	1	Марковка
6	Түрік	7	Қазалы, Бигелексор, Айдакөл, Қарашат
7	Үнді-иран	1	Қалқаман
8	Қазақ	3	Ребровка, Грязновка, Жидковка

Сурет 3 – Топонимдердің тілдік құрамы бойынша бөлінуі

Ақсу өңірінің 25 жер-су аты орыс тілінен енген, яғни Ақсу өңіріндегі барлық топонимдерінің 22,1 %. Жоңғар, монғол шапқыншылығына байланысты атаулар 4,2 % құрайды. Түрік халқының тілінен енген сөздер 7,3 % құрайды, оның бірден-бір себебі қазақ халқының түпкі, негізін түріктермен байланысты болғандықтан, кейбір қазақ сөздерінің түрік сөздерімен байланысы, байқалады.

Ғылыми жұмыстың нәтижесі:

• Ақсу өңірінің топонимдері, олардың шығу тегі мен мағынасын ашылды;

• Ақсу өңірінің қысқаша топонимдер сөздігін жасалынды;

• Ақсу өңірі топонимдерінің картасын жасалынды;

• Ақсу өңірі топонимдерінің тілдік құрамы мен шығу тегіне қарай жіктелер жасалып, талданды;

Қорытынды:

Топонимикалық атауларының шығу тарихына тереңірек үңілсек, онда үлкен сыр жатқанын білеміз. Ендеше, ескі атауларды қалпына келтіру тарихи әділеттілікті орнату деген сөз. Біздің облыс, ауданымызда байырғы жер-су атауларын қайтару жұмысына аса маңызды әлеуметтік мәселе деп қараймын. Тәуелсіздігімізге тәубе дей отырып, облыс аумағындағы отаршылдық пен тоталитарлық дәуірлерден қалған атаулардан біртіндеп арылып, байырғы жер-су атауларымызды қайтару бүгінгі күннің басты міндеті деп білемін.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Алматы, Шығыс Қазақстан, Қарағанды және Солтүстік Қазақстан облыстарының әкімшілік-аумақтық құрылысындағы өзгерістер туралы: ҚР Президентінің Жарлығы // Егемен Қазақстан.- 1997.- 24 мамыр
- Адам тегі М., Семқұл тегі Б. Атаулар астарындағы аңыздар. // Балқантау. - 1994. - 3 қыркүйек
- 2 Ақынов Ә. Қарқара: Жаңғырық // Орт. Қазақстан. - 1992. - 8 сәуір
- Артықбаев Ж. Жерінді танығаның – елінді танығаның: Ульянов ауданының мысалында Орталық Қазақстан топонимиясына шолу // Орт. Қазақстан. - 1991. - 14 желт.
- 3 Әбдірахманов А. Қазақстанның жер-су аттары. - Алматы: Қаз.ССР ҒА баспасы, 1959. - 221 б.
- 4 Әбішұлы З. Кобетей мен Шақаман жайында: Жер-су аттарын калпына келтіру // Жаңа жол. - 1991. - 22 қаңтар
- 5 Әрінұлы Ә. Шерубай хақында: /Ауданына батыр есімі берілсін// Орт. Қазақстан. - 1991. - 24 қыркүйек
- 6 Бексейітов С., Жанғожин А. Ел мен жер – егіз немесе топонимдер туралы толғаныс // Орт. Қазақстан. - 1990. - 16 қыркүйек
- 7 Бектұров Ж. Пәруа – бірлік, тәубе – тірлік: /Нұра ауд. әкімшілікке жер аттары және ұмытылған есімдері жайында ашық хат// Орт. Қазақстан. - 1992. - 5 қараша
- 8 Доскеев К. Жер атауларын дұрыс қояйық // Орт. Қазақстан. - 1991. - 26 қазан
- Жанғожин А. Амаңына сай – атауы:
- 9 Жартыбаев А. Қарағанды өңіріндегі кейбір көне атаулар сыры // Қаз. ССР ҒА хабарлары. Тіл мен әдебиет сериясы. - 1990. - №4. - 16-21 б.
- 10 Жартыбаев А. Қарағанды өңірі топонимдерінің мағыналық және құрылымдық сипаттары. – Қарағанды: Болашақ – Баспа, 1998. – 165 б.

ИСТОРИЯ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ СЕЛА ИРТЫШСК

ИВАНОВА Е. В.
учитель истории, Иртышская СОШ № 3
ПЕРНИКУЗА Т. А.
ученик 5-го класса, Иртышская СОШ № 3

Газета – первое, старейшее средство массовой информации. На протяжении более четырех столетий ее истории она, наряду с журналом, оставалась незаменимым источником информации для многих миллионов людей. С ускорением технического прогресса сама она и ее положение в обществе серьезно изменились. Двадцатый век принес человечеству несколько новых средств массовой информации. В начале века, с изобретением Поповым и Маркони радио, монополия газеты была нарушена. Радиостанции разносили информацию по всему миру с оперативностью, которая была недостижима даже для ежедневной газеты. А с изобретением в конце века телевидения люди получили возможность не только оперативно узнавать о событиях, но и увидеть его на телеэкране. Достижение газетой эффекта сиюминутности – передачи информации о событиях в момент его свершения – было, понятно, невозможно. Сначала радио, а затем телевидение поочередно стали важнейшими средствами массовой информации. Наконец, в конце века, с приходом новых технологий, электроники и Интернета, появились сетевые периодические издания, раскрывшие неизвестные прежде возможности производства и получения информации. Возникла система средств массовой информации [4, с. 1].

С развитием этой системы участились предсказания неизбежности исчезновения старых – печатных периодических изданий. Специалисты, крупные ученые – канадский исследователь телевидения Маклюэн и другие, заявили, что газета обречена, и ей не выжить. Предсказания эти, однако, не оправдались. Газета не умерла, она сумела приспособиться к новой ситуации. С изменением условий ее существования она сама изменилась, показав гибкость и способность приспособления. Усилился процесс специализации газеты: кроме издания для всех появилось множество газет для различных социальных групп и институтов, для специальной аудитории. Это привело к изменению концепции газеты как печатного средства массовой информации и модели каждого издания. Совершенствование технической базы, ускорение сбора и передачи информации, использование новых методов распространения позволило ускорить доставку газеты ее читателям. Она нашла свое

новое место в системе СМИ, успешно восполняя то, что не могли предоставить читателям другие средства массовой информации.

Не будучи в состоянии конкурировать с телевидением и радио в сообщении оперативных новостей, газета сосредоточилась на их комментировании, на первичном анализе ситуаций и проблем и прогнозировании их развития. К непрерывному потоку оперативной информации, поставляемой телевидением, радио и сетевыми изданиями, газета присоединяет порционную информацию, получаемую читателями через определенные промежутки времени, и сопровождает ее аналитическим комментарием. Она всегда существует в потоке времени, расставляя в нем своими номерами памятные столбы [4, с. 3].

Газета – зеркало своего времени, с которым движется и развивается. Не случайно, изучая какой-либо период истории, исследователи обращаются к комплектам газет в поисках на их страницах информации о фактах, событиях, выступлениях, характеризующих время, которое их привлекает. Газета сохраняет аромат времени, которое она отображает.

Бумага, на которой напечатана газетная информация, а в будущем другие материальные заменители бумаги, обеспечивает долговременную сохранность содержания номера печатного периодического издания. Газету можно прочитать полностью или частично, сложить ее, спрятать в стол или в портфель и принести домой и там дочитать ее до конца. Номер газеты можно передать для чтения родным или соседу, положить его в архив и перечитать через любое время, пока он сохраняется. Его можно переслать по почте товарищу и потом получить его тем же путем обратно. Подобного эффекта «отложенного чтения» пока невозможно добиться ни на телевидении, ни на радио. Можно, конечно, сохранять пленки с теле- или радиозаписью, но для ее воспроизведения требуется соответствующая аппаратура. То же относится и к сетевым изданиям. С этим же связано и другое преимущество газеты: для получения содержащейся в ней информации не требуется никаких дополнительных приборов или иных устройств – радиоприемника, телевизора или компьютера. Она удобна в использовании, воспринимается «сама по себе» – полностью или частично, в результате просмотра заголовков публикаций или последующего чтения текстов. К тому же газета содержит всю информацию, которая может быть воспринята читателем: он сам определяет характер и темп чтения газеты. Это возможно также при обращении к сетевому изданию, но исключено при обращении

к телевидению или радио, где темп передачи информации задается диктором или редактором [4, с. 4].

Роль периодической печати на любом этапе развития общества очень актуальна. В разное время газета освещает самые значимые события жизни района. Несмотря на трудности печатного рынка, она остается одним из основных популярных источников информации. Сегодня мы просто представить не можем нашу жизнь без газет. Сейчас их в республике насчитывается за сотни.

В одной из песен, посвященной журналистам, есть такие строчки –
*Трое суток шагать,
 Трое суток не спать,
 Ради нескольких строчек в газете,
 Если снова начать я бы выбрал опять
 Бесконечные хлопоты эти.*

Газеты, как люди, имеют свое рождение. Две газеты - «Колхоз тілі» (Кызылагашской волости) и «Иртышский колхозник» были созданы 7 ноября 1930 года в Иртышке.

Вопросы сельского хозяйства и в особенности животноводства стоят на первом месте. Газета организует совещания животноводов, их коллективные выступления в газете, показывает образцы честного отношения к труду, разоблачает вредительство, кулацкий саботаж, разгильдяйство. Остро ставятся вопросы борьбы с браконьерами.

Сельское журналистское движение берет свое начало с основания газеты, и писать про недостатки было делом небезопасным.

Алиакпар Аябергенов стал первым редактором «Колхоз тілі». В 1937 году он был репрессирован и как «враг народа» осужден на 10 лет.

Первым редактором газеты «Иртышский колхозник» был назначен Николай Трофимович Карандашов.

Первые сотрудники нередко осуществляли и набор, и печатание газеты. Это были подлинные энтузиасты своего дела. Нелегко было обеспечивать регулярный выпуск, поскольку не хватало квалифицированных кадров журналистов, крайне бедным и примитивным было типографское оборудование.

В годы Великой Отечественной войны работа газеты не прекращалась.

Сводки фронтовых новостей, вести о успехах тружеников тыла, были очень важны. Они поднимали дух и веру в скорейшую победу над врагом. Районная газета «Иртышский колхозник» часто публиковала письма с фронта, адресованные своим землякам. Редактором газеты в годы войны была Ксения Николаевна Лемберт, заменившая на этом

посту первого ее редактора Николая Трафимовича Карандашова, который храбро сражался на фронте. Газета, не смотря на многие трудности, выходила. И читатели ждали ее выхода, читали от первой и до последней строчки, особенно с письмами земляков, надежде, может кто что – то сообщит о их близких от которых уже долгое время не было ни какой весточки. Летописец газеты в №321 писала: «С непередаваемой радостью встретили трудящиеся Иртышска сообщение о военной капитуляции Германии» [3, с. 1].

Пожелтевшие от времени газетные полосы хранят память о творческом вдохновении коллектива редакции.

В послевоенные годы все также основное внимание в газете уделяется вопросам жизни в районе, работе Иртышского райсовета народных депутатов, освещается деятельность школ, библиотек, райпо и т.д.

В октябре 1956 года в жизни района произошло еще одно знаменательное событие – 15 октября вышел последний номер районной газеты «Иртышский колхозник», которая начала издаваться с 7 ноября 1930 года. Первый номер обновленной газеты «Иртышская правда» вышел 1 ноября 1956 года. Она выходила на четырех страницах, периодичностью три раза в неделю- вторник, четверг, суббота. Редактором был утвержден Павел Васильевич Моряков [1, с.209].

В это же время переехал в Иртышск (1958 году), Мубарак Каримович Жаманбалинов. Он работает в Павлодарской областной газете «Қызыл ту» корреспондентом по Иртышскому, Краснокутскому и Железненскому районам. После выхода на пенсию возглавил Иртышскую районную организацию «Қазақ тілі». В 1991 году организовал выпуск в Иртышском районе газеты «Ертіс нұры» был ее первым редактором. В мае 2003 года объединенную газету «Иртыш» и «Ертіс нұры», по настоянию акима района Адамова А. А., разделили на две самостоятельные газеты, что значительно увеличило информированность населения о происходящем в районе и за его пределами.

Газета «Иртыш» является источником информации и отражает практически все стороны жизни нашего общества [3, с. 4].

Список редакторов Кызылагашской районной газеты «Колхоз тілі»

- 1930-1956 г.г : 1 Аликпар Аяпбергенов
- 2 Каирскаков Мубарак
- 3 Тулеуов Сабит

Иртышской районной газеты «Иртышский колхозник», «Иртышская правда», «Иртыш»:

- 1 Карандашов Николай Трафимович-1930-1938гг
- 2 Панкратов Федор Прокопьевич -1938-1942гг.
- 3 Ксения Николаевна Лемберт -1942-1946 гг.
- 4 Трусова Мария Федоровна -1946-1953гг.
- 5 Растовский Михаил Андреевич - 1953-1955гг.
- 6 Павел Васильевич Моряков.
- 7 Ураевский Михаил Михайлович -1984-85гг.
- 8 Алистратенко Анатолий Федорович
- 9 Тимлер Виктор Иванович
- 10 Жаманбалинов Гельмиден Мубаракевич

Первым редактором «Ертіс нұры» - Мубарак Каримович Жаманбалинов.

В заключение нашей работы можно подвести следующие итоги.

Газета «Иртыш» была основана в 7 ноября 1930 года. Она играет большую роль в жизни жителей района. Хотя газета несколько раз меняла название, суть её оставалась одна, отражать все происходящие события в районе и республике [1, с. 332].

Многое пришлось пережить газете в нелегкие 90-е годы, в период перемен. Она все-таки выжила и продолжает радовать читателей и по сей день. Зачастую журналисты называют себя четвертой властью, и, действительно, принизить роль журналистики в жизни любого общества невозможно. Именно корреспонденты создают образ власти.

Новые технологии позволяют любому человеку с компьютером распространять информацию так же широко, как это делают крупнейшие СМИ. Но грамотно оформленный сайт в Интернете, как бы хорошо он ни был написан и сколь бы часто ни обновлялся, не обязательно служит надежным источником новостей [2, с. 12]. На самом деле в нашем сложном мире, где информация перестала быть дефицитным товаром, роль журналиста как никогда важна. У каждого средства массовой информации сейчас сохраняется свое место в их системе, свое предназначение. Вместе они производят комплексное, объединенное воздействие на человека и массовую аудиторию. В перспективе, с дальнейшим развитием новых технологий, возможно возникновение мультимедиа – средства массовой информации, объединяющего возможности нынешних элементов системы СМИ, в том числе и газеты.

Газета – кривое зеркало мира, составленное из мириад осколков реальности. Каждый освещенный факт – в зеркальной мозаике

мировой прессы воссоздает мир таким, каким мы его видим воочию. Все газетные материалы в совокупности составляют как бы единую картину нашего времени.

И наша газета следует этому принципу.

ЛИТЕРАТУРА

1 В. В. Тышенко Земля Иртышская – родина батыров и хлеборобов. - Павлодар: НПФ «ЭКО», 2003 - 372 с.

2 Навигатор по страницам истории моей малой Родины. - Павлодар, 2017 - 227 с.

3 Подшивки газеты «Иртыш»: Воспоминания современников тех лет.

4 Гуревич С. М. Место и роль газеты в обществе. http://textfighter.org/text10/03.php#_top

ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫ АУМАҒЫНАН ХАЛЫҚТЫҢ КӨШІ-ҚОНЫН БАҒАЛАУ

ҚАЙДАР Б. Н.

10 сынып оқушысы, Дарынды балаларға арналған Абай атындағы
№ 10 лицей-мектебі, Павлодар қ.

КИНАШОВА А. Ж.

10 сынып оқушысы, Дарынды балаларға арналған Абай атындағы
№ 10 лицей-мектебі, Павлодар қ.

ТЮЛЕГЕНОВ С. Б.

география пәнінің мұғалімі, Дарынды балаларға арналған Абай атындағы
№ 10 лицей-мектебі, Павлодар қ.

Қазақстан Республикасы Конституциясында еліміздің басты байлығы ретінде адам мен оның өмірі белгіленген. Демографиялық мәселелер қазіргі кезде адамзаттың басты ғаламдық мәселелерінің бірі ретінде танылып отыр. Жер шары халық санының өсуіне қарамастан, халықтың жастық құрамында қарт адамдар үлесінің арту тенденциясы байқалуда. Бұл үрдіс экономикалық тұрғыда дамыған елдерге тән болып отыр. Әлемдік тәжірибеге көз жүгіртетін болсақ дамыған елдерде халықтың жаппай әл-ауқатының жоғары болуына қарамастан, ұлттың қартаю мәселесі туындап жатқанын байқаймыз.

Халық санының өзгеру динамикасына байланысты туындайтын адамзаттың ғаламдық демографиялық мәселесі әлемнің әрбір мемлекетін демографиялық саясатқа көңіл бөлуін талап етеді. Осы

орайда халық санының табиғи өсім арқылы ғана емес сонымен бірге көші-қон (механикалық өсім) арқылы өзгеретінін де ескереміз.

Тәуелсіздігіміз жарияланған жылы еліміздің халық саны 16,7 млн адам болса, 1991-1999 жылдар аралығында экономикалық дағдарыс салдарынан халық саны 1840000 мың адамға азайып 1999 жылы алғашқы халық санағында 14,9 млн адамға жеткен, 2000 жылдан бастап елдің экономикалық әлеуетінің артуы әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз етіп, 2009 жылы өткен екінші санақ кезінде 16,2 млн адам тіркеліп халық саны өсімінің он динамикасын байқатты [1].

Еліміздің жаппай тұрақты демографиялық жағдайын біле тұра, жеке облыстардың демографиялық ахуалын назардан тыс қалдыруға болмайды. Павлодар облысы еліміздің ірі өнеркәсіптік және аграрлық аймағы екенін ескере келе аймақтық демографиялық тенденцияларды анықтап, облыс халқы санының болашақта өзгеру мүмкіндігін болжау жұмысы аса маңызды теориялық мәнге ие болып отыр. Аталған жұмыс облысымыздың болашақта еңбек ресурстармен, оның ішінде еңбекке қабілетті жас аралығындағы экономикалық белсенді халықпен қамтамасыз етілу деңгейін анықтауға мүмкіндік береді.

Аталған бағыттағы теориялық зерттеу жұмыстарын жүргізу кезінде Павлодар облысының Статистика департаментінің 2010-2018 жылдар аралығындағы мәліметтеріне талдау жасалған болатын.

Түбегейлі үдемелі жаңғыртуды ерте бастау әсері бастапқы кезеңде, эмиграция ауқымының өсуіне, ал кейіннен 2000-2005 жылдары ел экономикасының тұрақталуы – эмиграцияның құлдырауына, заңды және заңсыз еңбек иммиграциясының (гастарбайтерлер) өсуіне әсер етті.

Кесте 1 – Павлодар облысы халқының 1999, 2010 жылдардағы миграция сальдосы (жасы бойынша) [2].

	1999 ж.		2010 ж.	
	Миграция сальдо,адам		Миграция сальдо,адам	
	Павлодар обл.	Қазақстан	Павлодар обл.	Қазақстан
Барлығы	-16332	-123627	-405	15465
0-4	-741	-4967	44	2366
5-9	-1188	-8057	56	1915
10-14	-1709	-10864	24	1579
15-19	-1872	-14001	-20	1509
20-24	-1469	-11932	-93	2578
25-29	-1273	-9991	-80	2803
30-34	-1219	-8446	-22	1688

35-39	-1632	-10717	-33	1183
40-44	-1322	-10063	-6	1561
45-49	-1089	-8513	-8	876
50-54	-737	-6467	-63	-19
55-59	-590	-4728	-67	-363
60-64	-631	-6032	-59	-474
65-69	-355	-3405	-23	-192
70-74	-284	-3031	-24	-628
75-79	-126	-1356	-25	-300
80-84	-51	-613	-6	-254
85+	-44	-447	0	-63

1999 жылы миграция сальдосы -16332 адам болса, 2010 жылы бұл көрсеткіш 40 есе төмендеп -405 адамға жетті. Аталған екі жылдың ішінде облыс халқы механикалық қозғалыс әсерінен 16737 адамға азайды. Берілген мәліметтерді жас топтары бойынша сараптай келе (кесте 2), миграцияға әсер етуі мүмкін деген себептер бойынша топтастырылды:

0-14 жас -----16 % (3514 адам) ата-анасымен көшкендер;

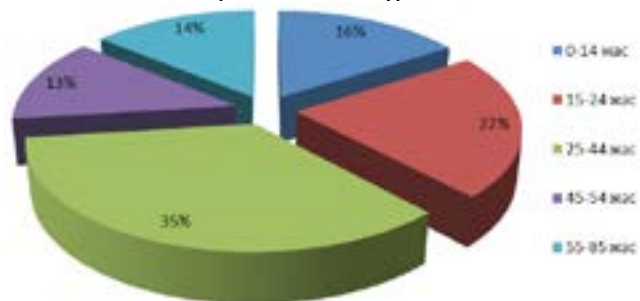
15-24 жас -----22 % (3454 адам) оқу себебімен көшкендер;

25-44 жас -----35 % (5587 адам) жұмыс істеу үшін көшкендер (еңбек миграциясы);

45-54 жас -----13 % (1897 адам) зейнеткерлік жасы жақындағандар;

55-85 жас -----14 % (2285 адам) зейнеткерлік жастағы адамдар (балаларына, туыстарына көшіп кетуі) (диаграмма 1).

Диаграмма 1 – 1999, 2010 жылдары Павлодар облысы миграция сальдосының жас топтары бойынша құрамы

Көші-қон айырмасының (16737 адам) 70 %-ы 15-54 жас аралығындағы экономикалық белсенді халықтың кетуі облысымыздың еңбек ресурстарының сапалық және сандық құрамына теріс әсерін тигізеді. Оның ішінде 15–24 жас аралығындағы жастардың (22 %-ы) оқу себептерімен кету тенденциясы аландатушылық туындатады. Бұл мәселеге екі жақты көзқарас ұстануға болады: Біріншіден, түлектердің шетелде не болмаса еліміздің беделді оқу орындарында сапалы білім алып қайтуы облыстың ілгері дамуына септігін тигізетіні аян болса екінші жағынан, әзірше уақытша оқу миграциясын жасаған студенттердің оқу бітірмей жатып Қазақстанның ірі компанияларымен еңбек шартын жасатып жұмыс жолдарын басқа аймақтарда бастайтын болады. Көп кезде жастар ірі орталықтарға, оның ішінде Астана мен Алматыға (мүмкіндігі жоғары қалалар деп есептейді) қызығушылық танытады. Бұл жерде әрбір жасты өз потенциалын ашу, өз өзін толық жүзеге асыру (самореализация) қажеттілігі итермелейді.

Павлодар облыстық статистика департаменті және Павлодар облысының 2010-2018 жылдарға арналған әлеуметтік-экономикалық паспортының статистикалық мәліметіне талдау жасалып облыс аумағындағы миграциялық үрдістерге талдау жасалды [3].

Кесте 2 – Павлодар облысының миграция көрсеткіштері (2010-2018 жж)

Жылы	Барлығы	Сыртқы көші-қон айырымы	Соның ішінде		Өңір аралық ішкі көші-қон		
			ТМД елдері	Басқа елдер	көші-қон айырымы	келгені	Кеткені
2010	-2225	-403	-980	577	-1822	3053	4875
2011	-3794	-1608	-1893	285	-2186	3092	5278
2012	-2757	-2209	-2136	-73	-548	3769	4317
2013	-1816	-1953	-1828	-125	137	4363	4226
2014	-2631	-2370	-1995	-375	-261	4913	5174
2015	-2624	-2121	-1925	-196	-503	5103	5606
2016	-1404	-1106	-945	-161	-298	4903	5201
2017	-3369	-1554	-1333	-221	-1815	4632	6447
2018	-5579	-3698	-3245	-453	-1881	4942	6823

Өңіраралық миграцияның теріс сальдосының ең төменгі көрсеткіші -2186 адам болып 2011 жылы тіркеліп отыр. 2012-2013 жылдар аралығында сальдо көрсеткіштері төмендейді. 2013 жылы сальдо күрт төмендеп, он сипатқа ие болып, максимал көрсеткішіне 137 адамға жетті. 2017 жылы кеткендер мен келгендердің айырымы -1815 адамға жетіп, 2010 жылдың көрсеткіштеріне жақындады.

2010-2014 жылдар аралығында облыс халқы 13223 адамға азайып, сыртқы миграция сальдосы -8543 адамды құраса, ішкі (өңір аралық) миграция сальдосы -4680 адамға жетті. Аталған мерзімде облыс аумағындағы миграциялық үрдістерде сыртқы миграцияның ішкі миграциядан 2 есе артық болғанын көрсетіп отыр. Ол өз кезегінде Павлодар облысының ғана емес Қазақстан халқының да механикалық қозғалыс есебінен азаюын білдіреді.

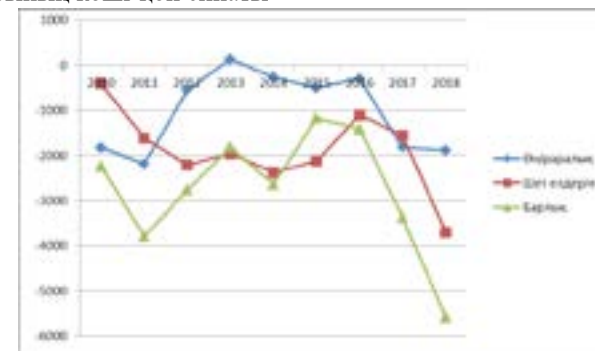
2014 жылы республикадан тыс 2965 адам 2010 жылмен салыстырғанда 1,5 есеге көп кетті, ал сырттан келгендер саны 595 адам (2010 жылға қарағанда 2,7 есеге аз келді). Шет елдер ішінен негізінен Германия мен Ресей мемлекеттерімен халықтың көші-қон процесінің теріс сальдосы қалыптасты, ал Моңғолия мен Қазақстан арасында миграцияның оң айырымы тіркелді. 2016 жылғы қаңтар-сәуір аралығында облыстан 2366 адам көшіп кетті, олардан республика шегіне 1078 адам, соның ішінде ТМД елдеріне 965 адам, әлемнің басқа елдеріне 113 адам қоныс аударды. Қазақстанның басқа өңірлеріне 1288 адам көшіп кетті, олардан 25,5 % – Астана қаласына, 16,8 % – Алматы қаласына. Облысқа келгендер саны 1664 адамды құрады, олардан сыртқы көші-қон бойынша 111 адам көшіп келді, соның ішінде ТМД елдерінен – 86 адам, ал әлемнің басқа елдерінен 25 адам көшіп келді. Қазақстанның басқа өңірлерінен 1553 адам көшіп келді, олардан 27,5 % – Астана қаласынан, 20,6 % – Шығыс Қазақстан облысынан. Көшіп келгендер арасында ең көп үлес салмағын орыстар (47,7 %) және қазақтар (32,4 %) құрайды. Көшіп кетушілер арасында басым көпшілігі орыстар (72,6 %) мен украиндар (9,2 %).

Көші-қон қызметі органдары ұсынған мәліметтерді өңдеу нәтижесінде, 2018 жылғы қаңтар-маусымда елімізге тұрғылықты тұруға келгендердің тіркелу саны 2017 жылғы қаңтар-маусыммен салыстырғанда 4,3 % азайып, 2909 адам құрады. Елімізден кеткен көшіп-қонушылардың тіркелу саны 14,5 % азайып 5478 адам құрады, көші-қонның айырымы – 2569 адам болды.

Облысқа сыртқы көші-қон бойынша 239 адам көшіп келді, соның ішінде ТМД елдерінен – 191 адам (62,3 % Ресейден келген), ал әлемнің басқа елдерінен 48 адам көшіп келді (31,3 % Германиядан).

Ресми статистикалық деректерді пайдалана отырып, 2010–2018 жылдар аралығында сыртқы, ішкі көші қон сальдосының динамикасы көрсетілген диаграмма жасалды (диаграмма 2).

Диаграмма 2 – 2010-2018 жылдар аралығындағы Павлодар облысының көші-қон сипаты

Миграциялық үрдістер халықтың жастық құрамында қарт адамдар үлесінің артуына әсерін тигізуде. 2015 жылы 2011 жылмен салыстырғанда 0-15 жастағы балалардың саны 13,3 мың адамға (8,5 %) ұлғайды, 16–62 (57) жастағы 12,1 мың адамға (8,5 %) азайды және қарт адамдардың саны 8,5 мың адамға (8,9 %) ұлғайды. Павлодар облысы аумағындағы көші-қон үрдісінің халық санының өзгеруіне тигізетін әсері жан жақты сараланды. 1991 мен 2018 жылдардағы Павлодар облысының миграциясына қатысты статистикалық деректері талданып, көші-қон процесі қарқынының өскені байқалады. Соңғы сегіз жылдың ішінде орташа есеппен, әр жыл сайын облыс халқы 2898 адамға азайып отыр. 2010-2018 жылдар аралығындағы миграция сальдосы тек 2013 жылы ғана оң нәтиже көрсетіп, қалған жылдары теріс көрсеткіштерге теңеліп облыс аумағында халық санының механикалық қозғалыс нәтижесінде азаю тенденциясы тұрақты сипат алып отыр.

Сыртқа кетушілердің жастық құрамында 15–30 жастағы келешегі бар жас мамандар үлесінің жоғары болуы салдарынан Павлодар облысының еңбек нарығы бүгінгі күннің өзінде білікті жұмысшылар мен мамандардың жетіспеуінен зардап шегуде. Сонымен бірге сыртқы миграцияның ішкі миграциядан басым түсуі еліміздің халық санының төмендеуіне әсер етіп отырғаны анықталды. Облыс жастарының шетелге, еліміздің басқа аймақтарына қызығушылық таныту ахуалы жаппай сипат алуда [4].

Жүргізілген теориялық зерттеу жұмысының нәтижесінде облыс аумағында көші-қонның теріс сальдосын қалыптастыратын негізгі себептер анықталды:

- 1) экологиялық жағдайдың нашарлауы туралы көзқарас (тұрғындардың денсаулық жағдайы, оба ауруы үлесінің артуы);
- 2) кейінге қалдырылған көші-қон (ата-аналардың өз балаларын шетелге білім алуға жіберуі);
- 3) жастардың жоғары білім алу мақсатында жасалатын уақытша миграциялар;
- 4) саяси-тарихи себептер (орыс, неміс диаспораларының өз отанына қайтуы);
- 5) Кіші отанға деген ұлтжандылық, патриоттық сезімнің төмен деңгейі.

Эмиграциялық ағын қарқыны жақын арада бәсеңдемесе болашақта келесі мәселелерге әкелетінін аңғаруға болады: халық санының азаюы, қарт адамдар үлесінің артуы («ұлттың қартаюуы»), еңбек ресурстарының таусылуы, білікті мамандардың тапшылығы («ақылдың ағылуы»).

Жоғарыда аталған мәселелерді алдын-алу мақсатында арнайы билік органдары тарапынан миграция ахуалын реттеу қызметі қажет болып отырғаны анық.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қазақстанның экономикалық және әлеуметтік географиясы: Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық / В. Усиков, Т. Казановская, А. Усикова, Г. Зөбенова. 2-басылымы, өңделген. - Алматы: Атамұра, 2009.

2 Қазақстан Республикасындағы 1999 жылғы халық санағының қорытындылары. Қазақстан Республикасы халқының ұлттық құрамы. I том, Алматы, 2000. 6-8, 21-22 бб.; Мусабек Е. О миграции и демографической ситуации в Республике Казахстан. – Алматы, 2007. – С.1-2 и др.; Қазақстанның демографиялық жылнамалығы. – Алматы, 2005. 7, 88 бб.

3 Павлодар облысы әкімдігінің ресми сайты: <http://pavlodar.gov.kz>

4 <http://www.myshared.ru/slide/459554/>

МҰРАЖАЙ-ТУҒАН ӨЛКЕМІЗДІҢ АСЫЛ ҚАЗЫНАСЫ

КАКЕЕВА С. Т.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, Северный ЖОББМ,
Павлодар облысы, Ертіс ауданы

АҚЫЛБЕК ӘЛІМЖАН

5 сынып оқушысы, Северный ЖОББМ, Павлодар облысы, Ертіс ауданы

Қай халықтың, қай елдің болмасын мәдениет деңгейі мұражай арқылы анықталары хақ. Алғашқы «музей» термині Ежелгі Грециядан өз бастауын алады. Грек философтарының ерекше салтанатпен безендіріліп, жиын жасауға арналған сәнді ғимараттары антика дәуірінде «музейон» немесе «музалар храмы» деп аталған. Ал, біздің қоғамымызда бүгінгі ғылымда қалыптасқан «музей» ұғымына, оның негізгі талаптарына анағұрлым жақынырақ мәдени орындар XV-XVIII ғасырларда Еуропа елдерінде ашыла бастайды. Бұл уақытта әлем тарихына, дүниетануға жаңа ғылыми әдіс қалыптасып, үлкен жаңалықтар мен өзгерістер кезеңі енгені баршамазға белгілі. Әр түрлі коллекциялар қойылған көрмелерді «кабинет» немесе камера деп атаған. Өз коллекциясын қалыптастырып, кабинет ашу адамның әлеуметтік мәртебесінің жоғарылауына да үлкен әсерін тигізген. XVI-XVIII ғасырларда сирек кездесетін бұйымдар мен бейнелеу өнерінің туындыларынан құралған коллекциялар болса, XVIII ғасырдан бастап жаратылыстану ғылымының соңғы жетістіктеріне сәйкес ұйымдастырылған жануарлар, өсімдіктер, минералдар әлемі жөнінде кабинеттер көптеп ашыла бастайды. Мұндай орындар әсіресе Италия, Франция, Англия мемлекеттерінде кеңінен өркендейді. Ерекше атап өтетін жайт-бұл орындардың басым көпшілігі қалың жұртқа ашық қызмет көрсетіп отырады [1,б.6].

Халық пен тарих егіз төл ұғым, ұлттық тарихы жоқ халық болмайды. Бүгінде егеменді ел болған Қазақстан жаһандану дәуіріне аяқ басып, замана дәуірімен бірге ел, оның тарихы, жады қайта түлеп, танымы жаңа мазмұнға ие болуда. Еліміз өткен өміріндегі құндылықтарды түгендеп, ұлттық тарихын қайта қарап таразылау, оның сабақтары мен үлгілерін жұртшылыққа таныту мүмкіндігіне ие болып отыр. Ал осы құндылықтарымыз бен ұлттық тарихымызды жұртшылыққа танытар, болашаққа жеткізер тағылымды тәрбие орны - мұражай болып табылады. Осы орайда киелі Ертіс ауданының Северный ауылының топырағында орын теуіп, өлкенің тарихын зерттеу мұражайының алар орны ерекше.

«Тарих-туған жерден басталады» демекші, әр мектептің өз мұражайы болуының маңыздылығы зор, өйткені мұражай-халқымыздың рухани-мәдени байлығы, рухани отауы. Ертис ауданының Северный ЖОББМ мұражайы 2018 жылы салтанатты түрде ашылды. Мұражай екі бөлімнен тұрады. **Өлкетану тарихы мен мектеп тарихы** [2, б. 3].

Өлкетану бөлімі ауыл тарихынан бастау алады. Северный совхозы 1930 жылы құрылды. Ол ірі ауыл шаруашылық орталығы болғандықтан, бұл саладағы көптеген көрмелерге қатысқан. Атап айтсақ,

– 1954 жылы Бүкілодақтық ауыл шаруашылық көрмесіне қатысқаны үшін куәлікпен марапатталды. Бұл жерде ВДНХ көрмесіне қатысқан ауылдастарымыздың фотосуреттері мен арнайы жолдаумен барған Жунусова Нұрыш апайымыздың куәлігі берілген.

– 1970 жылы В. И. Лениннің туғанына 100 жыл толуы құрметіндегі социалистік жарыстағы табыстары үшін дипломмен марапатталды.

– 1978 жылы мемлекетке бидай өткізуде жоғарғы көрсеткіштері үшін Бүкілодақтық Орталық Кеңестік Кәсіби Одақ Президиумнің құрмет грамотасымен марапатталды.

Сурет 1 – Алғашқы тың игерушілер

Кеңес Одағының тың игеру саясаты 1954 жылы басталды. Сол жылы Драчук Владимир Степанович пен Иванова (Иовлева) Ольга Сергеевна жолдауымен біздің ауылымызға келді (1 сурет).

Қазақ халқының қанына сіңген қонақжайлылығымен жерлестеріміз Садыковтар отбасы оны туған қызындай өз әулетіне қабылдады. Сонымен қоса, жергілікті тұрғынымыз Мүтәләп ата 13

жасынан бастап тынайған жерлерді игеруге атсалысты. Сол үшін Ертис ауданының Құрмет Азаматы атағына ие болды [2, б. 3].

Сурет 2 – «Ер есімі-ел есінде» қабырғасы

Ал **«Ер есімі-ел есінде»** қабырғасында Северный ауылынан 600-ге таяу адам майданға аттануы туралы айтылады. Солардың ішінде:

- оралып келгендер-349 адам;
- қаза тапқандар-193 адам;
- хабарсыз кеткендер саны-58 адам болған (2 сурет).

Бүгінгі күні Ұлы Отан соғысының ардагері **Печелатов Алексей Сергеевич** 92 жаста біздің ауылымызда тұрып жатыр. Ол 17 жасында майданға аттанып, шығыс шекарамызды қорғады. Яғни бұл Жапон соғысында қабықшаларды майданға тасымалдау қызметін атқарды. Ал осы соғыста ірі шайқастарға ерлікпен қатысқан тағы бір жерлесіміз **Айтмақұшев Насреддин Айназарұлы**. Жапон мемлекетінің капитуляциясы 1945 жылы жылдың 2 қыркүйек айында болса да, бұл кісі тек 2 жылдан кейін 1947 жылы Отанына оралды. Сол үшін көптеген медальдармен марапатталды.

Сурет 3 – Ауыл жауынгерлері

Ауған соғысына 14 ауылдасымыз қатысты. Ауған соғысының ардагері **Дунаев Сергей Геннадьевичтің** формасы ұсынылған. Өкінішке орай, 1983 жылдың 14 қазан күні ауыл тұрғындары үшін аза тұту күніне айналды. Бұл күні Криворучко Николай Анатольевичтің «Жүк-200» мәйіті ауылымызға әкелінді. Бүгінгі күні мектеп оқушылары өз құрметін білдіріп Николай Анатольевичтің зиратын жинастырып, гүлдендіріп, жалпы күтім жүргізеді.

«**Жауынгерлік Даңқ**» бұрышында Ауған соғысы сарбаздарының, ХХ ғасырдың 40-жылдардағы шекарашылардың және заманауи десантниктердің әскери формасының күнделікті үлгілері көрсетілген. Әскери формалардағы өзгерістерді көріп тұрсақ та, осы жерде сарбаздардың күнделікті өмірде тамақтануға қолданатын заттары өзгермегенін көруге болады (3 сурет).

Мұражайымыздың екінші бөліміне, яғни мектеп тарихы бөліміне де келіп жеттік. Ауылымыздың бірінші 7-жылдық мектебі 1930 жылы ашылды, 3 жылдан кейін 10-жылдыққа ауысты. Мектеп мұғалімі Путинцеваның естілігінен бір үзіндіні оқысақ... Түсініп тұрғаныңыздай мектептің бірінші түлектері өздерінің соңғы оқу жылында, яғни 1942 жылдың қыс мезгілінде Ұлы Отан соғысының майданына аттанды. Северный савхозында 1956 жылы комсомол жолдауымен келген студенттер бастап, ауыл тұрғындары аяқтаған 2-қабатты жаңа мектеп салынды және 1968 жылы 2-ші ғимараты тұрғызылды. Осы мектебіміздің қабырғасы 1987 жылы қаланды да, тұрақты қолданысқа 1991 жылы берілді.

Сурет 4 – Оқу озаттары

Мектеп түлектерінің арасында 16 оқушы мектепті **үздік бітірген**. Солардың қатарында алғашқы болып «Алтын белгімен»

1962 жылдың түлегі **Алимова Нина Петровна** аяқтап, соңғысы 2013 жылдың түлегі Аулабаева Айнұр болған. Осы ветринада Айнұрдың күнделігі, «Алтын белгісі» мен спорт медальдары және мадақтау қағаздары көрсетілген (4 сурет). Сонымен қоса, мектеп формалары ілінген бұрышта қоңыр түсті форма біздің тағы бір оқудың озаты, мектеп қабырғасында жалаугер болған **Могилин Владимир Федоровичтің** мектеп формасы сақталған [3, б. 396].

Сурет 5 – «Ұстаз жолын таңдаған» түлектер

Мектеп түлектердің қатарында «Ұстаз жолын таңдаған» түлектер де аз емес. Солардың ішінде бүгінгі күні 18-і туған мектебінде кәсіби қызметін атқаруда. Сонымен қатар, Северный мектебінің оқушыларының спортағы жетістіктері, әсіресе қысқы түрлерінде әрдайым жоғары болған. Сонау 19... жылы балалар мен жасөспірімдер спорт мектебінің негізін қалаған Топоренко Иван Семеновичтің бастамасымен бүгінгі күні Мақышев Болат Қайкенұлы жалғасуымен оқушылардың спортқа деген қызығушылығы жоғары. Осы стеллажда көрсеткіштері жоғары болған оқушылар берілген (5 сурет).

Сондай-ақ, мектеп мұражайында «**Ұстаз ардагерлері**» ұсынылған. Мұнда ерекше назар аударатын тұлға – Варпаховская Ядвига Браниславовна. Ол педагогикалық қызметін толығымен Северный мектебінде 1953 жылдан бастап, 1976 жылға дейін атқарған. Оның ішінде 1956 жылдан бастап, яғни 20 жыл бойы мектеп директоры болды. Мектептегі оқу-тәрбиелік үрдісіне көп өзгеріс, реформа деп айтсақ артық болмайды енгізген тұлға болып саналады. Осы жерде Ядвига Браниславовнаның дипломы, қаламы мен сағаты және кәсіподақ ұйымының билеті көрсетілген [4, б. 256].

Сурет 6 – Түлектер-мектеп мақтанышы

«Түлектер – мектеп мақтанышы» қабырғасында **Жучков Сергей Сергеевич** туралы айтылған. Ол сынақшы-ұшқыш, парашют спортынан әлем рекордшысы. Тағы бір мақтанышымыз-**Жүсіпов Сәбит Мүтәләпұлы**. Ол Павлодар қаласының І емханасының тамыр хирургі қызметінде жұмыс істейді. Екі жыл бұрын ТМД елдері дәрігерлердің назары Сәбит Мүтәләпұлы жасаған отада болған. Павлодар қаласының зауытында бір жұмысшы өндірісте жарақаттасып, бір қолынан айырылды. Қысқа мерзімде бұл жұмыскер емханаға жеткізілді де Сәбит Мүтәләпұлы оған жәрдем көмек көрсетті. Күрделі ота жасап, жұмыскердің қолын толығымен қалпына келтірді. Сонымен қоса, Сәбит Мүтәләпұлы Республикалық «Алтын Скальпель» байқауының жеңімпазы. Осы ветринада оның сертификаттары бар. Сондай-ақ, Павлодар облысында медицинаның дамуына үлес қосқаны үшін облыс әкімі оған «Лада Гранта» автокөлігін сыйға тартқан. Сонымен қатар, медицина ғылымының кандидаты Степкина Алена Леонидовнаның мектеп формасы сақталған екен. Сонымен қатар **Кеңес Одағы** кезеңінде Бүкілодақтық пионерлер ұйымының вымпелдері, ұрандары жазылған жалауы мен тулардың үлгілері көрсетілген. Бұл стеллажда салыстырмалы түрде алғашқы пионерлер ұйымы мен қазіргі ҚР-ның бірінғай балалар мен жасөспірімдер ұйымының атрибутикасы көрсетілген. Мұнда Кеңес Одағы кезіндегі бастауыш, орта және жоғарғы буында берілген таңбалары, сонымен қатар ҚР-ның бастауыш буында (Жас қыран) мен орта буында (Жас ұланның) таңбалары көрсетілген. Галстуктің түсі екі кезеңде де мемлекет туының түсімен үйлесімді болғанын көрінеді (6 сурет).

Қорытындылай келе, қазақтың киелі саны болып саналатын, жеті жәдігерден тұратын «атадан ұрпаққа мұра болып қалған» асыл

қазынамызды көзіміздің қарашығындай көріп, оңайлықпен келмеген тәуелсіздігіміздің арқасында ұлттық қазынамызды сақтайық демекпін.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Назарбаев Н. Қазақтың бүкіл тарихы – бірігу тарихы, тұтастану тарихы. // Егемен Қазақстан. 18 наурыз 1998 жылы (№53). – б. 6.

2 Мукашева М. Северный ауылының тарихы // Ертіс нұры. 6 қыркүйек 1995 жыл (№16). - б. 3.

3 Жаманбалинов М // Әйгілі аудан - Ертісім. 8 желтоқсан 1998 жылы (№35). - б. 396.

4 Жаманбалинов М // Әйгілі аудан - Ертісім. 2т. 20 ақпан 2003 жылы (№10). - б. 256.

ИНСТИТУТ ГОСТЕПРИИМСТВА В КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ

КАРИБАЕВА З.
ученик 8 класса, СОШ № 7, г. Аксу
СЕЙЛЬХАНОВА Г. А.
руководитель

Исследование гостеприимства у казахов в качестве особой структуры повседневности важно не только в историко-культурном аспекте. Оно позволяет углубить представления о характере социальных связей в обществе, алгоритмах общественного и индивидуального поведения, в целом – о мировосприятии народа. Изучения этого социально-культурного феномена не укладывается в рамки традиционных для этнографий объектов.

В исследованиях традиции, сыгравших важную роль в экономических и культурных контактах разных народов в прошлом, достаточно полно показана роль гостеприимства как формы индивидуальных и групповых контактов. Сценарий приема послов в средневековых государствах азиатского региона во многом соответствовал ритуалу гостеприимства, поскольку именно традиции приема гостей легли основу посольского этикета.

Мое исследование базируется на фольклорно - этнографических материалах по казахам, опубликованных в разное время и на материалах известных авторов. Проводились исследования по теме в Павлодарской области.

В прошлом у казахов так же, как и у других народов, существовала дифференциация гостей, в которой выделялись две основные категории: «шақырулы» - приглашенные и «шақырусыз» - не приглашенные. Среди них различались, в соответствии с характером дружеских, родственных, деловых взаимоотношений, принадлежностью к возрастной и социальной группе, разное по статусу категории гостей (например, «құдалар» - сваты, «жакын туыскандар» - близкие родственники, «алыстан келген қонақ» - гость издалека и другие).

Характерным для категории «шақырусыз қонақ» является многообразие лексики и лекических выражений, связанных с понятием «гость» - они обозначают различные ситуации и обрисовывают «типы» гостей. В этом материале зафиксировано более десятка таких обозначений – характеристик («кезбе» - «бродячий», «жауыз» - «коварный», «қыдырма» - «гулящий», «жабайы» - «дикий», «көлденең» - «случайный», «қылғыма» - «прожорливый», «жел қонақ» - «легкомысленный», «құдайы қонақ» - «от бога», «сыпайы» - «вежливый» и другие). Важное значение имел прием «құдайы қонақ» - случайных, незнакомых путников. Их считали спутниками Қыдыра – доброго ангела. Достойная встреча такого гостя – священная обязанность каждого хозяина, который должен предоставить путнику все необходимое. Афганская поговорка гласит: «Доля гостя (средства на его содержание) приходит раньше гостя. Необходимость приема таких гостей по правилам как «құдайы қонақ», казахи мотивировали тем, что это прежде всего нуждающиеся в приюте, заблудившиеся путники.

Путникам, ищущим крова и пищи, в прошлом мог оказаться акын или бий, прием которых был желанным в любом доме.

В прошлом к категории «шақырусыз» относились и те, кто, родственников-единоплеменников, разъезжая по аулам. Характеристика таких гостей негативна: «кезбе қонақ - әр аулды кезіп жүреді» - люди разъезжающие по аулам (попусту тратя время) с целью вкусно прокормить себя. В устном народном творчестве легко обнаружить сюжеты, когда, например, бай, не оказавший гостеприимство человеку, не соответствующего его рангу, был посрамлен или наказан. Гость, не встретивший достойного приема, имел права призвать к ответу негостеприимного хозяина перед лицом биев. Мифорелигиозные установки имели важное значение в регулировании взаимоотношений хозяина и гостя: так, существовало поверье о связи приема незваных гостей и плодородия, счастья: «қонақ келсе құт келер» - «придет гость - придет благополучие и

достаток»; «қонақты қуа берсең, құт қашады» - «прогонишь гостей – прогонишь благополучие и достаток».

Представляется важным для понимания категории «шақырусыз қонақ» разграничение норм этикета и морали, мировоззренческих представлений и реальной практики приема. Правомерно замечание А. К. Байбурина о необходимости дифференциации стереотипов поведения и самого поведения. Еще Махмуд Кашгари рассуждая о том, что «хорошо, когда много гостей», «принимай гостей и твое имя прославится», приводит противоположные примеры: «...ушли те из мужей, которые если увидели гостя, то считали это за счастье и благо. Остались те, которые, если увидят мираж или призрак в пустыне (принимая его за гостя), разрушают свой дом из страха, чтобы не остановился гость» [1, 34 с.].

Многообразие ситуации, которые сопровождаются приемом «шақырулы қонақ», связано с традициями семейных праздников, в числе которых настоящее время юбилей, дни рождения. За последние десятилетия добавились возродившиеся традиции приглашения гостей на «наурыз», «құрбан айт», поминальные «ас», «шілдехана». Прием таких гостей ярко отражает один из главных принципов гостеприимства: взаимность (обязанность ответного приглашения), устоновление близких (родственных, соседских, дружеских) отношений. Так, взаимоотношения между сватами – «құдалар» - воспринимались в прошлом не только на уровне общения двух семей, но и гораздо шире – двух кланов, родов.

Суть этих связей можно прояснить, обратившись к концепции М. Мосса: «Во всех этих обществах спешат давать. В любой момент, выходящий за рамки повседневности..., вы должны пригласить друзей..., вы должны распределить среди них все, что раздается на потлаче, где человек был приглашен. Казахи очень близки к соблюдению тех же правил: «Барын қонаққа беріп отырады, казак өзі жемесе де қонаққа жаяды» - «Казахи все лучшее из продуктов берегут для гостей, отказывая зачастую даже себе». Прием гостей в масштабе всего «сообщества» (например, «сүндет той», «ас» собирают до ста-трехсот человек и в настоящее время) составляет «фундаментальный акт признания»: «...хозяина», «признают», ему становится «признательными». То есть гость обязан помнить об оказанном гостеприимстве и, при возможности, оказывать услуги или ответное гостеприимство. Хозяин, приглашающий гостя, уверен в том, что в свою очередь будет приглашен в качестве гостя: «Қонаққа салған көрпе-өзіңе салған көрпе» - фактически: уважение

гостя – заявка на взаимное уважение. Но понятно, что это ожидание не демонстрировалось [2, 25 с.].

У М. Мосса есть замечание и по этому поводу: «каждый предлагает свое гостеприимство или подарки так славно они никогда не должны ему быть возмещены». Однако, если «принятое» гостеприимство не возвращается, то речь идет о «потере лица». Выражение «қатардан қалу» (букв.: «отстать от ряда». Смысл: Оказаться в немилости, вне сообщества, потерять уважение друзей, соплеменников и вообще всего аула) применительно к этой ситуации точно передает императивный характер обязанности возмещать [2, 26 с.]. Приглашение гостей в прошлом и в настоящее время осуществляется заранее – за несколько дней и недель. В прошлом для приглашения сватов («айттыру») посылали вестников («хабаршы»). Это были обычно близкие родственники хозяина (два-три человека), хорошо знающие нормы этикета, умеющие вести беседу, авторитетные люди. Их самих принимали как гостей, они могли провести у сватов один-два дня. Этот визит призван показать особое уважение приглашающей стороны к сватам. Во всех остальных случаях приглашение гостя осуществлял обычно сам хозяин или его дети. В настоящее время, когда сложилась практика приглашать на юбилеи или свадьбы по приглашительным билетам, сохранилась традиция приглашения почетных (пожилых) гостей самим хозяином. Личное приглашение хозяина выступает как проявление уважения, оказываемого гостю. Хозяин может направить своих детей для приглашения друзей, соседей и родственников, которые тесно общаются с его семьей. На практику приглашения и приема гостей оказал влияние и современный ритм жизни, разграниченный рабочей неделей и многочасовым рабочим днем: гостей принимают в выходные дни или, накануне, в вечернее время. Так, «қудалық той», свадебные или юбилейные тои проводят в пятницу или в дни отдыха. В прошлом дни приема гостей определялись благоприятными днями («Сәтті күндер»: «жұма күні – қайырлы күн, жолы ұзақ болады») [2, 28 с.].

Встреча гостей – важный момент: от правильного соблюдения этикета встречи зависит дальнейшее общение хозяина и гостя. Хозяин сам встречает гостей перед воротами, перед входом в дом; если гости приезжают издалека – то перед въездом в аул, на дороге. Не выйти на встречу гостю – значит проявить неуважение к нему. В некоторых случаях хозяин демонстрировал «обиду»: когда не встречал, например, «құда», приехавший просить прощение после

воровства невесты. Гости, ожидая такого приема, не расценивали это как неуважение и «не обижались».

Взаимодействия, совершаемые хозяином и гостем, можно разделить на вербальные и невербальные (жесты). Традиционные лексические обороты различаются в зависимости от возраста, пола и ситуации (например, давности предыдущей встречи). В момент приветствия, по этикету, завязывается небольшой диалог. На вопрос «калыңыз қалай?», «мал – жаныңыз аман ба?» («Цел и невредим ли скот и люди?») «Благополучно ли со скотом и людьми?») дается всегда положительный ответ – «аманбыз, өзіңіз?» . Пришедший в дом нежданный гость, несмотря на возраст, первым произносит приветствие. В случае же встрече приглашенных гостей хозяин приветствует гостя первым: «Қош келдіңіз, төрлетіңіз!» - «Добро пожаловать, проходите на почетное место». Молодые люди должны приветствовать гостя стоя, хозяин также не садится, пока не посадит гостя и не дожидается от него приглашение сесть.

При приветствии мужчины обмениваются рукопожатием, причем в значительном уважении к возрасту и статусу гостя принято подавать обе руки. Дистанция между гостем и хозяином зависит от степени родства, знакомства, личных симпатий. Так, близкие родственники, не видевшиеся долгое время, заключают друг друга объятия и целуют в лицо. При встрече друзей, ровесников, соседей сослуживцев достаточно простого рукопожатия. Все совершаемые действия и произносимые приветствия направлены на высказывания уважения к гостю, проявление наивысшего почтения.

Подготовка к приему гостей – этап, который включает наведение порядка, во дворе, подготовку застолья. Закупаются продукты, обновляются постельные и столовые принадлежности («қонақты тазалықпен күту – сый көрсету») - «Чистоплотный прием гостя – уважение к нему»). Достойный прием гостя требует больших усилий, не подготовиться, как положено – значит «потерять лицо», не выполнит долг хозяина и человека [3, 19 с.].

Помещение для приема гостей в прошлом – специально устанавливавшиеся юрты – «қонақ үй». В настоящее время в сельских домах выделяется «қонақ бөлме» - «самая просторная комната: «үй болғасын қонақ күтетін бөлмесі болады» - «раз есть дом, значит есть (должна быть) и гостиная комната». Эта комната – самая почетная, для гостей – ею не пользовались [3, 28 с.].

Порядок рассаживания за достарханом строго соответствовал статусу каждого гостя, и поэтому хозяин не указывал никому, где

следует сесть. На больших торжествах избирались знающие порядок рассаживания авторитетные люди, следившие за организацией гостеприимства в целом. Позднее их функции перешли к так называемым «асаба» или «тамада».

Почетное место (төр) всегда занимали старшие по возрасту или положению гости (жасы үлкен, жолы үлкен). Эта традиция сохраняется и в настоящее время.

Правая сторона – мужская («ерлер жақ»), более почетная по сравнению с левой – женской («әйел жақ»). Так, при приеме «күдаконак» на правую сторону сжали ровного ему по возрасту и статусу гостя. Место женщины за достарханом варьируется в зависимости от возраста, положения в семье и ситуации приема гостей. На свадебных тоях, торжественных «вечерх», проводимых в «палатке», столовой, ресторане не сохраняется, зачастую, традиционный порядок – мужчины и женщины сидят парами. Почетные места при этом традиционно отводятся «аксакалам», «күда», пожилым женщинам, гостям, занимающим высокие административные посты [4, 24 с.].

Достархан для казахов – своеобразный субъект, который ассоциируется с домом и хозяином. Пожелания достатка и благополучия семье выражаются благопожеланиями именно достархану: «Дастарқандарың қайырлы болсын». Представления о щедрости, широте души также опосредованно связаны с достарханом: Қазактың көңілі кең ғой, қазактын дастарқаны да кең». «Какова широкая натура казаха, таков же и обильный достархан. Существовали этикетные правила обращения с достарханом, нарушения которых могли вызвать несчастье, строго соблюдается порядок обращения с ним:» Дастарқан жайғанда төрге қарай жаяды. Бата дастарқанда беріледі, бата берген кезде тамақты алып кетеді, қалған тамақты балаға, итке береді, бата солармен кетіп қалады» - «Достархан (скатерть) расстилается в сторону высоких гостей. После уборки еды и посуды со скатерти (при этом скатерть остается) достархану дается «бата» - благословение с наилучшими пожеланиями. Ни в коем случае нельзя давать «бата» неубранному достархану, так как считается, что благословение может уйти с остатками пищи, а остатки пищи, как правило, отдают кошке, собаке и т.д.

Трапеза является центральной частью ритуала приема гостей. Порядок трапезы (сначала «шай беру», потом «ет беру») мотивируется по – разному: «асықпай, әнгіме айтып отыру үшін; кейбіреулер кешігіп келгендіктен» - то есть, сначала дают возможность собраться гостям в полном составе, вести

неторопливую, продолжительную и исчерпывающую беседу. Но часто традиционный порядок нарушается. Характер трапезы в различных ситуациях был неодинаков: так поминки отличались скромностью ассортимента блюд. В настоящее время происходит заметные изменения в порядке «шай беру», «ет беру», «престижных» продуктов и блюд, которые считаются традиционно казахскими.

В прошлом, на больших празднествах или во время приема особо почетных гостей в организации застолья и обслуживания принимали активное участие молодые женатые мужчины и юноши. Женщин не допускали даже наливать чай. Отстранение женщин в этом случае связано вовсе не с мусульманскими представлениями, а с трудностями при обслуживании достархана, когда число гостей, например на асах могло достигать 5 тысяч человек. Участие мужчины в приеме гостей всегда указывало на важность ситуации. Считалось, что перед лицом старших – почитаемых аксакалом – не должны сидеть молодые девушки, снохи. Чай разливала хозяйка дома или хозяйин. В настоящее время подавать чай – прямая обязанность женщины. От её умения наливать и подавать чай во многом зависит атмосфера застолья, уровень приема гостей [5, 12 с.].

«Шай беру», как в прошлом, так и сейчас, выступает самой продолжительной частью трапезы. Для казахов гостеприимство – это прежде всего возможность общения, и если среди гостей были люди, владевшие умением вести беседу, вернувшиеся из дальней поездки, знающие сказания о прошлом, знаменитых людях, акыны и күйши, то застолье естественным образом продлевалось. Вытеснению общения способствовала традиция произношения тостов, сложившаяся относительно недавно. А ведь в прошлом именно в гостях обменивались информацией, наблюдениями, жизненным опытом, обсуждали и решали насущные вопросы.

Перед второй частью трапезы – «ет беру» - проводится омовение рук («су құю»). Раньше начинали эту процедуру с возглавляющего достарханом гостя, и сейчас сохраняется это правило. Далее поочередно обходят всех гостей, начиная с лева или права. Перед едой моют только руки. При этом вода должна быть теплой. Исполнение ритуала «су құю» расценивалось, как почетное право и обязанность молодого зятя. Если в семье нет зятя, то эта процедура возлагалась на сына хозяина. Девушка к проведению этой процедуры допускалась редко. Важной представляется мотивация смысла ритуала – получение младшим благословения старших – «бата алу».

Трапеза «ет беру» начинается с разделки головы животного. Её подают в начале застолья возглавляющему достарханом гостю. «Нельзя есть голову барана казаху имеющему в живых отца, во избежание смерти последнего. Порядок передачи головы гостю существует в двух вариантах: она должна быть обращена к гостю затылком или передней частью. В прошлом не принято выбивать зубы у головы животного. Но не ясно почему, так как смысл этого правила забыт, но в настоящее время казахи Павлодарской области, так же, как и в других районах Казахстана, все же выбивают (частично) зубы животного.

Мясо подают на одном большом блюде, ставят его в центр достархана или на 2-3 блюдах («бас табақ», »орта табақ», »кіші табақ»). У казахов Северного Казахстана в прошлом был распространен ритуал «асату»: хозяин дома или почетный гость «кормил с руки» всех присутствующих в конце трапезы, выражая таким образом уважение к гостям («күреметтің бір түрі»). Семантический смысл этого действия объясняется также, как благословение старших («Үлкен кісінің қолынан ішу – оның жасын алу»: то есть есть с рук старших (почетных) гостей для молодых непредосудительно – наоборот, это способствует возможности дожить до возраста первых, занять такое же положение в обществе [5, 21 с.].

«Ас қайтару» – выражение благодарности дастархану. После завершения трапезы старший по возрасту произносит благословление («бата»). Эта традиция стала популярной, в настоящее время заучиваются тексты »бата». Нередко их сочиняют сами, ориентируясь на известные каноны [5, 32 с.].

Анализ содержания ритуала приема гостей подводит к мысли, что важное значение имеет формирование позитивного восприятия отдельного индивида в группе, позитивного восприятия всей группы и индивида. Смысл этикетных норм и ситуаций определяется необходимостью проявления максимального уважения гостю.

Таким образом, гостеприимство для нас – это, прежде всего, сфера социального общения, оптимальный способ взаимодействия членов группы, который создает возможность осуществления контактов в течении всей жизни с другими членами сообщества. Это достаточно гибкий социальный механизм отождествления индивида с группой, обеспечения этнической и культурной идентичности, важнейших акций жизнедеятельности семьи и общества.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Байбурин А. К Этнические аспекты изучения стереотипных форм поведения и традиционная культура, Энциклопедия. 1985. - 34 с.
- 2 Мосс М. Общество. Обмен. Личность. Москва, 1996. - 25 с., 26 с., 28 с.
- 3 Байбурин А. К., Топорков А. Л. У истоков этики. Ленинград, 1990. - 19 с., 28 с.
- 4 Бгажноков Б.Х. Прием почетного гостя, Энциклопедия. 1987. № 2. - 24 с.
- 5 Аргынбаев Х. А. қазақ отбасы (Қазақ отбасының кешегі мен бүгінгісі жайындағы ғылыми-зерттеу еңбегі). Алматы, 1996. - 12 с., 21 с., 32 с.

ҮКІБАЙ БИ- ӨНЕГЕЛІ ТАРИХИ ТҰЛҒА

КӘРІМЖАН Ж. Т.

тарих пәнінің мұғалімі, Ғ. Алтынсарин атындағы
Дарынды балаларға арналған қазақ гимназия-интернаты, Павлодар қ.

ЖУМАКАНОВА М. Ж.

10 сынып оқушысы, Ғ. Алтынсарин атындағы
Дарынды балаларға арналған қазақ гимназия-интернаты, Павлодар қ.

Үкібай би кім десеніз, ол халықты төреге билетпеймін деп қарадан шығып аға сұлтан болған Шоң би құрған Төртұлы одағы билерінің бірі еді. Үкібай Найзабекұлы (1778–1856). Үкібай сөзге тапқыр, от ауызды, орақ тілді шешен адам болған. Үкібай би- атақты би, елдің ішкі және сыртқы әлеуметтік- саяси істерін жүргізіп, XIX ғасырдың бірінші жартысында Баянауыл сыртқы округінің негізін қалағандарының бірі. Шоң мен Шорман билердің үзенгілесі. Ол Баянауыл сыртқы округінің Сатылған - Алтынторы болысын басқарған.

Қаржастың бір бұтағы Шоң мен Шорман билер болса, екінші бұтағы Өтеу, Жанқылыш болады. Өтеу бір өзіне оң мың жылқы біткен байлығымен ерекшеленсе, Жанқылыш ержүректігімен әйгіленген. Өтеуден туған Найзабек, Келдібек, Ермек атты үш ағайынды ұйымшылдығымен Сатылған – Алтынторы әулетінің атағын шығарған.

Ал Найзабектен туған Үкібай шешендігі мен тапқырлығы талайды тәнті қылып, тандай қаққызған тумысы ерекше жан екен. «Баянаулада биліктің басы – Шоң, соңы – Шорманның Мұсасы болған. Ал Үкібай би еліне ұйытқы, қорған болған», – дейді көне көз қариялар.

Үкібай би кесенесі Павлодар облысы Баянауыл ауданы Көкдомбақ ауылы маңында орналасқан. Алғашында мазар саман кірпіштен қаланып, батыс жағында М. Ж. Көпеев биге арнап жазған сөздері қашалған граниттік стелла орнатылған:

Сурет 1

«Қазаққа аты шыққан шешен-би Үкібай, дүниеге екі айналып келмес деймін». 1951 жылы жерлеу орны металл қоршаумен қоршалған. Бүгінгі күні ескі жерлеудің орнында жанадан кесене тұрғызылды, силикатты кірпіштен, алтындалатын күмбезімен. Кіре беріс жағы мен әйнектері аркалы етіп, металл торлармен әсемделген. Кесененің алдыңғы жағында тас стеласы орнатылған: «Үкібай би Найзабекұлы 1778-1856 қаржас-сатылған». Үшбаспалы кесене негізі жабайы тастармен қаланып, металл қоршаумен қоршалған. Екі жағында келушілерге арналған орындықтар қойылған.

Үкібай би дүниеден өткен соң соңында қалған ағайын-жұрағаты «Үкібайсыз бір ел болып» ғұмыр кешкен. Әйтсе де еңкейген кәрісінен бастап, ат жалын тартып мінген балаларына дейін би бабаларының қадыр-қасиетін ұлықтаған. Ақсақалдар Үкібай биге арнап ас ұйымдастырып, аруағын құрметтеген, елге істеген жақсылығын жас ұрпаққа айтып, өнегелі өмірбаянын санасына сіңірген [1, б. 62–64].

Үкібай бидің ел аузында шешкен даулы мәселелері

Ел аузында Үкібай би жайлы көптеген аңыз - әңгімелер сақталған. Бидің тапқырлығы мен сөзінің өткірлігін сипаттаған жағдайды жергілікті өлкетанушы Серік Жақсыбаев былай деп жазады: «1852 жылы Қарқаралыда Құнанбай қажы салғызған мешіттің ашылу рәсімі болады да, оған жер-жерден игі жақсылар шақырылады. Бұл жиынға Баянауыл дуанынан Мұса Шорманов пен Үкібай би де қатысады. Осы басқосуға жиналған жұрттың алдында мешіттің есігін алдымен ашу құрметіне кім ие болуы керек» деген сұрақ туады. 1833 жылдың 22-тамызында Баянауыл округі ашылды. (Бұл жөнінде 1933 жылы «Жазушы» баспасынан шыққан «Шоң би» романында егжей-тегжейлі айтылған). Округтің аға сұлтанынан бастап, барлық төменгі басшылығына қара қазақтар ие болып, Ресей патшасы Александр -І бекіткен «Орта жүз қазақтарына» арналған жарғының 48-бабы бұзылады. Сонда округке қараған 13 болыстың бірі

6 старшындық, 511 түтін, 739 еркек, 575 әйелі бар Сатылған - Алтынторы болысының сұлтаны болып Найзабектің Үкібайы сайланады. Аталған жарғы жетегімен қазақ жеріне орыстардың келіп орныға бастауына қарсылықты алдымен Абылай Қасымның балалары көрсете бастайды. Өйткені, олар Уәлиден кейін хан тағы өздеріне тиеді деп дәмеленіп жүрген болатын. Ал орыстар болса, хандық билікті жоя, «аға сұлтандықты» алға сала келсін. Атқа бірінші болып Қасымның Саржаны мінсін. Қол жинау мақсатымен Айдабол арасына келгенде Шоң, Қаржасқа сөз салғанда Шорман оған кісі беруден бас тартады. Он жылдан кейін, яғни, 1837 жылы Саржан ізін інілері Кеңесары мен Наурызбай басады. Бұлар да қол жинауға жан-жаққа кісі аттандырады. Алайда Баянаула өңірі олардан мүлде теріс қарап кетеді. Ал Боштай (бұл уақытта Шоң дүние салған) Айдаболдан кісі сұрай барған Кеңесары адамдарын мүлде беттеспей қайтарады. Тегі осы бір шолғыншылықтың жалғасы болар, 1888 жылдың көктемінде, ел жайлауға өне-міне көшеді деп отырған уақытта Шорманның Мұсасы үйінде бас қосқан Үкібай және Петр Бутаков деген қазақ-орыстың үстінен Кеңесары адамдары түсіп, байлап-матап алып кетеді. Кеңесары қозғалысының әуелгі мекені Қорғалжың көлінің төңірегінде болған. Кеңесары орыстың қолға түскеніне қуанып, оны, әлде жаулықты қоздыра түсу үшін бе екен, болмаса, төңірегіне жиналған қазақтарға орысты да өлтіруге болатынын көрсетейін деді ме екен, әйтеуір Бутаковты жазалауға білек сыбанады. Сол жерде Мұса:

- Ол менің құдайы қонағым. Ендеше, онымен қосып мені де өлтір! - деп алға шығады.
- Орыс құдайы қонақ болып па екен, - дейді Кеңесары.
- Қонақты, ол кім болса сол болсын, құдай жібермегенде кім жібереді? - деп сөзге Үкібай араласады.
- Құдай жібермеген қонақ бола ма? - дейді Кеңесары.
- Болады, - дейді Үкібай. - Мына бір зордың күшімен алдыңа тап болдык. Құдай жіберген жоқ.
- Ендеше, үштің бірін құрбандыққа шалуға болады, - дейді Кене.
- Оның жазығы не?
- Жауым.
- Көршісінен жау көргеннің үйінде тыныштық болмайды. Орысты былай тауыса алмайсың. Оны өлтірсен өзіне кіреуке келеді. Батыр атағың бар емес пе, соғыста өлтір.
- Тірі жіберсем ол ертең маған қарумен келеді ғой.
- Тірі жіберсең ол сенің қайырымдылығыңды өзіндейлерге жаяды да сонда саған ұмтылатын қанша орыстың беті қайтады де.

Осы сөзден кейін Кенесары тоқтаған екен.

- Сендер орысқа неге оп-оңай беріле қалдыңдар? - дейді Кене.

- Ата жолы, - дейді Үкібай.

- Қай атаңның?

- Әрі-беріден соң ел тізгінін орысқа ұстатып қойған менің атам емес, сенің атаң. Атаңа шын тартқан болсаң атой салмай көршіні де, елді де ұстау айналасына көшпес пе едің.

- Ал Үкібай, екеуіңе қандай жаза лайық деп ойлайсың?

- Мына Мұса өзінің құдаң! Бұған қылыш көтерсең қолың қалтырайды. Ал мен сенің атаңның жолын қуып, орыс қызметін атқаруға бара жатырмын, хош! - деп Үкібай теріс бұрылып кете барған екен [2, б. 6].

***

Үкібай сөзге тапқыр, алдында кім тұрса да бетің бар, жүзің бар демей ойын айтып салудан тартынбайтын от ауызды, орақ тілді шешен адам болған екен. Сол себепті де Шоң би оны бар болса, жанынан аластатпай, жоқ болса, іздеп отырады екен. Жалпы Үкібай тапқырлығы жөнінде ел аузында сөз баршалық. Содан есімізде қалғанын қағазға түсіріп көрелік:

Торайғыр би Үкібайдың Шоңға жақын жүргенін қызғанады екен. Бір жиында екі етек би кенеттен шарт та шұрт бола қалады. Сатылған биін қуғысы келген Торайғыр,

- Үкі екенсің, ұшып кетпейсің бе, далаға! - дейді.

Сонда Үкібай:

- Адам атына қасиеті де сай болса, Жанқозы байталдарының буаздығын сенен көреміз бе? - деген екен.

Жиында отырғандар ду күліп, Торайғыр сыртқа атып шыққан екен, - дейді.

Омбыға бір барған жолы облыс бастығы алдындағы қарауыл қаруын көлденендетіп, қыр қазағының жолын кескестей берген екен. Үкібай оның бетіне тура қарап:

- Ей, сен де орыссың ба-ей? - дейді. Анау:

- Иә, орыспын, - дейді.

- Орыс болсаң менің жолымда тұрма! Орныңды тап! - деп итеріп жіберген екен.

1832 жылдың күзінде қаржас пен қанжығалы рулары арасында Ереймен қыраттары үшін талас болып, соңғыдан жеті адам шешит болады. Орыс жағы әкімшілік заңымен екі жақты бітімге келтіре алмағандан кейін істі қазақтардың өзіне тапсырады.

Қаржас құрамына кірген Төртұлы одағын Шоң, қанжығалы жағын Нұрмағанбет төре Абылай немересі бастап келіп бітімге бас қосады. Осы жерде ара ағайынның міндетін атқарушы Керей биі Көшеннің Тұрлыбегі «Жер әуелі құдайдікі, содан кейін төренікі...» деп, сілемді Нұрмағанбетке қарай икемдеп сөйлегенде, Үкібай қамшысымен сырмақты осып жіберіп:

- Хан мен Төре кірме. Оларға жер қайда! - деп айқайлап жіберген екен. Жер әуелі Құдайдікі, содан кейін қазақтыкі...

- Пайғамбар ше? - дейді Тұрлыбек.

- Жаным мен иманым пайғамбардікі. Оған сол да жетеді!

Сол жерде Шоң даулы мәселе жөнінде бітім айтуды Үкібайға береді.

Қаржас Өлеңтіден әрі кетпесін, Қанжығалы-бері өтпесін!

Осы кезед Шорман оршып кетеді:

- Бұл не дегеніңіз? Ерейменді Қанжығалыға тұтасымен бере салдыңыз ғой. Ол жақта Қаржастың жеті қыстау жері қалды.

- Қанжығалының жеті адамы қалды, - дейді Үкібай.

- Жеті адамның құны жылқы. Ал Ерейменнің Қаржасқа тиесі жартысына жеті жүз үйір жылқы бағуға болады!

Үкібай:

- Мен өз бітімімді айттым, - деп үнсіз отырып қалады.

Сонда Шоң:

- Үкібайдың бітімі-бітім! - деп кеседі. Адам құнын малмен бағалау әбестік. Адамға жетер құн жоқ.

Соңынан Шоң оңашада бітімнің сырын сұрағанда Үкібай:

- Өрлей түссек ана шешит болған жеті адам да арғын. Өлген адамға қаржас па, қанжығалы ма деп қарау неқылған былшыл. Бұл-бір. Екінші, жер ыңғайына қарағанда осы Ереймен түбі күні ашылу көзделіп отырған Баянауыл дуанына кіреді. Ал өзіңіз мені қандай себеппен қолдадыңыз?

- Сен менің ойымның үстінен түстің, - деген екен Шоң [3, б. 10].

***

Көшеннің Тұрлыбегі XIX-ғасырдың қыркыншы жылының аяғы мен елуінші жылының бірінші жартысында Омбы облысы бастығының кеңесшісі болып істегенде ауық-ауық қырға шығып, съезд өткізіп тұрады екен. Ол съезге кеңесшісінің соңына өргендері бар, әр округтан келіп қатысатыны бар үш жүзге жуық адам елге масыл болып, апталап жатып алатын болса керек. Ал бір таңқаларлық жай, Тұрлыбек мұндай съезді өзінің Керейі ортасында өткізбейді екен. Міне, келесі съезді Баянаулада өткізбек болып, осы жөнінде

ел-елде хабаршы жетеді. Билер бас қосып, Баянауыл округінің аға сұлтан қызметін уақытша атқарып жүрген Мұса Шорман баласына келеді. Өйткені бұл - Баянауылда өтейін деп отырған екінші съезд екен. Ел алғашқы съезден-ақ әбден зәразап болып қалған көрінеді.

- Үкенмен ақылдасындар. Сол кісі орыс әкімдері жағынан маған жамандық келмейтін де, съезді өткіздірмейтін де айла тапсын,- деп жібереді, бұл уақытта Көкдомбақта тұратын Үкібайға.

- Әуелі Үкібай барсын, сонан кейін біз де барамыз деп қоныстарында қозғалмай отыра беріндер! - дейді Үкібай болыс сұлтандарына.

Хабарланған уақыт келгенде Тұрлыбек нөкерлерімен, басқа округтерден жеткен қонақтар Баянауланы кернеп кетеді. Үйлер тігілмеген, басқа қамда із жоқ. Терісіне симаған кеңесші қамшысымен стол ұрып, Мұсаға айқай салады. Қырамын да жоямын, баяғы!

- Төртұлының қалған үлкен Үкен, Басқа болыс, билер сол кісі алдымен барсын деп отыр, - дейді Мұса.

- Кісі жібер! Мен келді де.

- Менің кісілерімнің Үкеннен беті қайтқан.

Осыдан кейін Тұрлыбектің өзі кісі жіберуге мәжбүр болады.

- Үкібай өзіңізді келсін деп жатыр, - деп қайтады олар.

Тұрлыбек қатты ашуланады. Барайын десе, лауазымы үлкен, бармайын десе, орыс әкімдері тапсырған жиын өтпейді... Ақыры атына мініп, соңына ерген тобымен Көкдомбаққа, елу шақырымдық жолға шығуға мәжбүр болады.

- Ат шаптырым аймағы бар, алты дуан ойнағы бар Арғын дейін десем, Арғын емессің, өзі мол, өзі жуас найман дейін десем, найман емессің, батыр шыққан уақ дейін десем, уақ емессің, байы көп, биі әділ керей дейін десем, керей емессің, бары-жоғы бір айғыр үйірдей ғана жетім қаржас екі шақырғанда қозғалмайтын саған күш қайдан келді, осы! - деген Тұрлыбек отыра алмай сөйлеген екен.

Сонда Үкібай:

- Байы көп керей барда арық-тұрақ қорасын айналған қасқырға ұқсап, жетім елге келер ме, осыдан кейін орыс саған сеніп тізгін берер ме! - дейді Үкібай. - Бұл жолғы съезің Баянаулада өтпейді.

Тұрлыбек осылай, съезін өткізе алмай қайтқан екен [4, б. 4].

***

1852 жылдың қазан айында Қарқаралы мешітінің ашылу рәсімі болады. Оған жер-жерден игі жақсылар шақырылады. Шон мен Шорман бұл уақытта пәниге сапар шегіп кеткеннен кейін, жалпы

Сүйіндік атынан Үкібай қатысады. Ортада бір мәселе тұрады: Мешіттің есігін алдымен ашу құрметіне кім ен болмақ.

Тобықты жағы:

- Құнекен (Құнанбай-Қ.И) әрі аға сұлтан, әрі өзі салдырған мешіті. Жол сол кісінікі ғой, - дейді.

Қаракесек жағы:

Ата қонысында бой көтерген құдай үйі болғаннан кейін, оның есігін алдымен ашып, жұртты намазға шақыру Алшекеңнің (Алшынбайдың-Қ.И) жолы, - деп шіренеді.

Екі ру біріне-бірі жол бермей тартысып отырған шақта Үкібай қозғалып қауым назарын өзіне тартады:

- Құдай-тағаланың қасиетті мекенінің есігін ашатын адамның тұлабойында құдай берген мүшесі түгел болу керек, - деген Үкібай бірі сыңар көзді, бірі таз ана екеуін жолынан сырып тастап, аят оқып, мешіт есігін өзі ашқан екен.

- Қуандықтың Құдайбергені Сатылған-Алтынторы болысының биі екен. Бір күні сырқаттанып жатқан Үкібай Қуандықты шақырып алып:

- Түс көрдім, -депті. Түсімде менің үйімнің үстінде отырған қыран кенеттен қанатын кең жайып, көтеріліп, екі айналып, сенің үйіңнің төбесіне қонған екен деймін. Тегі менің күнім санаулы болса керек. Сірә, да Сатылған-Алтынторыға сен болыс боларсың-ау. Бір-ақ сөз айтамын, еліңді ірітіп алма. Өзін пәрменінше әділ бол!

Үкібай содан төсектен бас көтермейтіндей. Басымызды қосып, ел қылып, енді не боламыз? - деп жылап-сықтаған жұртқа, көзін ашып, басын көтеріп, әуелі басу айтып, содан кейін,

- Азар болса, Үкібайы жоқ көп елдің бірі боларсындар,-деп жүріп кеткен екен.

Ел аузында Үкібайдың өлімін Мұсаға, ол Петербург сапарына екінші барып-қайтқан жолы Тәйкелтір, Ыбырай ақын:

Қаржаста Өтеу, Сәти теңдес деймін,

Шөкеңсіз сөз мәнісі келмес деймін.

Ел шетіне қиындық түскен кезде,

Қорған болған Үкібай қайтып келмес деймін, - деп естірткен екен деген сөз бар.

Мұса мырза Ресей астанасына екінші рет Александр – патшаның таққа отыру салтанатына қатысу үшін 1856 жылдың тамыз айында жүріп кетіп, қарашаның аяғында ғана оралған екен...

Ресей құжаттарында әдетте, қызмет атқарған қазақ шонжарларының туған жылы көрсетіледі де дүниеден қайтқан

жылы тіркелмейді. Өйткені, «Формулярды тізім» адамдардың көзі тірісінде өзінен сұрау арқылы толтырылады ғой. Сондай құжатқа Үкібайдың 1778 жылы туғаны тіркелген. Егер жоғарыдағы бір шумақ өлеңде жан бар десек, ол 1856 жылдың күзінде дүние салған сынайлы. Жә, біздің бұл тұжырымымызды Омбы облысы бастығының Құдайберген Қуандықовты 1857 жылдың шілдесінде Сатылған-Алтынторы болысында сұлтан етіп тағайындау жөніндегі бұйрығы да қостайды [5, б. 16].

Үкібай би туралы мәліметтерді Баянауыл өңірінің білгірі Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің жазылған қазақ заңының тарихы туралы зертеулерде айтылған болатын. Үкібай би туралы халық жадында көптеген ақпараттар сақталған, солардың бірі Қарқаралы жерінде мешіттің ашылуы. Аңыз бойынша осы шараға Сарыарқаның барлық белді тұлғалары жиналды, солардың арасында мешіт есігін кім ашады деген дау туады. Тобықтылар пайымдауынша мешітті салған Құнанбай ашу керек, ал Қаракесектердің ойынша жер Алшыбай биге тиесілі, сондықтан ол мешіт есігін алғашқы болып ашу қажет. Осы сәтте топ арасынан Үкібай би шығып: « Алланың үйін денесінде еш ақауы жоқ адам ашу керек » - деп, Құраннан бір аят оқып, мешіт есігін өзі ашқан. Себебі Құнанбай бір көзді болса, Алшыбай тазы болған [6, б. 7].

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Байбосынов С. А Үкібай биді білеміз бе? / С. А. Байбосынов // Баянаула тарихы / Тұран, 2013 - 62-64 бб.
- 2 А. Әбділұлы. Баянауылдың билері // Егемен Қазақстан газеті 10 мамыр 2014 жыл (№17) – 6. Б.
- 3 Н. Байкешова. Ел есінде // Сарыарқа самалы газеті 1 қазан 2015 жыл (№32) - 10. Б.
- 4 Ә. Таукенова. Қойнауына құт қонған Баянауыл // Баянтау газеті 31 қаңтар 2017 жыл (№11) – 4. Б.
- 5 Т. Оразалы. Тамыр тарқан тереңге тарихы бар // Сарыарқа самалы газеті 21 қаңтар 2013 жыл (№1) - 16. Б.
- 6 М. Демесінов. Жақсыларды ұмытпайық // Сарыарқа самалы газеті 19 қыркүйек 2013 жыл (№28) - 7. Б.

ПРИРОДНЫЕ ПАМЯТНИКИ И ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ЦЕННОСТИ – РЕКРАЦИОННАЯ ЦЕННОСТЬ АТЫРАУСКОЙ ОБЛАСТИ

КУБАЕВА Г. Р.

учитель географии, педагог-модератор, Городская школа-лицей, г. Атырау

ҚДЫРОВА Д.

ученик 11 «В» класса, Городская школа-лицей, г. Атырау

Туризм является визитной карточкой каждой страны. В Казахстане немало живописнейших мест, где можно отдохнуть с семьей и все это, не выезжая за рубеж. Однако наши соотечественники уже привыкли тратить свои деньги за пределами страны. Казахстан богат на красивейшие места, и в каждом регионе страны найдет уголок, где можно вдоволь насладиться отдыхом. В данной научной работе я рассматриваю свою родину – Атыраускую область. На территории Атырауской области соединяются границы Азии и Европы. История этого места, насчитывающая тысячи лет, полна многих событий и дат. Окрестность Каспия и определенные явления подтверждают значение туристско-рекреационной деятельности в Казахстане. Принимая во внимание мировой опыт развития туристической индустрии, привлечения иностранных инвестиций, экономического, геолого-географического и геополитического положения окрестности Каспия, она с учетом экономической конъюнктуры Казахстана, сделает себя главной национальной достопримечательностью как мост между современными цивилизационными центрами - Востоком и Западом. Многие иностранцы приезжают в нефтяную столицу Казахстана – Атырау, для выполнения деловых целей. Используя это, вполне возможно развивать внутренний туризм. На территории Атырауской области можно развивать внутренний туризм с использованием Актолагайского, Аккеркегешского плато, Песчного острова, Индерских гор, Иманкарской пещеры и туристических возможностей Каспийского моря, реки Урал. С одной стороны, мы можем украсить нашу страну и обеспечить молодежь патриотическим воспитанием. Во-вторых, мы делаем туризм источником дохода.

Известно, что в Департаменте культуры Атырауской области нет природных памятников. Вот почему необходимо регистрировать памятники горного дела в горах Боряна, которые занимают особое место в нашем регионе.

Историко-архитектурные памятники Атырауской области

В настоящее время баланс экологических и социальных проблем находятся на паритете грани, чтобы уменьшить последствия антропогенного стресса возникает развитие развивающейся эрозии, загрязненная нефть отходов, восстановление нарушенных земель и мелкие вопросы. Смягчение воздействия антропогенных факторов человека в настоящее время рассматривается на государственном уровне. Самые мелкие нефтеперерабатывающие заводы в этом регионе занимаются переработкой и восстановлением разливов нефти. Однако эти рабочие места в основном рекультивируются. Фактически, эти работы проводились с участием регулярных научных лабораторий, работающих в геозкологическом направлении, и можно было бы сохранить экологию региона на хорошем уровне. Причина в том, что сами производители нефти уже признают, что запасы нефти не бесконечны. Поэтому значение культурно-исторических, географических, ландшафтных, рекреационных памятников в этом богатом нефть регионе будет увеличиваться. Первый вопрос - сохранить и сохранить исторические, религиозные и ритуальные памятники в Жем-Сагизе, где путешествия не противоречат современным требованиям [4, с. 6–7].

Одним из самых рекреационных регионов области является древний город Сарайчик, который расположен посреди реки Урал. В средние века вдоль Великого Шелкового пути этот город сложился как для большой торговли, с экономическим значением ханства Золотой Орды. В настоящее время в 50 километрах от нынешнего города Атырау, на правом берегу реки Урал, находится кладбище одного из самых известных Сараджуков (ныне Сарайчик). Можно согласиться с исторической точкой зрения Абельгази Бахадура Хана (XVI век), что основатель Сарайчика был построен Бату-ханом (дата 1221–1256).

У Сарайчика великолепный, великолепный дворец, караван-сарай, бани и ремесленники (рабат), религиозные медресе и мечети и другие великолепные здания той эпохи. Они были построены талантливыми мастерами, которые прошли знаменитые архитектурные школы того времени. В городе есть просторные, хорошо построенные, простые улицы и площади. В городе есть современная система санитарной, инженерной инфраструктуры. Эта система была изготовлена из обожженных керамических труб. Общий облик города был в восточной архитектуре. Город Сарайчик быстро рос из-за доходов от караванов, налогов и военных расходов, местных налогов и гораздо меньших затрат на рабочую силу.

Величие сараичика - это не только погребение мусульманских верующих, но прежде всего кладбище святых королей Золотой Орды. В начале XIV века в государстве началось сильное восстание, особенно в последние годы, когда царство Трона было первым этапом в развитии военной и экономической мощи Золотой Орды.

Те, кто похоронил его в сараичике, были Жанибек и Бердыбек в Золотой Орде. В 1342 году Жанибек прибыл из Средней Азии в столицу Орды Сарайчик и убил своего брата Тыныбека своим наследником. Известно, что Жанибек изначально привел Азербайджан в Золотую Орду. Он был первым символом упадка, которого он не мог контролировать в своей собственной стране, когда он правил. Его смерть была в руках нападавшего в 1357 году, когда он был свергнут его сын Бердибек.

В результате исследования были определены три годовых этапа развития Сарайчика. Первая ранняя стадия соответствует первому десятилетию жизни города. На второй фазе развития с 1330 года центральная часть кирпичного участка Сарайчика была построена на островах Урала и его реках с влиянием различных факторов и сосредоточена на этих островах. Это позволит вам внимательно следить за поведением жителей через множество переходов, которые были установлены здесь. Благополучие города относится к 14 веку. В XV-XVI веках город подвергается многим структурным изменениям. Центральная часть города постепенно увеличивается на юго-восток. (к современному поселку Сорочинская). Причина в том, что сезонные наводнения реки Урал растут каждый год на руслах реки. В настоящее время археологический объект древнего города Сарайчик имеет всего 600х600 метров.

Научные исследования археологических памятников из города Сарайчика проводились в течение последних двух столетий. В 60-х годах XVIII века город был навеян П. Палласом. В 1834 году сюда прибыл Ф. Гебель и провел раскопки. Интересная информация о городе была отражена в работах П. Рычкова, А. Левшина, Н. М. Карамзина, живших в 18-19 веках.

Қызыл үйік был храмом, построенным во время сарматской эпохи.

В настоящее время высота высотой около пяти метров. Храм был открыт в 1999 году западно-казахстанской археологической экспедицией. Стены храма были цилиндрическими. Строительный материал - это камни. Остатки лестницы, ведущие к храму, сохранились. В храме находятся статуи из камня. В наше время храм был окружен почвой.

Мечеть Кайнар входит в число памятников историко-культурного значения, наряду с высокими религиозными традициями и интересными историями. Этот комплекс мечети расположен на границе с Мангистауской областью в устье Тассасау. В прошлом он был известен как горы Кайнар. В середине XIX века сохранились руины поселений и древние захоронения начала 20-го века.

Это место отдыха, где одна из мечетей комплекса Кайнар была построена под руководством видного человека по имени Хаджи Досжан.

Акмешит - Бекет - подземная мечеть, построенная Бекет-Атой на реке Джем в начале 19-го века. Он состоит из сплошной доски, сложенной с пола, с тремя рядами потолков, которые наклонены друг к другу. Вход в мечеть был узким, длинным, а на крыше первой комнаты был солнечный свет. Впадины на стенах расположены, на юго-западе есть михраб. Бекет-Ата - это пещерный комплекс, который проходит от такого камня, в Мангистау, на склонах Варденана и недалеко от Бейнеу. Еще одна подземная мечеть на реке - ученик Бекета-Ата, Кулшан. Это называется мечеть Акмешит-Кулшан. Эта мечеть состоит из двух отдельных комнат, одна из которых построена основателем этой мечети. Сегодня эти два памятника также разрушены.

Пещера Кененбай - это памятник, расположенный на территории района Курмангазы Кошалакских песков в Нарынских песках, в местечке Бессоки. Место, где находится племянник нашего предка Құрманғазы Сағырбайұлы, находится не достаточно далеко, в 4-5 км. До сих пор научно систематически изучался, один из самых интересных и памятных памятников истории региона. Не совсем понятно, кто именно принадлежал шахте Кененбай и кто ее владел. По словам старейших пожилых людей, пещера, состоящая из скалистых скалистых гор, состоит из двух крупных частей местной местной истории. После первого – прихожая, есть вторая спальня с каменной дверью [5, с. 5–7].

Исторические и культурные памятники, расположенные в Атырау

Несколько столетий назад великолепные хвалинские (Каспийские) морские волны вращались над нынешним Атырау. Постепенно море двигалось на юг вместе с речными водами. На протяжении веков каяк течет от реки Урал к морю. Береговая линия была идеальным местом для кочевых садов уральского побережья, где страна медленно опускалась, с большой рыбой и лесной рощей. С 1580 года, в 1640 году, купец Михаил Гуриев и его братья пришли на побережье Урала, построили

загородку и засоление деревьев, чтобы защитить рыболовство крупных рыбаков. Официальным документом был город Гурьев, который до 1968 года назывался Яцким городок. В настоящее время город является научным центром, который обеспечивает приоритет развития нефтяной промышленности. В последние годы процветают, процветают, новые улицы, микрорайоны и многоуровневые роскошные дома. Мост через реку и пляж, дворец нефтяников выглядит как ладонь. На европейской стороне Урала находится яркий дом областной администрации и площадка для парадов и праздников.

Атырау - центр Атырауской области, он расположен вдоль Урала, город был основан в 1640 году. Площадь города составляет -3,5 тыс. кв. км. Расстояние между Атырау и Астаной составляет 1810 км. Климат очень континентальный, сухой. Лето дождливое, сухое и горячее. Атырау - крупнейший транспортный узел. На долю города приходится 70% общего объема перевозимых товаров. Железнодорожные, автомобильные станции и ворота доступа в аэропорт. Атырау считается политическим и административным центром региона. Город расположен в 40 км от Каспийского моря, занимая предгорья реки Урал. В Атырау есть 50 средних школ, 1 спортивная школа, Академия художеств, музыкальная школа и многие другие учебные заведения. Историческое и культурное наследие, такое как достопримечательности, здания, памятники, мечети, церкви, мемориальные комплексы как туристические объекты на этом маршруте. Памятный комплекс «Исатай-Махамбет» - главная площадь, которой гордятся гости города. Этот комплекс занимает 5 гектаров. Вот памятник героям, которые боролись за свободу казахского народа, Исатай Таманович и Махамбет Утемисович. За памятником находится картина на большой скале под названием «Дорога к свободе» [2, с. 71–367].

Впервые в Атырау в 1956 году была открыта мечеть «Куспан молда». Позже, 5 мая 2000 года, в центре Атырау открылась мечеть «Иман». Муфтий Ратбек Хаджи прибыл в Алматы, чтобы открыть мечеть. Главный имам, депутат имама, духовенство находятся в мечети. Здание мечети составляет 1300 квадратных метров, а ширина - 26 метров. Есть две башни мечети. Каждый из них составляет 23 метра. В мечети есть библиотека, медресе, место для молитвы и комната имама. Мечеть рассчитана на 600 человек. Праздничные мероприятия проводятся в мечети. Это посты, жертва, день рождения пророка, «Маулит» и «Ночь судьбы». В мечеть проходит мусульманская церемония бракосочетания. Каждую пятницу около 2000 человек

собираются для молитвы. Сегодня мечеть «Иман» является одним из самых важных мест для жителей богатого нефтью региона, который с гордостью представляет гостей в город. Казахский драматический театр «Махамбет» Первый драматический кружок состоял из членов талантливой группы разных клубов. Его первым организатором был местный пекаря Капар Кожакметов. Первыми активными членами учебного плана были Куат Тулеков и Курмангали Догалаков. 1937. открылась однолетняя театральная студия. Студию назначили Шафханом Гатаулиным, студентом Московского театрального института. В этом году прибытие московского театра «Нефтяник» открыло путь к будущему студии. 5 марта был открыт Казахский драматический театр в Гуриеве.

Историко-археологические памятники в регионе

Большая группа памятников под землей и есть археологические памятники. Но памятники этих ископаемых требует глубоких знаний, легитимности. Красному кургану, расположенной примерно в 40 километрах от Кульсары, около 3000 лет.

Аралтобе - Археологический памятник, относящийся к сарматской эпохе, расположен на юго-западе села Кызытогай Жилийского района на юго-западе мечети Акмешит у могилы Кушаната. В 1989 году открыла западно-казахстанскую археологическую экспедицию. В 1989 году было раскопано три кладбища. Остатки первых двух кладбищ были восстановлены. Три погребения моей могилы не ограблены. Труп, керамическая банка и металлический меч, найденные на дне кладбища, с головой, свисающей вниз к югу, нашли сотни стрел на трупе. Ценность этих памятников - не меч в монастырях древности (4 век до н.э., 2 до н.э.), а только мечи и кинжалы, это период формирования меча.

Кладбище Сарыкамыса является археологическим памятником древнего города сарматов. Расположен в 5 км от села Сарыкамыс в Жылойском районе на северном побережье залива Гулалла. В 1996 году открылась западно-казахстанская археологическая экспедиция. Было обследовано четыре трупа, и было обнаружено много вещей (овальные или круглые предметы, гобелены, наконечники из кожи и бронзы, бронзовые ошейники, железные ножи, железные шлемы и т.д.). эти вещества и керамические блюда датируются III веком нашей эры. Череп женщины был найден около Сарыкамыса, о 1000 лет. Согласно исследованиям антрополога Е. В. Васельковского, возраст женщины составляет около 40–50 лет, ее лоб широкий, слегка плоский [3, с. 12–40].

Оценка историко-этнографических ценностей представителя Атырауского региона

Рекреационные памятники историко-этнографического значения Атырауской области уникальны на основе географического положения региона и особенностей климата, этнокультурных принципов и технологии местной переработки. Историко-этнографические памятники рекрутинговой природы являются частью материального мира, а особенности обработки материалов также разделены на региональные. Они отличаются друг от друга, во-первых, местными строительными инструментами и технологией их обработки, географической отдачей и климатическими особенностями. В то же время этнокультурные процессы, связанные с местной исторической ситуацией. Например, историческая значимость имеет архитектурная генеалогия западно-казахстанских отложений, строительство монументальных памятников (Дунгаюти, Джем-Сагизты) и других памятников истории, средневековых городов и других исторических памятников. К ним относятся историко-этнографические памятники Атырауской области, в том числе период первого железного века.

По программе «Рухани Жангыру» на пресс-конференции в Доме правительства министр культуры и спорта Арыстанбек Мухамедиулы озвучил итоги развития туристской отрасли за 2017 год и обозначил планы министерства по трансформации туризма на ближайшее время. Он отметил, что в последние годы туризм в стране активно развивается, становясь одной из успешных отраслей экономики. По данным Всемирной туристской организации, доля туризма в мировой структуре ВВП составляет 10 %. В Казахстане это лишь 1 % в 2016 году, но к 2025-му показатель намерены довести уже до 8 %. У нас поставили амбициозную задачу – повысить занятость граждан в отрасли с 309 тыс. человек до 656 тысяч [1, с. 101].

И поэтому наша республика не должна оставаться в стороне от развития туристического движения. Туристическая деятельность может быть основой развития будущего Казахстана.

Итак, подводя итоги, я хочу сказать, что история изучение краев никогда не требовало времени. Поэтому я предлагаю вывесить таблички по всему городу где и когда будут проходить экскурсии по историческим местам наших краев. Это во-первых помогает информировать людей, завлекать их и во-вторых конечно же продвигать туризм в наших окрестностях. Так как многие приезжие в наш город всегда первым делом спрашивают куда можно пойти или же поехать.

Я уверена, что все новые исследования позволят нам понять историю и традиционную культуру нашей независимой страны. Потому что географические, рекреационные исследования всех наших культурных ценностей, как мы знаем, являются источником учения о будущей национальной идентичности и поколении. Поэтому защита и продвижение рекреационных исторических и этнографических ценностей и природных памятников в Атырауской области будет способствовать расширению национальных патриотических идей будущих поколений.

ЛИТЕРАТУРА

Книги и учебники:

1 Алиева Ж.Н. Экологический туризм. Алматы, «Қазак университеті», 2002 г., стр. 101.

Статья в журнале:

2 Атырау энциклопедиясы. Алматы: Атамұра 2000 ж. «Халықтың діни-мемориалдық архитектуралық ескерткіштер», С. Әжіғали. 71-367 бет.

3 Атырау энциклопедиясы. Алматы: Атамұра 2000 ж. «Табиғаты және табиғи қорлары», Қ. Қарпеков, Ж. Адаев, М. Камбаров. 12-40 бет.

Статья в газете:

4 Атырау газеті №7, 17 қаңтар, 2004 ж. «Қазақстан саулау алдындағы серпіліс», М. Құл-Мұхаммед. 6-7 стр.

5 «Егемен Қазақстан» 2007 г., стр 7.

ИСТОРИЯ МОЕЙ СЕМЬИ В ПОВСЕДНЕВНОЙ ИСТОРИИ СТРАНЫ

КУКИНА О. В.

ученик 7 класса, Северная СОШ, Павлодарская обл., Иртышский р-н
ШТЕРЦ Т. В.

учитель истории, Северная СОШ, Павлодарская обл., Иртышский р-н

У всех народов, как в древней, так и в современной истории считается правилом хорошего тона знать свою родословную до седьмого колена: дочь должна знать не только мать, но и бабушку, прабабушку, прапрабабушку.

Однако, изучая на уроках современный окружающий мир, мы сталкиваемся с важной для нашего казахстанского общества

проблемой: многие школьники не знают или недостаточно хорошо знают свое генеалогическое древо, историю своего рода, своей семьи.

Эта тема становится все более и более актуальной в условиях пробуждения национальной идентичности народов Казахстана в связи с обретением независимости с патриотической программой «Рухани Жаңғыру» и с программой «Туған жер», которая признана соединять рациональное и эмоциональное отношение к Родине. Патриотизм, выраженный в любви к родной земле, ее культуре, обычаям и традиции выступает основой культурно – генетического кода.

Создание генеалогического древа моей семьи. Реализация цели проекта, как мы считаем, будет способствовать закреплению интереса к истории моей фамилии, моей семьи, воспитанию любви и уважительного отношения к родителям и знаменитым предкам, формированию и развитию личности, ориентации на успешность, благодаря равнению на выдающихся представителей моего рода, будет развивать гордость и уважение к старшему поколению. Проблема изучения истории своей семьи является одной из самых первостепенных и значимых. Поэтому возникает потребность в ее изучении с самых первых лет обучения в школе. Поэтому темой для нашего исследования и была выбрана «Моя родословная» [1, с. 14].

Новизна статьи заключается в выработке новых подходов по приобщению детей к семейным традициям, ценностям и взаимодействию с семьёй по патриотическому воспитанию ребёнка. Совместная исследовательская деятельность учащихся, родителей и педагогов по изучению истории семьи и рода способствует формированию патриотизма, культурно – ценностных ориентаций, духовно – нравственному развитию.

Проблема заключается в том, что современные дети мало знают о своей семье, родном селе, о своей стране. Сложившаяся непростая ситуация в нашей стране привела к тому. Что многие родители решая экономические проблемы, самоустранились от решения вопросов обучения и воспитания детей. Современным родителям приходится нелегко из-за нехватки времени, занятости, недостаточности компетентности в вопросах школьной педагогики и психологии [2, с. 59].

В результате изучения родословного древа семьи у детей с родителями установится более тесная связь во взаимоотношениях, дети и родители лучше начнут понимать друг друга, а ребёнок с детства получит правильные моральные ориентиры и высокую планку в своих будущих достижениях. Он начнёт осознавать, насколько важны

семейные ценности и традиции для построения своего успешного будущего. Началом развития научной генеалогии можно считать конец 18 в., когда появились первые издания генеалогических источников (Бархатной книги Н. И. Новикова) и первые генеалогические исследования (труды М. Г. Спиридова, Ювеналия Воейкова и др.) С выходом в свет замечательных родословных справочников князя П. В. Долгорукова, В. В. Румеля и В. В. Голубцова, князя А. Б. Лобанова – Ростовского генеалогия заняла прочное место в ряду российских вспомогательных исторических дисциплин [2, с. 89].

Расцвет генеалогии приходится на конец 19- начала 20 вв. Наиболее крупным библиографическим указателем по дворянской генеалогии был и остается указатель, созданный Л. М. Савеловым и опубликованный вторым изданием в Острогжске в 1897 г. Библиографию всех работ, опубликованных в «Летописи...» и «Известиях...» [9, с. 99].

Эти указатели включены также в библиографический справочник «Российское дворянство. История. Генеалогия. Геральдика». За рубежом издавались также отдельные публикации. Плодотворно работает на ниве генеалогии французский исследователь Ж. Ферран. В России, однако, традиция генеалогических исследований не прерывалась. Она печаталась в обзорах генеалогической литературы за советский период. В 1990 г. в Москве было воссоздано Историко – Родословное общество (председатель – С. В. Думин). Оно выпустило 5 номеров «Летописи...» (1993–1997 гг.) В них также содержится библиографическая информация, в частности, обзор генеалогических статей журнала «Родина», составленный В. А. Понсовым. В Москве А. Н. Нарбутом издается серия «Родословные росписи» (13 выпусков, 1994–1999 гг.). В 5 выпуске «Известий» В. В. Томозов опубликовал библиографию украинской генеалогической литературы за 1990–1995 гг. В Екатеринбурге издается журнал [9, с. 60]. «Историческая генеалогия». К сожалению, в Казахстане наука генеалогия не получила еще должного развития и распространения. Одним из первых исследователей, кто обратил внимание на шежире казахов, были Н. Аристов и Ш. Уалиханов. которые провели большую работу по исследованию казахских ханов, начиная с 14 века. Их работы сейчас продолжают казахстанскими историками, но в большинстве случаев ими занимаются многочисленные коммерческие компании, поэтому большая их часть противоречива и недостоверна [2, с. 60].

Однако главная цель работ по генеалогии – сохранение казахского народа как этноса. Сегодня есть только отдельные издания на эту тему. Потребность в такого рода исследования очень и очень большая, и идет она по запросу народных масс, т.к. это естественное состояние человека – знать, откуда он пришел, каковы его корни, какого он роду- племени. Например, в Интернете появился необычный сайт. Предназначенный для казахов и тех, кто интересуется их историей. Сайт – это так называемое Шежире (родословная, генеалогия казахских родов) – действующая коллективная летопись, в которую вошло и продолжает набираться множество книг, рукописей, таблиц, известных и неизвестных авторов. По объему уже сейчас эта летопись – превышает все известные [2, с. 57]. издания. Хронология событий и дат жизни отдельных личностей выветривается по многочисленным данным, датам жизни авторов вместе с цепочкой их предков и заносится в определенное хронологическое место. Эти места, или шкала, наносятся на шежире всех родов. Таким образом, каждое поколение казахов можно будет объединить и определить возможности сосуществования известных личностей, осветить по-новому различные события, факты. Всеобщий сбор и систематизация данных восстановит интерес к самобытному древнему обычаю – знать свое Жеті-ата, или 7 дедов [3, с. 91].

Не менее значима эта проблема и для других тюркских народов, населяющих многонациональный Казахстан, в том числе – и для такого древнего народа с прекрасными национальными культурными традициями, как уйгуры [5, с. 60].

2 Мои знаменитые предки

2.1 История моей семьи.

Наука, которая занимается изучением родословной, называется генеалогией. Это очень интересная и важная отрасль знаний. Многие люди интересуются историей своего рода, собирают сведения о своих предках. Я думаю, все мы хотим знать как можно больше о наших предках. Кроме того изучать историю своей семьи очень познавательно [4, с. 56].

Когда же появилось слово «семья»?

Когда-то о нем не слыхала Земля...

Но Еве сказал перед свадьбой Адам:

- Сейчас я тебе семь вопросов задам.

- Кто деток родит мне богиня моя?

И Ева тихонько ответила: «Я».

- Кто их воспитывает, царица моя?
- И Ева покорно ответила: «Я».
- Кто пищу сготовит, о радость моя?
- И Ева все также ответила: «Я».
- Кто платье сошьет, постирает белье,
Меня приласкает, украсит жильё?
- «Я, я – тихо молвила Ева.- Я, я».
- Сказала она знаменитых семь «я»...
- Вот так на Земле появилась «семья».

Человек рождается на свет, растет, задумывается, кто он, откуда его корни. Замечательная русская пословица гласит: «Ищи добра на стороне, а дом любви по старине» [5, с. 6]. Издавна одной из традиции в семьях всех народов была традиция узнать о своих предках, составлять свою родословную, древо жизни [6, с. 78]. Эта традиция возвращается в семьи. В моей семье помнят о своих предках до седьмого колена. Мне кажется, семья очень важна в жизни каждого человека. Счастливы тот, кто имеет крепкую, дружную семью, ведь это не только дом, в который всегда хочется вернуться, это еще и забота, понимание, теплое плечо. Семья—это не только родители, дети, тети и дяди. Это бабушки, дедушки, прабабушки, прадедушки – то есть предки. Каждое поколение передает свой опыт, обычаи традиции, которые складываются в семейные ценности. Одно из условий сохранения крепкой семьи – знание, соблюдение и передача этих ценностей новому поколению. По-моему, важно знать свое родословное древо: место и год рождения, род занятий, национальные корни предков. Ведь это история семьи, хранящаяся в памяти каждого. О каждой семье можно написать интересную книгу. Назвать ее можно «Семью семь», потому что в ней семь страниц (как семь колен предков). Давайте полистаем страницы этой виртуальной книги. Корни нашего рода и со стороны папы, и со стороны мамы идут из очень глубокого прошлого [7, с. 105]. Можно с гордостью очень много рассказать о моих предках. Род моей мамы, Кукиной Галины Владимировны берет начало из села Северного Иртышского района. Мой прадедушка Кукин Александр Сергеевич родился 21 апреля 1922 года, в Омской области, Черлакского района. Воспитывался в многодетной семье. В армию он призывался также с Крутойярского округа. В 1940 году по окончании срочной службы мой прадед пошел воевать на войну. На войне прадедушка получил ранение в ногу, участвовал в освобождении Берлина, был участником штурм Рейхстага. Прошел всю войну, вернулся в 1947 году. Имел звание рядового. С войны прадедушка вернулся в совхоз Северный. Работал

прадедушка в совхозе простым рабочим. В 1955 году женился на моей прабабушке. В 1964 году он умер прямо на работе от сердечного приступа. Прабабушка- Задорожная Вера Ивановна родилась 26 февраля 1928 года в селе Оброчное Омской области. Во время войны послала коров. В 1952 году приехала в совхоз Северный, работала разнорабочей. С 1966 года работала дояркой. За время работы была награждена Почётными грамотами. Вырастила и поставила на ноги и выучила четверых детей. Они родители моего любимого и самого главного наставника в жизни, моего дедушки – Кукина Владимира Александровича. Он родился 1962 году в селе Северном. 1974–1976 г. служил в армии. После службы отучился на шофёра и 1991 года работал шофёром. С 1994–1998 год работал в совхозе сантехником. С 1998 по 2018 год кочегар в Северной СОШ. Мой прадед по линии бабушки Ирмы, Фольц Василий Фридрихович, был очень хорошим человеком. Прабабушка Мина Ивановна воспитывала их детей. Они родители моей любимой бабушки Кукиной Ирмы Васильевны. Продолжателем семейной традиции четвертого поколения являюсь я.

2.2 Пословицы и поговорки в моей семье

Дедушка часто говорит: работа у нас такая, забота у нас простая, чтобы жила страна родная и не было у нее забот!!! Бабушка Ирма, очень любит Омара Хайяма и часто читает нам его стихи, например: Чем ниже человек душой, тем выше задирает нос; он носом тянется туда, куда душою не дорос!!! А мама моя часто говорит: У кого во имя чести, у того голова всегда на месте!!! Если семья вместе, то и душа на месте! – так говорит мой дядя Василий. С самого детства нам, внукам дедушка Владимир и бабушка Ирма, говорят, что самые высшие ценности в жизни – это не богатство, а доброта и ум, уважение к людям. Я много раз видела, как к дедушке Вове обращаются за помощью либо за советом, он пытается помочь всем, кому может. Моя бабушка Ирма со своими подругами поет ансамбле «Надежда», который постоянно выступает на всех мероприятиях села, района, области. Мне очень нравится, когда вся семья собирается за дастарханом, я люблю в это время слушать рассказы старших. Из этих рассказов я узнавала, что родители моих деда Вовы и бабы Ирмы были семейными друзьями. Из семейного рассказа я поняла, что привычку делать добро мой дедушка Владимир унаследовал от своего отца. Составление генеалогического древа. Источником информации для построения генеалогического древа.

1 Источники устной информации: рассказы близких родственников отца или матери, деда или бабушки.

2 Источники документальной информации.

В результате проделанной работы я пополнила свои знания по истории и этнологии своей семьи. Работать в этом направлении способствовала активному сплочению нашей семьи в целом. Я научилась вести поиск своих предков (устанавливать их родственные связи, определять занятия, годы жизни, имена и фамилии), работать со словарем (словарем пословиц и поговорок), с печатными документами, письмами, фотографиями семейными реликвиями. Научилась устанавливать причинно-следственные связи. Узнала и буду теперь продолжать сохранять семейные традиции.

Результатом работы по теме «История моей семьи» является восстановление родословной моей семьи в трех поколениях и составление генеалогического древа рода Кукиных. Кроме того я узнала много интересного о своих предках, увидела много общего в чертах моего характера, внешних данных с моими родственниками. И теперь я сделала для себя вывод, что мой род пошел от хороших, порядочных людей - это очень ответственно и ко многому обязывает меня в жизни. Я намерена и дальше изучать историю нашего рода, а с результатами моих исследований планирую познакомить моих родственников, создав рукописный альбом «История моей семьи». Выполняя данную работу, открывая все новые и новые факты из истории моей семьи, у меня появлялось все больше и больше вопросов, ответы на которые мне еще предстоит найти.

ЛИТЕРАТУРА

1 Алпысбес М. А. Шежире казахов: Источники и традиции. Астана. 2013. - с. 240; Родословная казахов из книги Кудайбергеноулы Ш. Родословная тюрков, кыргызов, казахов и их ханов. - Алматы : Казахстан, 1991. - С. 13-15.

2 Бычкова М. Е. Генеалогия в советской исторической литературе. Вспомогательные исторические дисциплины. - Ленинград, 1962. Т. 7. - С. 56-68.

3 История. Генеалогия. Геральдика: Каталог редких и ценных изданий из собрания библиотеки РГГУ, составленный Е. А. Горбуновой, О. Н. Наумовым и Т. Н. Рыбиной. - Москва., 1997. - С. 88-90.

4 Красюков Р. Г. Обзор русской советской литературы по генеалогии за 70 лет (1917 -1987) //Известия Русского Генеалогического Общества. - Москва. Вып.1. СПб., 1994. – С. 55-80.

5 Смирнов М. И. Экспертная система «Русская генеалогия» // Историческая генеалогия. - Москва, 1994. - № 3. - С. 5-19.

6 Уақбаев Ж. Д. Книга о генеалогии Казахов (Аргын, Кырыкмылтык, Тонмойын). - Алматы, 2010. - С. 77-96.

7 «Отечественная история с древнейших времен до 1917 г.» 3 т. - Москва, 1994. № 3. - С. 105-107.

8 Рыкова О. В. Издания Ж. Феррана по истории, генеалогии и иконографии российского дворянства // Археографический ежегодник за 1995 г. - Москва, 1997. - С. 322-326.

9 Наумов О. Н. Летопись Историко – Родословного Общества в Москве: указатель содержания // Историческая Генеалогия. Вып.1. - Екатеринбург, 1993. - С. 99-114.

ӨЛКЕТАНУ САБАҚТАРЫНДА ВИРТУАЛДЫ САЙТ АРҚЫЛЫ МЕКТЕП ТАРИХЫН ОҚИТУ

КУЛЬМАГАНБЕТОВА Р. А., ЖАНАБИЛОВ Е. К.
тарих және информатика пәнінің мұғалімдері, № 18 ЖОББМ, Екібастұз қ.
КУДУШОВА А.

11 «А» сынып оқушысы, № 18 ЖОББМ, Екібастұз қ.
ЗЕЙНОЛЛАЕВ Е.

9 «Ә» сынып оқушысы, № 18 ЖОББМ, Екібастұз қ.

*«Сен дегенде таусыла ма жыр дастан!
Жүрегімнен жыр арнайын тынбастан.
30 жылдық тарихыңнан сыр шертіп,
Отызыңа арналады бір дастан.»*

*30 жас толған Ордам құтты болсын!
Бар тілек ән арналып, орта толсын!
Отызың Орда бұзар жас деп білсем.
Қырық жылда аларың қамал болсын!»*

«Халықты халықпен, адамды адаммен теңестіретін-білім», -деп ұлы жазушымыз М. Әуезов айтқандай, елімізді өркениетке апарар жолдың бастауында мектеп тұрады. Мектептегі білім-барша әлем тыныс-тіршілігінің алғашқы іргетасы. Әрбір жеке тұлғаның болашағы өмір мектебінде шындалады. Ертең осы елге ие болып, тәуелсіз еліміздің тізгінін ұстар азаматтар – бүгінгі мектеп оқушылары.

Сурет 1 – Екібастұз қаласы
№18 ЖОББМ-КММ 1988-2018 жыл

Тәуелсіз еліміз қанатын кең жайып, ел экономикасы өркендеген бүгінгі таңда мемлекетіміздің алдында тұрған мәселелердің бірі білімді де, іскер ғылымға қабілеті бар, заман талабына сай буын қалыптастыру. Павлодар облысы Екібастұз қаласында орналасқан әкімдігінің білім бөлімінің

«18 жалпы орта білім беретін мектеп - мемлекеттік мекемесі» егеменді еліміздің өскелең ұрпағын оқытып тәрбиелеуде атқарып жатқан игі істері белгілі [1].

Виртуалды мектептің сайтында орналасқан сілтемені шертсеңіз, №18 мектептің тарихына сапар шеге аласыздар: Мектеп тарихы Виртуалды мектеп (вебсайт-мектеп) – мектеп тарихын тамашалауға арналған веб-сайт. Қолданушы мектептің 30 жылдық тарихындағы көріністерді жылжыту арқылы толықтай көре алады. Мектептің алғашқы директорлары, жыл сайынғы түлектер, үздік аттестат иегерлері мен «Алтын белгі иегерлері», дарынды балалардың жетістігі түрлі болып келеді: тарихи экспонаттар, сурет өнері, виртуалды жинақтар, артефактар т.б көптеген ескі мұралар бар. Виртуалды мектеп тарихи ескерткіштердің сақталуы мен халыққа ұсынылу мәселелерінің оңтайлы шешімі болды. Мектеп тарихын үйден шықпай интернет арқылы тез және анық көре аласыздар. Ең бірінші мектеп тарихы веб-сайт ретінде интернетте 1991 жылы ашылды. Алғашқыда қарапайым сайт болды, болашақта мектеп тарихын панорама түрінде көруге мүмкіндік ке дейін жасауды жоспарлап отырмыз. «Жылдың үздік ресурсы» деген номинациясын да жеңіп алу қолымыздан келеді.

Мектебіміз спорттық ойындар, ән байқауы, қол өнерін жасаушылардың көшбасшысы болып саналатын мектептер қатарынан, әсіресе қол өнері шеберліктерін дамыта түсуде. Қолдан жасалған түрлі бұйымдарды жасау кезінде қол өнер шеберлері қазақ халқының ою-өрнектерін пайдаланып, бір нақышқа келтіріп ұлттық құндылығымыз арқылы ұлттық нақышқа ерекше мән береміз.

Виртуалды анықтама

Аймақаралық іскер кітапханалар ассоциациясының жобасында Екібастұз қ. Орталық қалалық кітапханасы көпшілік кітапханалардың

бірлескен Виртуалды анықтамалық – ақпараттық қызметіне (Виртуалды анықтама) қатысуға толық құқықты. Осыған орай мектебіміздің кітапханасы, басқа да қажетті анықтамалықтармен «Виртуалды анықтама» арқылы жұмыс жасауды жоспарға алдық. Тәуліктің көлемінде жауап беруді қарастырамыз.

– «Виртуалды анықтамаға» хабарласқан барлық пайдаланушыларға тегін қызмет көрсетіледі.

– Пайдаланушылар сұрақтарын орыс немесе ағылшын тілдерінде қоя алады.

«Виртуалды анықтама» туралы толық баяндау.

Сурет 2 – мектеп директоры
Зәкен Е. Қ. 2009 жылдан бастап.

Сұрақты қалай қойып, жауапты қалай алу керек? Егер де сіз сұрақ қоймай, тек қана бұрын қойылған сұрақтарыңызға жауап алғыңыз келсе, осы бетте орналасқан «гостя» архив сілтемесін көрсетуіңіз қажет. «Гостя» архиві – «Виртуалды анықтама» мәліметтер қорының сұрақтары мен жауаптарының оңайлатылған нұсқасы. Мұнда іздестіру

шектелген: сұрақтың нөмері бойынша ғана іздестіруге болады. «Виртуалды анықтамаға» өздеріңіздің сұрақтарыңызды қоймас бұрын ең алдымен Сіздің тіркелуіңіз қажет.

✓ АНЫҚТА!

Алғашқы мектеп директорлары туралы не білесің?

Өткен тарихқа саяхат жасайық. Мектеп ғимаратының көлемі 28238 м³, жалпы алаңы 7887,1 м², тұрғын алаңы 4392 м². Мектеп ғимараты 1988 жылы құрылған. Халыққа елеулі енбек етіп, оқушыларға саналы тәрбие, сапалы білім беруде әр уақытта мектепті басқарған мектеп директорлары: Г. М. Махмутова, Н. М. Смычкова, 2002 жылдан бастап толық қазақ мектебі болып ашылды, мектеп директоры Г. Е. Есенбаева, 2007-2008 жылдарында З. Ю. Жаназарова, 2008-2009 жылдарында Н. М. Мусабекова, 2009 жылдан бастап мектепті Е. Қ. Зәкен басқаруда.

[2]. Мектеп ұжымының барлық жетістігі оқушылардың білім сапасын жоғары деңгейде көрсетуімен сипатталады. № 18 ЖОББМ

қазақ мектебі болып өз іргетасын қалаған уақыттың ішінде бірнеше рет қалалық Білім Департаментінің, қалалық әкімшіліктің мақтау грамотасымен марапатталған. 2007 жылы білім беру қызметі рейтингісінің қортындысы бойынша «Тандаулы білім ошағы» дипломмен марапатталды. 2008 жылы мемлекеттік аралық бақылауды сапалы өткізіп, жүлделі II орынға ие болды. Жалпы мектептің жобалау күші 1568 оқушыға арналған. Мектептегі пән кабинеттерінің саны 47, солардың ішінде шәкірттердің компьютер үйреніп, еркін пайдалануына мүмкіндік беретін екі бөлме бар, интерактивті тақта жұмыс істейді. Әр пәнді терең үйретуге мүмкіндік беретін арнайы оқу бөлмелері өздерінің кеңдігімен, сәулеттілігімен ерекше көз тартады. Мектепте 2 шеберхана, 2 спорт залы, 1 тренажер залы бар. «Ас – адамның арқауы» демекші, мектеп асханасында үзілістерде дәмді тамақ ішуге болады. Мектеп асханасында 320 оқушыға арналған орын бар. Ақпараттық ресурстарға тоқталсақ, мектепте 2 компьютер кабинетінде 34 компьютер бар. 2, 3 қабаттағы компьютер кабинеттері көп қолданылады. Кабинет интернет желісіне қосылған. Ақпараттандыру технологиясын үйрету барысында мұғалімдерге семинар, курстар өтіледі. Ақпараттық ресурстар орталығы іске қосылған. Информатика сабақтарынан басқа Интернетті электронды оқулықты қолданып, мұғалімдер өздерінің компьютерлік сауаттылықтарын ашуға мүмкіндіктері бар. Оқушылардың дебатқа, ғылыми жұмысқа, пән сабақтарына қажетті материалды Интернет ресурстары арқылы алады.

Сурет 3 – Мектеп түлектерінің «Алау» табыстау сәтінен

Соңғы жылдары мектептің педагогикалық ұжымы ақпараттық технологияларды белсене меңгеріп, оқу-тәрбие үрдісінде қолдануда. Мектепте төрт компьютер сыныбы және мультимедиялық сынып бар. Информатика және мультимедиялық кабинеттердің мүмкіндіктері жан-жақты

қолданылады. Мектепте электрондық оқулықтармен, мультимедиялық кабинеттің мүмкіндігі әдістемелік кабинеттің ұйымдастыруымен ғылыми жоба материалдарын іздеу барысында, олимпиадаға дайындық, қорытынды аттестаттауға дайындық, ЖОО-на түсуге дайындық кезінде, электрондық пошта арқылы ғылыми-практикалық конференция материалдарын, тапсырыстарды жіберуде, сырттай мектептің тапсырмаларын жіберуде қолданылады. Соңғы жылдағы қолданылған

мүмкіндік дистанциялық оқу болып табылады. Интернет жүйесін оқушылар мен мұғалімдер ғылыми жоба материалдарын іздеу барысында пайдаланады. «Тұңғыш Президент кабинеті» арқылы оқушыларымыз Елбасы жайлы құнды деректер алады. Бұл сыныпта өтілетін іс-шаралардың тарихи маңызы аса зор. Таяуда мектебімізде «Рухани жаңғыру» кабинеті мен заман талабына сай «Teachers office» ашылды. Сондай-ақ шахмат, шашки, «Роботатехника» кабинеттерінің жұмыс жасауы бүгінгі заман талабына сай қазақ мектептерінің даму мүмкіншілігін көрсетеді.

1999-2000 оқу жылында ең алғашқы қазақ түлектері бітіріп шықты. 83 түлек бітірген осы оқу жылында 11 «А» сыныбының жетекшісі Сәуле Рахымқызы, 11 «Ә» сыныбының жетекшісі Абыкен Жеңіс Сартайұлы және 11 «Б» сыныбының жетекшісі Бастемиева Гүлшекер Зекенқызы. 1999-2018 жылға дейінгі аралықта мектебімізден 1305 қазақ түлектері бітіріп шықты. Мектеп әрдайым өзінің үздік оқушыларымен мақтанады. Отыз жылдық таиққа ие мектебімізде бүгінгі таңдағы түрлі маман иелері білім алды. Түлектердің 22 үздік аттестатқа және 7 алтын белгіге бітірген.

Алтын белгі иегерлері: Супекова Ботагөз Бауыржанқызы 2005-2006 оқу жылы «Алтын белгі», Супекова Самал Бауыржанқызы 2006-2007 оқу жылы «Алтын белгі», Мұзданова Айнүр Құдайбергенқызы 2006-2007 оқу жылы «Алтын белгі», Сагимбаев Нурболат Оразбекович 2015-2016 оқу жылы «Алтын белгі», Куспек Айза Қуандыққызы 2017-2018 оқу жылы «Алтын белгі», Жусупова Аружанна Жанаевна 2017-2018 оқу жылы «Алтын белгі», Амангелді Әнел Өтеуқызы 2017-2018 оқу жылы «Алтын белгі»

✓ АНЫҚТА!

Өз мектебіндегі әртүрлі жылдардағы түлектер туралы не білесіз?

«Алтын белгі» иегерлеріне арнау

Қазақта жеті саны киелі еді,
Жеті қат жер Алланың сыйы еді.
Мен бүгін жеті санын жырға қосам,
Себебі бар жеті Алтын иегері.

Мектептің тарихында қалдыңыздар,
Өлшеусіз орын міне алдыңыздар.
Бүгінгі мектебімнің мақтанышы,
Себебі Алтын жолды салдыңыздар!

Бар білім мектебімнен басталады,
Озат шәкірт болса ұстаз мақтанады.
Ұстазымның ақталса бар еңбегі,
Қуаныштан көзімнен жас тамады.

Алтын алқа тағынған тарландарым.
Мен де өзіңдей болуды армандадым,
Ең алғашқы Алтын алған Бөтагөздей.
Шәкірттің салған жолын жалғап бәрің.
Білімнің тас қамалын алғандарым!
Білемін өздеріңдей Арлан барын!

Білімнің Алтын жолы дара жол ғой,
Бәрі бірдей жүре алмас сара жол ғой.
Шәкіртке алтын жолын салып берген,
Шоқтығы биік тұлға ол ұстаз ғой!

Бұл шаңырақ шынымен киелі еді,
Самал болды Алтынның иегері.
Бір отбасында араға бір жыл салып,
Екі Алтынның болғанын біле ме елі.

Мұның бәрі ұстаздың жемісті еңбегі,
2007 екі Алтын еншіледі.
Самал мен Айнұр шәкірт бір сыныптан,
Ұстазының мерейін еселеді.

Үш Алтынның жалғансын деп сара жолын,
Нұрболат та салып өтті дара жолын!
2016 мектебімнің тарихында,
Тағы бір Алтынменен қоржын толды.
Өткен жыл тарих бетін парақтайын.
Ұстаздарым бұл жылды құтқа балайын,
Әнел, Айза және де Аружанға.
Білім берген ұстаздарын ҚҰТТЫҚТАЙЫН!

30 жас толған Ордам құтты болсын!
Бар тілек ән арналып, орта толсын!
Отызың Орда бұзар жас деп білсем.
Қырық жылда аларың қамал болсын!

✓ ЕСІНДЕ САҚТА!
Қандай мұғалімдер еңбек еткен?

Мектебіміздің ардагер ұстаздары:

Молдахметова Қайынжамал Жұмағалиқызы 1952 жылы 15 сәуірде Шығыс Қазақстан облысы, Үлкен-Нарын ауданы, Жұлдыз ауылында дүниеге келген. 1970 жылы Жұлдыз орта мектебін бітіріп, Семей педагогикалық институты жаратылыстану факультетіне түсіп, 1975 жылы биология-химия мамандығы бойынша бітірген. 35 жыл ғұмырын білім беру ісіне арнаған Қайынжамал Жұмағалиқызының еңбек жолы шығармашылық пен ғылыми жаңалықтарға толы. Өз ісін жетік меңгерген білікті ұстаз алдынан білім алған шәкірттері бүгінгі күні түрлі мамандық иелері. Әрбір жеке оқушының ерекшелігін ескере отырып, түрлі әдіс-тәсілдерді пайдаланып жұмыс жасаған ұстазымыздың еңбегі бүгінде ел алдында жоғары бағаланды. Өз ісін жетік меңгерген шығармашыл ұстаз «Деңгейлеп, саралап оқыту арқылы оқушыларды шығармашылыққа жетелеу».

Елбасы Н. Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласы арқылы және соның жалғасы ретінде «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласын жариялады. Жалпыұлттық бағдарламаның жаңа компоненттері ата-бабаларымыздың көп ғасырлық мұрасының цифрлық өркениет жағдайында түсінікті әрі сұранысқа ие болуын қамтамасыз ете отырып, оны жаңғыртуға мүмкіндік береді. Төл тарихын білетін, бағалайтын және мақтан ететін халықтың болашағы зор болады. Өткенін мақтан тұтып, бүгінін нақты бағалай білу және болашаққа оң көзқарас таныту – еліміздің табысты болуының кепілі дегеніміз осы. Ел тарихын білу – мектеп тарихынан басталады [3].

ӘДЕБИЕТТЕР

1 «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» Н. Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. 2018 жыл 5 қазан.

2 «Қазақ мектебінің тарихы» 28 бет.

3 «Ұлы даланың жеті қыры» Президент Н. Ә. Назарбаевтың мақаласынан 2018 жыл, 22 қараша Отарқа газеті № 47 [1455].

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МӘДЕНИ ЖАҢҒЫРУДА – ЕСТАЙ ӘНДЕРІНІҢ МАҢЫЗЫ

КУЛЬМАҒАНБЕТОВА Р. А.
тарих пәнінің мұғалімі, № 18 ЖОББМ, Екібастұз қ.
ЖАНАЛИДЕН Ә. Н.
6 «Г» сынып оқушысы, № 18 ЖОББМ, Екібастұз қ.

*«Бабамның салып кеткен ізіменен,
Әуелете салған асқақ жырменен,
Қазаққа мәңгі мұра баба жолы.
Ақ туын көтерейін әнімменен!»*

Тағы да бір тойынды дайында, Аға! Ән салсаң қосылайын қайырмаңа.

Естайдың есіл әнін есті бүгін – Ағайын, Ақкөл менен Жайылмада-деген өлең шумақтары ақын ағамның 150 жылдығына арнау еді.

Сурет 1 – Жаналиден Әнел Нұрболқызы 6 «Г» сыныбы

Егемендігіміз ел басына қайта бұйырған шақтан бастап, еңсемізді көтеретін елеулі істер көптеп жасалуда. Ертис-Баянның өңірі тарихи есімдері алтын әріптермен апталған аяулы тұлғаларын әспеттеп, ұлықтауда. Бұл елдіктің белгісі, Тәуелсіздігіміздің жемісі. Киелі Ақкөл Жайылманың

төрінде, Әулиекөлдің жағасында теңдессіз дарын иесі Естай бабамыздың 150 жылдығына арнайы өткізілген дүбірлі той, алқалы жиын соның дәлелі болды. Жүйрігі ән мен жырдың желдей ескен, Естайдың ауылы осы кіндік кескен – деген Қаражар ауылы дүбірлі тойға келген қонақтарын құшақ жая қарсы алды. Қатпарлы тарихты Қаражар даласы осы жерді мекендеген ежелгі қауым мәдениетін құшағына алып жатқан әулиелі мекен. Халқымыздың белгілі әнші композиторы, әрі ақыны Естай Беркімбайұлы 1868 жылы қазіргі Павлодар облысының Екібастұз ауданына қарасты «Қаражар» ауылында дүниеге келген [1].

Ақын, композитор, ҚазССР-нің еңбек сіңірген өнер қайраткері. Естай өндік-ақындық ортада өскен, анасы Күлипа мен ағасы Байтолым белгілі әншілер болған. Естай олардан жыр, дастандар мен толғауларды

орындау мәнерін үйренген. 16 жасында халық әндерін талантты орындаушы, халықтық музыка дәстүрін жалғастырушы тұлға. Оның «Жай қоңыр», «Наз қоңыр», «Майда қоңыр», «Хорлан», «Сандуғаш», Түлнәр» әндері көркемділігімен, саздылығымен дараланатын қазақ музыкасының інжу-маржаны. Классикалық «Хорлан» әні Естайдың есімін аңызға айналдырды. Бұл әннің әуені М. Төлебаевтың «Біржан - Сара», Е. Г. Брусиловскийдің «Ер Тарғын» операларында, С. Шабельский мен Л. Шаргородскийдің қобызға арналған концерттерінде қолданады. М. Әлімбаевтың «Естай - Хорлан атты поэмасы Естайға арналған. «Аңыздар» тарауында Естайдың Хорлан атты қызға ғашық болған махаббат тарихы баяндалады.

Халқымыздың музыка байлығы мен сөз байлығы қашаннан-ақ қатарласып өмір сүріп келе жатқан рухани қазына. Жүздеген ақын, әнші, күйші композиторларымыздың қалдырған сарқылмас мұрасы оған дәлел. Бірақ, жазба мәдениеті болмаған кезде өнер иелерінің шығармалары заманнан заманға, атадан балаға ауызша таралып жетті де, кейбіреулері мүлдем ұмытылып, енді біреулері «халық әні», «халық күйі» дәрежесіне көшті. Көптеген әнші, күйшілердің есімдері ғана сақталып, олардың өмірі мен шығармашылық қызметтеріне байланысты ешқандай деректер сақталмады. Ән, күйлер хатқа түспегендіктен уақыт өте келе тарих бетінен біржола ізін суытты. Қазақтың халық музыка өнерінің жүйелі түрде қағазға түсірілуі А. Затаевичтің ерен еңбегінен басталатынын білеміз.

Сурет 2 – Жақышжан апа, Зекен апа, Шәмшия апа (Естай ата шөбересі (ортасында))

Мындаған халық музыка үлгілерінің жиналуын былай қойғанда, жүздеген өнер иелерінің өміріне қатысы бар құнды деректер жазылды. Білімді зерттеушінің жеке-жеке шығармаларға берген пайымдаулары да қазақ музыка тарихы үшін өте құнды, маңызы ерекше. А. Затаевичтің жинақтарында есімдері еміс-еміс естілетін әнші, күйшілерді көреміз. Олар Зұлхия, Соқыр Зейнеп, Ұмсын қыз, Қошан сері,

Сауытбек, Қапаш, Құлтума, Аязбай, Тоқыбас, Ермұхан, Жақсыбай, Есқазы, Өтебай, Майтық, Аманғали, Темірғали, Тоқжан ақын, Будабай,

Сабыр, Жолтай, Ақбас, Маржан, Әмірхан, Айдынғали, Мұстапа ақсақ, Есенжол жыршы, Рзия, Сәлімгерей, Ешнияз жыршы және басқалар. Сондай-ақ, ол халық арасынан шыққан кәсіпқой әнші, күйші, композиторлардың туындыларын да тұңғыш нотаға түсіріп, әлемге паш етті. Солардың бірі Естай Беркімбайұлы. А. Затаевич Естайдың «Дүние» атты әнін Бегішев Әбдірахманның орындауынан жазып алып «Қазақтың 1000 әні» (1925) жинағында жариялады (№ 72). Осы әнге берген түсіндірмесінде фольклоршы: «Бұл тамаша әннің авторы Естай Ақмола губерниясында тұратын қазіргі заманғы халық әншісі. Оның тағы бір әдемі әні «Термесі» Әлікей Өтекиннің айтуынан жазылды (№ 234)», дейді. Аталған жинақтың № 51, 178, 209, 717 сандарындағы «Құсни Қорлан» деген атпен халық әншісінің тағы да төрт әнінің нұсқалары келтірілген [2].

Кеш қонағы Ғалым Жайлыбай ағамыздың мына бір арнауы көптің көңілінен шықты:

Ақынға махаббатсыз бостай жалған,
Ақкөлдiң аспанына кешкі Ай қонған.
Ән қалған,
Артағыға аңыз қалған:
Дегенде Қорлан – Естай, Естай-Қорлан.

Сезімнің шабыт байлап қанатына,
Қыз, жігіт шырқай салса, таң атыра.
Ертістің арғы беті – Арқанаты –
Ақынын іздейді ме ара-тұра?

Шабыттың ұшпасы анық құсының қолдан,
Ертістің ерке сылқым, тұсы күй қорған.
Естайдай есті әуенге салар ма едім,
Алдымнан шыға келсе Құсни-Қорлан.

Тамылжыр таңғы түстің үзiгiндей,
Iзгiнiң басып кеткен iзi күндей.
Өнердiң шын асылын тот баспайды –
Қорланның қолындағы жүзiгiндей.

Таланттың көңiлi – бұлт,
Жаны жаңбыр,
Жуын да сол нәсерге сағына бiл!
Жағалап қара Ертісті Естай ақын –

Басса ғой «Жай қоңырға» тағы да бір – деп ақын бабамызға деген сағынышын өлең шумақтарымен жеткізе білді. Кейінгі ұрпаққа мәңгі өшпес із қалдырған Естай бабамыз жайлы құнды деректердің тәрбиелік мәні мен Қазақстандағы мәдени жаңғыруда Естай әндерінің тарихи маңызы аса зор.

Сурет 4 – Естай шығармаларын талдау сәтінен көрініс Құлмағанбетова Р. Ә. оқушысы Жаналиденова Әнелмен

Осы әндерге берген сипаттамаларында белгілі музыка зерттеушісі Естай туындыларының қасиет қадіріне, музыкалық ерекшеліктеріне тоқталып, өз пікірлерін келтіреді. Оның өмірі мен шығармашылық қызметі жайында академик А. Жұбанов «Замана бұлбұлдары» кітабында

біршама қамтып жазды. Естайдың әндерін жазып алып, жинақтауда көп еңбек сіңірген зерттеушінің бірі Б. Г. Ерзакович. Ол халық композиторының өз орындауында әндерін нотаға түсіріп, өміріне байланысты деректерді жазып алды. Естаймен бірге жүрген, оның мінезқұлқына, түр сипатына қанық адам Рақымжан Татыбаев әнші туралы естелігінде: «Естай көк көзді, ер мұрынды, қызыл шырайлы, келбетті болыпты. Өте сәнді киінетін, тазалықты жақсы көретін. Өзінің сүйікті домбырасын әр уақытта әспеттеп орап қоятын. Көрінген адамға ұстата бермейтін. Естай ән салған уақытта тамағын кенеп, омырау түймесін ағытып әлек болмайтын, салмақты пішінмен бір орыннан қозғалмай отырып әнді әдепті салатын. Ол домбыраны солақай тартатын. Әнді салар алдында домбырасын көзбен бір шолып алып, құлағын бұрайтын, сол сәтті домбыраның құлағы босап, не тиегі жылжыса, жиналғандардың әңгімесіне араласа отырып, түзеуге кірісетін. Әбден күйіне келгенде барып ән салатын. Әнді бір салғанда біразға шейін шарықтап, бөгелмейтін» [3]. Халқымыздың белгілі әнші композиторы, әрі ақыны Естай Беркімбайұлы қазіргі Павлодар облысының Екібастұз ауданына қарасты «Қаражар» ауылында туды. Осы арада Естайдың туған жылы туралы да бір пікірге келе алмай жүргенімізді айтқым келеді. Академик А. Жұбанов өзінің «Заман бұлбұлдары» (1963) монографиясында Естайдың 1874 жылы туғанын жазады. Қазақ энциклопедиясында (4 том, 194 бет) осы уақыт қайталанады. Ал, ақынның басына қойылған құлпытаста оның 1873 жылы

туылғандығы көрсетілген. Бұл мәселенің басын ашып алу көп қиындық келтірмейді. Өйткені Естай Беркімбайұлы 1940 жылы Қазақстан Композиторлар одағының мүшелігіне сайланғанда жазған өмірбаянында 1868 жылы туғанын растап, өзінің қолын қойған.

Ал, 1941 жылғы 5 мамыр айындағы Павлодар облыстық Мәдениет бөлімінің Қазақстан Композиторлар одағының ұйымдастыру комитетіне Естайдың шығармаларын басып шығару жөнінде жазған катынас қағазында оның 73 жаста екенін көрсетеді. Бұлжытпайтын тағы бір дәлел бар. Ол Естаймен біраз уақыт бірге жүрген Б. Г. Ерзаковичтің естелігі (қолжазба). Естелікте былай дейді: «Ақындар айтыстарының бірінде, 1939 жылдың наурызында мен алғаш рет Павлодар облысынан келген халық композиторы, әнші, әрі ақын Естай Беркімбайұлының үнін естідім... Айтыста Естайдың өнер көрсетуі, оның өз әндерін орындаудағы шеберлігі, жұмсақ қоңыр даусы мені өзіне бірден баурап алды. Осыдан кейін достарымның бірі мені Естаймен таныстырды. Бірбірімізге деген өзара ыстық ықыласты сезінген біздер бірден әңгімеге кірісіп кеттік. Орысша әжептәуір сөйлейтін. Сол жылы оның жасы 71-де болатын, бірақ өзін әлі де тік ұстайтын, шашына әлі ақ ене қоймаған әнші жас көрінетін. Ол халықтық үлгімен тігілген ақ көйлек, оның сыртынан бешпет, қалындау сұрғылт матадан тігілген шалбар, кебісмәсі, жиегі терімен жұрындалған шағындау бөрік киген екен. Оның жанындағы сұхбаттасуына мейіріммен, ынтаықшылығымен қарайтын түнжырқөк аясы үлкен әдемі көздері адамды ерекше тартып тұратын. Мен айтыс аяқталғаннан кейін Естай мен Көкшетаудан келген әншіақын Шөкен Отызбаевты үйге ертіп келіп қонақ еттім. Біз тек кешкілік қана үйде кездесіп жүрдік, өйткені күні бойы өнер сайысынан қол босайтын. Сөйте жүріп, кейде кешкі астан кейін олардан бірді екілі ән жазып алатынмын». Осы арада ескерте кететін бір жайт, жазбаша деректер қалмаған жерде халық композиторларының туған жылына, ән тарихына байланысты түрлі пікірлер айтылады. Қарап тұрсақ, барлығы да дұрыс сияқты. Біздіңше, сол көптеген жорамалдарды бірбірімен салыстыра отырып, шындыққа жақын фактілердің негізінде бір қорытындыға келген жөн. Ал, бір деректі олай емес, былай еді деп қырық саққа жүгірту оқырмандарды адастырады. Бұларға қазылық айтып, жүйеге келтіретін, соңғы нүкте қоятын кездейсоқ адамдар емес, тәжірибелі, өз объектісін жанжақты білетін мамандар болуы керек. Естай шығармашылығын талдап, саралағанда да осы қағидаларды басшылыққа алған абзал [4].

Естайдың әншілігі, ақындық қабілеті ана сүтінен дарыған десе орынды. Оның анасы Күлипа, нағашысы Байтұлым ауыл

арасында ғана емес, кезінде Кереку өңірінде аттары әйгілі әншілер болған. Естай ат жалын тартып мінуге жарағаннан бастап қолына домбырасын алып, ән айтуға талаптанады. Тойжиындарға жиі барып, ақын, әнші, жыршылардың өнерлерін бойына сіңіріп өседі. «Талапты ерге нұр жауар» демекші, Естай енді өзі де әнжырдың, той думанның басы қасында болып, шамасы келгенше өнерін көрсетіп көптің көңілін аулайды. Оның әнге құмарлығы 7–8 жасындаақ біліне бастайды. Ауылдағы Жақып деген молдандан арабша сауатын ашады, аратұра өлең жаттап, құрбықұрдастарының арасында айтып жүреді. Бір күні өзімен бірге оқитын бала молдаға барып Естайдың ән айтатынын әңгімелейді. Молданың өзінің де аздап өлең жазатыны бар көрінеді, ол өнерпаз шәкіртін қолдап: «Өлең айтса айтсын, оның ризығы өлеңнен болар», депті. Молда ұстазы Естайға өлең айтқызып, жаттықтырады. Қолына домбыра алып, шілдехана кезінде, басқа да халық бас қосқан жиын тойларда өлең айтады. Сөйтіп, талапты жастың атағы біртіндеп елге танылып, 15–16 жасында ауылдастарының құрметіне бөленеді. Ол ән айта жүріп, атабабаларымыздың музыкалық дәстүрін жалғастырады. Әншілікпен қатар, өз жанынан ән шығарушылыққа бет бұрады. Кәріқұлақтардың айтуынша, оның алғашқы шығарған әні «Шолпан қаққан» деп аталады. Естаймен ауылы аралас, қойы қоралас өмір сүрген Құсайынұлы Дауытжанның айтуынша, әннің оқиғасы былай болыпты: «Жазғы уақытта ораза ұстаған қарттар қой күзетіп жүрген Естайға: «Бізді шолпан жұлдызы туған кезде оят, сәресі ішейік», дейді. Естай ораза ұстаған адамдардың үйінің жанына келіп, осы «Шолпан қаққан» әнімен оятқан екен.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 «Ол кім. Бұл не» төменгі класс оқушыларына арналған 3 томдық энциклопедия. – Алматы: Қаз.сов.энцик. 356 бет. 1985-21 см. 424 бет [1].

2 «Қазақ халқының тарихи тұлғалары: Қысқаша анықтамалық. Алматы – «Өнер» баспасы, 289 бет. 2013. 2 кітап-360 бет [2].

3 «Өттің, жалған...» әндер жинағы - Құрастырған Мейрам Асылғазин. 28 бет [3].

4 «Дарига, арманым көп, не қылайын?!» Сарыарқа самалы 6 желтоқсан 2018 жыл [4].

ШЫҒЫСТЫҢ КИЕЛІ ЖЕРЛЕРІ – ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҒЫМЫЗ

КУРМАНБАЕВА Ж. К., КАЖЫБАЕВА Ж. О.
тарих және география пәнінің мұғалімдері, № 47 ЖОББМ, Семей қ.
ЕРБОЛ А., АМАНГЕЛДЫЕВА А.
9 сынып оқушылары, № 47 ЖОББМ, Семей қ.

Мемлекет басшысы Н. Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласы біздің қоғамға қозғау салып, санамызға тың серпін берді. Халқымыздың материалдық және рухани әлемі – атамекен, жер-су, әдебиет, өнер мен мәдениет саласын жандандыруда шамшырақ тәрізді қалың жұртшылықтың қызығушылығын, ерекше ықыласын тудырды. Елдік ұлы дәстүрді сақтай отырып, ұлттық модернизация жасау қоғамды дамыта, көркейте түсері даусыз. Ұлттық мұрат жолында жүзеге асыратын игі істердің бастауын Елбасы: «Замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды», – деп нақты айқындап берді.

Зерттеу жұмысының өзектілігі: Тәуелсіз еліміздің дамуы үшін мәдени рухани жетістіктерді келешек ұрпаққа қалдырудың үлесі зор. Ол үшін бүгінгі өскелең ұрпақтың саналы да, тәрбиелі болып өсуіне көңіл бөлуіміз қажет. Осы мақсатта жүргізілген сауалнамаға 340 респондент қамтылды. Нәтижесінде киелі жерлерді танып-білудің тәрбиелік мәні зор, қолдануға қажет деп респонденттеріміздің 80-85 %-ы жауап берді. Бұдан біз жастарды тәрбиелеуде жалпыұлттық қасиетті орындар мен олардың алатын орнын бойларына сіңіруіміз керек екенін анықтадық.

Зерттеу жұмысының мақсаты: өзіміздің жерімізді, тарихымызды, рухани-мәдени мұрамызды бойымызға сіңіру, жаңа деңгейде танып-білу. Жасөспірімдердің бойында елге, жерге деген сүйіспеншілікті қалыптастыра отырып, адамгершілік қасиеттерін арттыру.

Зерттеу жұмыстарының міндеттері:

1 Әлеуметтік сауалнама арқылы қасиетті рухани құндылықтардың тәрбиелік рөлін анықтау;

2 Сауалнама нәтижелерін пайдалана отырып, тәрбиелік рөлінің маңызын ашу.

3 Көпшілікті таныстыру негізінде зерттеу нәтижелерін беру.

4 Баспа беттеріне мақала даярлау; 5. Бейне түсірілім әрі сұхбат жүргізу

Біз үшін Отанымыздың әр сүйем жері қасиетті болып саналады. Азуын айға білеген жыраулардың жалынды толғауларында, жаугершілік замандарда үріккен елдің басына түскен зауалда «Елім-айлаған» азалы жырларда, басына күн туып, ел іргесі сөгілген қаралы көштерде туған, кіндік кескен жерімен қоштасу өлендерінде, қазақтың қара өленінде және ақын-жазушылардың елдік рухты өлтірмейтін үздік туындыларында біздің киелі атамекеніміз әсем де терең суреттелген.

Сараптамалық кеңестің шешімімен қасиетті орындар жалпыұлттық деңгейлі және жергілікті маңызы бар қасиетті нысандар болып бөлінді. Қазіргі кезде жалпыұлттық деңгейлі 186 нысан мен кешендер тізімге енді [1].

Еліміздегі барлық қасиетті нысандар бес топқа жіктелді:

– Ерекше бағаланатын табиғи мұра ескерткіштері. Ел аузында киелі аталып кеткен, кейбіреуі қазірдің өзінде мемлекет қарауында тұрған табиғат құбылыстарының нәтижесінде пайда болған орындар.

– Археологиялық ескерткіштер және орта ғасырлық қалалық орталықтар. Бұл топқа қалашықтар, бекіністер, петроглифтер, қорымдар, халқымыздың қалыптасуында ерекше рөл атқарған, Қазақ мемлекетінің, Ұлы Жібек жолының құрылуына ұйытқы болған ортаға сырлық қалалар к

– Діни және ғибадат орындары болып табылатын орындар. Бұндай қасиетті орындарды әулие феноменімен байланыстыруға болады. Түркі кезеңіне дейінгі дәуірдегі аттары аңызға айналған, көне түркі дәуірі және ортағасырлардағы, сонымен бірге, XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басына дейінгі тарихи тұлғаларды қамтиды.

– Тарихи тұлғаларға қатысты қасиетті орындар. Қазақстан тарихында елеулі орын алатын, бүкіл өмірін қазақ елінің бостандығы мен егемендігіне арнап, үш жүздің батыр-билерін жиып, елдік маңызды мәселелерді шешкен хандар, қазақ хандығының тәуелсіздігі үшін күрескен қазақтың батырлары, ұлт-азаттық қозғалысының жетекшілері, қолбасшылар, ғылым мен білімге, мәдениетке үлес қосқан мемлекет және қоғам қайраткерлері, ақындар, ғалымдар, ағартушылар туралы мәні зор орындар алынып отыр.

– Саяси, тарихи оқиғаларға байланысты қасиетті орындар. Қазақ даласында қазақ халқының бірлігі үшін болған шайқастарды, ерлікті, батырлықты, қайсарлықты насихаттайтын, елдің бірлігін білдіретін ескерткіштер мен ел жадында өшпес із қалдырған қасіретті орындар мен қоғамның, мемлекеттің тарихында ерекше орны бар мемлекетіміздің жаңа нышандары еніп отыр. Осылайша, қасиетті жерлер мен нысандарды анықтап, өңірлерде жүргізіліп

жатқан ғылыми-сараптамалық жұмыстардың бағыт-бағдарын, дәйектемесін жасау жұмыстары алға қойылды [2].

Ең бірінші мақсатымыз – өзіміздің жерімізді, тарихымызды, рухани-мәдени мұрамызды бойымызға сіңіру, жаңа деңгейде танып-білу. Қазақ халқының ұлттық санасының ерекшелігі сонда – оның өзінің туып-өскен жерін, өнген ортасын кие тұтып, қадір-қасиетін бағалай білуімен құнды. Елдегі қастерлі жерлерді анықтап, тізімге алғанда, олар бізге не береді дегенге келетін болсақ, біріншіден, киелі нысандар біздің ұлтты рухани жұтаңдықтан сақтайтын символдық қалқанымыз және ұлттық мақтанышымыздың қайнар бұлағы.

Ұлы Даланың көз жеткізгісіз кең-байтақ аумағы тарихта түрлі рөл атқарған. Бірақ, осынау рухани географиялық белдеуді мекен еткен халықтың тонның ішкі бауындай байланысы ешқашан үзілмеген. Біз тарихымызда осынау көркем, рухани, қастерлі жерлеріміздің біртұтас желісін бұрын-соңды жасаған емеспіз. Мәселе еліміздегі ескерткіштерді, ғимараттар мен көне қалаларды қалпына келтіруде тұрған жоқ. Идеяның түпкі төркіні Ұлытау төріндегі жәдігерлер кешенін, Қожа Ахмет Яссауи мавзолейін, Тараздың ежелгі ескерткіштерін, Бекет ата кесенесін, Алтайдағы көне қорымдар мен Жетісудың киелі мекендерін және басқа да жерлерді өзара сабақтастыра отырып, ұлт жадында біртұтас кешен ретінде орнықтыруды меңзейді. Мұның бәрі тұтаса келгенде халқымыздың ұлттық бірегейлігінің мызғымас негізін құрайды. Біз жат идеологиялардың әсері туралы айтқанда, олардың артында басқа халықтардың белгілі бір құндылықтары мен мәдени символдары тұрғанын есте ұстауымыз керек [3].

Елбасы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында. Осы орайда Шығыс Қазақстан облысында қасиеті ел аузында аңызға айналған киелі жерлер жетерлік. Соның бірі – Тарбағатай ауданындағы есімі ерекше құрметтен аталатын Ырғызбай Досханаұлы тарихи кешені, Абай ауданы, Тоқтамыс ауылынан 18 шақырым жерде орналасқан Қоңыр әулие үңгірі және т.б. 20 жер Шығыс Қазақстанның киелі жерлер қатарына жатқызылды.

Тарбағатай ауданындағы есімі ерекше құрметтен аталатын Ырғызбай Досханаұлы тарихи кешені Мұнда орта есеппен, жыл сайын 5 мыңға тарта адам келіп-кетеді екен. Шығыстың рухани бұлағы, қасиетті де атақты емші Ырғызбай Досханаұлы 1787 жылы туып, 1850 жылы дүниеден өткен. Кесенесі Шығыс Қазақстан облысы, Тарбағатай ауданында Тарбағатай тауының теріскей бетіндегі бұйратты құба белде, Ақсуат ауылынан Кіндікті ауылына баратын жолдың бойында, солтүстікке қарай 5 шақырым жерде

Күмісті бастауының қасында орналасқан Бұл кесененің басындағы барлық іс-шаралар мен тазалыққа 2001 жылдан бері Тағабаев Болат Құнанбайұлы басшылық жасап келеді.

Кесенеге қазақ халқына сыйлы Сабуровтар әулеті атынан және алаштың ардақты ұлы Бәделхан Камалханұлы тарапынан 2014 жылы қайта жаңғыртылу жұмыстары жүргізілді. Бәделхан Камалханұлы идея авторы бола тұрып, осы жобаны өзі тікелей іске асырды. Барлық материалдарға Сабуровтар әулеті басшылық ететін «Ағзам» асыл тұқымды жылқы зауыты демеушілік жасады. Ескерткіштің негізгі материалдары болып тұрған қызыл және жасыл гранит тастар 1100 шақырым болатын Баянауыл жерінен тасылып әкелінді [4].

Кесене Сырдария сағасындағы маңдай беттегі кіре берісте екі ойығы бар екі камералы ескерткіштердің дәстүріне жатады. Ескерткіш жоспары жағынан 6,5x6,4 м. болатын тік төрт бұрышты қызыл гранит тастардан өңделіп соғылған. Құрылыс материалдары ретіндегі тастар Баянауыл жерінен тасылып әкелінген. Кесене порталды-күмбезді, екі камералы, болып келеді. Кесененің бұрыштары өлемнің төрт бұрышына қарай бағытталған. Жерлеу камерасына кіреберіс оңтүстік қабырғаның ортасына қойылған. Осы дәлізден жерлеу камерасына кіретін есіктің батыс және шығыс қабырғаларында пішіндері үшбұрышты терезелер жасалған. Кіреберіс бөлменің қабырғасы 2,8x2,0 м, Тас сандықшаның өлшемдері 3x1,2 м. Қызыл мрамордан жасалған «Әулие Ырғызбай» деген жазуы бар қасбеттің биіктігі 3,4 м. Қабырғасының биіктігі 3 м, ал адыңғы екі мұнараның биіктіктері 3,7 м, артқы екі мұнараның биіктіктері 2,4 м. Кесененің күмбезінің төбесінде орналасқан «аймен» бірге қосқандағы жалпы биіктігі 9,2 м. Кесене әшекейлі тас қалауымен безендірілген. Төменгі жағы таған ретінде жасыл түсті граниттан жасалған. Өз кезегінде осы палитра ескерткішке керемет өң береді. Күмбездің жоғарғы жағында жарық түсіп, ауа алмасу үшін жасалған төрт саңылау бар.

Абай ауданы, Тоқтамыс ауылынан 18 шақырым жерде орналасқан Қоңыр әулие үңгіріне ағылушылардың қатары бір толастамайды. Бірі сонау жердің түбінен Қоңыр әулие үңгіріне жанын қинаған дертіне дауа, еміне шипа іздеп келсе, тағы бірі осынау таңғажайып мекенді өз көзімен көріп, тамашалауға асығады. Абай ауданына барған сапарымыз кезінде осынау киелі де, қасиетті жерге біздің де жолымыз түскен болатын.

Нағыз махаббаттың символына айналған «Еңлік-Кебек» ескерткіші «Махаббат мұнарасы» аталады. Бұл билер сотының кесімі бойынша құрбан болған қос ғашық – Еңлік пен Кебектің

зиратына қойылған ескерткіш. Ескерткіштің қазіргі тұрған жері бұрын «Шұбартөбе» аталған. Ол ғасырлар бойы жаугершілік уақытта қарауыл қарайтын, ас пен тойларда бәйгеге қарақшы тігіп, көмбе болатын жиын орын болған. Жидебай қорығы - тарихи-мәдени және әдеби-мемориалдық, экологиялық аймақ.

Мемлекет қамқорлығын аалынған. Семей облысы, Абай ауданы жерінде орналасқан. 1990 ж. Абай (Ибраһим) Құнанбаевтың 150 жылдық мерей тойы қарсаңында ұйымдастырылды. Қорықтың жалпы аумағы 64 кв. км.

Қорық құрамына Абайдың әдеби-мемориалдық мұражай-үйі, Абай, Зере, Ұлжан, Оспан және Шәкәрім, Ахат, Құдайберді, Ғабитхан молда, Шәукен бай, Еркежан зираттары т.б. тарихи - мәдени ескерткіштер кешені енген. Бұлардың бәрі күрделі жөндеуден өткізілді. Жидебай қорығы. облыстық, республикалық туристік саяхат жасайтын қасиетті орынға айналдырылған [5].

Жидебай – Абайдың ат қонысы. Қарауыл өзенінің жайылмасында жатқан қалың қорық, шұрайлы жер. Жидебайды Тобықты руының Жігітек атасы мекен еткен. 19 ғасырдың орта тұсында Жидебай, Борсықбай, Баракты - аға сұлтан Құнанбай Өскенбайұлы иемденіп, қыстау салдырған. 1850 ж. Құнанбай Жидебайдан 15 шақырым жердегі Ескі Там қонысына медресе салдырып, өзінің және туыстарының балаларын оқытқан. Абай 8 жасынан бастап осы медреседе оқып сауат ашқан. 1880 ж. Абай Жидебайда өз қаражатымен жаңадан медресе салдырған. Құнанбай қажы дүние салған соң, 1885–91 ж. Жидебай қонысы Құнанбайдың Ұлжаннан туған баласы Оспанның еншісіне тиген. 1891 ж. інісі Оспан қайтыс болғаннан кейін қыстау Абай иелігіне көшкен. Қазір мұнда ақынның мұражай-үйі жұмыс істейді. Жидебай Еуразия материгінің орталығы, нақ ортасы болып есептеледі.

Қазақстандағы көне музейлердің бірі – Семейдің облыстық тарихи-өлкетану музейі 1883 жылы саяси жер аударылған орыс демократтары Е. П. Михаэлис, М. И. Долгополов, П. Д. Лобановский және қазақ халқының ұлы ақыны Абай Құнанбаевтың бастамасымен құрылған болатын. Сонымен қатар музейдің ірге тасын қалауға А. А. Леонтьев, А. А. Блэк, Н. Я. Коншин В. Н. Филипов, М. И. Суворцев сияқты жер аударылғандар үлестерін қосқан. Музейдің және қоғамдық кітапхананың құрылуына қолдау көрсеткен Статистика комитетінің төрағасы, губернатор А. П. Проценко болды. Әр уақытта музейдің қалыптасып, дамуына ұлы Абай, оның талантты шәкірті, ақын, философ Шәкәрім Құдайбердиев, заманымыздың заңғар жазушысы Мұхтар Әуезовтер қолдау көрсеткен. Музей құрылғалы 8 рет қоныс

аударған екен. 1978 жылдан бүгінгі күнге дейін музей 1895 жылдары салынған генерал – губернатор үйінің ғимаратында орналасқан. Революция және азаматтық текетірес кезінде бұл ғимарат «Бостандық үйі» деп аталған. Осы ғимаратта 1917 жылы Алаш қозғалысының басшысы Әлихан Бөкейханов қала тұрғындарымен кездескен. Сол жылы осы ғимаратта қазақтардың бірінші облыстық съезі өтті. Съезде Қазақ автономиясын құру туралы шешім қабылданды [6].

«Киелі жер - ел мұрасы» атты зерттеу жұмысының әлеуметтік мониторингісі

Оқушылар қауымының қатысуымен жүргізілген әлеуметтік сауалнама нәтижесі ұрпақ тәрбиесінде ерекше орын алатыны анықталды. Сіздердің назарларыңызға ұсынылып отырған әлеуметтік сауалнама материалдары осыған дәлел.

Сауалнамаға зерттеу объектісі ретінде №47 орта мектептің 8-9 сыныптарынан 340 респондент қатысты.

1-кестеде респонденттердің «Қазақстандағы киелі жерлер туралы естідіңіз бе?» деген сауалға берген жауаптары көрсетілген.

1 «Қазақстандағы киелі жерлер туралы естідіңіз бе?» деген сауалдың рейтингісі (%)

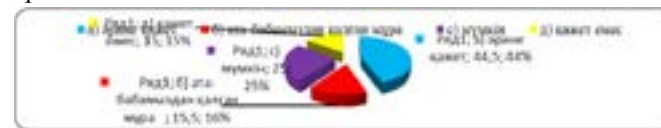
Диаграмма 1

Рейтинг көрсеткіші бойынша респонденттердің 70%-ы Қазақстандағы киелі жерлер туралы өздерінің хабардар екенін атап көрсетті.

2 «Қасиетті жерлерді насихаттау қажет деп ойлайсыз ба?» деген сауалға респонденттердің 44 %-ы әрине қажет, 25 %-ы мүмкін, 16 %-ы ата-бабамыздан қалған мұра деп жауап берген. Бұдан байқағанымыз киелі жерлер туралы білу, оны насихаттау бүгінгі ұрпақтың рухани-құндылығымызды танып-білуге деген құштарлықтарын көрсетеді.

Диаграмма 2

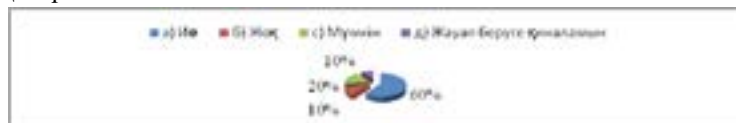

«Киелі жерлердің болашақ өміріңізге қажеті бар деп ойлайсыз ба?» - деген сауалға респонденттердің 60 %-ы иә, 20 %-ы мүмкін деп жауап берді.

«Киелі жерлердің болашақ өміріңізге қажеті бар деп ойлайсыз ба?» - деген сауалға респонденттердің 60 %-ы иә, 20 %-ы мүмкін деп жауап берді.

Киелі жерлерді қадірлеп-қастерлеу ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан дәстүріміз болғандықтан оның болашақ өмірімізге қажеті бар екенін жауаптарынан көруге болады.

Диаграмма 3

Киелі жерлерді қадірлеп-қастерлеу ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан дәстүріміз болғандықтан оның болашақ өмірімізге қажеті бар екенін жауаптарынан көруге болады.

Қасиетті, киелі жерді анықтаудың түпкілікті мәні – туған өлкеңді тану, түсіну, бағалау, оған деген махаббат-сүйіспеншілікті тереңдету сынды отаншылдық сезімнің оянуын меңзеп, мәңгілік мекен идеясын ұрпаққа сіңіруге қызмет ету болып табылады. Тәуелсіз еліміздің дамуы үшін мәдени рухани жетістіктерді келешек ұрпаққа қалдырудың үлесі зор. Ол үшін бүгінгі өскелең ұрпақтың саналы да, тәрбиелі болып өсуіне көңіл бөлуіміз қажет. Әр ұлттың өзінің ұлттық құндылықтары болады. Бір ұлтты екіншілерінен ерекшелендіріп тұратыны оның: тілі, ертегілері, мақал-мәтелдері, лиро-эпостық және батырлар жырлары, әдет-ғұрпы, салт-санасы, менталитеті, мәдениеті, өнері, тағамдары, ұлттық қолөнері, тұрмыстық бұйымдары, ұлттық ойындары, т.б. өзгелерге ұқсамайтын қасиеттері. Осылардың бәрі – ұлттық құндылықтарға жатады. Біз өзіміздің ұлттық құндылықтарымызды қалай сақтап жүрміз дейтін болсақ, өкінішке қарай, өте нашар сақтап жүрміз. Кеңес кезінде көптеген ұлттық құндылығымызды «ескінін қалдығы» деген сылтаумен көзін құртпақ болды. Сөйтіп ұлттың өзін жоюға тырысты. Егеменді ел болғаннан бері елжанды азаматтар ұлттық құндылығымызды қалпына келтіруге ниеттенуде. Қазіргі ұрпақтың, ХХІ ғасырдағы қазақ ұрпағының міндеті – экономикамызды дамыта отырып, ұлттық құндылығымызды

қорғап, дамытып, сақтай отырып әлемдік қауымдастыққа кірігу. Егер ұлттық құндылығымызды сақтай алмасақ жаһандануға жұтылып кетеміз. Жаһандануға жұтылып кетпей, президентіміздің алдыға қойған мақсаты «Мәңгілік Ел» болып қалу үшін ұлттық құндылықтарымызды сақтап, қорғай білуіміз керек. Себебі, ұлттық құндылық – ұлттың тірегі!

Қорыта айтқанда, аталмыш жобаның толыққанды жүзеге асырылуы біртұтас еліміздің ұлттық-рухани тамырынан нәр алған жаңғыру үдерісін қарқындатпақ, ал бұл жас буынның болашаққа сеніммен қарап, нық қадам басуына, олардың бойына қазақстандық патриотизм мен мемлекетшілдік рух сіңіруге қызмет етпек. Тәуелсіздік жылдарында халықтың рухани бағытын өзгерту мақсатында «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында көптеген тарихи-мәдени ескерткіштер мен нысандар жаңғыртылғаны көпшіліктің есінде. Сол үшін де қасиетті, киелі нысандар – халық жүрегінен мәңгілік орын алады. Ұрпақ дана болса ұлы дала жетімсірмейді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Аманжолов К. Р. Түркі халықтарының тарихы. А., Білім, 2005. 320 бет.
- 2 «Ана тілі» Ұлт газеті, 2018.
- 3 Бердібай Р. А., Қазақстан, 1996. - 256 б.
- 4 Жұмабаев М. шығармалары жазушы, 1989,
- 5 Сүлейменов О. О. Народная культура-летопись мира // - 1988 - №8, 106-111 б.
- 6 Су Бихай. Қазақ мәдениетінің тарихы. - Алматы: Атажұрт, 2001. 551 б.
- 7 Халық аузынан.
- 8 Интернет сайттарынан.
- 9 Мәдени мұра бағдарламасы, 2008.
- 10 Қасиетті Қазақстан нысандары, 2018.
- 11 Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: «Аруна», 2005.

МӘШҲҮР-ЖҮСІП ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ БОЛАШАҚ ҰРПАҚҚА ҚАЛДЫРҒАН МҰРАСЫ

КУЧУКОВА Г. А.

Тарих пәнінің мұғалімі, № 35 ЖОББМ, Павлодар қ.

САХИЕВА Д. А.

11 сынып оқушысы, № 35 ЖОББМ, Павлодар қ.

XIX ғ. соңы мен XX ғ. басында өмір сүрген «даңқты ақын, атағы жер жарған» деген қосалқы атқа ие болған Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының шығармаларын Қазақстан Республикасының «Рухани жаңғыру» бағдарламасына орай зерттеу ісі жандана түсті. «Дала уалаяты» газетіне мақала, хат-хабары жиі жариялана жүріп, Мәшһүр-Жүсіп атанған ол, өлең жазумен қатар, ауыз әдебиеті үлгілерін жинап бастырумен де айналысты. Сондықтан, Мәшһүр-Жүсіп шығармашылығындағы ұрпақ тәрбиесіне тоқталуға жөн көрдік.

Заманның ұлы ойшылы, дін қайраткері, қазақтың білгілі ақыны, фольклортанушысы, ғұламасы Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлын алты Алашта білмейтін жан кемде-кем болар.

Дүниені керек қылмай, байлықты мол білім деп ұққан атамыз, шығыс пен батыс ғылымы мен мәдениетін терең меңгерген ғұлама, терең ойлы фәлсафашы. Өрнекті өлеңдері насихат шашқан үлгі мен өнегеге құрылған ақын. Қай ілімін, артта қалған мұрасын алып қарасаңыз әлі күнге дейін мән-маңызын жоймағандықтан, керісінше өмір ағымына қарай құны мен қасиеті арта түскендігін көреміз. Ел балаларын оқытып, ағартушылық, ұстаздық қызмет атқарған. Тұңғыш шыққан кітаптарында халыққа ғылым мен білімді кең насихаттаған, ел санасының оянуына түрткі болған.

Мөшекең қолжазбаларының арасында уақыт безбеніне түсіп, талайлы тағдырға тап келіп, түрлі қиянат, озбырлықтың салдарынан жоқ болып кеткен немесе жариялауға, зерттеп-зерделеуге тыйым салған жылдарда болмаса ғұламаның өмірі, көріпкелдігі мен әулиелігі хақында еңбектер жарияланып келеді. Әлі де жариялана бермек. Өйткені, Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің ілім-білімге толы мол қазынасы әлі зерттеліп, оқылып бітпеген. Оқыған, зерделеген сайын тереңіне шым-шымдап тартып, бойлатып әкете беретін ұшы-қиыры жоқ теңіздің тереңдігіндей тұңғыық ілім.

Мәшһүр-Жүсіптің діни фәлсафасына (философиясына) келсек, дінге насихаттау, халықты Аллаға құлшылық етуге, дін жолына түсіп оны үгіттеу, жалпы ұлттық болмыс-бітімді сақтаудың бір

барысы болғаны шындық. «Қазақ жұртының осы күнгі әңгімесі» атты өлеңінде былай дейді:

Құдайдың шын нансаңдар бірлігіне,
Ерлердің күш қосындар ерлігіне.
Сарт демей, ноғай демей, қазақ демей,
Тілек қыл дін мұсылман бірлігіне [1, 73–74 б.].

Ақын өлең жолдарымен бірлік идеясын ортаға салады. Бұл маңызды тақырып. Өйткені, бірлік тұтасы - дін. Ұлттық бірлігі болса, тіршілік бар екендігі сөзсіз. Алғашқысында ұлттық бірлігі жөнінде ой қозғалса, кейінгісінде мұсылмандық бірлік. «Белгі мұсылманның – ынтымағы», - деген ұран сөздерімен іспеттес ой тастап, жай үндеу емес, тікелей іс-қимылға шақырады:

Ынтымақ, ауыз бірлік қылу үшін,
Бас қосқан мұсылманның білімдісі.
Тауып ал, тұман түспей тұстасыңды,
Жолдас бол, сынап алып қостасыңды.
Баласы дін – мұсылман ұрандасып,
Қосыл кісі санына, қос басыңды [4, 64 б.].

Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының аңыз дастаны «Ібіліс шайтан хикаясы» діни-ойшылдың сопылық ілімін терең біліп сезінетінін аңғартады. Сопылықтың мақсаты - ихсан, яғни адамды толық адам - «инсани камил» (толық адам – Алланың затының, сипаттары мен есімдерінің айнасы) дәрежесіне жеткізу, нәпсінің қамалынан босату, тазалау [1, 76–77 б.].

Нәпсіні тәрбиелеу мәселесі, діндар Мәшһүр-Жүсіптің негізгі шығармашылығындағы тақырыптарының бірі. Дегенмен, Мәшһүр-Жүсіп дін фәлсафасындағы ең маңызды мақсаттарының бірі - «толық Адам» дәрежесіне жету, нәпсінің шаңдарынан арылту, болмыстың сырына жету, Аллаға қауышу:

Бір іске өкінбейсің деп ойласаң,
Нәпсінің достық айтқан алма тілін.
Жаяу қыл, нәпсінді атқа мінгізбей бақ,
Міне қалса жортқызып, желгізбей бақ.
Өзін-өзі бағуға көп әл керек,
Көз соңынан көңілді жүргізбей бақ,

– деп нәпсіні тыюға, құмарлық ноктасында кетпеуге шақырады. Нәпсіні тыю үшін ерік, ақыл, ар, таза жүрек, сенім, ерлік керек [1, 78 б.].

Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы «Құдайым жексенбі күн Жер жаратты» еңбегінде ойландыратын терең ой – толғамдар, фәлсафалық ой-түйін, рухани құндылықтар туралы деректер берілген. Кез-келген діни

тұрғысынан ойшылдың еңбегін оқысақ, ислам әлемі туралы білімі бір тұншық, өте терең де жан-жақты. Оған күмәніміз жоқ. Тіпті әлемдік дін мәселелерінде тоқталсақ та, олардың хабары жетік. Оған куә болатын діни-ғылыми шығармалары. Жоғарыда аталған еңбегінен үзінділерді дәлел айтылған ойларға дәлел болсын деген ниетіммен келтірмекпін:

Құдайым жексенбі күн Жер жаратты,
Жер-суды әуел бастан бір жаратты.
Тау мен тас, ағаш пен шөп, көл мен өзен
Түріндей текеметтің түр жаратты.
Аспан-биік, жер-төмен, тау, тас-қатты,
Ат аяқты болғанда, құс қанатты.
Заһардан бал, тікеннен гул шығарып,
Жұма күні жаратты адамзатты.
Құдіретпен он сегіз мың ғалам болды,
Бәрі-қабық, маңызы адам болады.
Құдайдың құдайлықпен қылған ісі,
Жаралып алты күнде тәмам болды [1, 72 б.].

Ақынның ірі дастаны - «Гүлшат пен Шеризат». Гүлшат пен Шеризат туралы қазақ дастандарына негіз болған парсы хикаятын қазақ халқының тарихы мен әдет-ғұрпына негіздеп берген де Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы. Араб, парсы тілін жете меңгерген Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы бұл дастанда да парсы сөздерін ішінара пайдаланып кетіп отырған. Менің ойымша, бұл кейіпкер әрекетін, бейнесін танытуды мақсат еткен кезде қажеттілік сай ұтымды шығып отырған [2, 45–46 б.].

Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының тілі жете оқыған адамға жеткізеді. М. Ж. Көпеев «Қыз Жібек» жырын оқып қана қоймай, ел ішіне өз бетінше жырлаған кісі. Махаббат тақырыбы да М.Ж.Көпеевтің қаламынан тыс өтпеген. Әсіресе, элегия жанрына XIX ғасырдың ішінде бірінші барған да М.Ж.Көпеев деп білеміз. М.Ж.Көпеевтің «Лала гүл және махаббат» элегиялық шығармасында:

Ғашықлық бір мырза дүр қатты,
Құшақтасып ебіспек дүр ғылажи,
– деп бір қайырып барып тоқтайды да:
Кел ай сәлік көзің ғибрат билан аш,
Махаббатсыз кісіден қош болып қаш,
– деп түйіндейді [3, 291 б.].

Ақынның «Жалқаулар туралы» айтқан өлеңінде, жалқаулықтың адамның желкесіне шықпауы үшін, балалардың талпынып, оқу-білімге құштар болуға шақырған:

Балалар жалқау болмай оқы сабақ,
Ашылмас оқымасаң көз бен қабақ.
Айырылса оқу оқып, білгенінен,
Біз оны деп атаймыз: «арамтамақ!»
Балалар, жалқау болмай шабан тартып,
Ілгері ұмтыла бас, күн-күн артып.
Арқаны кедейліктің-еріншектік,
Желкеңнен жібермейді мықтап тартып [1, 87 б.].

Қорытындылай келе, Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы - заманнан туған дара тұлға, көрнекті ақын, шежіресі, қазақтың халық ауыз әдебиеті үлгілерін жалықпай жинап, олардың бәрін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші, ағарту саласының белді өкілі, соңына қазыналы мол мұра қалдырған Алаштың біртуар перзенті. Ол өз халқының тарихы мен мәдениетін, ұлттық рухани құндылықтарын, этнографиясы мен поэзиясын мейлінше жетік білген. Араб, парсы тілдерін меңгерген. Өзінің саналы ғұмырын ағарту саласына арнап, ізгілікті, адамгершілікті, парасат пен терең пайымды насихаттап, дәріптеп өтіп, тер төгіп еңбектену нәтижесінде өз заманының озық үлгідегі, мол рухани қазынасын қалдырды.

Өзі де, сөзі де бөлеп жаратылған асыл бабамыздың жарық көрген шығармаларын ел ішінде таратып, әрі қазақтың жүрегіне жеткізуге жан салу қажет. Өйткені, Мәшһүр-Жүсіп бабамыз, жаны үшін емес, ар-намысы үшін, жанына жиған, жүрегіне мықтап түйген, қазақ даласының мол рухани байлығын болашақ қазақтарға жеткізуге аманат.

Әлі де толық қаралмаған, ақыл зердесінен өтпеген шығармаларын тезірек жарыққа шығаруға ұмтылуды өзімізге парыз деп білейік. Аталы мұраға салғырт қарау қазақи қанға сініп, сүйектен өтіп кеткені жанды қинайды. Әрине, қазақтың біртуар ұлы ақыны бүгін ортамызда. Жаны жанатта болсын! Рухы асқақтай берсін! Қазақ елі тірі де, Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы бабамыз тірі болмақ.

XIX ғ. соңы мен XX ғ. басында өмір сүріп, таусылмас қазына қалдырған Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлына арналған мына бір өлең тармақтарымен ойымды қорытындыласа керек:

Үш жүзге ат ізін сап келген жиһан,
Таралды қанат жайып жазған қисан.
Құнына еңбегіннің жете алмайды,
Жалғанның марапатын түгел жисам.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Тұрышев А. Қ., Кәрібжанова А. О., Оралова М. О. «Мәшһүр тағылымы». Жинақ 2 том – Павлодар, 2009. – 72, 73, 74, 76, 77, 78, 87 б.

2 Сүтжанов С. Н. «Мәшһүртану курсы»: Дәрістер жинағы - Павлодар, 2006. – 45,46 б.

3 Сыздықова Р. «Абай шығармаларының тілі» – Алматы: Ғылым - 1968. – 291 б.

4 Өкпеннің Кәрімтайы «Менің естіп білгендерім Мәшһүр-Жүсіптің зираты туралы» // Өкпеннің Кәрімтайы // Сарыарқа самалы. – 1995. – 6 б.

ДИНИ ТҰЛҒА – ШҮКІР МОЛДА

МАҒАУ Т. Б.

11 сынып оқушысы, А. Иманов атындағы ЖОББЛМ,

Май ауданы, Баскөл а.

ЕСКЕНДІРОВ Б. Қ.

жоғары санатты дене шынықтыру пәнінің мұғалімі

Кенес дәуірінде талай діни тұлғалар тағдырдың не бір тар жол тайғақ кешуінен өтсе де еш мойымай Алланың ақ жолымен жүріп, халыққа имандылық тәлімін беріп, өнеге көрсетіп өтті. Оларға «бай баласы» деп те, «дін таратушы молда» деп те айып тағып, абақтыға да қамады, «ит жеккенге» де айдатты, жазықсыздан атты да.

Міне, осындай тағдыр тәлкегінде талай қиямет-қайым қиыншылықтарды басынан өткерсе де, алты жасынан намазға жығылып, он үш жыл дін білімімен сусындаған, «бай баласы, молда» деп он жылға сотталса да, «дін таратушы» деп қуғын-сүргінге түссе де, Алланың ақ жолынан таймаған, өмірінің соңына дейін халыққа имандылық нұрын шашып, дінімізді насихаттап, тағылым-өнеге көрсетіп өткен діни тұлғалардың бірі – Шүкір молда.

Оның есімі Май өңірінде ғана емес, облысқа қарасты бүкіл Ертіс өңірінде құрметпен аталады. Шүкір ақсақал Ақбалық хазіреттен бата алған, Салахиден хазіреттен оқыған, Троицкіде діни білімін жетілдірген білімді де білікті әрі халық ортасында аса беделді молда болған.

Шүкір молданы бала кезінен білетін едім, - дейді есімі облысқа белгілі, көпті көрген көнекөз, өңір тарихын жете білетін Нұрғалиев Жұбай ақсақал. - Әкем Троицкіде оқыған ірі молда болатын. Шүкірді әкесі Ахмет сол кісідей білімді молда болсын деген ниетпен көктем

шыға жазғы жайлауға көшкен кезімізде біздің үйге әкеп тастайды. Содан қашан қар жауғанша, қыстаққа қайта көшкенше біздің үйде болып, әкейден дәріс алатын.

Шүкірдің әкесі қатал кісі еді. Алты ай бойы үйіне баруға рұқсат етпейтін. «Балам, оқуың керек. Өміріңе алдымен керегі - білім» дейтін. Шүкірдің әкемнен үш жыл бойы осылай дін ілімін жалықпай ынтамен үйренгенін көзіммен көрдім. Шүкір өте зерек болатын. Әлі есімде, 1927 жылы әкем жетпіс үш жасында қайтыс болды. Сонда кешегі әкемнен дәріс алған жас бала Шүкір ұстазының қазасында молда болып келіп, ақ арулап соңғы сапарға аттандыруға, жаназасын шығаруға қатысты. Сол кезде-ақ оның білікті молдалар қатарына қосылып қалғанын байқаған едім.

Бұдан кейін, кеңес өкіметінің байларды, молдаларды қудалауы, мал-мүлкін тәркілеп, абақтыға жабуы, ұжымдасу деп жұрттың қолындағы малдарын сыпырып алуы басталды ғой. Мұның жалғасы 1931-1932 жылғы ашаршылыққа ұласты. Міне, сол кезде бір жерде ұйытқыдай ұйып отырған қазақтар жан сауғалап, жан-жаққа бытырап көшті. Біз Алтай өлкесіне барып паналадық. Шүкір де қуғын-сүргінге ұшырап, Ресейге кетті, - дейді Жұбай ата.

Шүкір жеті ағайынды болған дейді. Екеуі – ұл, бесеуі – қыз. Қазір солардың ешқайсысы да жоқ. «Байдың баласысын», «молдасын» деп Шүкір қуғынға ұшырағанда аштық жылдары Ресейге қашады. Жолда Шүкірдің әкесі де, шешесі де, апаларының көбі және соңынан ерген жалғыз інісі Көшербай да аштықтан жолда көз жұмады. Шүкір олардың сүйектері қай жерде қалғанын да білмейді. Өлдім-талдым дегенде Новосібір облысына жетіп, жан сауғалайды.

- Біз, - дейді Шүкірмен бірге шет жайлап, тағдырлас болған Асылханов Монтай ақсақал, - сол жылдары Новосібір облысы Ворошилов атындағы кеңшардың екінші бөлімшесінде тұрған едік. Сол кезде Шүкір кеңшардың орталығында болатын. Ол жақта да діндарлар қудалауға ұшырады ғой. Соған қарамастан Шүкір молдалық құрып, дінімізді уағыздап жүрді. Біз тұрған бөлімшеде нағашымыз Қайдаров Қаймолда қайтыс болғанда Шүкір молданы арнайы алдырып, марқұмның жаназасын шығартқанын көзім көрді. Шүкір отырған жерде жұртшылық оның ғибратты әңгімелерін сілтідей тынып тындайтын. Ал шариғатты айтқанда бүкіл адамдарды аузына қарататын. Ол жақта да Шүкір білікті де білімді молда ретінде танылды.

Содан кейін елге оралдық. Шүкір Май ауданы Қызыл еңбек орта мектебінде шаруашылық ісін басқарды. Қайда қызмет істесе де адалдығымен, әділдігімен, мейірімділігімен назарға ілікті. Иmandылық

жолда діни қызметін де атқарып жүрді. Дүниеден озған марқұмдарды ақ арулап, соңғы сапарға аттандырудан да қалған жоқ. Кейіннен біржола дін жолына түсіп, ауданның бетке ұстар молдасы болды.

Шүкір біздің немере ағамыз Құмашев Шаймарданмен Троицкіде бірге оқыған екен. Екеуі құрдас болатын. Кездесе қалса, Шаймарданның үйіне барып, Троицкіде оқыған кездерін еске алып, ұзақ әңгіме-дүкен құратын, - дейді Монтай ата.

Шүкір молда негізінен соңғы бар ғұмырын Кеңтүбек ауылында өткізді. «Дін-апиын» деп молдалардың адымын аштырмай, имандылыққа қадам бастырмай тұрған Кеңес өкіметінің қылышынан қан тамған идеологиясы үстем кездің өзінде әсерлі діни уағызбен, имандылық тағылымымен, тәлімді ғибрат сөзімен халықтың жүрегіне жол тапты. Үйінің екі-үш бөлмесін қосып, кең намаз оқитын жер жасап, шаңырағын имандылық орнына айналдырды. Дүниеден қайтқан адамдардың үйіне барып, марқұмдардың жаназасын шығарып, соңғы сапарға шығарып салудан қалған емес...

Шүкір қандай жағдайда болсын (ауырып жүрсе де) ораза ұстайтын. Ауылда ол уақытта небары төрт-бес адам ғана ауыз бекітіп жүрді. Оның өзін жасырын санайтын. Сонда Шүкір молда «Заман осылай тұра бермес. Халықтың ешкімнен именбей ораза ұстайтын, имандылыққа бет бұратын, дінімізге жол ашылатын кез келеді әлі» дейтін. Құдайға шүкір, бүгінде оны да көз көрді.

- Май ауданына алпысыншы жылдары келіп, қызметке кіріскен едім. Сол кезден бастап Шүкір молданы білемін, - дейді ол кісімен бір ауылда тұрған қадірменді қария Пішенбаев Құдайберген ақсақал. – Мен ауылдық кеңестің төрағасы болдым. Көп жағдайда ол кісімен басымыз қосылып қалып жүрді. Сонда Шүкір ақсақал отырған жерде артық сөз болмайтын. Ол кісі діни терең білімді ғана емес, ғибрат аларлық, тағылым боларлық аңыз әңгімелерді көп білетін және оны айтқанда жұртшылық ұйып тындайтын. «Абайдың имандылық жөнінде мынандай айтқаны бар» деп таң атқанша Абай өлеңдерін жатқа тақпақтайтын. Мұны өз көзіммен көрдім. Ол сөйлегенде халықтың назарын өзіне аудартып, тындаушысын еріксіз баурап алатын. Оқығаны да, тоқығаны да көп ғажайып жан еді. Молдалар оны ерекше сыйлайтын. Шүкір молданың беделі халық алдында өте жоғары болды. Ол партияның дін жөніндегі солақай саясатынан да қаймыққан жоқ. Намазын оқып, құранын шығарып, имандылық жолында күн-түн демей толассыз халыққа қызмет жасады, - дейді Құдайберген ата.

Шүкірдің атасы (Ахметтің әкесі) ірі бай болған екен. «Байдың ұрпағы әрі молда» деп Шүкір қуғынға ұшырайды. Апасы он жылға

сотталып кетеді. Ағайын-туыстары бұл қатерден Шүкірді аман алып қалудың амалын ойластырады. Сөйтіп, бір кедей ағайыны дүниеден өткен Шүкірмен шамалас баласының құжатын береді. Ол кезде құжаттарда сурет болмайтын. Осылайша Шүкір (шын аты Ғабдышүкір) Кеңес өкіметінің кесірінен Мағау Тұрғанбайұлы деген атқа ие болады. Алайда, бұл жалған ат та Шүкірге қорған бола алмайды. Соңына түскен біреулер «Шүкір жалған құжатпен жүр. Ол байдың баласы, әрі молда», деп көрсетіп, Мағау (Шүкір) Тұрғанбайұлы он жылға сотталады. Он жылдың жеті жылын тар жол, тайғақ кешуде жүріп, қиын-қыстау жағдайда өтейді. Бармаған жері, татпаған дөмі қалмайды. Мурманскі, Қазан қалаларында да болады. Шүкір молда түрмеде жатса да, айдауда жүрсе де бес уақыт намазын қаза етпейді, Аллаға құлшылық жасаудан танбайды. Сол қасиетінің арқасында ол өмірінің ақырына дейін өзі өскен Май өңірінде имандылық жолдың қадір-қасиетін танытып, өнеге көрсетіп, жұрттың ыстық ықыласына бөленіп, абырой-құрметке ие болып өтті. Шүкір молда аудан орталығында мешіт салуды армандайтын еді. Бірде «Әй, Жұбай, басқа жерлерде мешіттер салынып жатқан көрінеді. Біз де бір тіршілік жасайық. Осыған мен бас болып, ақша шығарайын, сен қоста. Ауданның әлеуметтік қамсыздандыру бөлімін басқарып отырсың ғой. Қарттардың, зейнеткерлердің бәрін білесің. Солардан ақша жинайық, мешіт салдырайық» деді. Жарайды деп келісіп, өзі бас болып ақша қосып, халықтан ақша жинадық. Сол кездегі аудан әкімі кеңшарлардан 50 мың теңге қаржы жинап беріп, Курчатов қаласы басшыларымен келісіп, мешіттің іргесін қалауға блоктар алдырды. Осылайша аудан орталығында мешіт құрылысы басталды. Қабырғалары көтеріліп болған кезде Шүкір молда «мешіт салынып бітіп, оның имамы болып, алғашқы намазды өзім өткізсем, арманым болмас еді» дейтін. Алайда, ол арманына жете алмады, - дейді Жұбай ақсақал.

Шүкір молда бірыңғай имандылық жолға түскен, дінге шын берілген кісі болатын. Үй шаруасына мойын бұрмайтын. Біреу қайтыс болса, күн демей, түн демей баратын. Ол үйде міндетті түрде қонатын. Қасына екі-үш молданы алдыртып, отыз парадан бөліп алып, түні бойы құранды толық оқып шығатын. Содан соң барып, қайтыс болған адамға құран бағыштайтын, жаназасын шығаратын. Шүкір молда мұны орындауды өзінің парызы санайтын. Сондықтан ол дүниеден өткен марқұмды ақ арулап, соңғы сапарына шығарып салудан қалмайтын. Ал қырқы, жылына баруды міндет санамайтын. Бірақ, халық барлық жағдайда Шүкір молданың келуін қалайды. Сондықтан оның үйде болатын кездері сирек еді. Кейде

балалары «Әке, қайтыс болған адамның үйіне неге қонасыз. Үйге келіп жатпайсыз ба» дегенде, «Мен үйдің адамы емеспін, түздің адамымын. Халыққа қызмет етуім керек» дейтін.

Шүкір молда садақа берген адамдардың тізімін жасап, ол ақшаға қол сұқпайтын. Тізім бойынша түскен садақаларды есептеп, ақшасын түгелдей Павлодар қаласындағы Бижан мешітіне апарып тапсыратын. Тапсырылған ақшаның түбіртегін жинап, әбдіреде сақтайтын. Есеп жағына өте мұқият еді.

Академик Жабайхан Әбділдиннің әкесі Мүбәрак көзі тірісінде «олай-бұлай болып кетсем о дүниеге ақ арулап өзін жөнелтесің» деп Шүкір молдаға арнайы алдын ала тапсырған екен. Жалғыз Мүбарак емес, мұндай тілек білдірген қадірлі ақсақалдар көп болған. Олардың ішінде «көз жұмсам Шүкір молданы әкеліндер» деп тапсырған 105 жасқа келген қадірлі Қарабек ақсақал да бар. Бұл Шүкір молдаға деген үлкен сенім, ерекше құрметтің белгісі еді.

Шүкір молда қартайған сайын «діни білім алуға құштар жастар болса ғой, ізімді жалғастыратын» деп көп ойланатын. Жоғары білімді ұстаз Қайырқанат Болатұлы медресеге баруға тілек білдіріп келгенде қуанып қалды. «Салынып жатқан мешіттің құрылысы аяқталғанша сен оқуынды бітіріп келерсің, мешітке ие боларсың» деп ақ батасын беріп, діни оқуға аттандырып салған еді.

Бұл күнде Қайырқанат Шүкір молданың сенімін ақтап, Павлодар қаласындағы Ақ мешіттің бас имамы болды, Меккеге барып, қажылық парызын өтеп келді.

- Шүкір ата діни білімі терең, дүние танымы мол, Алланың ақ жолымен жүрген адал да, әділ, қарапайым да мейірімді жан болатын, - дейді Қайрқанат ұстазы жайлы.

Айта кететін бір жайт, Шүкір молданың үйінде жаңа жыл, туған күн сияқты мерекелер тойланбайтын. Оның есесіне айт күндері ерекше мерекеленіп өтетін. Айттың бірінші күні бүкіл ел болып, Шүкір молданың үйінде тойлайтын. Ол балаларын да осыған баулып өсірді.

Шүкір молданың бұрынғы әйелінен перзент болмайды. Ол қайтыс болғаннан кейін қырық тоғыз жасында үйленген зайыбы Көкештен тоғыз бала көреді. Қартайғанда көрген балаларын маңдайынан шертпей аса мейірімділікпен мәпелеп өсіреді. Шүкір молда ешқашан ашуланбайтын, балаларына дауыс көтермейтін. Ұрпағын имандылыққа тәрбиелеп өсірген еді.

Шүкір молдадан тәрбие алған, сондай болуды арман еткен шәкірттің бірі – Жұмат Төлебаев. Ол да Меккеге барып, қажылық

парызын өтеп, Шүкір молданың ізін қуып, имандылық жолында жүрген молда.

- Шүкір молда ерекше жаратылған жан еді ғой, - дейді Жұмат қажы. – Ол кісімен талай бірге болдым. Ол кісі сөйлегенде әр сөзінен ғибрат аласыз. Шарифат айтқанда төгіліп кетеді. Бір ойды бір ой қуалап, үзбей үздіктіріп, қызықтырып отырады. Ал енді құранды өте таза оқитын, әр сөзін анықтап айтатын.

Отырған жерде әркім өз шаруалары жайында айта бастаса, «қанша жасармын дейсің, менен ғибратты асыл сөздерді тыңдап қалсандаршы. Көп нәрсе тыңдаусыз ішімде кетеді ғой» дейтін. Шындығында Шүкір молданың іші тұнған тұңғиық шежіре болатын. Ата-бабаларымыздың шешендік сөздерін майын тамызып айтатын. Әйгілі бабаларымыз туралы әңгімелегенде тыңдаушыларын ұйытып отырушы еді. Өз басым Шүкір молдадай болсам деп армандаймын, - дейді Жұмат қажы.

Шүкір (шын аты Ғабдышүкір Ахметұлы) молда 1994 жылы 9 мамырда 83 жасында қайтыс болды. Қадірлеп өткен аудан халқы қазасын естігенде аза тұтып, ақырғы сапарына бәрі жиналды. Облыс өңіріндегі Шүкір молданы білетіндер түгел келді. Халық көп болды.

Сол кезде облыстық «Қазақ тілі» қоғамын басқарып жүрген Жеңіс Мардановтың ұйымдастыруымен Түркиядан келген жоғары діни білімді Миллетхан ұстаз шәкірттерімен келіп, елінің құрметіне бөленген Шүкір молданың жаназасын шығарды.

Тағдырдың тауқыметіне мойынсұнбай, дінімізді насихаттауда жанын аямаған, кеңес өкіметі тұсында, мешіт жоқ кезде үйінің бөлмесін кеңейтіп, имандылық ошағына, намаз оқитын, уағыз айтатын орынға айналдырған, жүрекке жол таба білетін шешен сөзімен де, ғибратты іс-әрекетімен де халыққа үлгі болған Шүкір молдамен жұрты осылай қоштасқан еді. Оның имандылық жолындағы тағылымды тәлімдері ешқашан ұмытылмақ емес.

Бақыт БАЙМҰРАТҰЛЫ
(«Сарыарқа самалы» газеті, 2007 жыл)

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Б. Баймұратұлы «Діни тұлға Шүкір молда», 2007 ж.
- 2 Д. Аяшинов «Сырым руының шежіресі», 20-23 беттер, 2010 ж.
- 3 Б. Жапарова «Ақбалық хазірет» кітабы, 2018 ж.
- 4 Ж. Тілеке «Молда неге мұнаяды», «Дауа» газеті, 1994 ж.
- 5 Б. Жапарова «Абаймен араласқан Ақбалық хазірет» «Сарыарқа самалы» газеті, 2018 ж.

6 Б. Ескендіров «Ақпатшаға қарсы шыққан Ақбалық», «Шамшырақ» газеті, 2018 ж.

7 Б. Жапарова «Шүкір моллп» кітабы, 2004 ж.

БЕСІККЕ БӨЛЕУДІҢ БАЛА ДЕНСАУЛЫҒЫНА ӘСЕРІ

МЕЙРАМ Ө., ХИБАДАТ А.

11 сынып оқушылары, № 6 ЖОББМ, Павлодар к.

МАТАЙБАЕВА Ж. С.

ғылыми жетекші, қазақ тілі мен әдебиет пәнінің мұғалімі,
№ 6 ЖОББМ, Павлодар к.

«Ел болу үшін, бесігінді түзе» – деген нақыл айтып кеткен Мұхтар Әуезов атамыздың бұл бір сөзіне ой жүгіртсең, елдің сапасы сонау бесік тәрбиесімен байланысы зор екенін айтады. Қазақ даналығының алтын қазынасы тіл мен тәрбиеде жатқаны анық. Ғасырлар бойы көшпелі қазақ жұртының өмірден жиған тәжірибесі, бүгінгі күнде Қазақстан Республикамыздың тағдырына үлкен үлесін қосуда.

Бесік – қазақ қауымы үшін аса қастерлі, қасиетті мүлік. Оны адами өмірдің бастапқы ұясы деп біледі. Бесік – көшпелі ғұмыр кешкен бабаларымыздан қалған қасиетті мұра. Қазақта «Есік көргенді алма, бесік көргенді ал», «Бесік көрмеген ессіз болып есікке енеді», «Есік арқалағаннан бесік арқалаған артық», «Төрінде бесік тұрса, төре де бас иеді» деген ұлағатты сөздер содан. Бесіктің бала тәрбиесіне ыңғайлылығы мына жақтардан көрінеді: біріншіден, көшіп-қонғанда түйеге артып жүруге қолайлы, екіншіден, баланы емізгенге өте ыңғайлы. Баланы жүргектен шешіп жатпай-ақ ана бесікке сүйеніп отырып емізе береді. Үшіншіден, дене мүшелерінің, яғни бастың қисық болмай домалақ болуына, аяқтың да түзу болып өсуіне бесікке жатудың маңызы өте зор. Төртіншіден, бесік бала денесінің тазалығына, ұйықтауына қолайлы. Баланың дәреті денеге жайылмай шүмек түбек арқылы кетеді. Денесі құрғақ болса, бала жайлы жатып тыныш ұйықтайды. Ал, бала денесінің өсуі үшін ұйқы аса қажет.

Баланы бесікке бөлеу қазақ халқына тән ұлттық қасиет. Бесік киелі. Бесікке бөленген баланың ұйқысы тыныш, бойы жылы, тәні таза болады. Бүгінгі таңда қазақтың қасиетті бесігі қолданыста жоқ. Ара-тұра көргеніміз болмаса, қазіргі әрбір қазақтың шаңырағында, төрінде тұр деп ауыз толтырып айта алмаймыз. Ата-баба аманатының

бірі киелі бесік ғасырдан-ғасырға жетіп, тек бүгінгі ұрпақтың көзіне оғаш көрініп, қолданыстан шығып қалғаны өкінішті.

Бесік – нәрестені бөлеуге арналған ағаш төсек. Бесікті Орталық Азия мен Кавказ, Үндістан, Қытай жерін мекендейтін халықтардың басым көпшілігі пайдаланады. Тек әр түрлі үлгіде жасалады Бесік көшпелі өмір кешкен қазақ халқы арасына ертеден тараған. Қазақ бесікті қарағай, қайыңнан, көбіне талдан иіп жасайды. Мұндай бесік жеңіл, ықшам әрі берік көшіп-қонуға ыңғайлы болады. Бесік баланың тазалығына өте қолайлы, өйткені арнайы орнатылатын түбек пен шүмек бала дәретін жайылдырмайды. Түбектің түбіне күл салып, жиі-жиі ауыстырып отырады. Шүмек қойдың асық жілігінен жасайды, кейде айрықша аппақ болуы үшін сүтке қайнатып алады. Бесіктегі баланың аяғы, кеудесі қатты байланатындықтан, оның қан айналу жүйесіне керісінше әсер етеді.

Сондықтан баланы бесіктен босатып, қол-аяғын қозғап, арнайы жаттығулар жасайды. Бесікпен қоса құс төсек, жастық, қолбау тізебау, тізе жастық, бесік көрпе даярланады. Бесіктің жер бесік, аспалы бесік (әлпеншек) деген екі түрі кездеседі.

Қазақта бесік қасиетті, киелі құтты мүлік болып есептеледі. бесіктің жасалуы мен басқа да жабдықтарына тоқталсақ: қазақ бесігі талдан, қайыңнан иілсе, бұрышы имек болып, ал қарағайдан жасалса, тік бұрышты болып келеді. Иіп әуелі бесік қазақ бесігінің негізгі түрі. Ең әуелі бесіктің екі басын тұтас қайыңнан, талдан иіп не төрт бөлек қарағайдан қиыстырып доға тәрізденіп жасайды да, оның алрақтарының ортасынан бір шабақ салып, шабақтар үстіне тактай төсеп, оның түбек орнататын жерін дөңгеленіп ояды. Бесіктің доға тәрізденген екі басы дәл төбесінен жіңішке жұмыр арқалықпен біріктіріледі. Бесік бөлшектері бір-бірімен желім, ағаш шегелер арқылы бөрік қиыстырылатындықтан, тербетіп қозғаған уақытта сықырлаған бөтен дыбыс шықпайды. Бесіктің әр басының аяқтарын дөңес табанмен біріктіру, оның зіркілсіз, жұмсақ тербетіліп, баланың мазасын алмау жағын қарастырғандық.

Бесік арқалығы: біріншіден, оның үстіне жапқан көрпені баланың бетіне түсірмеу үшін; екіншіден, бесікті тербету үшін; үшіншіден, оған әртүрлі сылдырмақтар, ойыншықтар іліп тұмарлар тағу үшін аса қолайлы. Бала бесікте ояу жатқан кезде сол сылдырмақтармен ойнайды. Ол үшін оянған екі қолын бос қояды. Көшпелі ата-жұрттың дәстүрін жалғастырушы қазақ халқы бесікті көпке дейін сақтап, бірден бірге мұра есебінде қалдыра береді. Кездейсоқ жағдай болмаса өздігінен оны сындырып отқа жағуға болмайды. Қазақ халқы

көшпелі өмір сүргенімен де әр мүлікті қастерлеп, оларға өзіндік ырым-тиымдар жасайтын болған. Біреулерден ауысып келген немесе жаңадан жасатқан бесікке ең алғаш бөленген бала қайтыс болса, оны ешуақытта пайдаланбайды, бесікті шетінеген баланың қабіріне бірге апарып қояды. Бесіктің екі жақ басында, арқалығында қыздырылған темір басып қарыған таңбалар өте көп кездеседі. Бұл да дінге сену, отқа табынудың бір түрі. Бесікті қару әдеті баланы алғаш рет бесікке саларда, бала әлде қалай ауырып қалған жағдайда жасалады. Көбінесе қыздырылған шүмшеуірмен қарылады.

Бесіктің құрылысына тоқталсақ, олар:

1 Арқалық. Ол ұзындығы 70–75 сантиметр, ұстап тұруға ыңғайлы, бесіктің ең үстіңгі көлденең жұмыр бел ағашы. Оны арыс деп те атайды.

2 Жақтау. Ол – төртеу. Екі үлкен жақтаудың ұзындығы арқалықпен бірдей, қос бөгеннің аңғарларын керіп тұратын екі қысқа жақтаудың ені бесік еніне тең.

3 Шабақ. Бұл да – төртеу. Екі бөгеннің аяқтарын қосып тұратын ұзын жақтауларға біркелкі қашықтықта көлденең қашалып бекітілген бесік еніндей тақтайша.

4 Сабау. Ол – екеу. Екі бөгенді қосып тұратын екі ұзын жақтаудың астына түсетін, бесік ұзындығына тең жұмыр ағаш.

5 Жорға. Бұл да екеу. Бөгендердің иілген басына қарама-қарсы бекітіледі, оның астыңғы қыры қайқы – бесіктің табаны. Табанның қайкылығы бесіктің бірқалыпты жеңіл тербелуін қамтамасыз етеді. Бесіктің осы бөлігі – жорғаны казактар табан деп те атай береді. Ұзындығына тең жұмыр ағаш.

6 Тақтай. Бесіктің түбек орналасатын, төсек салынатын ортасындағы бөлігі.

7 Шүмек. Бесіктегі сәбидің кіші дәреті үшін қойдың асық жілігінен бір басы тесіліп, екінші басының төменгі жаны ойылып жасалған түтікше. Кейде айрықша аппақ болуы үшін оны алғаш пайдаланар алдында сүтке қайнатып алады. Қыз баланың шүмегін ескі, көп ұсталып майсінді болған уықтың қарынан (иінінен) жасайды, ойығын үлдікіне қарағанда сәл сопақтау етіп ойған жөн. Шүмек баланың денесіне баптау үшін қырларын тегістеп жылтыратып, зәрді сорып алмауы үшін майға қайнатып алған соң пайдалана беруге болады.

8 Түбек. Сәбиді бесікке бөлегенде жаялығы былғанбас үшін бесіктің ортасындағы тақтайды тесіп орнататын алмалы-салмалы киіз қалта. Шағын шыны құтылар (банкілер) пайда бола бастасымен содан түбек жасалатын болды. Шүмектің ұшы түбекке сұғынып тұрады.

Бесіктің жабдықтарына:

Құс төсек, жастық, жөргек, тарпа бау, кепіл, жапқыш жатады. Әр жабдық терең оймен жасалған. Әрқайсысының ерекшелігі мен балаға беретін пайдасы бар.

- Құс төсек -жұмсақ төсеніш. Дәрет жүру үшін арнайы ойығы бар. Баланың денесіне жұмсақ болуы үшін төсейді

Пайдасы: шалқалап жатқан баланың, денесі түзу болады

- Кепіл- түбек маңына төселетін арнайы жастықша. Баланың төнін қажымау үшін төселеді.

- Жастық- бас жағына төсейтін жабдық. Баланың дем алуын жеңілдетеді. Емізгенде қолайлы.

- Тартпа бау- біреуі көкірек, екіншісі тізенің үстінен тартылады. Неғұрлым қатты тартылуы керек

Пайдасы: Тартпа баумен баланың аяқ қолын тартып, бесікке бөлегенде, нәтижесінде денесі келісті болып өседі

- Жапқыш –жұқа матадан тігіледі. Сәбиді күн көзінен, суықтан қорғайды.

Бесіктің көлеміне сай, жұқа матадан тігілген, кестеленген арнаулы жабуы болады. Ол бесікке бөленген жас нәрестені маса-шыбыннан, желден, шаң-тозаннан, күн көзінен, суықтан қорғайды.

Қазір баласын бесікке бөлейтін ата-ана аз. Тіпті «бесік зиян...» дейтіндер де бар. Бұл баяғы кеңестен қалған көзқарас. Кешегі кеңестік дәуірде мединституттың оқытушылары шәкірттеріне бесікті жамандап оқытатын арнайы тапсырма болған. Ол заманда жек көрген нәрсеңзді «ескіліктің қалдығы» десеңіз жетіп жатыр. Дәлелдің қажеті жоқ. Сөйтіп, бесік қолданыстан шығып қалды. Әйтпегенде, жүздеген ғасыр сынақтан өткен бесікті пайдасыз деп кім айтады? Бесіктің пайдасы өсіп келе жатқан ұрпақ үшін ұшан теңіз.

Баланың ұйқысы тыныш болу үшін және жын – шайтанды қуу мақсатымен адыраспанды отқа жағып, түтетіп, баланы бесікке бөлерден бұрын бесікті айналдыра ырымдайды. Кейде бесіктің бел ағашына қыздырылған темір тигізіп, те ырымдайды.

Бесік жыры арқылы баланың тілі ерте шығатынына бүгінде мән бермейміз. Бесік жырын тындап өскен баланың есте сақтау қабілеті жақсы жетілетініне көңіл аудармаймыз. Бүгінгі ұрпақ шешендігінен, әншілігінен, ақындығынан, сабырлылығынан, парасаттылығынан ажырап барады. Бұл да - аландатарлық жай. Біздің елде ауыздан қалмай келе жатқан аңызға бергісіз әрі біздің әулетке қатысты бір әңгіме бар. Ертеректе бір келіншек бесігінен ажырамай жүрген баласын бесікке бөлеп, әлдебір жұмыстарымен шығып кетсе керек.

Отағасы да сырттағы тіршілігімен кеткен. Жолай демалмақ болып тоқтаған бір жолаушы киіз үйдің тұсына келіп: «Кім бар-ау!» деп дыбыс берген екен. «Кіре бер» деген дауысты естіп, ішке кірген жолаушы аңтарылып тұрып қалады. Үйде бесікте ұйқысынан ояңған баладан басқа жан жоқ. «Өреде ашыма бар, өзің де іш, маған да бер» деген екен бала жолаушыға. Қазақтың баласының тілі жатықтығын, ерте шыққанын байқаймыз бұдан.

Бесік жырын көбісі қазақ үйде отырған әжелері орындаған. Әжелеріміздің берген тәрбиесі ананың сүтімен, кең даланың таза ауасымен сәбиге сіңген. Бесікте жатқан баланың шырылдап жылағаны әжелердің мағыналы, сабырлыққа толы жырымен жұбатады. Сәби кезінен әжесі балаға сабырлық, төзімділік, батыр болуға итермелейді.

Баланы бесікке салу дәстүрі.

1 Бесіктің жабдықтарын орын – орындарына қою. Кіндігі түскен баланы бес күннен кейін бесікке салады. Бұл томалаққа жиналған ауылдың көрші – қолаң әйелдері шашуларын ала келеді. Баланы бесікке салардан бұрын ауылдың жасы үлкен, беделді әйелі бесік жабдықтарын орын – орындарына қояды. Содан кейін бесікті адыраспанмен аластап шығады.

2 Адыраспан түтінімен бесікті аластап шығу.

Баланың ұйқысы тыныш болу үшін және жын – шайтанды қуу мақсатымен адыраспанды отқа жағып, түтетіп, баланы бесікке бөлерден бұрын бесікті айналдыра ырымдайды. Кейде бесіктің бел ағашына қыздырылған темір тигізіп, те ырымдайды.

3 «Тыштыртыма» ырымын жасау

Баланы бесікке бөлерден бұрын тыштырма ырымы жасалады. Бесіктің түбек тесігі арқылы бауырсақ, кәмпит және басқа тәтті дәмдер жапа тарамай астына тосылған алақандарға тасталады. Басқарушы әйел, «тышты ма» дегенде, қасындағы әйелдер іле – шала «тыштым» деп шу ете түседі. Әрбір жақсылықты үнемі шашу шашумен қарсы алатын халқымыздың бұл дәстүрі балаға бесік құт дарытсын деген ниетпен туған рәсім.

4 Бала бөленген бесіктің үстіне жеті нәрсе жабу.

1 – бесік көрпе, одан кейін шапан, кебенек, тон жабу, жүген және қамшы сияқты бұйымдармен жабады. Тон, шапан жабу ержеткенде халықшыл болуына, жүген тез өсіп, ат үстіне ойнақ салсын. Кебенек пен қамшы – ел қорғайтын ер болсын деген тілек.

Әженің сөзіне сүйеніп бесіктің пайдасы туралы өзіме жаңалық аштық. Бесіктің анаға және балаға пайдасы бар екенін анықтадық.

Балаға беретін пайдасы мол.

Біріншіден – қол-аяғын ербендетіп бос жатқан сәбидің ұйқысы тыныш болмайды. Ұйқысы қанбаған баланың зердесі толық жетілмейді.

Екіншіден – баланың мазасыздығы ананың психологиясына әсер етеді. Бұндай жайсыздық сүт арқылы сәбиге беріледі. Сондықтан бесікке жатпаған бала болашақта сабырсыздау болады.

Үшіншіден – баланы бесіктен шешкен кезде сәби керіліп-созылып, рахаттанады. Денесінің әртүрлі күйде болуы оған демалыс сыйлайды.

Төртіншіден – сәбидің тұлабойы таза болып, тазалыққа бойы үйренеді.

Бесіншіден – бесіктегі баланың денесіне дымқыл, сыз дарымайды. Құрғақ болады. Ол мықты денсаулық кепілі. Әрі қол-аяғы сыптай болып өседі.

Алтыншыдан – бесік белгілі бір ритммен ғана тербетіледі. Баланың жүйкесі бір жүйе, тәртіпке түседі

Жетіншіден – бесіктегі балаға ана әлдиі әбден сіңеді. Қайырымды мінез қалыптасады. Бесік жырын тыңдаған баланың қанына ұлттық қасиет дариды.

Сегізіншіден – бесік сәбиді сырттан келетін кері энергия немесе тіл-көзден сақтайды. Бұлар бесіктің толып жатқан пайдасының бір парасы ғана. Бесікті пайдаланбау арқылы қаншама ұлттық дәстүрімізден айырылып жатырмыз. «Бесікке салу», «Тыштырма», т.б. жоғалды.

Бірақ сонда да жас аналар баланы бесікке бөлемейді. Оның себебін алыстан іздеген жоқпыз. Аналар бесікке бөлемеу себептерін анықтадық.

Олар: Біріншіден, бесікке жатқан балаға ауа жетпейді. Денесін қымтап орап тастаған соң, сәбидің қаны еркін жүрмейді Екіншіден, тұмшалап орап тастаған сәби қатты терлейді. Терлеген соң ол тері ауруларына шалдығады.

Үшіншіден, көп терлеген бала рахит ауруына шалдығуы мүмкін. Төртіншіден, бесікке жатқан баланың қан айналымы дұрыс болмағандықтан басы үлкейіп, аяғының ұршығы шығып кетеді. Қазір екі баланың бірі дисплазия ауруымен ауырады. Демек, бесікке таңылған баланың жамбас буыны ішіндегі сүйек дұрыс жетілмейді деген сөз. Бесіншіден, ағашқа маталған баланың бұлшық еттері дұрыс дамымайды. Бұлшық еті дұрыс дамымаған бала шымыр болып жетілмейді. Алтыншыдан, баланы еркін қойғанды жөн көреді. Баланы аяйды. Жетіншіден, жөргекке ораған тиімді деп санайды. Сегізіншіден, қорқыныш сезім: Бала қараңғыда жатады, емізгенде тұншығып қалады деп ойлайды. Тоғызыншыдан, бесікке бөлеуді білмейді. Бесік зиян деп

айтты. Әжеміздің және жас аналардың сөздері бір-бірімен ұштаспады. Бұл аналардың жауаптарнан кейін менде 2 ой туды. Баланы бесікке бөлеген дұрыс па әлде бұрыс па? Осы сұрақтарға жауап табу үшін, балалар дәрігерімен көріскенді жөн көрдік.

Біз Павлодар қалалық балалар ауруханасының педиатр дәрігерімен кездесуге келдік. Зерттеу барысында туған ойларға көз жеткізу үшін, дәрігерге келген себебімізді айттық. Дәрігер сұрақтарымды тыңдап, жауап берді.

1) Біздің бірінші Сұрағымыз: – Бесік туралы көзқарастар екіге бөлінген. Үлкен қауым бесікті дәріптесе, қазіргі жас аналар неге бесікке қарсы шығады? Әлде бесіктің зияны бар ма?

Дәрігер Жауабы: – Бесік бала денсаулығына қолайлы. Тек дені сау баланы бесікке салған жөн. Бесікте жатқан баланың денесі шымыр болады. Қазіргі жастар осыны түсінбейді. Сәбиіне қарап аяушылық сезімі пайда болады. Мысалы бөпені машинаға отырғызғанда, немесе тамақтануға арналған арнайы орындыққа отырғызғанда қауіпсіздік белбеулерін кигізетінін білесің. Бесік те сол автокресло сияқты, сәби оның ішінде жатқанда қауіпсіздікте болғанын білуі қажет. Сонда ғана, шошымай, тыныш жата алады. Бірақ бесікте 3–4 сағат уақытында бөлеу керек. Бір мезгіл баланың денесін бос жіберген де жөн.

2) Екінші сұрақ: – Оның ішінде бала тұншығып қалмай ма?

Дәрігер жауабы: – Жоқ, тұншығып қалмайды. Бесіктің іші бізге тар болып көрінгенмен, жас сәбиге ол мүлде басқаша көрінеді. Ол бесікте жатқанда өзінің анасының құрсағында жатқандай сезінеді. Өйткені бесіктің іші ана құрсағындай тар және қараңғы. Керісінше бос жатса қол аяғынан шошынып, оянып кете береді.

Дәрігермен сұхбаттасқаннан кейін жұмысымды аяқтауға бел будық. Өйткені маман сөзі, әрқашан шындықты талап етеді.

Халық арасында әлеуметтік сауалнама жүргіздік, сол бойынша зерттеу жасадық: Бесікке бөлеу бала денсаулығына әсер ете ме? деген сұраққа Павлодар облысында көбінесе басқа ұлттар тұрғандықтан, бұл өңірде кейбір қазақтың салт-дәстүрлері сақталмайды, бесікке бөлей қоймайды. Бірақ та бала денсаулығына жағымды әсер ететіні туралы өз пікірлерін айтты.

Қазақтың бесігі жайлы тек қана жақсы дүниелерді айтуға болады. Мәселен, оның көшпелілер өміріндегі пайдасын сөзбен айтып жеткізу мүмкін емес. Басы иілген, төрт аяғы, астында төсегі, арқалығы бар бесіктер үстіне қанша жапқыш жапқанмен сәбидің жатуына жайлы болған. Бала ешқашан тұншықпаған, ауасы кен

болып тұрған. Қазақтың бесігі баланың өміріне өте лайықты ойластырылып, шебер дайындалған.

Қазақ халқы бесікті киелі деп санаған. Мұхтар Әуезов атам айтқандай «Ел болам десен бесігінді түзе» деген сөзді бекерге айтпаған. Сондықтан жас аналарға киелі мұрамызды жоғалтпайық деп айтқымыз келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә.Нысанбаев – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998 жыл, ISBN 5-89800-123-9, II том.

2 Ғаламтор жүйесі.

3 Бала тәрбиесі бесіктен басталады / Алматы қаласы, 2011 жыл.

4 Өмешұлы Ә. Бесіккее бөлеу зиян ба? / Парасат, № 7.

5 Әмірғазин Қ. Қазақ қолөнері / Алматы, 2004 ж.

ҮЙ ЖАҒДАЙЫНДА БӨДЕНЕЛЕРДІ КӨБЕЙТУ

МИРҚОСИМОВА Ш. М.

мұғалім, № 108 Хамза атындағы ЖОББМ, Шымкент қ.

АЧИЛОВА Д. М.

мұғалім, № 108 Хамза атындағы ЖОББМ, Шымкент қ.

ОСМАНАЛИХАНОВ Қ. И.

5 сынып оқушысы, Хамза атындағы № 108 ЖОББМ, Шымкент қ.

«Бөдене жеген өлмейді.»

Халық мақалы

Сіз білесіз бе? Жапонияда әрбір бала күніне екі бөдене жұмыртқасын жейді. Ресей президенті Владимир Путин де оны күн сайын шикілей ішетін көрінеді. Ал, тарихқа көз жүгіртсек, Шыңғыс ханның өзі жаралы жауынгерлеріне жұдырықтай ғана бөдененің жұмыртқасын ішкізіп, аяққа тұрғызған екен

Асылында, бөдене қазаққа таңсық құс емес. Қырғауыл тұқымдастарына жататын қанатты құс туралы «Бөдененің үйі жоқ, қайда барса, бытпылдақ» деген мәтел бар. Бұған қоса, ол кей аңыз-әңгімелер мен ертегілердің де «кейіпкері». Бұрынғылардың «Бөденедей жорғалап, бақыт келсін басыңа» деп бата беруі тегін емес. Демек, бабаларымыз бұл құстың киелі екенін білген. Қазіргі күні оймақтай шұбар жұмыртқаны сауда орталықтарының сөресінен

жиі кездестіреміз. Шымкент қаласында бөдене өсіру қарқынды дамып келе жатыр.

Менің ғылымы ізденісімнің мақсаты Бөдене жұмыртқасының емдік қасиетін ашу, оның қандай ауруларға ем екендігін айтып отырып, бөдене құсын өсіруге көңіл аудару.

Бөдене – тауықтәрізділер отряды, қырғауылдар тұқымдастарына жататын құс. Қазақстанда шөл даламен биіктігі 3000 метрден жоғары таулардан басқа жерлердің бәрінде ұялайды, бірқатары республикамыздың қиыр оңтүстігінде қыстап та қалады. Дене тұрқы 20 см-дей, салмағы 80–150 г шамасында. Ақшыл жолақты кішкене сұр құс. Мекиенінің тамағы ақ, жемсауы мен көкірегі теңбіл болады. Бөдене – жыл құсы, соның ішінде түнде қоныс аударатын жалғыз түр. Бөдене ұялайтын жеріне көктемде ұшып келеді де, қыстау үшін Оңтүстік Азия мен Африкаға ұшып кетеді. Далада, шабындықта, егістікте жерді шұңқырлап, құрғақ шөп төсейді де, 7–20 шұбар жұмыртқа салады, оны мекиені 15–17 күн басады. Бөдене өсімдік тұқымымен және өркенімен, кейде жәндіктермен қоректенеді. Бөдене әуесқой аңшылық мақсатта көп ауланады, сондай-ақ, үйде де ұсталады [1, 168 б.].

Бөдене шалғындықтарда далада егінді далада бұтақтардың астында қалың шоптың ішінде онша терең ем-ес шұңғырға ұя салады. Ұяға құрғақ шоп не мамық қаурысын төсейді. Ұяда өдетте 8-20, кейде 24-ге дейін қоңырлау өзара- қоңыр теңбілді жұмыртқа салады. Ең соңғы жұмыртқаны салғаннан бастап ұрғашысы күн ұясынан қозғалмай басады. Ал еркегі жұмыртқа басуда балапандарды бағып кутуде қатыспайды. Балапандар жұмыртқадан әлсіз қанаттарында қысқа жұмсақ нәзік қаурсындармен мамық жүнімен шығады. Балапандар құрғақ болысымен ұяны тастап кетеді. Жас бөденелер тез өседі бірнеше күннен кейін олар бір жерден екінші жерге секіре алады ал 35-40 күннен кейін бөдене мөлшеріне жетеді.

Олардың мраморды, фараон түрлерін жұмыртқа ет алу мақсатында үй жағдайында да, өндіріс көлемінде де көбейтеді. Үй бөденесінің еркегінің тірі салмағы 110 грамға ал ұрғашысыныңкі 150 грамға жуық. Жапон үй бөденесі 50–60 күндігінде жұмыртқалай бастайды / салыстыру үшін тауықтар 180–210 күннен кейін жұмыртқалайды [2, 204 б.].

Әрбір үй бөденесі бір жылда 300 одан да көп дәмді әрі пайдалы әр бірі 10-12 грамды жұмыртқа туады. Бөдене жұмыртқасын ондіру тауық жұмыртқасынан арзанға түседі, ал оларды көбейту өте тиімді. Сонымен бірге бөдене еті жоғары сапалы диетік

тағам болып есептелегенді. Бұрын Русте бөденеден дайындалған тағамдар тек қана патша тағамы делінетін. Бөдене жұмыртқасы көптеген қоректі заттарымен тауық жұмыртқасынан асып түседі. Салмағы жағынан 1 тауық жұмыртқасына 5 бөдене жұмыртқасы тең онда 5 есе калий, 4,5 есе темір, 2,5 есе витамин В1, В2 көп. Бөдене жұмыртқасында витамин А никотин қышқылы фосфор, мыс, кобальт аминокислоталар ерекше көп. Мысалы; тауық жұмыртқасында ақуыз 55,8 пайыз ал бөденеде 60 пайыз. Бөдене тұқымы адам ағзасы үшін қажет биологик қоспалы заттардан құралған.

Басында балапандар ұя маңайында дүреді соңынан егіс далаларына кетеді. Бұл жерде олар ұшып кетуге дейін шабындықтан-шабындыққа өтіп кунелтеді. Егістік жоқ жерде шалғынды далаларда жүреді. Күзде бөденелер семіріп үшіп кетуге дайындалады. Күзгі жылы жерлерге қоныс аударуы біртте-бірте басталады, солтүстік аудандарда білінбейді де себебі құстар бір бірлеп ұшады. Ұшып кету бұл жерде тамыз қыркүйектің соңында өтеді. Оңтүстік аудандарда ұшу анық білінеді себебі олар топ топ болып ұшады.

Бөденелер бір жылда бір рет толық тулейді. Бөдене негізінде өсімдіктен қоректенетін құс. Өсімдіктің тұқымы мен өсімдіктермен ал жаз уақытында өте көп мөлшерде құрт –құмырсқа және басқа да омыртқасыздармен қоріктенеді.

Жастары алғашқы кезде тек мал азықтармен көбінесе құрт-құмырсқа мен олардың личинкаларын жейді. Біртеп олардың азық рационына шөп-шаламдар тұқымдары мәдені өсімдіктердің төгілген тұқымдары кіреді. Төгілген нәрселер мен зиянды құрт-құмырсқаларды жеп, бөденелер ауыл шаруашылығына пайдасын тигізеді. Кәдімгі бөдене кең тарқалған спорттықда болып есептелегенді. Кейбіреулер оны үйде сән ретінде торда үй құсындай ұстайды [3, 51 б.].

Бөденелерді өсіру.

Үй жағдайында бөденелерді көбейту үшін жұмыртқаларды жасанды түрде инкубациялайды. Инкубация үшін арнайы дүкендерде кішігабаритті тұрмыстық инкубаторлар системасы сатылады. Оны қолдан жасаса да болады.

Бөдене жұмыртқаларының инкубация дәуірі 17 күн тауықтарда –21 күн. Бөдене балапандарының жұмыртқадан шығу актив болып, 4–6 сағатта аяқталады.

Бөденелерді бір күнде 2–3 рет азықтандыру қажет. Азық су беретін науаларды сырттан торға іледі. Науаларды жиі-жиі тазалап отыру қажет. 100 ұрғашы бөденені өсіру үшін күннен 2,5–3 кг. азық

кажет. Бір айға 90 кг. жұмсалады. Осы уақыт ішінде бөденелер 2200-2300 жұмыртқа салады.

Ветеринар кеңестері

Кейде үй бөденелері ауырып қалуы мүмкін. Ауруды болдырмау үшін оның алдын алу қажет.

1 Бұл мақсатта әр күні оларға азық бергенде, көріп шығуды ұмытпаңыз. Құстың сыртқы түріне, қауырсындарының жағдайына терісіне, басының қозғалуына, қанаттары мен аяқтарына назар аударыңыз.

2 Сау құстардың белгісі- бұл олардың сіз үйренген әр күнгі жағдайы. Сау бөденелер үнемі белсенді, көп қозғалады, олардың төбеті жақсы. Олардың қауырсыны тегіс, жылтыр таза ашық реңде.

3 Ауру құстардың қауырсындары үрпіген аяқтары әлсіз, отырықшылай береді. Қанат пен аяқтарының қозғалу жүйесінің бұзылуы байқалады.

4 Егер сіз өзіңіздің бөденеңіздің өзгергенін сезсеңіз оның жағдайында ауру белгілері байқалса, ауру құсты сау құстардан оңаша ұстаңыз. Оны бөлек торға не жәшікке жайғастырыңыз. Оған алғашқы жәрдем көрсетіп, ветеринардан кеңес сұраңыз. Егер мүмкіншілік болса ветеринарды шақыртыңыз немесе оған құсыңызды өзіңіз жеткізіңіз. Онымен бірге ауру құстың емдеу жолдарын анықтаңыз, әрі сау құстардың ауруының алдын алыңыз.

Бөдене жұмыртқаларының емдік қасиеттері

Биологиялық құндылығы жөнінен бөдене жұмыртқалары тауықтың жұмыртқаларын басып озады. Бөдененің бес жұмыртқасы тауықтың бір жұмыртқасының салмағымен тең болса, оның құрамындағы калий мен фосфор тауық жұмыртқасынан бес есе көп, ал темір 4, 5 есе, В және В12 витаминдері 6 есе көп.

Тарихи деректерде бөдене жайында талай қызықтар жазылған. Бөдене еті патшалар мен ақсүйектердің жеңік асы болған, дастарқанынан үзілмеген. Баланың иммундық жүйесін нығайтуға да септігі зор.

Бөдене өсіруді алғаш қолға алған – жапониялықтар. Қазіргі таңда жапон бөденесі, мрамор бөденесі, ағылшын бөденесі, фараон бөденесі атты төрт түрі өсіріледі. Бөдененің жұмыртқасы көптеген сырқатқа шипа. Әсіресе, адам организміндегі темір қалдықтары мен шлактарды тазартады. Бронхалық астма, асқазан аурулары, туберкулез, хроникалық холецистика, жүйке, жүрек ауруларына пайдалы. Бөдене қазаққа таңсық құс емес. Қазақ ертегілерінде де жиі айтылады. Бірақ осы жұдырықтай құстың еті мен жұмыртқасында

осыншама емдік дәрумен бар деп кім ойлаған? Еті холестеринсіз, жұмыртқасы дәрумендігі жағынан тауықтан үш есе құнарлы, амин қышқылы, микроэлементтерге бай.

Бөдененің қалыпты дене қызуы 42 градус болғандықтан, оның сальмонелез, құстүмауы сияқты жұқпалы дерттерге қарсы тұру қабілеті күшті. Сол себепті оның жұмыртқасын шикідей жұту өте пайдалы. Жапония мен Қытай да бірнеше ғасырдан бері оның етімен жұмыртқасын халық медицинасында пайдаланып келеді. Тіпті Жапонияда мектеп оқушысының таңертеңгі ас мәзіріне бөдененің екі жұмыртқасы міндетті түрде енгізіледі екен. Бұл балаларды бөртпемен диатезден құтқарады. Сондай-ақ баланың ойлау қабілетін арттырады.

Бөдене көптеген үй құстары сияқты құнды диеталық етпен жұмыртқаның қайнар көзі болып табылады. Қазақстан да кең тараған Жапон сұр бөденесін XX ғасырдың 50-жылдарынан бастап АҚШ-та лабораториялық жануар ретінде пайдалана бастады және «Аполлон» бағдарламасы бойынша, космостық зерттеу жүргізуге қатыстырылды. Қарап отырсақ, бөдене өсірудің түк қиындығы жоқ көрінеді. Бөдене жұмыртқасынан 37,8 градус жылылықта 17 күн ішінде балапан өріп шығады. Бұл балапандар 45 күннен кейін әр 16 сағат сайын жұмыртқалайды. Бір жұмыртқаның қара базардағы құны 25-30 теңгеден. Айтпақшы, бұдан бөлек етінде іске асырасыз. Бір жылдан кейін жұмыртқалауы сирейтіндіктен, сойып, етінкөдеге жаратқан жөн. Оны да мейрамханалар таңсық ас ретінде пышак үстінен талап әкететін көрінеді.

Ағзаны жалпы мықтау және иммундық балансты қайта қалпына келтіру мақсатында бөдене жұмыртқасын шикілей ішу керек. 3 жұмыртқа таңертең, 3-кешке 40 күн. Қажет болғанда қайталау мүмкін.

Демікпе /астма/ және аллергиядан бөдене жұмыртқасын шағып, азғана балмен араластырады. Тамақтан 3 сағат алдын 40 күн ішіп, 14 күн үзіліс жасап, тағыда қайтарса болады.

Көтерілген температураны лезде мына рецепт арқылы түсіруге болады: 100 мл араққа 5 шикі жұмыртқаны араластырып бір ас қасық құмшекер қосып араластырып ішіп жіберу керек [4, 79 б.].

Бұындардың қақсауын жұмыртқа шайымен емдеуге болады. 6–8 жұмыртқа сары уызын боліп алып, жақсылап араластырып, кесеге құйып 1 шай қасық көк шай ұнтағын араластырып ішкізу керек. Бұл шай қан қысымын да жақсы түсіреді.

Бөдене жұмыртқасын шикілей, қайнатылған, қуырылған, пешке сусыз пісірілген күйінде пайдалануға болады. Оны түрлі салатқа

коссаныз да өз еркіңіз. Ботқаға, картоп езбесіне немесе сорпаға да қосуға болады. Ең дұрысы, бәрінен пайдалысы – шикі күйінде ішу. Сонда ол өзінің айрықша дәрумендерін сақтап қалады.

Токетері, бөдене еті мен жұмыртқасы сырқат адамның жазылуына, дені сау адам үшін аурудың алдын алуға көмектеседі. Таза, әрі табиғи азықты күнделікті қолдансақ, көп шығынсыз түрлі дертке қарсы тұра алатындай денсаулығымызды нығайтуға болады. Бүгінде «ханның асы» саналатын бұл өнім дүкен сөрелерінде толып тұр. Ендеше, тұтынушылар қалағанынша сатып алуына мүмкіндігі бар [5, 1028 б.].

Белсенділігі орташа ересек адамдар аптасына 6-7 жұмыртқадан көп жеуге болмайды. Ал, күніне 1-2 данадан артық болмағаны жөн. Ал, холестерин деңгейі жоғары және қант диабетіне шалдыққандар 1 жұмыртқадан артық жеуге болмайды. Бөдене жұмыртқасын күніне 4-6 данадан тұтынуға болады. Бала 1 жасқа толмайынша, оған жұмыртқа беруге болмайды. Жасқа толмаған балаларға жұмыртқаның кішкене бөлігін де жеуге рұқсат етілмейді.

ҚОРТЫНДЫ

Адам ағзасының ауру-сырқауға қарсы қабілетін күшейтеді, ағзадағы темір радионуклидтерді шығарады екен. Бөдене асырау өте жақсы, қызықты, денсаулыққа пайдалы іс. қанша ауруға ем. Мысық асырағанша өзімізге пайдалы, халқымызға пайдалы іспен айналыссақ боладығой. тұқымын балдарымызға жегіссек, жапонияда бала бақшалардың бәрінде балаларға беріліп тұрады екен. Ал Қазақстанда бөдене шаруашылығы қарқынды дамыса қазақстанның болашағы келешек денсаулығы мықты, өсіп келе жатқан бүлдіршіндердің қолында деп есептеймін.

Қазіргі нарықтық экономика жүесінде бөдене өсіріп, оның жұмыртқасын тұтас сатып, табыс көзіне айналдуруға болады.

Мысалы:

100 бөдене 1 күнде 2,5-3 кг жем жейді. Бір айда орташа 90 кг жем жұмсалады. Сонда 100 бөденеден 1 айда 2200-2300 ге жұық жұмыртқа алса болады. Ал енді табыс жолын есептейлік:

90 кг жем – 2700 тг

2200 жұмыртқа х 15 тенге – 33000 тг

33000 теңге-2700----30300 тг

Сойтып, 1 айда 100 бөдене жұмыртқасынан 30300 теңге пайда алып отбасының материалдық жағдайын жақсартуға болады.

Ғылымы ізденісімді қорыта келе бөдене табыс көзі болумен бірге оның жұмыртқасы мен етінің емдік қасиеттері олардан түрлі

тағамдар дайындау мүмкіндігін айтып осы көпшілік қауымға аз да болса септігі тиіп жатса еңбегімнің зая кетпегендігі деп ойлаймын.

ӘДЕБИЕТТЕР

КІТАПТАР, ОҚУЛЫҚТАР:

1 Д. П. Никитин, Ю. В. Новиков. «Қоршаған орта және адам» Москва, Мир. 1980. - 168 б.

2 М. Д. Пигарева «Разведение переполов», Моска, Колос. 1979. - 204 б.

3 Е. Мәмбетқазиев, Қ. Сыбанбеков. «Табиғатты қорғау» Алматы, 2010. - 51 б.

4 Ә. Нысанбаев «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедиясы Алматы, «Қазақ энциклопедиясы» редакциясы, 1998. - 79 б.

5 Е. Арын. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: «Биология» Павлодар. «ЭКО» ҒӨФ 2007. – 1028 б.

СОЦИАЛЬНО-ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ НРАВСТВЕННОГО ОБЛИКА ГЕРОЯ СОВЕТСКОГО СОЮЗА МАХМЕТА КАИРБАЕВА

МУКАШБАЕВА А. Н.

ученик 7 класса, Областная казахская гимназия-интернат для одаренных детей имени Ы. Алтынсарина, г. Павлодар

Изучение исторических явлений через призму отдельных социальных групп, страт и личностей позволяет решить не только конкретные, подчиненные исследовательские задачи, но и вскрыть глубинные социально-экономические, социально-политические, социокультурные процессы, тем самым ответив на принципиальные, ключевые вопросы хода процесса истории.

Биография любого Героя Великой Отечественной войны, в каком бы ранге он не был: солдат или генерал, летчик или танкист, русский или казах – это живая страница истории.

Мотивом выбранной темы данного научного проекта послужило чувство уважения и признательности к Герою Советского Союза Махмету Каирбаевичу Каирбаеву, к его героическим поступкам. Для меня эта тема особенно актуальна тем, что этот человек – мой земляк, его именем названа одна из улиц моего родного города.

Актуальность данной работы проявляется в нескольких аспектах.

Во-первых, актуальна тема исследования, поскольку изучение особенностей социокультурного облика Героя Советского Союза М. К. Каирбаева непосредственно связано с изучением специфики исторического развития Казахстана в составе СССР в XX в.

Этот период является одним из формирующих этапов новейшей истории, проходя через которые, Казахстан качественно, принципиально модифицировался во всех своих составляющих – от экономики и структуры власти до психологии всего народа и отдельных людей.

Изучение подобных формирующих этапов через призму социокультурного облика личностей, чья жизнь и активная деятельность являются отражением и неотъемлемой частью этих этапов, тем более актуально.

Во-вторых, ее актуальность видится также в создании коллективного портрета «фронтового поколения», определении характерных его особенностей, позволяющих выявить ту совокупность факторов, кумулятивное влияние которых обеспечивало высокую социальную активность этих людей и отмечалось государственной властью присвоением им высшей степени отличия – звания Героя Советского Союза.

Полезна работа будет и для призывников – нового поколения защитников Родины: жизненный путь и боевой опыт Героя Великой Отечественной войны М. К. Каирбаева должен стать примером для подражания, вызывать глубокое уважение у тех, кто готовится стать в ряды её защитников.

В данном исследовании я попыталась провести комплексный анализ социальных, политических и идеологических особенностей времени и общества 30–40-х гг. XX в., в условиях которого формировался как личность сын казахского народа, будущий Герой Советского Союза Махмет Каирбаев. Ведь именно в эти годы он окончил советскую среднюю общеобразовательную школу, получил советское среднепрофессиональное образование. Именно в 30–40-е гг. у него, как и его всего поколения, сформировалось советское, коммунистическое мировоззрение.

Поэтому, я полагаю, что при формировании исторического портрета Махмета Каирбаева, нужно начать с особенностей того времени, на которое пришлось детство, отрочество, юность нашего героя, проанализировать те социальные, политические, идеологические условия, в которых он воспитывался, получал образование.

Становление личности М. Каирбаева проходило в сталинскую эпоху, в условиях жестко централизованной административной системы.

Итак, рассмотрим это время.

В 30-е годы XX в. под влиянием коренных изменений, происходивших в различных сферах общества, стал складываться новый тип личности.

В советской историографии этот процесс рассматривался как процесс улучшения природы человека, воспитания в нем новых качеств – коллективизма, товарищества, самоотверженности, преданности социалистическим идеалам, умения подчинять личные интересы общественным.

Одним из важнейших факторов формирования особого типа личности советского человека являлась официальная идеология, утверждавшая в обществе новую систему ценностей, нравственно-этических установок. Она претендовала на всеобщность, на воплощение истины и исторической справедливости, при этом провозглашаемые ею идеалы должны были приниматься на веру, а их осуществление относилось в область будущего.

Кроме того, необходимое для реализации социалистических идеалов радикальное переустройство общества и человека предполагалось осуществить, используя насилие. В новой системе ценностей человеческая индивидуальность ценилась низко, каждый должен был ощущать себя, прежде всего, участником строительства нового общества, готовым пожертвовать всем ради общего дела.

Несмотря на все трудности, масштабность социально-экономических преобразований 30-х годов рождала в людях чувства оптимизма, сопричастности великой эпохе.

В жизнь вступали поколения людей, выросших при советской власти, искренне преданных ей и готовых защищать ее с оружием в руках. Они верили, что в нашей стране создается самый прогрессивный и справедливый общественный строй.

Для советского общества характерны были готовность принять желаемое за действительное, отрицание критики и сомнений в превосходстве собственной модели развития.

Общественное сознание воспринимало и оценивало прошлое и настоящее через призму жестких дуальных категорий. Деление мира на «своих» и «чужих», на друзей и врагов ориентировало, нацеливало общество на борьбу. «Мы» – первая и единственная

страна социализма, «они» – враждебное капиталистическое окружение, столкновение этих двух миров неизбежно.

Психология жизни в осажденной крепости, ожидание войны, необходимость быть бдительными в окружении многочисленных внешних и внутренних врагов прочно вошли в сознание предвоенного общества.

В массовое сознание, особенно молодежи, внедрялась идея советского патриотизма.

Служба в Красной Армии для молодых людей расценивалась как «почетное право гражданина».

Именно с помощью советского патриотизма на протяжении 1930-1940-х гг. советское социалистическое государство превратилось в «высшую ценность», ради которой шли на смерть и тяжелые испытания. В результате мощного идеологического прессинга советский патриотизм явился основополагающей чертой общества 1930-х гг. В годы Великой Отечественной войны он наряду с личностным героизмом стал главным источником Победы.

Как складывался нравственный облик поколения советских людей, разгромивших фашизм, поколения, откуда вышел Махмет Каирбаев? Как и откуда брались у молодых ребят, у него, пришедших на огневые рубежи, те внутренние силы сопротивления, которые вызвали уважение и восхищение у всех честных людей Земли?

Исследуя связь человека и общества, человека и мира, я постаралась высветить социальные истоки этих связей.

Образ советского человека, солдата в полной мере заключен в понятие «фронтовое поколение».

Великая Отечественная война, пожалуй, как ни одна из других войн XX века, в которых участвовал СССР, выявила специфику психологии отдельных поколений и даже породила особое «фронтовое поколение».

Фронтовое поколение советских людей явилось тем особым социумом, специфическая культурная идентичность которого четко определяется его корпоративностью в отношении индивидуальной и коллективной памяти, связанной с событиями 1941–1945 гг.

Понятие «фронтовое поколение» в XX веке мы прочно связываем с одной конкретной войной – Великой Отечественной. Именно к поколению фронтовиков относится Каирбаев Махмет Каирбаевич.

Повесть Григории Бакланова «Навеки девятнадцатилетние» – это рассказ о молодых лейтенантах на войне.

Им приходилось отвечать и за себя, и за других без каких-либо скидок на возраст. Попавшие на фронт прямо со школьной скамьи, они, как хорошо сказал однажды Александр Твардовский, «выше лейтенантов не поднимались и дальше командиров полка не ходили» и «видели пот и кровь войны на своей гимнастерке». Ведь это они, девятнадцатилетние взводные, первыми поднимались в атаку, воодушевляя солдат.

А самое главное – несли груз ответственности: за исход боя, за составление взвода, за жизнь вверенных людей, многие из которых годились по возрасту в отцы. Как раз к этому поколению 19-летних лейтенантов Великой Войны принадлежал артиллерист Махмет Каирбаев (хотя воевать начал в звании лейтенанта в возрасте 18 лет).

Чтобы осознать в полной мере феномен поколения, на плечи которого всей тяжестью обрушилась война, поколения, к которому принадлежит Герой Советского Союза М. Каирбаев, необходимо обратиться к такому сложному, разноплановому, противоречивому явлению, как общественное сознание советских людей, формировавшееся в обстановке 30-х годов, когда в массовом сознании и в социальной практике причудливо сплетались искренняя вера в социалистические идеи и психология страха, трудовой энтузиазм миллионов и массовые репрессии, вполне реальный советский патриотизм и худшие черты тоталитарного мировосприятия.

Все это плюс ход и характер войны, навязанной нашей стране фашистским агрессором, войны, получившей значение национально-освободительной, всенародной борьбы за выживание целых народов, и сформировало психологию людей, отстаивавших государственную независимость СССР [1, с. 147].

Специфика 30-х-40-х годов XX в., отразившаяся в общественном сознании и сформировавшая его двойственный, противоречивый характер, заключалась в том, что «идеалы Октября», сколь бы ни были они утопическими и иллюзорными, воспринимались сознанием миллионов людей как реальные и вполне достижимые.

Преобразования в экономике страны, проводившиеся новой властью, были на первых порах достаточно эффективными в плане достижения ближайших задач выхода из послевоенной и послереволюционной разрухи.

А так как представлялись они именно социалистическими, близость и осязаемость их осуществления распространялась в сознании и на задачу «построения социализма» в целом, вызывала прилив энтузиазма и преданности новому строю; возвышенность

поставленной цели заставляла мириться с «временными трудностями и лишениями», с «неизбежными издержками» в выборе средств по принципу «лес рубят – щепки летят».

Трагедия, однако, заключалась не в том, что расходились цели и средства, но как раз в соответствии этим иллюзорным идеям их материального воплощения. Иллюзии, начав жить самостоятельной жизнью, приобрели характер материальной силы, агрессивной и опасной. Вместе с тем, человек не мог осознать иллюзорности происходящего, потому что на его глазах происходили гигантские по масштабам изменения (которые он считал социалистическими), создавалось ощущение огромного взлета, грандиозности преобразований в рамках одного поколения [2, с. 276].

Однако, объективно стоявшая перед обществом задача преодоления отсталости и нищеты решалась военно-бюрократическими методами всеобщего огосударствления, предельной централизации и жестоких репрессий, что было оплачено дорогой ценой массового голода, разорения деревни в 30-ые годы [3, с. 127].

Забвение многих норм общечеловеческой морали во имя классовых «интересов пролетариата» формировало извращенные представления об извечных человеческих ценностях и привело в результате к нездоровому раздвоению массового сознания и массового поведения в обстановке, когда «донос как форма исполнения гражданского долга оценивается так же высоко, как воинская или трудовая доблесть, и явно выше, чем самостоятельность, принципиальность, товарищеская верность, обычная честность» [3, с. 307].

Таким образом, судьба М. Каирбаева складывалась под влиянием социально-экономических процессов, для которых были характерны, с одной стороны, всеобщий оптимизм и негибкая вера в идеалы социализма, с другой – массовые репрессии, жесткие волевые решения Системы, «выжигающие» историю, этническую культуру и традиции целых народов.

Махмет Каирбаевич Каирбаев не дожил до наших дней.

В годы Великой Отечественной войны Каирбаев Махмет – командир батареи 712-го истребительно-противотанкового артиллерийского полка 17-й отдельной истребительно-противотанковой артиллерийской бригады 2-й гвардейской армии 1-го Прибалтийского фронта, старший лейтенант.

Его фронтовой и трудовой путь отмечен званием Героя Советского Союза, орденами Александра Невского, Отечественной войны первой (два ордена) и второй степеней, Октябрьской

революции, четырех орденов Трудового Красного Знамени и 20-ю боевыми и трудовыми медалями.

Его имя присвоено улицам в гг. Вильнюс, Шяуляу, Павлодар и с. Актогай Павлодарской области.

Экспонатами областного музея им. Н. Г. Потанина являются мундир полковника и артиллерийское противотанковое орудие, из которой Герой громил врага, бюст на аллее Славы. А еще – доброе имя [4, с. 48].

Родился М. Каирбаев 1 января 1925 года в селе Семярка Бескарагайского района Семипалатинской области Казахской Советской Социалистической Республики в семье служащего.

26 августа 1937 года его отца – Мукатаева Каирбая, – работавшего директором продмага, человека грамотного и уважаемого, арестовали. Ему и еще шести односельчанам предъявили обвинение организации заговора и участия в контрреволюционной, национал-фашистской организации.

23 октября 1937 г. Решением заседания тройки УНКВД по ВКО все члены «преступной» группировки приговариваются к длительным годам лишения свободы, без права переписки.

Позже Махмет установил, что его отца приговорили к высшей мере наказания – расстрелу. Приговор был приведен в исполнение 25 октября 1937 г.

26 декабря 1956 г. дело в отношении Мукатаева Каирбая было пересмотрено Павлодарским областным судом. За недоказанностью обвинения дело в отношении его было прекращено, а имя его реабилитировано [5, с. 73].

Такое будет. А тогда, после ареста отца, 12-летний ребенок с лихвой познал, каково слыть сыном «врага народа». Каждый учебный год Махмет заканчивал с отличием. Но как сыну «врага народа» Почетная грамота ему не вручалась, а в комсомол он был принят со второй «попытки» и то только благодаря отличной учебе [4, с. 52].

Другой бы на его месте сломался, но у Каирбаева был упорный характер.

В январе 1942 г. после окончания педагогического училища 17-летний паренек начал преподавать в школе, одновременно обивая пороги военкомата, просясь на фронт.

Но отметка в анкете, что он сын «врага народа», не позволяла ему воевать в Действующей Армии.

В конце концов, военный комиссар на свой страх и риска уступил, предложив ему написать в анкете, что его отец был

привлечен к уголовной ответственности за растрату в магазине (на момент ареста он являлся директором продмага) [6].

Каждый человек должен стремиться и бороться за то, чтобы иметь доброе имя. Это самое дорогое, дороже, чем любое состояние и высокая должность. К этому суждено стремиться не всем – это по силам только людям незаурядным, целеустремленным, людям с высокой гражданской позицией. Ярким примером такой категории людей является Махмет Каирбаев, который всей своей жизнью, своими поступками показал, что он – Человек с большой буквы.

ЛИТЕРАТУРА

КНИГИ, УЧЕБНИКИ:

1 Война: день за днем... Беседа с писателем К. Симоновым // Песков В. Война и люди. М., 1979. С. 147.

2 Борисов Ю. С., Курицын В. М., Хван Ю. С. Политическая система конца 20-30-х годов. О Сталине и сталинизме // Историки спорят. Тринадцать бесед. М., 1988. С. 276-278.

3 Горев В. Я., Самсонов А. М. 1941-1945. На подступах к истине // Историки спорят. С. 307.

4 Азаров Е. Г. Эскизы характеров, ушедших в историю. - Павлодар, 2003. – 76 с.

5 Воспоминания о Герое Советского Союза М. Каирбаеве. - Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2004 - 196 с.

СТАТЬЯ В ГАЗЕТЕ:

6 О. Мацкевич. Герои Советского Союза – казахстанцы // Казахстанская правда. 08 мая 1965 г.

ШЫҢҒЫРЛАУДЫҢ ЖЕТІ КЕРЕМЕТІ

МУЛДАГАЛИЕВ Н. Н.

география пәнінің оқытушысы,
ФМБ Назарбаев Зияткерлік мектебі, Орал қ.

САЙЛАУ Ф. Қ.

7 «А» сынып оқушысы,
ФМБ Назарбаев Зияткерлік мектебі, Орал қ.

«Шыңғырлаудың жеті кереметі» атты мақалада Шыңғырлау жеріндегі жер-су атаулары қаралған. Зерттеу нысаны болып Шыңғырлау ауданындағы жер-су атаулары алынды. Автордың мақсаты: ата мұрасы – жер – су атаулары және сол атауларды

көркемдей көмкерген халықтың аңыз – әңгімелерінің ұрпақ үшін тәлімдік, тәрбиелік мәнін түсіндіру.

Жұмыстың өзектілігі: Кез-келген елдің өткені мен бүгінінің сабақтастығы оның жер-су атаулары – топонимдері арқылы көрініс табады. Қазақ елінің де жер-су атаулары халықтың сан ғасырлық тарихынан сыр шертеді. Осы себепті де еліміздің басынан өткен «сан қилы» заманда көптеген топонимдердің өзгеріске ұшырауына, ұмыт болуына байланысты да жер-су атауларын зерттеу бүгінгі күні өзекті мәселелердің біріне айналып отыр.

Топонимика - географиялық атауларды зерттейтін ономастиканың бір бөлімі. Топономика гректің *topos* – орын, *орута* - есім, ат деген сөздерінен алынған. Ол өзен, су, құдық, бұлақ, көл, теңіз аттарын (гидронимдерді); тау, сай-сала, қырат, жоталар, асулар, орман-тоғай, жайлау аттарын (оронимдерді); елді мекендердің аттарын (ойконимдерді) жан-жақты зерттейді. Әрбір атаудың өз тарихы, дүниеге келу себебі бар [1, 20 б.].

Демек, топоним атаулы тарихи, географиялық және лингвистикалық мәннен хабар беріп тұрады деген сөз. Мұның өзі белгілі бір өңірдің топониміне қарап, сол өңірде мекен еткен ұрпақтың тарихы туралы, тіршілік көзі жайында, ой-өрісі хақында, тіптен сезім сұлулығына дейін тамаша хабардар болып, белгілі бір қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Батыс Қазақстан облысының топонимдері де республикамыздың басқа өңірінің топонимдері сияқты белгілі бір мерзім, кезеңнің ғана емес, сан мыңдаған жылдардың, тұтас бір дәуірдің жемісі. Сондықтан да олар қоғам өмірі, халық тіршілігімен тығыз байланысты. Облыс топонимдерінің бір тобы көне заман, ескі тарихымызбен тығыз байланысты боп келсе, екінші бір басым тобы Кеңес өкіметі тұсында пайда болған, социалистік дәуірдегі және одан кейінгі өзгерістердің айқын куәсі болып табылады.

Жер-су атауларын жинау, олардың шығу, пайда болу себебін анықтау, әрбір атаудың мән-мағынасын ашу, әсіресе, жастардың туған өлкеге деген ыстық ынта, патриоттық сезімін күшейтпек.

Мақаланың басты мақсаты- ата мұрасы, жер-су атаулары және сол атауларды көркемдей көмкерген халықтың аңыз-әңгімелерінің ұрпақ үшін тәлімдік, тәрбиелік мәнін түсіндіру.

Оқушылардың ғылыми зерттеуге қабілеттерін қалыптастыру шығармашылық қабілеттерін дамыту, әрі жан- жақты дамыған тұлға тәрбиелеу. Батыс Қазақстан облысының өлке тарихынан білімдерін кеңейту.

Міндеттері:

- Қазақстандық патриотизмге, туған өлке мәдениетін сүйеге тәрбиелеу.
- Әдеби шығармашылық ізденіс пен ұлтымыздың төл мұрасының негізгі ерекшеліктері дарыған тұлға тәрбиелеу;
- Қоғамдық пайдалы еңбекке және зерттеу жұмыстарына баулу;
- Өлке тарихы жайында аңыз әңгімелер деректер жинау.
- Өлкеміздегі жер-су аттарын зерттей отырып, олардың аталу ерекшеліктері, батырлар мен әулиелердің аттарымен аталу себептері туралы мәліметтерді жинастыру.;

2 Өлкеміздегі жер-су аттары. Жер-су аттарының шығу туралы аңыздар Торыатбасы, АЛМАЗТАУ

Табиғаттың тамаша бір туындысы-Торыатбасы тауы. Аса биік болмаса да бойына сыр мен жыр тұнған ғажайып бір. Осы жерде Торыатбасы ауылы бар. Орналасқан жерінің қолайлылығын айтсаңызшы. Ауылды жиектеп, жағалап ағатын Шыңғырлау өзені, жағалай мұнарқан тау сілемдері, шұрайлы шалғын, көрікті жайлау. Бор жұрнағы Орал маңы үстірті сілемдерінің оңтүстік-батыс жүйесіне жатады. Оның беткейлері Утва өзені аңғарына қарай бағытталған. Бетінде бор кезеңіндегі теңіз жануарларының қалдықтарын кездестіруге болатын жоғары борлы шөгінділермен күрделенген. Абсолюттік биіктігі – 211 м. Тау Марксизм ауылынан солтүстікке қарай 5 км жерде орналасқан. Белогор ауылдық округінің аумағында жатыр, ауданы 50 га. Ескерткіш типі – ландшафты – геоморфологиялық.

Алмазтау ауданның қиыр шығысында, Орал маңы үстіртінде Ақтөбе облысы шекарасымен шектесетін жерде орналасқан. Тау алыстан бор жұрнағы тәрізді болып көрінеді, баурайы жайпақ көптеген құлама жыралармен тілімденген. Алмазтау борлы қыратының биологиялық және ландшафттық алуан түрлілігін сақтау мақсатында Қазақстан Республикасы Үкіметі 2005 жылы оны республикалық және халықаралық маңызы бар табиғи нысандар тізіміне енгізді. Борлы қыраттың алып жатқан ауданы 10 гектарға жуық. Торыатбасы тауы Орал маңы үстіртінің оңтүстік-батыс сілемдері жүйесіне жатады. Беткі беті жоғарғы бор кезеңіндегі жыныстардан құралған, осы жыныстарда бор дәуіріндегі теңіз жануарларының тасқа айналған қалдықтары көп кездеседі. Торыатбасы эндемикалық және жойылып бара жатқан өсімдік түрлеріне пана болуымен қатар, эстетикалық құндылығы жағынан ғажайып қайталанбас табиғи нысан. Торатбасы ауылынан солтүстікке қарай 5 км қашықтықта орналасқан [1, 2036 б.].

Торатбасы тарихы

Негізінен, Торыатбасы атауы жөнінде бірнеше аңыз бар. Сондай аңыздардың бірі былай делінеді. «Заманында алдына қара салмаған теңдесіз жүйрік ат болыпты және оның көзге көрінбейтін екі қанаты болыпты. Бірде бәйгеге жүйрігін қоса келген атбегі, әрі сері жігіт сайгүлігіне бөлек отау тіктіріп, ішіне бір астау сүт, бір астау су қойыпты. Бәйгеден соң жүйрігін сонда кіргізіп, сыртынан күзет қойыпты. Десек те қапысын тапқан бір әйел жабық астынан сығалап, жүйрік торының қанаттарының бірін суға, бірін сүтке батырып, жусап тұрғанын көреді. Шегін тартып таңданған әйелдің оғаш дауысынан шошынған тұлпар шыңғыра кісінеп, сол арада жан тапсырыпты. Бір рулы елдің маңдайына басқан сәйгүлігі мерт болған, шыңғырып барып үзілген жер Шыңғырлау болса керек. Туған жеріне ел болып арулап, көнген жылқының орнында, бүгінгі Торыатбас деген тау белгі болып қалған».

Торатбасы тарихы туралы ел аузанда айтылып жүрген тағы бір аңызға тоқталсақ.

Ертеде кең даламыздың төсінде, таудың етегінде, өзеннің жағасында атақты хан өмір сүріпті. Ханның ай десе ауызы, күн десе, көзі бар сұлу қызы болыпты. Қыздың аты -Шыңғырлау екен. Күндердің күнінде хан бойжеткен қызын ұзатпақшы болыпты. Жанындай жақсы көретін жалғыз қызына жар болатын жігітті таңдау мақсатында хан жарлық шығарыпты.

«Мен қызымды сегіз қырлы, бір сырлы жігітке беремін» депті. Әрі балуан, әрі шабандоз, әрі мерген, әрі батыр жігітті таңдау мақсатында үлкен сайыс өткізуді жоспарлайды. Сөйтіп, белгіленген күні жаршылар хабарлап әр жерден жиналған көп жігіт үлкен додаға қосылып кетеді.

Жарыстың шарты бойынша теңге ату, балуандар сайысы өтеді. Осы сайыста астында торы аты бар белгісіз жерден келген жас жігіт ерекше көзге түсіп, алдына жан салмай, үздік шығады. Жарысты алыстан бақылап жүрген Шыңғырлау сұлудың да осы жігітке көңілі ауып, ұнатып қалады [3, 4 б.].

Алда -аламан бәйге. Соңғы шартты орындау жолына жұрт жаппай кіріседі. Келген жігіттердің сұлуды алып кету мүмкіндігін сезінген кей жігіттердің ойында зұлымдық пайда болады. Олар бәйгеге қатысатын аттардың дайындығын бақылап, жігіттің торы атын көру үшін, түнде, ел ұйқыға кеткен кезде торы ат тұратын үйге кіреді. Ай сүттей жарық. Торы аттың алдында бір астау тұр екен. Алдындағы судан іркіп ішіп, жанындағы астауға қос қанатын салып салқындап тұр екен жарықтық. Бұны көрген қара ниеттілер бәйгеден де үміттері

үзілгенін бірден сезеді. Не істеу керек? Содан бұлар көрші ауылдағы көзінің сұғы бар кемпірді алдырып, тұлпарға тандай қактырып, көзінің сұғын салғызады. Бәйгедегі 500 аттан жеке дара озып шығып құйындай зуылдаған торы атқа қакпас кемпірдің көзінің сұғы тиіп, сөреге жетпей жығылады. Сөйтеді де тұлпар өліп кетеді. Жанындай жақсы көретін атының қазасына қатты қайғырған жігіт топты тастап, атының басын кесіп алып жаяу тауға қарай беттейді. Аттын басын тау шыңына қадап, өзі беталды құла дүз жүре береді. Ұнатқан жігітіне қосыла алмағанын сезген Шыңғырлау ауыл жанында ағып жатқан өзенге қойып кетіпті. Осылайша өзен аты «Шыңғырлау» боп аталыпты, атының басын қадаған тауды халық «Торатбас» тауы деп атап кетіпті [3, 4 б.].

Сұлукөл

Орал маңы үстіртінің оңтүстік-батыс бөлігінде, Сұлукөл ауылы маңында орналасқан. Көл пішіні созылыңқы, диаметрі 3 км-ге жуық. Көлдің жағалау сызығының ұзындығы шамамен 10 шақырымнан асады, суы тұщы, мөлдір, түбі тұнбалы балшықты, тереңдігі 2,5 м-ге дейін барады. Сұлукөлдің орнитологиялық фаунасы Н. А. Зарудныйдың «Орынбор өлкесінің орнитологиялық фаунасы» (1888) – атты еңбегінде кеңінен сипатталған. 1881 жылы осы көлде мындаған құс түрі жүзіп жүргені айтылған. Қазір де алуан түрлі құс кездеседі. Көлдің жалпы ауданы 900 гектарға жуық. Лубен ауылдық округінде орналасқан [2, 6 б.].

Шегірінтүбек – ежелгі уақыттарда табын руынан шыққан Қарақайлардың ата-қоныс мекені болған. Правда ауылынан 2-3 шақырым жерге Елек өзенінің бойында орналасқан түбек. Түбектің маңында тал өседі. Осыған орай бұл қоныс Шегірінтүбек деп аталса керек [2, 89 б.].

Соркөл-ауылдан 18-20 шақырым жерде, жері сорлы, жағасында әр түрлі мүк қаптаған. Жырасымен тұзды су ағып жатқан көл. Тұзды балшығы ауруға шипа, емге дәрі. Бұл көлдің жағасына шілде айының 14 жұлдызынан бастап балшығын жағынып, көліне шомылып жатқан жүздеген немесе одан да көп адамдарды байқауға болады. Ауруына шипа іздеген адамдарды осы жерден табуға болады. Атына заты сай келетін Соркөл аталуына көлдің ащылығы немесе тұздылығы себеп болса керек [2, 796 б.].

Әбен Отар – ауылымыздың тұрғыны, бұрынғы мәдениет үйінің меңгерушісі болған Нәзира апамыздың арғы аталарының қонысы болса керек. Бұл қоныста Әбеннен басқа Едірес, Базарғали сынды карттар бірге тұрып, сол жерде қора-қора тауық ұстап, жұмыртқасын сатып, өгіз, арба, колхозға керекті басқа да құрал-

сайманды сатып алып отырса керек. Бұл 1928 жылғы ұжымдастыру науқанымен дәлме-дәл келеді. Ұйымдастырушысы Әбен атамыз болғандықтан бұл қоныс Әбен Отары деп аталған. Бұл қоныстың орны ауылдың оңтүстік-шығысында 2 шақырым жерде орналасқан.

Қыстаубай – Табын руының Қатан бөлімінің қыстауы болса керек. Ол ауылдан 2 шақырым қашықтықта орналасқан. Негізінде 1970 жылға дейін бұл қыстау кішігірім ауылға айналды. Кейінгі кезде ауылдың бір орталыққа топтасуына байланысты бұл қыстау қаңырап бос қалды. Қазіргі таңда осы қыстаудың орнында бір-екі үй ғана қалды. Османғалиевтер әулетінің жеке шаруашылық қонысына айналды [2, 62 б.].

Сарқырама бұлағы

Сарқырама өзені – Шыңғырлау ауданының әсем жерлерінің бірі. Өткен ғасырдың отызыншы жылдары ауылдан бірнеше шақырым жерде бұлақ пайда болыпты. Бұлақтың суының тұрғындарға ұнағаны соншалық, қашықтығына қарамастан суды осы жерден келіп алады екен. Суды сақтап қалу үшін қариялар бөгет салуға ұсыныс жасап, тұрғындар топырақ тасып, ағын суды бөгеп, бірте-бірте құм арасында өзен пайда болған.

Сарқырама жайлы аңыз көп. Осы жерде ертеде Салиха есімді сұлу болыпты. Оған түсінде «бұлақтың көзін аш және оны ешкімге айтпа» деген аян беріледі. Тұманы аршыған, алайда сырын анасымен бөліскен бойжеткен кешікпей көз жұмады. Қыз Әулие қабірі қазір бұлақтың басында, таяқ тастам жерде тұр. Мешіт салдырып, медресе ашқан Нұрмағамбет болыс кейін 1898 жылы осы жерден бөгет салады. Сарқырама солай пайда болады. Төңіректе бұл тарихты білмейтіндер кемде-кем.

Ондағы су тіпті қатты аяздардың өзінде қатпаған көрінеді. Бұлақтардан судың үнемі құйылып келуінен шағын сарқырамаға айналады. Біртіндеп жан-жағында орман өсіп, Шыңғырлау ауданының картасында Сарқырама шатқалы пайда болды. Қазір ол біздің ауданның орман және жануарлар дүниесін қорғау мемлекеттік мекемесінің қарауында, алайда азерттелген табиғат нысаны болып қалуда. Бұлақтың таза тұщы суы Сырт алды кемерінің борлы қабатынан шығып жатыр, ол Бұлдырты өзенінің бастауы болып табылады. Бұлақтан аққан су диаметрі 50 м болатын қолдан жасалған көлге жиналады, көлдегі су бор жыныстарына түскен күн сәулесінің әсерінен көгілдір түсті рең береді. Көлдің айналасында түрлі ағашты-бұталы өсімдіктер өскен, ал жағаға жақын жерлерде қамыс өсімдіктері таралады. Осы жасанды көлден асып шыға отырып,

Бұлдырты өзенінің бастауын береді. Бұлақ Ақсуат ауылынан солтүстік-шығысқа қарай 5 км қашықтықта орналасқан. Алып жатқан ауданы 0,25 гектарға жуық. Шыңғырлау ауданы Шыңғырлау орман шаруашылығы территориясында жатыр.

Шоқтығы биік-Шоқайтерек

Шоқайтерек-тылсым табиғаттың ғажаптығын көрсететін алып бәйтерек. 6 кісінің құшағы әзер жететін алып бәйтерек Шоқтыбай тоғайының ішінде орналасқан. Тоғай арасындағы бір биіктікте тұр. Ортасында бір адам еркін сыятын үңгір бер. Қараған көзге басқа ағаштың атасындай боп елестейді. Көктеген кезде көлеңкесі мол көрікті ағаш. Айналасында алуан түрлі шөптер өседі. Халықта Шоқайтерек туралы мынадай аңыз бар. «Ертеде көп жылдар бұрын, Шоқай деген күдіретті, батыр, қазақ даласының әміршісі болған деседі, Ол батыл, әділ батыр болған. Жас кезінде оған өзінің жерін қорғап тұруға оңай болған жоқ. Оның жалғызы Ақтұлпар деген аты болады. Оны Шоқай «ДАЛА ХАНШАЙЫМЫ» деп атаған.

Күндер өтіп жатты. Бір күні Шоқай батырдың тұрған аймағына басқа рудан жас та, дөкір жігіттер шабуыл жасады. Шоқай олармен соғысты. Соғысқа қатысқан Шоқай өте қатты жараланады, жараланғанымен өз жерін қорғап қалады. Жараланған Шоқай бір жіңішке ағаштың көлеңкесіне құлап, қансырап жатады. Ал оның Жылқысы Ақтұлпар өз иесіне өзеннен су әкеліп бетіне шашады. Шал жылқысының ақылды, қамқор екенін көріп таңданады. Шоқай батырдың қозғалуға әлі болған жоқ. Ақтұлпар оны көлеңкеге шығарып, оған қамқор болады, бірақ қарт өте қатты жаралы болады жазылуға шамасы келген жоқ. Көп ұзамай Шоқай қайтыс болады. Ақтұлпар өз иесін жас ағаштың түбіне жерді тұяғымен қазып көмеді. Батырдың зиратын сақтау үшін Ақтұлпар аузымен су әкеліп ағашты суарады. Көпке дейін Ақтұлпар жалғыз жүреді және ол өз иесінің оған «сен менің даламның ханшайымымсын» деп айтқанын есіне алып жүрді. Күндер өте келе Ақтұлпар ағаштың үлкен болып өскенін байқайды. Ағаштың көлеңкесінде рахаттана демалып жүреді. өзін жанында батырдың жаны болғандай сезінеді.

Бірде Ақтұлпар ыстық күннің бірінде өзінің әлсіреп, нашарлап сол жерде жан тапсырады. Сондықтан да бұл теректі Шоқайтерек деп атаған екен. Шоқайтеректің шығу тарихы туралы аңыз ел аузында осылай тараған екен» [4, 4 б.].

III Қорытынды

Жер-су атауларын жинау, олардың шығу, олардың пайда болу себебін анықтау, әрбір атаудың мән-мағынасын ашу, әсіресе,

жастардың туған өлкеге деген ыстық ынта, патриоттық сезімін күшейтпек. «Шыңғырлаудың жеті кереметі» атты мақалаға дерек көзін жинау барысында өлке тарихы туралы аңыз-әңгімелер мен деректер жиналады. Осы мақсат жолында Шыңғырлау өлкесінің көне көз қарияларымен сұхбат жасап, кездескен едік. Ол кісілерден Шыңғырлау өлкесінің тарихы мен жер-су атауларының аталу себебін зерттеген едік. Сондықтан Шыңғырлаудың жеті кереметіне тәнті болып, Шыңғырлау өлкесінің сыр мен жыр тұнған ғажайып мекен екеніне көз жеткіздік. Осыған орай, егер әр жыл сайын ұйымдастырылатын «Туған елге тағзым» экспедициясында Шыңғырлау өлкесіне бағытталған маршрут ұйымдастырылса нұр үстіне нұр болар еді.

ӘДЕБИЕТТЕР

Кітаптар, оқулықтар

1 Ғарифолла Ә., Телқожа Ж. Жер-су атауларының анықтамалығы // Алматы: «Арыс» баспасы, 2009 - 20 б.

2 Рысқалиқызы Ұ. «Батыс Қазақстан облысы жер-су атауларының сөздігі» // Орал: «Полиграф сервис», 2001.

3 Ә. Кереев Табиғатымен шырайланған Шыңғырлау // Ә. Кереев Жайықпресс кз. № 53 - 4б.

4 Т. Құсайын // Егемен Қазақстан газеті. № 24 -4 б. //ж

«БЕСІК ЖЫРЫНЫҢ» ҚАЗІРГІ ЖАСТАРҒА БЕРЕР МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ АЛАТЫН ОРНЫ ҚАНДАЙ?

МУРАТ А.

тарих пәнінің мұғалімі, Сарықамыс ЖОББМ,

Павлодар облысы, Екібастұз ауданы

МҰРАТҰЛЫ А.

8 сынып оқушысы

Тақырыптың өзектілігі: Ұлттық руханияттың белгісі – мәдени мұраға иек арту жаһандануға жақындау мен ұлттардың өзіндік болмысын сақтауы болып табылады. Осынау өркениетке ұмтылып отырған уақытта ұлттық тәрбиеміз бастау алған бесік жырының бүгінде ұрпақ сабақтастығында маңызын жоймайтын мәңгілік тақырып. Ұлттық болмысымызды насихаттайтын ауыз әдебиетіміздің негізін жинап зерттеу, оны халыққа таныту мол ізденіс пен үлкен жауапкершілікті қажет етеді. Көшпенді қазақ

халқының бала тәрбиесінен еш қалыс қалмағаны бесік жырынан жұртшылыққа белгілі. Қазақ ауыз әдебиетінде өзіндік әуенімен танылған «Бесік жырының» тәрбиелік мәні жас аналарға әлі санасына зерделенбеген. Ауыз әдебиетіміздің «Бесік жыры» атты туындысы бүгінде көпшілік қазақ отбасына танымал болғанымен, арнайы ғылыми зерттеу еңбектері жоқ деуге болады. Мәңгілік бала тәрбиесіндегі «Бесік жыры» өз зерттеулерін күтіп тұрған мәселе. Сондықтан осы мәселе жұмыстың өзектілігін айқындайды.

Жұмыстың мақсаты мен міндеті:

Ғылыми жұмыстың негізгі мақсаты – бесік жырының тәрбиелік мәнін зерттеу. Бесік жырының халық мұрасына және жас аналар санасына жеткізуде алар әсерінің сырларын ашу. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін жұмыстың алдына мынандай міндеттер қойылды:

- Бесік жырының бала тәрбиесіне тигізер әсерін әдеби-ғылыми тұрғыдан талдау;
- Бесік жырының түрлерін анықтап, жіті саралау;
- Халық мұрасы бесікке байланысты ырымдар мен тыйымдардың өзіндік тәрбиелік мәнін ашу;

«Ел болу үшін, бесігінді түзе» – деген нақыл айтып кеткен Мұхтар Әуезов атамыздың бұл бір сөзіне ой жүгіртсең, елдің санасы сонау бесік тәрбиесімен байланысы зор екенін айтады. Қазақ даналығының алтын қазынасы тіл мен тәрбиеде жатқаны анықталды. Ғасырлар бойы көшпелі қазақ жұртының өмірден алған тәжірибесі, бүгінгі күнде Қазақстан Республикамыздың тағдырына үлкен үлесін қосуда [1].

Ал енді, бесік атауының шығуына байланысты тілші-ғалым Ә. Нұрмағамбетов былай дейді: «Нәресте жататын төсекті ана тілімізде «бесік» деп атайтынын білесіңдер. Қазақ сөзінде без, безек, безілдеу, безу, безеу, безгілдек, безбен т.б. толып жатқан төл сөздер бар. Осы аталған сөздердің барлығының түбірі – без. Бұл сөздердің барлығы қозғалу, ырғалу, шайғалу, тербелу деген ұғымға сыйып тұрғандықтан «бесік» әу бастан «безек» немесе «безік» болып, беретін «з» дыбысы қатаң «с» дыбысына ауысып, «бесік» болып қалыптасса керек. Бұл біздің бірінші жорамалымыз. Екінші ойымыз: бесіктің жасалу жолына қарай, оны құрайтын негізгі бес ағашқа байланысты «бес уық» сөзінің туындауы мүмкін деген тұжырым жасауға болады.

Олай дейтініміз, қазақ халқы негізінде екі түрін тұтынған. Оның ертерек пайда болған түрі «аспалы бесік» деп аталады. Аспалы бесіктің жасалу жолдары өте қарапайым. Оны әзірлеу үшін бес тал, жуандығы біркелкі, жұмыр талдар болса болғаны. Ондай бесікті көшіп – қону кезінде уықтап жасай салу әбден мүмкін жай.

Қазақ халқы көшпелі өмір сүргенімен де әр мүлікті қастерлеп, оларға өзіндік ырым - тыйымдар жасайтын болған. Біреулерден ауысып келген немесе жаңадан жасатқан бесікке ең алғаш бөленген бала қайтыс болса, оны ешуақытта пайдаланбағандығының өзінен бесікке деген наным-сенімдер ерекше. Бесік әкелудің өзі керемет бір сән- салтанат десе де болады. Келіннің төркіні «іздеушісі, сұраушысы бар екен» дегізіп бір топ болып келетін болған және де жай келмей баланың бесік жабдығымен түгелімен, түбек-шүмегіне дейін жасап әкелген. Бесік жабдықтарын барынша әдемілеп жасаған [3]. Түбегі мен шүмегінен басқа, қолтық жастық, тізе жастық дегені болады және олар ешқашан сүренсіз сұр түсті маталардан тігілмеген. Кішкентай көрпешелері де мүмкіндігінше ашық түсті маталардан тігілген. Бесіктің басына үкі тағады. Өйткені бала әсемдікке, әдемілікке бесікте жатқан кезінен бастап үйренуі керек. Бала бесікте көп жатады. Бесік – баланың жылы ұясы. Баланың нағашы жұрты бесікпен бірге, немерелі болып жатқан құда-құдағиға да сый-сияпатын ала келеді. Әрине, мұның бәрін әркім қалдерінше жасалады. Сәбилі болып жатқан қызының нәрестесіне бесік әкелу – қыз төркінінің, әсіресе, анасының парызы [5].

Бесіктің пайдасы жөнінде біршама әңгіме айтқан көрші апам да мені ойға қалдырды. Расында да қолда барда жақсының қадірін біле бермейтініміз рас. Әйтпесе, баланың қалыпты өсуі үшін бесіктен артық не бар? Жастардың соңғы кезде памперске үйреніп алғаны рас. Олар алдымен памперсті баланың құрғақ жүруіне септігін тигізеді деп ойлайды. Содан соң оған кірді жиі жуудан құтқаратын бірден бір дүние деп қарап, жиі пайдалануға ұмтылады.

Дәрігерлердің айтуынша, памперс жас баланы «Ночной энурез» деген науқасқа шалдықтырады екен. Яғни баланың памперске үйреніп кететіні сондай, кейін ол өсе келе дәретін өздігінен игере алмай қалатын көрінеді. Осыдан кейін, баланың жүйке жүйесі нашарлап, неврологиялық ауруға шалдығады.

Бесік жыры – тұрмыс-салт жырларының көне түрінің бірі. Әлемде Бесік жырын айтпайтын халық жоқ. Халық педагогикасының мәйегіне айналған. Бесік жырында халықтың төл тартқының, дәстүрлі мәдениетінің, ежелгі наным-сенімінің, дүниетанымының көрінісі бар. Бесік жырын барша халық ұлттық тәрбиенің көусәр бұлағы деп таниды. Әлем халықтарының Бесік жырлары әр елде әр түрлі аталғанымен, атқаратын міндеті, мазмұн байлығы, поэтикалық құрылымы мен саз-әуені жағының үндесіп жатады. Бесік жырының басты қызметі – бесік тербелісіне ыңғайлас сазды

әуен, ырғақты сазбен баланы тыныштандыра отырып, оның жан дүниесі менсанасына ұлттық тәрбиенің алғашқы нәрін сіңіру [2].

Балаға деген ана махаббаты «бесік жырлары» арқылы берілген. Ана бөбегін бесікке бөлерде ең алдымен бесік жырын айтады. Онда ана өзінің баласына деген сүйіспеншілігін:

Мойындағы тұмарым,
Тарқамайтын құмарым,
Тағдыр берген алсын деп,
Ақ бесікке салсын деп.
Мойнымдағы маржаным,
Қорадағы мал-жаным,
Бесігіңе жата ғой,-

Тәтті ұйқыға бата ғой, - деп білдіре келеді де:

Балам жатсын бесікте

Пәлесі қалсын есікте, - деп пәле-жаланы өлеңмен аластамақ болады.

Баланы бесікке бөлеп, әндетіп тербете отырып, бөбегіне деген ыстық сезімін одан әрі жалғастырып:

Көзімнің ағы-қарасы-
Жүрегімнің панасы.
Уайым, қайғы ойлатпас
Көңілімнің санасы.
Айналайын, шырағым,
Көлге біткен құрағым,
Мандайдағы құндызым,

Аспандағы жұлдызым. - деп өз баласына әлемдегі алуан түрлі теңеулерге теңейді.

Бесік жыры мына мақсатта айтылады: біріншіден, бесік жырын анасы әндете отырып, өзінің нәрестесін әсем ән ырғағымен тәтті ұйқыға бөлеу болса, екіншіден ананың баласына берер тілек-батасы, сәбидің болашағынан күтер үміт-сәулесі сөз болады.

Айыр қалпақ киісіп,
Ақырып жауға тиісіп,
Батыр болар ма екенсің?!
Бармақтарың майысып,
Түрлі ою ойысып,
Ұста болар ма екенсің?! - дейді.

Осы бір ауыз өлең жолынан халықтың бала тәрбиелеудегі ой-арманы айқын көрінген. Ол ана тілі арқылы беріліп отыр. Еңбек ет, кәсіп ет, ел-жұртыңды жаудан қорға деген ойын халық

бесікте жатқан нәрестеге ақыл-кеңес, тілек етіп білдірген. Баланы жастайынан ел намысын қорғаушы азамат болуға баулу, оны ана аманаты ретінде келер ұрпақтың құлағына сіңіру ежелгі ел дәстүрінің озық түрі болған.

Баланы бесіктен шешіп аларда анасы өлең-жырмен әндете отырып:

Анасы шешіп алсын,
Ұйқысы бесікте қалсын.
Балам бесіктен шықсын,

Пәлесі есіктен шықсын, - деп үнемі өлең-жырмен әлдилеп, жауыздық атаулыдан сәбиін аман сақтау ой-арманын білдіреді.

«Абай жолы» эпопеясында: Қорқытпа менің баламды Гүлей соққан ақ боран. Балам әже қойнында, келе алмайсың сен бұған, - деп басталатын бесік жырын енгізіп, Әуезов халық даналығынан туған фольклорлық мұраны пайдаланудың тамаша үлгісін көрсетті [4].

Бесік жырының бала тәрбиесіне әсері. Өз заманында Бауыржан Момышұлы айтып кеткендей, «бесік жырын айтатын аналардың азайып бара жатқанына қорқамын» дегені бізді ойлантуы тиіс. Қазіргі жас аналар оның не екенін де білмес.

Алайда, осы дәстүрді халық арасында кеңінен насихаттап жүрген «Сырдария аудандық әйелдер» қоғамдық бірлестігінің жетекшісі Ұлмекен Жаналиева біршама жұмыс жасап жүр. Жазғы демалыс айларында үш аудан бойынша бесік жырын айтатындар үшін байқау ұйымдастырды. Осындай маңызды шараларды ел ішінде ғана емес, қала аумағында өткізсе, құба-құп болар еді. Себебі, қаладағы көп жас аналар мұндай игі дәстүрімізден бейхабар екені жасырын емес.

«Басында бұлағы бар өзен ұзақ ағады» демекші, тәрбиенің мықты іргетасы отбасында қаланады. Бесікке қатысты, яғни ана мен баланың арасындағы тағы бір байланыс – бесік жыры деуге болады. Бесіктегі баласына ана әлдин, бесік жырын айтпаған қазақ әйелі жоқ шығар. Жалпы бесік жыры жайлы не білеміз? Баласына не себепті бесік жырын айтқан, оның маңызы неде?

Бесік жыры – балаға берілетін алғашқы тәрбие. Өйткені баяу ырғақпен айтылған анасының әлдиі туғаннан баласының құлағына сінеді. Бесіктегі баланы әннің ырғағымен тербетеді. Бесік жырының тұрақты нұсқасы жоқ.

Әлди, әлди, ақ бөпем,
Ақ бесікке жат бөпем.
Бармақтарың майысып,
Түрлі ою ойысып,

Шебер болар ма екенсің ?!

Тандайларын тақылдап,

Сөзіңді жұрт мақұлдап,

Шешен болар ма екенсің ?!

Бұл – бесік жырының бір түрі ғана. Осындай әдемі әуенмен астарында ізгі тілегі бар бесік жырын таңдаған бала шебер болуға да, шешен болуға да ұмтылып өседі. Баланың бойына әсерлі әуен, сұлу сөзбен айтылатын ананың әлдиі ана сүтімен қосылып осылай сіңеді. Бесік жырының толып жатқан түрі бар. Сәбиінің аман өсуінен бастап, болашақ өміріне деген тілегі, сенімі, ниеті әдемі әнге шумақ болып өріліп, анасының айтуымен балаға жетеді. Тіпті алыстағы төркініне деген сағынышын да бөлісіп айтып, баласымен сырласа отырып «әй, әй, бөпем, артта қалған елімді көрер ме екем...» деп іштегі шерін бесік жырына қосқан. Анасының еліне деген сағынышы бөпеге беріліп, ол анасын аяйтын, ардақтайтын, мейірімді әрі жанашыр болып өседі екен..

Бүгінде үлкен сахналарда да бесік жырлары заманауи әуенмен естіліп қалғанда қуанып қалатынымыз анық.

Бөпем менің қайда екен?

Қыздарменен тауда екен,

Тауда неғып жүр екен?

Алма теріп жүр екен,

Қызыл алма қолында

Қыздар оның соңында,

Жүгіріп-жүгіріп жүр екен, – деген сияқты есте сақталатындай халық әніне салып айтылады. Бала бесік жырын тыңдап жатып маужырап ұйықтағанды жақсы көреді. Әуен, саз деген – құдірет. Алла тағала жеті дыбысты жаратқан, ал қазақ халқының тумысынан әнші халық екені әмбеге аян. Олай дейтініміз, қазақ баласының тілінің ерте шығып, өнерге үйір болуының бір ұшы осы бесік жырында жатыр.

Бесік жырын естімеген ұрпақ өсіріп жатырмыз ба? - деп сұрақ туындайды.

Ұлт мәселесі, ұлттық мүдде, сана, тәрбие, ар-ождан, намыс сынды бір-бірін төңіректеген ұғымдар ұлт феноменінің негізгі құрамдасы. Тәрбиеге аса көңіл бөлетін шығыс халқы «Тәрбие – адамгершіліктің шынайы көрінісі» деп бекер айтпаған. Бұл орайда, ұлттық рухты бойға дарытатын ұлттық тәрбиенің жөні бөлек екені бесенеден белгілі жәйт.

Ұлтымыздың төл тәрбиесі- бесіктен бастау алатыны мәлім. Бесік тәрбиесінің, әсіресе, бесік жырының ұрпақ санасын ұлттық рухпен дамытуда тигізер пайдасы өте зор. Бірақ, ұлттық

құндылықтың кейбір тұстарына батыстың, жымысқы саясатының жезтырнағы батып бара жатқан тәрізді.

Қорыға айтқанда, қазақ фольклорында салмақты орын алатын, халықпен көне заманнан бері бірге жасасып, бала тәрбиелеу ісіне үлкен қызмет атқарып келе жатқан балалар фольклорының арнайы саласы. Бір сөзбен айтқанда, бесік жыры телегей-теніз тәрбие бастауы. Бесік жырының табиғатынан біз ел тұрмысының түрлі көріністерін, болашақ ұрпақ жөніндегі халық мұратын танимыз, ошақ басы, бесік қасында отырған қазақ әйелінің мұң-шеріне ортақтасамыз. Бесік жырын тереңдей зерттеу ісі фольклористерге ғана емес, тарихшы-этнографтарға, музыка танушыларға, педагогтарға, тілшілерге де көпмағұлмат берері даусыз. Бала тәрбиесі бесіктің ырғағына байланысты деген қағиданы әр кез есімізде ұстап, ұлттық болмысымызды жоғалтпайық дегім келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Арғынбаев Халел // «Қазақстан отбасылық дәстүрлері» 60-68 б.

3 Қалиев С, Оразбаев М. // «Қазақ халқының салт-дәстүрлері» Алматы «Рауан» баспасы, 1994 113 б.

4 «Қазақ энциклопедиясы» 2-том 155 б.

5 «Қазақ мәдениеті энциклопедиясы» Алматы. «Аруна ltd» 345 б.

ЛЮБЛЮ ТЕБЯ, МОЙ КРАЙ РОДНОЙ!

МУСАБЕКОВА Д. Г.

ученик 10 класса, Узынсукая СОШ,
Иртышский р-н, Павлодарская обл.

*«Любовь к тебе,
Мой край степной
Я в сердце пронесу
Навеки, навсегда со мной
родное Узынсу
Улыбку мамы
Смех друзей,
весеннюю грозу*

Мне подарила Родина, Люблю! Благодарю!»

Д. Нурмагамбетова. Выпускница Узынсукой СОШ

По точным словам академика Д. С. Лихачева «Воспитание любви к родному краю, к родной культуре, к родному селу или городу, к

родной речи – задача первостепенной важности и нет необходимости это доказывать. Но как воспитать эту любовь? Она начинается с малого – с любви к своей семье, к своему жилищу, к своей школе. Постепенно расширяясь, эта любовь к родному краю переходит в любовь к своей стране – к её истории, её прошлому и настоящему».

Память о прошлом, о славных предках, о великих культурных традициях родной земли – одно из действенных средств воспитания будущего гражданина. Происходящие преобразования в обществе заставляют казахстанцев все чаще обращаться к своему прошлому. Составной частью отечественной истории и истории Павлодарской области является история Иртышского района села Узынсу с его особенностями, местной спецификой и традициями

Я живу и учусь в селе Узынсу Иртышского района Павлодарской области, люблю свой уютный уголок, здесь мои друзья. Малые уголки Казахстана - аулы. Сколько вас разбросано по нашей необъятной стране. Один из них - наше село Узынсу, оно на карте действительно напоминает уголок, расположенный в центре Иртышского района, продуваемое ветрами и суховеями, маленькое и чистое, утопающее в зелени.

Прежде чем выполнить свою работу я собирала необходимый материал: встречались с жителями села, записывали воспоминания старожилов, фотографировала, кроме этого изучала архивный материал, проводили исследовательскую работу, восстанавливала прошедшие события. Засушливые казахстанские степи не очень плодородны. Скудна и однообразна их растительность. Край лежит в области низменности и имеет много понижений самой причудливой формы и различных размеров - от нескольких квадратных метров до десятков квадратных километров. Это скрадывает однообразный степной ландшафт. В крае много озер, которые с высоты птичьего полёта похожи то на зелёные блюдца, то заманчиво блестят водной гладью, словно разбросанные куски битого зеркала. Богатое биоразнообразием место Иртышского района. Кроме этого оно интересно и своим историческим прошлым.

Историческая Справка

85 лет прошло с того дня, когда в маленькое степное казахское селение Зунсул, насчитывающее около тридцати бедняцких хат, пришли первые трактора. В Новомосковке, так позже стали называть село переселенцы, где не было даже зажиточных крестьян, закипала новая жизнь. Распоряжением Казнаркомзема от 27 января 1929 года здесь основывался зерносовхоз имени Суворова, крупное

механизированное предприятие, посредством закупленной в Америке и Италии сельскохозяйственной техники, по производству хлеба. Пришли его строить люди, посланные советской властью. Почти все они были коммунистами или комсомолами. В составе колонны прибывало человек. Каждый из них имел специальность тракториста или шофера.

Рисунок 1 – Первые трактора   Рисунок 2 – Очистка зерна в селе

Наступило памятное утро 29 апреля 1929 года. Состоялся митинг. Событие не из рядовых. Сегодня будет рождена первая борозда. Историческая важность момента звучит в выступлении директора совхоза Габелко и начальника политотдела Боброва. Главный агроном совхоза Маньховский и начальник политотдела Бобров уже обошли все трактора, каждому механику нашлись напутственные слова. Трактористы, все как один, одели шлемы и очки. И отозвалась бескрайняя степь дружным рокотом моторов.

С соседних сел в хозяйство потянулась молодежь. В Иртышке были организованы курсы трактористов. В 1935 году стахановец Смаканов Жумабай был награжден знаком 15-летие образования Казахской ССР за ударную работу, участие в деле укрепления Советской власти, социалистического строительства Казахской ССР [3]. Смаканов Жумабай – участник войны, награжден многими правительственными наградами. Ныне он почетный ветеран проживает в соседнем совхозе имени Панфилова.

Общая площадь земель, отведенных совхозу в то время составляла - 78789 гектаров. В территорию совхоза входила часть земель нынешнего совхоза Панфиловский и второго отделения совхоза Голубовский. Первый урожай пшеницы был собран до единого колоса. При урожайности 7,6 центнеров с гектара было собрано 82718 центнеров зерна.

В 1932 году решением правительства совхозу меняется направление, он становится овцеводческим. Директором назначается Дмитрий Георгиевич Шашурин, энергичный, образованный человек. Параллельно совхоз продолжает заниматься земледелием. Большой радостью был 1934 год. С отдельных полей удалось собрать пшеницы по 36 центнеров. Это был неслыханный для этих мест урожай. Однако такой урожай убрать и вывезти в заготзерно было не на чем. Положение усугублялось началом осенних дождей. В эти горячие дни в район прибыл секретарь ВК ВКП(б) товарищ С. М. Киров. он взял в руки зерно и спросил : когда же это золото будет вывезено в закрома Родины? Самую действенную помощь тогда оказал С. М. Киров. спустя несколько дней в совхоз прибыло 100 военных автомашин. Урожай был спасен Но память суворовцев хранит события и иного порядка, когда по закону о пяти колосках подверглись тюремному заключению Чувякина Лидия, Гаркуша Галина, Шмид Эмма, Цыцева Эмма и многие другие.

С голоду умирали не только русские, украинцы, но и белорусы и казахи. Даже к 1939 году число казахов сократилось по сравнению с доколхозным временем на 867 тысяч человек.

Величайшим испытание для нашего народа явилась Великая Отечественная война. Не обошла она и наше село. Почти все мужчины, способные держать в руках оружие, было призвано в армию. Всего на фронт ушло более 200 человек, не вернулось 102 земляка – суворовцев. Многие из них покрыли себя неувядаемой славой. Иван Васильевич Кутурга наш земляк, ему присвоено звание Героя Советского Союза. Он был разведчиком, артиллеристом, четыре раза получал ранения. 19 апреля 1945 года Указом Президиума Верховного Совета СССР за мужество и героизм при штурме Книссберга наводчику орудия младшему сержанту 682-й стрелковой Витебской Краснознаменной ордена Суворова дивизии Ивану Васильевичу Кутурге присвоено звание Героя Советского Союза [4].

Кутурга И. В.

Мукушев К.

Мукушев К – участник войны, дошел до Берлина. В 1945 году был участником парада Победы на Красной площади.

Акдаулетов Шухмет ушел на фронт осенью 1941 года. Сражался под Сталинградом, где героически и погиб 31 января 1943 года.

Пятибратов Андрей Семенович – защищал Ленинград, дошел до Кениберга при штурме которого пал смертью храбрых. Не пришли с войны братья Тарас и Гаврил Букач, Камзины, Когутенко, Мамиленовы, Мусопаровы, Нурахметовы, Положенцовы, Чикайло, Завалко. Не вернулись с фронта директор школы Репин И. Д., секретари партийной организации совхоза Стигней М. И., Болтегков и многие другие.

42 ветерана войны умерли от болезни и ран уже в мирное время по возвращению с фронта.

Много было сделано тружениками тыла. Свыше 16 миллионов человек награжденно медалью за доблестный труд в Великой Отечественной войне и среди них наши земляки суворовцы которые встали за рычаги тракторов, штурвалы комбайнов, ковали победу в тылу: Вилавская Анна Ивановна, Пятибратова Сара Петровна, Шмиткова Евдокия Даниловна, Чимшит Александра Терентьевна, Чаленко Пелагея Елисеевна, Иванова Елена Дмитриевна, Терентенко Вера Даниловна, Погребная Наталья, Чаленко Мария Марковна, Цан Софья и многие другие.

В 1941 году создается женская тракторная бригада, в которую вошли 13 девушек – комсомолок. Ими руководила секретарь комсомольской организации Екатерина Ильинична Задириенко. Девушки работали от зари до зари, выполняя по 2–3 нормы. Фронту нужен был хлеб и суворовцы его поставляли. В разгар войны в адрес тружеников совхоза пришла телеграмма следующего содержания: Павлодарская область Иртышский район зерносовхоз Суворовский директору товарищу Калмазу, секретарю Тулеубенову Б. прошу передать рабочим, работницам, служащим, специалистам Суворовского совхоза, собравшим 41 тысячи рублей на строительство танковой колонны, мой братский привет и благодарность Красной Армии. Иосиф Сталин.

В это же время формируются семейные династии механизаторов Карашиных, Рау, Юнгман, Ашенбрер, Вайгант, Терентенко, Кайгородовых, Ермуkenовых, Жашеновых, Аушахмановых. Славятся трудовыми достижениями Казбеков Турагул, Бакиров Садыр, Жашенов Калит, Шаймерденов Максут, Вилавский Дмитрий Иванович, Малый Иван, Ган Фёдор Иванович, Пипник Александр Иванович.

В годы войны в нашем селе жил и работал репрессированный профессор-микробиолог М. Щастный, который, спасая людей от заразных болезней, сам заразился и умер, похоронен на нашем сельском кладбище.

Воспитание человека – важная задача нашего государства. Огромная роль в ее решении принадлежит учителю, которому народ доверяет свое будущее – детей. Много сил и энергии отдали делу воспитания детей-суворовцев педагоги: Федоренко Мария Акимовна, Залевская Юлия Викентьевна, Иголкина Евдокия Петровна, Садыков Искар Ахмеджанович, Доймеко Марат Андреевич (работал директором школы погиб на фронте), Кейдер Берта Александровна, Сушко Наталья Яковлевна, Демченко Николай Максимович, Козлова Екатерина Васильевна, Бондаренко Антонина Ивановна, Плахотя Валентина Ивановна, Заикина Валентина Андреевна, Сагалбаев Мунер Сагалбаевич, Маркова Любовь Петровна, Ауталипова Малика Ауталиповна, Аргинова Кабдула Каиргельдинович, Чаленко Татьяна Петровна, Панченко Екатерина Александровна, Шевцова Александра Степановна.

Рисунок 5 – Открытие Суворовской СШ в 1975 году

Рисунок 6 – Детский сад Березка 1975 г.

Понимая глубинный процесс перестройки, осваивая новаторскую педагогику, оттачивая профессиональное мастерство, учителя Суворовской средней школы и сегодня стремятся достойно отвечать на запросы времени.

Грамотно, профессионально все эти годы охраняли здоровье суворовцев медики, которые лечили и оказывали медицинскую помощь односельчанам. Благодарные отзывы можно услышать сегодня от старожилков о врачах: Першиной З. Н., Керт Э. Э., Муллер Л. Я., Хирурги: Адросов, Колесникова Л. Н., фельшерах: Чурина Таисия Михайловна, обслуживающий медицинский персонал: Фогель А. Я., Титирко и другие.

Совхоз «Суворовский» в Иртышском районе был крупнейшим хозяйством дореформенное время. Было развито животноводство, в котором насчитывалось 5 тысяч крупно рогатого скота, 2500 свиней.

Хозяйство имело категорию элитного семеноводческого и уверенно управлялось опытным директором Владимиром Ивановичем, который возглавил его в 1980 году. В совхозе имелась сельхозтехника и недвижимость: машинный двор, гараж, мехток, весовая, автозаправка, склады, мастерские, столовая, контора.

До 1997/98 года в совхозе менялись директора, в стране стремительно развёртывалась политика крестьянских хозяйств. Всё это стремительно толкало к развалу. В 1998 г. совхоз «Суворовский» переименован в ПК «Суворовский» разделён на паи между бывшими работниками. В данное время АО не существует. Затем Сельское хозяйство Узынсуского сельского округа делилось на ТОО «Суворовский» и ТОО «Агроцентр-Павлодар». Но и они прощуществовали недолго. Но я рада, что село живет хотя и население уменьшилось. Кроме центрального поселка Узынсу имеется отделение «Актойлак», земледелием занимаются 30 мелких крестьянских хозяйств. в селе - местная власть – акимат Узынсуского сельского округа руководит коренной житель Бакиров Сабыржан Садырович, также в селе работает школа, элеватор районного значения, больница, миницентр, зерноток, сельский клуб, 3 магазина.

Многих уже нет в живых, кто-то уехал, но я думаю, что люди всех поколений вспоминают с благодарностью, все они оставили памятный след в жизни, нашего села, в душах своих односельчан..

У всех своя история села, история его расцвета и история его заката навсегда останется в памяти.

Из воспоминаний труженицы тыла Даутовой Кадиши

«...Когда началась война, мне было 16 лет, по нынешним меркам мы были совсем еще детьми, но военное время диктовало свои правила. Поэтому вместе со сверстниками мы помогали в селе на разных работах.

Выходили по осени копать картошку, у кого получалось – жали серпами пшеницу, руками складывали солому в скирды весной по восемь человек вставали к бороне. Я работала прицепщицей, штурвальщицей – ответственная эта была работа и очень хлопотная. Работала на ферме. Но в те годы мы быстро выросли, можно сказать, что детства и не видели... После войны вышла замуж. Родила и воспитала 10 детей. Раньше садиков не было и дети всегда с нами на работе. Имею медали Юбилейные но самая главная «Золота

звезда» матери -героини. Хочу чтоб всегда был мир на земле и наши дети и внуки не знали что-такое война...» .

Из воспоминаний первоцелинницы Черныш Татьяны Ивановны «...Приехали по комсомольской путевке из Беларусси нас было 80 человек. Добирались до места почти двое суток, вместе с грузом для нужд нового хозяйства. Это сейчас асфальт, грейдер, а тогда только полевые дороги. Приезжала молодежь, на отделениях молодые люди строили школы, клубы, жизнь кипела. 14марта 1956 года строили кирпичный завод. Отправляли по отделениям, сеяли кукурузу квадратно-гнездовым способом. Пахали круглосуточно. Бензовозов и водовозов не было, заправляли тракторы вручную – ведром. Работали в стройчасть, на уборке урожая, работала на комбайне, штурвальщицей потом в столовой. Работали на износ, но все трудились с высоким энтузиазмом. С 1955 года начали строить дома и затем торжественно вручали ключи новоселам. В 1958 году вышла замуж. Работали везде куда нас не пошлют...»

Из воспоминаний Беликовой Надежды Ивановны
Работала в совхозе Суворовский медсестрой

«...Больница по оснащенности кадрами, оказанию медицинской помощи была лучшей в районе. У нас делали сложные операции. В послевоенные годы это был целый больничный комплекс Медицинский фельшер Ставицкая Светлана Михайловна долгие десятилетия проработала в родном совхозе, охраняя здоровье сельчан. Отзывчивая, она всегда поможет людям не только лекарствами и уколами, но и добрым словом, которое порой нам так необходимо...»

Из воспоминаний Горбуновой Татьяны Ивановны
40 лет проработала в системе образования

«...Еще в целинные годы в совхозе существовал духовой оркестр, были самоучки-гармонисты, виртуозно играл на аккордионе Руш Павел Генрихович, на баяне Николай Ключко. Запомнился всем музыкальный ансамбль семьи Дерксен, в которой все играли на любых инструментах и часто выступали в клубе на праздниках. Талантливая была семья. Эстафету подхватил Мусин Владимир, который создал ВИА, ребята сами сделали гитары и играли на вечерах, выступали с агитбригадой по отделениям, по соседним селам. Затем музыкальным руководителем был Мозбах Владимир Иванович, он создал прекрасный хор, открыл филиал музыкальной школы, вел музыку и пение в школе. В советское время известные артисты посещали глубинку со своими концертами, были они и у нас. Я хорошо помню выступление известной казахской

певицы, народной артистки СССР Розы Баглановой: тоненькая, молоденькая, с толстыми косами и ангельским голосом она поразила меня красивыми национальными костюмами, которые меняла в течении концерта. В ту пору не было телевидения, поэтому на фильмах ходили все, в этом было какое-то единство, что очень объединяло людей, все смотрели, все переживали, все вместе обсуждали...».

Данная информация использована для оформления школьного музея. Данная работа позволяет формировать положительный образ малой Родины, учит любить свой край, гордиться известными земляками, своей семьей, предками.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Очерки истории Павлодарского Прииртышья Г. Павлодар 2000 г. 239 с.
- 2 В степях Прииртышья НПФ «Эко» г. Павлодар 2004 г. 262 с.
- 3 Н. Петрученко «Иртышский излом» Павлодар 2010 г. 475 с.
- 4 В. Тышенко Земля Иртышская-родина батыров и хлеборобов г. Павлодар НПФ «Эко» 2003 г. 371 с.
- 5 Б. М. Дюйсинбина, О. А. Кушаков, Г. М. Смакотин. Комсомольцы и молодежь на целине Павлодарского Прииртышья г. Павлодар 2004 г. 282 с.

УРАЛЬСК ИСТОРИЧЕСКИЙ: ПРОБЛЕМЫ ЭКОЛОГИИ КУЛЬТУРЫ

ОПРЯ О. В.

к.ф.н., доцент, учитель-эксперт, Назарбаев Интеллектуальная школа ФМН
БАКИЕВА А. А.

ученик 11 класса, Назарбаев Интеллектуальная школа ФМН

Цель работы: 1) Оценить экологическое состояние старинных зданий Уральска и найти способы их сохранения, пользуясь знаниями из области биологии и экологии; 2) создать сборник легенд для привлечения туристов и волонтеров.

Задачи работы: 1) Собрать материал (фото, сведения) о зданиях-памятниках Уральска, находящихся в критическом состоянии; 2) представить справки об исторических зданиях; 3) описать внешний облик зданий и оценить состояние здания с точки зрения утраты исторического облика; 4) выяснить степень повреждения общих и конкретных деталей; 5) предложить возможные решения

проблемы; б) создать сборник легенд, который можно использовать в качестве средства привлечения туристов.

Методы исследования: наблюдение, описание нынешнего состояния исторических объектов, их внешнего облика, фотографирование и оценка степени разрушения зданий. Основополагающим материалом стали исследования Санкт-Петербургского архитектора Рустама Вафеева, выходца из Уральска. В течение нескольких лет на страницах газет и журналов он поднимал различные проблемы, связанные с изменением облика города. В январе 2014 года Рустам Вафеев выступил с лекцией в музее «Старый Уральск», где привел примеры городов Самары, Уфы, Пушкина, имеющих схожие проблемы. Также он отметил, что город из-за постройки многоэтажек стремительно утрачивает свою индивидуальность. В газете «Информбиржа» Рустам Вафеев поднимал вопрос о «вытягивании» ландшафта города [1]. В Интернет-журнале «Власть» в статье «Неграфские развалины» архитектор утверждал, что исторический центр Уральска – «музей под открытым небом», который находится под угрозой исчезновения [2].

Корпус нашего исследования составили 7 исторических зданий. Они находятся или находились в разных частях города.

Представляем исторические справки:

Дом купца Рассохина. Хозяином дома был купец Кирилл Тимофеевич Рассохин. Архитектура особняка носила характерную для зданий старины планировку: мезонин, балкон, во дворе, огражденном кирпичной стеной, складские помещения.

Ротонда и Столыпинский бульвар. Единственным памятником, сохранившимся в Уральске с дореволюционной поры, является Ротонда в сквере имени Н. А. Некрасова. Когда-то на месте этого полузаброшенного и заросшего сорной травой сквера находился Столыпинский бульвар, названный в честь наказного атамана Д. А. Столыпина. Именно Столыпин решил посадить деревья и создать в 1859 году на заболоченном месте бульвар. На бульваре планировалось поставить памятник первому русскому царю из рода Романовых – Михаилу Федоровичу, но император Александр запретил это делать. Вместо памятника в 1860 году была установлена каменная Ротонда. Автор проекта неизвестен. 10 сентября 1867 года в центре ротонды был установлен бюст сыну Александра II - Николаю Александровичу, умершему в возрасте 22 лет в Ницце в 1865 году. Автором скульптуры является скульптор Тонарелли. На памятнике была надпись: «Государю Наследнику Цесаревичу Великому князю Николаю Александровичу. Атаману Казачьих войск в бозе почившему апреля 12 дня 1865 года.

От верных уральцев». В 1919 году бюст был разбит, сломана красивая ограда вокруг Ротонды. Затем какое-то время в Ротонде находился бюст Некрасова, но потом исчез и он.

Казенный сад. Казенный сад (ныне парк им. С. М. Кирова). Парк культуры и отдыха им. Кирова начинает свою историю в середине XIX века, когда на левом берегу реки Чаган в 1840 году началось строительство войскового сада. Тогда было высажено более 3 500 саженцев. В 1852 году здесь бывал Л. Н. Толстой, который гостил у генерала А. Д. Столыпина. Октябрьская революция круто изменила судьбу Войскового сада, он был национализирован и переименован в Казенный сад. В 1919 году на реке Чаган проходила линия обороны Уральска от белоказаков. Сад был перерыт окопами, деревья и кустарники были побиты снарядами и пулями. Позже парк был возведен вновь, появился питомник, оранжерея, в 1950 году - памятник С. М. Кирову.

Церковь Иоанна Предтечи. Церковь Святого Иоанна Предтечи была заложена в 1837 году и строилась 12 лет на средства простых прихожан (казаков) на пересечении ул. Балаковской (Орджоникидзе) и Туркестанской (Театральной). При строительстве были соединены традиции старого храмового зодчества и новации церковной архитектуры начала XIX века. Двухъярусная прямоугольная колокольня напоминала колокольню собора. В конце XIX века на неё был поднят колокол весом более 270 пудов. В храме были начаты ремонтные работы, продолжавшиеся до Первой мировой войны. С 1909 года настоятелем был о. Михаил Голунов (1884–1956), который имел богословское образование (духовная семинария г. Уральска).

Жилой дом. Предположительно был построен в конце XIX века. Его населяли дворяне, зажиточные купцы.

Дом купца Усманова. Дом был построен татарским купцом Галиаскаром Усмановым в конце XIX века. Строительство происходило во времена Российской империи, на земле Уральского казачьего войска. Известно здание тем, что в нем с 1895 по 1900 год жил будущий основатель и классик татарской литературы Габдулла Тукай.

Медресе «Мутыйгия». Двухэтажное кирпичное здание с деревянной верандой. Здесь располагалась одна из первых мусульманских школ – медресе. Азы образования в медресе получил Г. Тукай – выдающийся татарский поэт и просветитель. Вместе с другими шакирдами он с интересом изучал арабский, персидский и турецкий языки.

Далее мы сфотографировали объекты и сделали оценку их состояния.

Таблица 1 – Состояние памятников культуры на январь 2019 г.

<p>Дом купца Рассохина Первое обрушение дома произошло 11 сентября 2013г. В это время у дома обрушилась одна из стен. Дом был признан аварийным несколько лет назад. Жильцы стоят в очереди на получение нового жилья. Компания «Курылыс Консалтинг» выдала техническое заключение по этому дому, в котором сказано, что несущая способность дома изношена более чем на 50%. Стена обрушилась вновь 1 мая 2017 года. По счастливой случайности жильцов дома не было, и никто не пострадал.</p>	<p>На данный момент дом населяют 15 человек. Обследуя этот дом, увидели полуразрушенные стены и строительный мусор на нижних этажах здания.</p>
<p>Ротонда Колонны исписаны и разрисованы местной детворой. Кое-где виднеются трещины. Вместо знаменитого Столыпинского бульвара остался лишь крошечный скверик, затерявшийся среди новых многоэтажек.</p>	 <p>В основном этот памятник культуры и бывший бульвар посещают студенты Западно-Казахстанского государственного университета им. Махамбета Утемисова, который расположен неподалеку. Однако они здесь долго не задерживаются.</p>
<p>Казенный сад С 2000 года в парке проводится большая культурно-массовая работа, функционируют аттракционы, здесь же находится единственный в Казахстане свето-музыкальный фонтан, струи которого бьют из-под земли. Парк Кирова привлекает абсолютно каждого жителя и гостя города, занимая статус одного из наиболее подходящих мест для отдыха всей семьей.</p>	<p>Исследуя внешний вид парка, пришли к выводу, что он застроен аттракционами. Прежний облик Казенного сада полностью изменен.</p>

<p>Церковь Иоанна Предтечи После закрытия храм был обезглавлен, разрушена колокольня. В здании фактически не производится никакого ремонта, протекает крыша. Также церковный свод подвергается постоянному разрушению, в восточной стене имеется трещина. В начале этого года после прямых переговоров с представителями инспекции по охране историко-культурного наследия Уральской области уральскими (яицкими) казаками было принято решение обратиться непосредственно к президенту Казахстана Нурсултану Назарбаеву с просьбой разрешить туиковую ситуацию.</p>	 <p>Внешний вид храма сильно изменен современными пристройками, заложены центральный вход с западной стороны.</p> <p>Церковные фрески, еще недавно сохранявшиеся, закрыты плитами, поэтому нет возможности судить об их состоянии. По всей видимости, они также находятся под угрозой разрушения.</p>
<p>Жилой дом На данный момент здесь находится продуктовый магазин и парикмахерская «Эдельвейс». Здание недавно отреставрировано.</p>	<p>Верхняя и нижняя части дома не подходят друг другу.</p> <p>Кое-где виднеются дыры в стенах и отошедшая краска.</p>
<p>Дом Галиаскара Усманова Власти города и области долго не предпринимали конкретных мер по восстановлению. Первый этаж каменный, а второй деревянный.</p>	 <p>Так выглядело здание в ноябре 2012 года. Даже мраморная табличка на здании, установленная в 1957 году, не читалась.</p> <p>Из-за места расположения об этой достопримечательности знают немногие, поэтому количество гостей дома невелико.</p>

<p>Медресе Мутыгийя В настоящее время – это жилой дом.</p>		<p>Стены дома потресканы. Жильцы часто жалуются на протекающую крышу и отсутствие отопления. Здание заявлено как объект, который охраняет государство. Населяют бывшее медресе примерно 50-60 человек.</p>
---	---	--

Анализ таблицы 1. Состояние памятников культуры на январь 2019 г. Здания, требующие капитального ремонта: 1) дом купца Рассохина. Здания, требующие косметического ремонта: 1) дом Галиаскара Усманова, 2) медресе Мутыгийя, 3) Ротонда. Здания, облик которых кардинально изменен: 1) Церковь Иоанна Предтечи, 2) Казенный сад (парк им. С. М. Кирова), 3) Старинный жилой дом. Объекты, уничтоженные полностью: 1) Столыпинский бульвар.

Мы предполагаем, что такие здания, как дом Галиаскара Усманова, церковь Иоанна Предтечи, Ротонда, дом купца Рассохина можно будет отреставрировать благодаря деньгам, собранным с туристических посещений. Для того, что привлечь туристов, мы решили сделать небольшой сборник легенд Уральска. Эти легенды не выходили отдельным изданием. В XIX в. некоторые легенды записывал уральский казак И. Железнов, но он включал их в рассказы, повести, отдельного и полного издания не было. С целью практически применить материалы проекта и доказать полезность легенд для привлечения интереса к истории Уральска мы разработали игру по материалу проекта и текстам легенд - «Дорога по старому Уральску». Данная игра проведена пока с учащимися 11 D класса. До проведения игры были заданы следующие вопросы: 1) Интересна ли вам история Уральска? 2) Знаете ли вы легенды Уральска? Из 10 человек на 1 вопрос утвердительно ответили 2 человека, на 2 вопрос утвердительно ответил 0 человек. После проведения игры вновь задали вопросы: 1) Интересна ли теперь история Уральска? 2) Помогли ли в освоении истории Уральска собранные легенды? На 1 вопрос утвердительно ответили 8 человек. На 2 вопрос утвердительно ответили все 10 человек.

Проведенное исследование показало важность и актуальность темы. Мы поняли, что возможно привлечь туристов и хотя бы частично покрыть расходы на восстановление памятников архитектуры.

ЛИТЕРАТУРА

СТАТЬИ В ГАЗЕТАХ

1 Курманова Д. Ломать – не строить?// <http://nadezhda.kz/2014/01/09>

<http://likhachev.lfond.spb.ru/articl100/Russia/ekolog.pdf>

2 Троценко П. Неграфские развалины: как спасти исторический Уральск?//<https://vlast.kz/regiony/15596-negrafskie-razvaliny-kak-spasti-istoriceskij-uralsk.html>

ЭЛЕКТРОННЫЙ РЕСУРС

3 Лихачев Д. С. Экология культуры//<http://likhachev.lfond.spb.ru/articl100/Russia/ekolog.pdf>

ОБРАЗЫ ЕРМАКА, РАЗИНА И ПУГАЧЕВА В ЛЕГЕНДАХ И ПРЕДАНИЯХ УРАЛЬСКИХ КАЗАКОВ И В «ТОЛКОВОМ СЛОВАРЕ ЖИВОГО ВЕЛИКОРУССКОГО ЯЗЫКА» В. И. ДАЛЯ

ОПРЯ О. В.

к.ф.н., доцент, учитель-эксперт, Назарбаев Интеллектуальная школа ФМН МУРЗАГУЛОВА С. М.

ученик 11 класса, Назарбаев Интеллектуальная школа ФМН

Актуальность темы - в необходимости изучения образов Ермака, Степана Разина и Емельяна Пугачева в текстах уральских легенд и преданий (первоисточниках) и «Толковом словаре живого великорусского языка» Владимира Ивановича Даля, поскольку эти тексты содержат народный взгляд на историю, на образы, значение которых в последнее время переосмыслено.

Цели работы: 1) Сравнить образы Ермака, Разина и Пугачева в народных легендах и преданиях и «Толковом словаре живого великорусского языка» В. И. Даля; 2) по изученному материалу сделать электронное приложение для использования на уроках русской литературы и истории.

Задачи: 1) Собрать в разных источниках тексты легенд и преданий; 2) выбрать цитаты в «Толковом словаре живого великорусского языка» В. И. Даля; 3) доказать сравнительным анализом, что образы Ермака, Степана Разина и Пугачева играли огромную роль в местной истории и поэтому нашли отражение в «Толковом словаре живого великорусского языка» В. И. Даля; 4) провести опрос-анкетирование среди учащихся Назарбаев

Интеллектуальной школы для выявления знаний и предпочтений;
5) создать виртуальное путешествие для использования на уроках истории и русской литературы.

Гипотеза: предполагаем доказать, что русский писатель и лексикограф В. И. Даль отразил народное представление о личностях, связанных с историей нашего края.

Методы исследования: сплошная выборка, сравнительный анализ, составление таблиц, создание виртуальной экскурсии.

По времени появления на Яике **Ермак** был первым. Предания о нем появились на Яике в середине XVI века, когда еще казаки волжские, донские, гребенские, яицкие не сформировались в войска, а ватагами промышляли разбоем [2]. Эти ватаги считали Ермака своим атаманом. В уральских преданиях приводится разговор Ермака с царем, в котором главной причиной нападения на государевы корабли Ермак называет отсутствие клейма на них: «Разбивал я корабли татарские, армянские и все басурманские. В том числе, видно и твои подвернулись! Почем я знал, что твои? Они ведь не орлены, не клеймены!». Частью преданий стали исторические песни: «Как на Волге реке, да на Камышенке», «Шатаился, мотаился Ермак, сын Тимофеевич». И в первой, и во второй песнях отражены одни и те же события: приход с повинной к русскому царю Петру Алексеевичу, враждебное отношение бояр, условие царя – покорение Сибири для русского государства. Следующий герой уральских легенд и преданий – **Степан Разин** (появление на Яике – 1667 г). В текстах о Разине больше черт легенд, чем преданий. Во-первых, основание Яицкого городка на нынешнем месте связано в памяти народной с чудесным появлением Митрополита Алексея уже после разинского восстания, поэтому и отсутствовал Разин в самом городке. Во-вторых, в текстах не раз говорится о неординарных способностях Разина: умении разговаривать со змеями и заговаривать их, способностями к ворожбе, чародейству. Разин, по легенде, мог повелевать водными стихиями, переплывать на ковре через Волгу. Только у него, по легенде, было виноградное вино. Притон Разина находился внизу Яика – около Гурьева. В легендах звучат, как в текстах про Ермака, народные песни про Разина – «У нас-то было на батюшке, на тихиим Дону» и «Увил, ухитил Харкушка». Вторая песня рассказывает о «согласничке» Разина – Харко, в честь которого в Уральске был назван форпост – Харьковский. Этот есаул Разина предстает удалым, хитрым, «свил гнездо на семиствольном осокоре». Образ Харко в уральских легендах своеобразен. В одной из легенд рассказывается, что Харко

боролся с уральской казачкой-воином, у которой были в подчинении женщины-воины. Сначала они перебили воинов Харко, а потом он их связал, положил в яму, сверху засыпал свою казну и закопал их вместе с казной. Очень популярна во время застолий в Уральске песня «Ой, то не вечер, то не вечер», которую местные краеведы, однако, не связывают с личностью Разина. Но в этой песне как раз рассказано о догадливом есауле, который пророчит смерть атаману (в тексте легенды воины пророчат смерть Харко). Самые многочисленные предания и легенды связаны с личностью **Емельяна Пугачева**. Память о пугачевском восстании была очень жива в Уральске, переименованном в честь этого исторического события Екатериной II. Яицкие казаки стали ядром восстания Пугачева. Вера в Пугачева как царя Петра Федоровича долго жила в памяти казаков, которые отразили в преданиях мысль, что казнен был другой человек. Бегство царя из Петербурга связывали с семейными конфликтами, обещание казакам сохранить крест и бороду объясняли советом турецкого султана, женитьбу на Устинье – желанием царя Петра досадить питерской жене, кровопролитие во время бунта – сбывшимся пророчеством святых отцов. Судьба сына Устиньи от Пугачева казаками была связана с деятельным участием Екатерины II, которая, по мнению народа, воспитала его как царского наследника. В преданиях, записанных И. Железновым, Пугачев предстает, однако, не только с хорошей стороны. Ему свойственны жестокость, хитрость (даже пушку приказал сечь нагайками, долго изучал образ мыслей казаков), коварство (изучал образ мыслей казаков, их старообрядческую веру, молясь, упоминал имя императора), владение колдовством (заговоренный от пули, от ножа, от яду, от других опасностей).

Владимир Иванович Даль 8 лет прожил в Оренбурге, так как служил там чиновником особых поручений. За годы жизни в нашем регионе Даль собрал богатейший материал устного народного творчества. Его интерес к фольклору уральских казаков и казахов был обусловлен, во-первых, тем, что он происходил из грамотной семьи, воспитавшей в нем интерес и любовь к труду и истории, во-вторых, тем, что в русской литературе господствовало течение романтизма. Романтики обращались к историческому прошлому как важному источнику творчества, литературы и воспитания. В научной литературе не указана причина интереса Даля к фольклору, связанному с пугачевщиной, но предполагаем, что это влияние А. С. Пушкина. Русский поэт приехал в сентябре 1833 года в Оренбург, но посетил и Уральск, а в этой поездке его сопровождал Даль. Не только при Дале,

но и доныне на берегах Урала живут легенды о зарытых Разиным, Пугачевым и Мариной Мнишек несметных сокровищах, золотом груженных лодках, кувшинах с золотыми и серебряными монетами.

Далее сравнили фрагменты, записанные Далем, с текстами уральских легенд и преданий. Материалы отражены в таблице 1.

Таблица 1 – Концептуальная таблица сравнения текстов

Линии сравнения	Народные тексты [5].	«Толковый словарь живого великорусского языка» [1].
Географические названия	Примерно на нашем море (Каспийское), чай знаешь, есть Дуванная коса. На ней в старину притон был разбойничий. Там разбойники дуван дуванили, то-ись, добычу делили между себя, - от того она и прозвалась Дуванной.	В устьях Урала есть урочище Дуванный бугор, где казаки встарь, возвращаясь с моря, из Персии, дуванили дуван (I, 499) Станичники полон делили, дуван дуванили, делили добычу (III, 264)
Образ Ермака	...имел в послушании у себя малую толику шишигов (чертей). Где рати не доставало, там он и выставлял их. Взявши Казань и Астрахань, Ермак опять уехал в Сибирь: сторона ему та очень понравилась. Поехал Ермак в Сибирь затем, чтобы жизнь свою там кончить. ...нарядился в царский лат, разгуливал по банкету, с лодки на лодку перепрыгивал, но как-то неспопашился, оступился и полетел в воду, и понал в самую то-ись суводистую суводь! Она его, голубчика, и втянула. Справится он никоим манером уже не мог, потому самому, что на нем был царский лат в двенадцать пуд: он пуше всего и утопил его.	У Ермака, сказывают, были позволительные царские грамоты на Сибирь (III, 230) Ермак, оскочившись, упал в воду и утонул (II, 698); Пожилсь Ермаку по три чирья на боку! (II, 222)
Образ Степана Разина	Степан Тимофеевич всю вселенную мог знать как свои пять пальцев: он был с прибылью... Это значит ворожец, что чертями повелевает. Степан Тимофеевич и его согласнички собирались заводить город промеж быстрого Яика и промеж тихого Чагана. Должно полагать, что был... То-ись в самом городе нашем, пожалуй, и не был, а был на Низу, у Гурьева: там у него главный притон был. ...имел корабль под названием Сокол-корабль. ...но вино виноградное только у Стеньки Разина. ...записку он прислал, что не пойдет на Гурьев. Так и не пошел.	Змеи от того не кусаются, что Степан Разин их заговорил (I, 686) Не Стенька: на ковре по Волге не доплывешь. Разин расстилал на воду ковер и на нем безопасно уплывал (от преданья) (II, 128) Возьми шубу да не быть бы шуму, сказал Степан Разин астраханскому воеводе, отнявшему у него на свою долю добычи, дорожную персидскую шубу – и с той поры пошел разбсем на Волгу, именем воеводы (IV, 647) Вор Стенька вманился в город (Яицк) обманом (I, 214) Поразбойничал Стенька на веку всем, а все виселицы не миновал (III, 312). Они (суда Разина) шелком приснащены (песня)

Образ Емельяна Пугачева	...у него вышло несутласье с супружницей его, матушкой царицей Екатериной Алексеевной. Турский султан присоветовал ему идти на Яик. ...обещай царским своим словом пожаловать их вашим крестом и бородой. Пугач! Да Пугач! А он был на самом деле Петр Федорович. Ведь у него целая свита была набрана из наших казаков: кто графом Орловым звался, кто Чернышевым, кто другим каким генералом, сенатором, что в Питере при Катерине Лексевне состояли. Ведь Устинья Петровна осталась беременна от Петра Федоровича... Нашли себе царя – Донского казака. Донского казака – Емельяна Пугача! От Яицкого городка Протекла кровью река. Он к Илецку подходил Из пушечек палил. Когда наши праотцы задумали основать город между Яиком и Чаганом, им святой Митрополит возвестил, что в единсе время появится набеглый царь, и из-за него вы примите много горя. Пластал и резал На кол сажал и вешал... Кого же казнили? Бог весть, только не его. Он явился неспроста, а по велению Божьему. Укрывали его Толкачевы, у них в семье харунки золотом расшивали. Казнить-то казнили, да не его. ...изучал характер и образ мыслей казаков. Молясь, он часто упоминал слова «нимператор», «наследник», «престол», «враги». ...молился богу, да только притворялся, что молится. Рассердился тогда Пугачев и приказал пушку сечь нагайками, а потом обрубить ей уши и сбросить в Яик-реку [2].	Христонаступник Пугачев, заняв столицу Берды, сел на царский престол, слышав, что царь сидит на престоле (IV,565) Давно я не сидел на престоле, сказал Пугачев, садясь в Бердах на престол в церкви, который считал царским местом (IV,565) У крупных разбойников (Пугачева) были свои есаулы(IV,681) Пугачев в селе Бердах помедил избу, в которой стоял (III,271) Он погублен Пугачевым (III,154); Жалую вас крестом (старым), бородой и вечной волей (Пугачев) (I,239); Ведь я не Пугач, хоть царем скажись, не поверят (IV,570); Пугачев был четвертован (IV,602).
-------------------------	--	--

Из данных таблицы ясно, что образы Ермака и Степана Разина не получили развернутой характеристики. И Ермака, и Разина народная фантазия связала с чертями («шишигами»). Разину приписывалось колдовство: заговаривание змей, плавание на ковре, виноградное вино. И Ермак, и Разин остались в памяти казаков разбойниками, управлявшими ватагами. А вот Пугачева народ принял по-другому. Не случайно в нашем городе – Уральске – есть музей Емельяна Пугачева – старинная казачья изба-курень, где Пугачев жил с уральской казачкой Устиньей Кузнецовой. Дом, из которого он ее увидел, не сохранился, так же, как собор, в

котором их венчали. Теперь на месте собора расположен памятник А. С. Пушкину. В преданиях Пугачев предстает как Государь Петр Федорович, хоть и жестокий человек, но царского рода. С другой стороны, народ понял, что Пугачев – человек с избирательным умом и смекалкой, завоевал доверие казаков, женился.

С целью выявления заинтересованности учащихся в интерактивном изучении истории и литературы края было проведено исследование методом анкетирования. Объект изучения – учащиеся Назарбаев Интеллектуальной школы физико-математического направления г. Уральск с 7 по 12 классы (7 класс – 4,9 %, 8 класс – 11,9 %, 9 класс – 15,5 %, 10 класс – 16,8 %, 11 класс – 27,4 %, 12 класс – 23,5 % от всех ответивших). Общее количество учащихся, принявших участие в анкетировании – 226 чел. (это число было принято за 100 %). Вопрос «Знаете ли вы о каких-либо известных личностях, посетивших наш край?» был вопросом со свободным выбором ответа. Мы получили следующие ответы: А. С. Пушкин, И. А. Крылов, В. И. Даль, Е. Пугачев, М. А. Шолохов. На вопрос: «Было бы интересно узнать об известных исторических личностях, посетивших наш край?» были даны следующие ответы: «да» - 81,9 %, «нет» ответили 18,1 %. «Исторические факты о Приуралье» считают важным увидеть 36,7 %, или 83 чел. «Обучающие игры по истории» хотят увидеть 46,9 %, или 106 чел. «Факты из биографии исторических личностей» считают необходимым включить 38,1 %, или 86 чел. Таким образом, можно сделать вывод, что электронное приложение будет популярным, есть необходимость его разработки.

Последним этапом исследования стало создание виртуального путешествия по Яику. Цель – в интерактивной форме рассказать о Ермаке, Разине, Пугачеве и вкладе Даля в изучение истории нашего края. Виртуальное путешествие начинается с карты нашего региона. Локации позволяют вам передвигаться в нужном направлении. Карта региона позволит представить месторасположение нашего города и реки, на которой он основан. «Уральск» – эта кнопка позволит вам прочитать послание Далию учеников нашей школы. «Урал» – эта кнопка позволит вам оказаться сначала около настоящей казачьей избы, узнать отношение Даля к тюркским народам, ведь не менее 200 тюркских слов записано им в нашем регионе и размещено в «Толковом словаре живого великорусского языка». «Изба» – вы узнаете о том, как были одеты казаки и казачки, попадете в музей Емельяна Пугачева и окажетесь около собора Петра и Павла, в котором венчали Пугачева и Устинью. Вы сможете прочитать

фрагменты фольклорных произведений, собранных Далем и размещенных в «Толковом словаре живого великорусского языка». «Своя игра» – увлекательная игра на знание истории и культуры. В игре 18 вопросов, так что могут соревноваться несколько команд.

ЛИТЕРАТУРА

КНИГИ

1 Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. М., 1999. Цитаты по данному изданию.

2 Железнов И. И. Уральцы. Очерки быта уральских казаков. В 3т. Уральск, 2006. И другое издание: Железнов И. И. Уральцы. Очерки быта уральских казаков. ПСС в 3тт. С. - Петербург, 1910. Т.III. С. 135-225.

3 Пугачев – Петр III // Коротин Е. И. Устное поэтическое творчество уральских (яицких) казаков. Самара-Уральск, 1999. Ч.2. С. 134-135.

4 Рознер И. Г. Яик перед бурей. М., 1966.

ЭЛЕКТРОННЫЙ РЕСУРС

5 Материалы по истории уральских казаков [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://www.yaik.ru/rus/forces/history/>

6 Опря О. В. Фольклорные традиции в творчестве В. И. Даля [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://docplayer.ru/59268257-Folklornye-tradicii-v-tvorchestve-v-i-dalya.html>

САЙРАМ САНСЫЗ БАБТАР МЕКЕНІ

РАСУЛМЕТОВ Ж.

7 сынып оқушысы, З. Хусанов атындағы № 110 ЖОМ, Шымкент қ.

САТТИЕВА Ф.

тарих пәнінің мұғалімі, З. Хусанов атындағы № 110 ЖОМ, Шымкент қ.

Шымкент қаласынан 12 шақырым жерде орын тепкен көне қаланың тарихы тым тереңде жатыр. Оңтүстіктегі орта ғасырдағы ірі қалалардың бірі – Сайрам жайлы алғашқы дерек Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрік» атты еңбегінде кездеседі. Онда: «Сайрам – Исфиджаб деп аталатын ақ қаланың аты» делінген. Демек, Сайрам – Исфиджабтың кейінгі аты. Ал ақ қала деуінің мәні мұнда сол замандарда кілең тақуа, діндар, ізгі ниетті әулие-әмбиелер, бабтар мен шейхтар өмір сүргендігінде болуы бек мүмкін.

П. Иванов, М. Массон, Н. Бернштам сияқты ғалымдардың жүргізген зерттеулеріне сүйенсек, Сайрам Ұлы Жібек жолының бойында орналасқан ірі сауда, қолөнер және діни орталық болған. Еліміздің оңтүстік өңірінде бірінші рет Сайрам өңірі ислам дінін қабылдаған Шымкент қаласынан 12 шақырым жерде орын тепкен көне қаланың тарихы тым тереңде жатыр. Оңтүстіктегі орта ғасырдағы ірі қалалардың бірі – Сайрам жайлы алғашқы дерек Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрік» атты еңбегінде кездеседі. Онда: «Сайрам – Исфиджаб деп аталатын ақ қаланың аты» делінген. Демек, Сайрам – Исфиджабтың кейінгі аты. Ал ақ қала деуінің мәні мұнда сол замандарда кілең тақуа, діндар, ізгі ниетті әулие-әмбиелер, бабтар мен шейхтар өмір сүргендігінде болуы бек мүмкін. П. Иванов, М. Массон, Н. Бернштам сияқты ғалымдардың жүргізген зерттеулеріне сүйенсек, Сайрам Ұлы Жібек жолының бойында орналасқан ірі сауда, қолөнер және діни орталық болған. Еліміздің оңтүстік өңірінде бірінші рет Сайрам өңірі ислам дінін қабылдаған.

«Сайрамда бар сансыз баб» деп тектен тек айтылмаса керек. Бұл жерде орта ғасырлық сәулет ескерткіштері көптеп салынған. Көптігі соншалық, жергілікті тұрғындардың өзі олардың санынан жаңылатын көрінеді. Бір көнекөздер соншама көп кесененің санын шамалап 80-ге жуық десе, енді бірі 100-ден асады деп болжайды. Солардың бірі де бірегейі – Ибраһим ата кесенесі.

Қарашаш ана кесенесі Яссауидің анасы Қарашаш ананың шын есімі – Айша бибі. Ол текті адам, Сайрамдағы танымал Мұса шейхының қызы болған. XI ғасырда бұл өңірде ғылым, мәдениет және өнер қарқынды дамыды. Қарашаш өз уақытының ең білімді, сауатты және көрегенді әйелдерінің бірі болды. Байлығына қарамастан оны мақтан тұтпайтын және менменшіл болған емес. Ол барлық науқастар мен мұқтаж адамдарға қол ұшын беруге тырысты. Аңыздар бойынша Қарашаш сырқатты емдеп, түс жори алатын. Осының арқасында ол өңірдегі тұрғындар арасында кең танымалдыққа ие болды. Қарашаш бала тәрбиесіне көп көңіл бөлді, адамдар санасында ол аналықтың биік арманына айналды.

Қарашаш ана кесенесі – порталды-күмбезді құрылыс. Құрылыстың бұндай типі кейінгі ортағасыр дәуірінде Оңтүстік Қазақстан аумағында кең таралған. Бастапқыда XIII ғасырда салынып, кейіннен уақыт және табиғи жағдайлардың ықпалымен әлденеше рет қирап, қайтадан тұрғызылды. Қазіргі кесене XIX ғасырдың ортасында салынды. Ол 27 x 27 x 5 см мөлшерлі төртбұрышты күйдірілген кірпіштен қаланған. Сондай-ақ, құрылыс барысында ағаш пен саз қолданылды. Кесене

сапалы материалдардан және ерекше ұқыптылықпен тұрғызылды. Екі ғасыр ширегінде ескерткіш бұзылған жоқ. Құрылыста қолданылған ағаш бөлшектер және ағаштан ойылған ою-өрнек те шірімеді. Кесененің өлшемі 6,3 x 6,3 метр. Ғимарат бұрыш қалқандарына негізделген барабанда тұрған күмбезбен аяқталады. Күмбез биіктігі 7,08 метр. 1996 жылы күмбезді жапырақты ақ қаңалтырмен қаптады. Оңтүстік және оңтүстік-батыс қасбеттері ұзын сүйірленген текшелері бар порталдармен безендірілген. Алдыңғы жазықтықтары терең емес сүйірленген және тікбұрышты текшелермен әшекейленген. Кесененің оңтүстік және батыс жақтарында кіреберіс есіктер бар. XI ғасырда бұл өңірде ғылым, мәдениет және өнер қарқынды дамыды. Қарашаш өз уақытының ең білімді, сауатты әйелдерінің бірі болды. Ислам әлемінде қасиетті Құран көрімді араб тілінен түркі тіліне алғаш болып аударған әйелдердің бірі. Бойы аласа болғанымен, қап-қара толқынды шашы болғаны үшін халық оны Қарашаш атап кетіпті. Байлығына қарамастан оны мақтан тұтпайтын және менменшіл болған емес. Ол барлық науқастар мен мұқтаж адамдарға қол ұшын беруге тырысты. Алла тағала берген ізгі қасиеттерінің бірі – перзент сүйе алмай жүрген әйелдерді уқалау жолымен емдеп, бала көтеруіне себепші болған деседі. Аңыз бойынша Қарашаш сырқатты емдегенімен бірге түс жори алатын. Осының арқасында ол өңірдегі тұрғындар арасында кең танымалдыққа ие болды. Қарашаш бала тәрбиесіне көп көңіл бөлді, адамдар санасында ол аналықтың биік символына айналды, – деді шырақшы.

Оның айтуынша, бұл кісінің әкесі Мұса шейх Ибраһим атаның ұстазы болған. Ибраһим ұстазының қызына үйленіп, одан үш перзент сүйген дейді. Біріншісі Гаухар деген қызы туралы ешқандай мәлімет жоқ. Екінші баласы Садыр қожа деген ағамыз Қытайдың территориясында дін жолында шейіт болған дейді. Үшінші баласы Ахмет Яссауи бабамызды Алла тағала ерекше қасиетті бала қылып жаратқан екен. Ол екі жасында Құранды оқи алған, жеті жасында медресені бітіріп, әулиелік дәрежесіне жеткен дейді. Осының бәрін байыптаған әкесі Ибраһим оны бір түйеге отырғызып: «Осы түйе қай жерге барып шөксе, сол жерді мекен ет!» деп шығарып салады. Сонда түйе барып Ясыға (қазіргі Түркістан) шөккен дейді.

Ибраһим ата кесенесі

Ибраһим ата кесенесі – әйгілі уағызшы мазарына қойылған сәулет ескерткіші. Ақсу ауылы жолында Сайрам ауылының шетінде биік төбеде орналасқан. Алғашында кесене XVI – XVII ғасырларда салынған, бірақ ол құлап қалғаннан кейін XIX ғасырда қайта

салынды. 50-жылдары қатты жер сілкінісі кезінде кесене күмбезі құлағаннан кейін басқа қалыпта қайта жасалды.

Ибраһим ата – атақты сопы Қожа Ахмет Яссауидің әкесі, діни көсем, әрі осы өңірлерге танымал уағызшы болған. XI ғасырда Сайрам ислам дінін тарату ошағы болды. Мұнда көптеген діни ұстаздар мен ғалымдар тұрды. Ибраһим ата текті отбасынан шыққан, табысты жер өңдеуші болды. Халық арасында оның әулиелігі мен уағызшы қабілеті жайлы аңыздар тараған. Ибраһим ата мұқтаж адамдарға көмектесіп, тақуалық өмір сүрді және мындаған ізбасарларға ислам дінін уағыздады.

Кесене бір камералы, шаршы түріндегі құрылыс. Ибраһим ата кесенесінің алаңы 7,2x7,2 м, ал ұзындығы – 8,25 м. Имарат бір орын-жайы бар екі деңгейлі болып келеді. Оңтүстік жағында кіреберіс, батыс жағында ағаш жақтаулы терезе орналасқан. Ішкі қабырғалары әрленген, еден кірпішпен қапталып үстінен цемент араластырылған балшықпен сыланған. 50-жылдары күмбез құлағаннан кейін кесене төбесі ақ жапырақты қаңалтырмен қапталып, ортасына сүйір ұшты мұнара орнатылды. Кесененің солтүстік-батыс және оңтүстік-батыс бөліктерінде терең емес сүйір ұшты текшелері бар порталдар бар. Ұзақ уақыт бойы жолдың шетіндегі төбеде тұрған кесене қатерлі жағдайда болды. 90-жылдары жолды 20 метрге ауыстыруға және кесене негізін топырақ қаптарымен бекітуге қаржы бөлінді.

Ибраһим ата кесенесі

Екінші Мекке саналатын Түркістандағы түмен баб пен Отырардағы отыз бабқа зиярат ететіндер әуелі Сайрамда өмір сүрген Ибраһим ата мен оның жары Қарашаш ананың мазарын айналып өтпеуі тиіс. Біздің сапарымыз да атақты Қожа Ахмет Яссауидің әкесі Ибраһим атаның кесенесінен басталды. Кесене Сайрамның орталығынан екі шақырым жерде биік төбеде орналасқан.

Кесене шырақшысы әуелі бабамыздың басына құран бағыштадық. Алты жылдан бері осы жерде шырақшы айтуынша, Ысқақ бабтың 13-ші ұрпағы саналатын Ибраһим ата – атақты сопы Қожа Ахмет Яссауидің әкесі, діни көсемі әрі осы өңірлерге танымал уағызшы болған. XI ғасырда Сайрам ислам дінін таратудың негізгі ошағы болса, мұнда көптеген діндарлар мен ғалымдар тұрған. Халық арасында Ибраһим атаның әулиелігі мен уағызшылық қабілеті жайлы аңыздармен қатар диханшылығы туралы да әфсаналар тараған. Ерте көктемде егін салар уақытта дихандар атаны жерінің басына апарып, дән салып беруін өтінетін болған. Себебі оның қолы тиген топырақ өнімді жеміс беретін болыпты. Ол мұқтаж адамдарға қол ұшын беріп, өмірін тақуалықпен

өткізген. Алғашында кесене XVII – XVIII ғасырларда салынған, бірақ ол құлап қалғаннан кейін XIX ғасырда қайта салынды. 50-жылдары қатты жер сілкінісі кезінде кесене күмбезі құлағаннан кейін басқа қалыпта қайта жасалды. Соңғы рет бұл кесенеге жөндеу жұмыстары төрт жыл бұрын жүргізілді, – дейді шырақшы.

Ибраһим атаның кесенесіне зиярат ету үшін ат басын бұратындар аз емес. шығартып бергенімен, күніне таңертеңгілік уақытта бір-ақ сағат берілетінін айтады. «Сол бір сағатта барлық бөшкелерді толтырып қоямын. Кейде зияратшылар көбейіп кеткенде су таппай қиналып қаламыз. Егер табылып жатса, осы су мәселесін түбегейлі шешіп берсе дұрыс болар еді», – дейді ол.

Махмутхан-шейх баба кесенесі

Ибраһим ата кесенесінен сәл беріде Махмутхан-шейх бабаның мазары орын тепкен. Құрылысы X-XI ғасырларға жатады. Кесене шырақшысы Ұлықбек Анаркүл келушілердің дені зияратын бірінші Ибраһим атадан бастайтынын, ал негізі оның әкесі Махмутхан баба басына келіп тәу ету керектігін айтады. «Бұл бабаның аты көп айтыла бермеуінің сыры оның насихаты аздығында. Өткенде Түркиядан бір профессор келіпті. Ол Қожа Ахмет Яссауи туралы кітап жазып жатыр екен. «Мен Яссауидің жерленген жерін білемін, бірақ кіндік қаны тамған жерді білмейтін едім», – деп көзіне жас алды. Аяқ астынан көшенің адамдарынан естіп, осында келген беті екен. Швейцария, Италия сияқты алыс шетелден, әсіресе Түркия, көрші Ресей, Өзбекстаннан туристер көп келеді», – дейді шырақшы [1, 114 б.].

Оның айтуынша, Махмутхан-шейх баба – Ибраһимнің әкесі, Қожа Ахмет Яссауидің бабасы. Түлкібастағы Ибітхан атаның баласы. «Түрік халқының басына барып жатамын» дегендіктен Түркібас делінген, алайда ол жерді жергілікті халық Түлкібас деп атап кеткен. Ислам діні үшін соғыста шейіт болған. Махмутхан баба осы жерде кішігірім медресе салдырып, балаларды дін сабақтарына оқытқан. Дін ілімдерін таратушы ретінде аты шыққан баба басына мешіт имамдары, молдалар, дін жолына біржола бет бұрғандар жиі барады. Діндар боламын, намазға жығыламын деп ниет еткендер де зиярат жасайды. Жалпы, күллі игілерге бата беруші әулие баба. Кесене құрылысының бұрынғы ғасырларда неше рет өзгергенін ешкім дөп басып айта алмайды. Жер қимылдағанда немесе басқа да ірі табиғи апаттардан қалай аман жеткені де бізге беймәлім. Жергілікті халық бұл кісінің әулие екенін біліп, құлап қалған уақытында қайтадан тұрғызып отырған.

шырақшы бізді Махмутхан-шейх баба мазаратының жоғарғы жағындағы Қожа Ахмет Яссауидің кіндік қаны тамған жерге

апарды. Көне аңыз бойынша, Пайғамбарымыз (с.ғ.у.) Қожа Ахмет туылмас бұрын дүниеге діндар, әулие адамның келетінін айтқан. «Сол пендеге осы аманатты жеткізу керек, Алладан хабар келді. Кім жеткізеді?», – дегенде, бабтардың бабы Арыстанбаб: «Алла маған өмір берсе жеткізер едім», – деген. Сөйтіп ол Исфиджабқа келген.

Біз кетерде шырақшыдан «Бұл кесенеге не жетіспейді?» деп сұрадық. Егер демеушілер табылып жатса, Әзірет сұлтанның кіндік қаны тамған мына жерді тегістеп, күмбез тәрізді ғимарат салынса, жақсы болар еді, келушілер отырып құран бағыштар еді, – деді ол. Ал Ахмет Яссауи бабамыз Сайрамнан шығып кеткеннен бір айдан кейін Ибраһим атамыз, одан бір жарым апта өткенде шешесі Қарашаш ана дүние салады. Осы орайда «Ерлі-зайыпты екеуі бір уақытта дүние салған болса, неге екеуі екі бөлек жерленген?» деген сұрақтың туындайтыны заңды. «Біздің мұсылманшылықта әкесі қай жерге жерленсе, баласы да сол жерге жерленсін» деген қағида бар. Ибраһим ата өзінің әкесі Махмутхан атаның қасына, Қарашаш ана өзінің әкесі жатқан төңірекке әкеліп жерленген», – дейді Әуесхан Қадыров. Қарашаш ананың қазіргі кесенесі – түпнұсқа. ХІV ғасырда Әмір Темірдің бұйрығымен тек кірпіш және балшықпен көтерілген. Ешқандай іргетасы жоқ. Бірде-бір шеге, темір қолданылмаған. Осы ғимарат жеті ғасырдан бері анамыздың басына пана болып келеді. Арасында кішігірім жөндеулер жүргізіліп тұрған [3, 59 б.].

Қожа Ахмет Ясауидің ата-анасы – Ибраһим ата мен Қарашаш ананың кесенесінде Киелі Құранның «Бақара» сүресінің 255-аяты тасқа қашап жазылған. Бұл аятта «Алланың құзырында Өзінің рұқсатынсыз шапағат жасайтын кім болмақ. Алла олардың алдыңғысын да (дүниедегі), кейінгісін де (қияметте не боларын) біледі. Ал олар Алланың білдіргенінен басқа ештеңені де сезбейді» деген сөздер жазылған. Кесенелер алдында арнайы тасқа қашалып жазылған аяттың мағынасы – «қажетінді адамнан, әруақтан емес, Алладан сұра» дегенді меңзеп тұрғандай.

Кесене басында құдық бар екен. Зияратшылар киелі орынның құдығының суынан қалағанынша ниет етіп алып кетіп жатыр. Шырақшы: «Судан ешқандай қиындық жоқ. Тек қыс кезінде шырақшы отыратын бөлмедегі пештің жылуы қиын. Газ кіргізуге әрекет жасап едік, «құжаты жоқ» деп кіргізбей қойды», – дейді. Қарашаш ана кесенесіне жапсарлас інілері Бабай ата мен Тағай атаның мазарлары ашық аспан астына қойылыпты. Бұл мазарларды көре отырып, жоғарыда айтылған «әкесі қайда жерленсе, баласы да сонда жерленсін» деген шариғи қағиданың растығына тағы

да бір көзіміз жетті. Сыртқы пішіні қайта күрделі жөндеуді қажет етеді. Сайрамдағы кесенелердің басты ерекшелігі, мұнда жергілікті тұрғындардың мазарлары да қатар орын тепкен. Мысалы Ибраһим атаның кесенесінің жоғарғы жағы тұтас мазарат. Басқа кесенелерде де солай. Бейне бір «қабір қала» дерсіз. Ал жергілікті сайрамдықтардың өздерін «өлілер мекенінде» жүргендей сезінбейтіні олардың қыж-қыж қайнаған қызу тіршілігінен байқалады. Орта ғасырларда Ұлы Жібек жолының бойындағы ірі сауда және қолөнер орталығы болғаны тарихи қаланың бүгінгі келбетінен де аңғарылатындай. Бұл сапардан негізгі көкейге түйгенімізді қысқаша сипаттар болсақ, Қожа Ахмет Ясауидің кіндік қаны тамған жерді өз көзімізбен көріп қайттық. Және ол жерге күмбез тәрізді ғимараттың қажет екенін билік басындағы аға-әпкелерімізге жеткізуді мақсат тұттық. Сондай-ақ басқа да кесенелердің басына су, жылу сияқты зияратшылар үшін негізгі қажеттіліктердің орнын толтыру қажет [2, 74 б.].

Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында: «Жергілікті нысандар мен елді мекендерге бағытталған «Туған жер» бағдарламасынан бөлек, біз халықтың санасына одан да маңыздырақ – жалпыұлттық қасиетті орындар ұғымын сіңіруіміз керек», – деген болатын. Ендеше Оңтүстіктегі ішкі туризмнің негізгі нысаны – Сайрамдағы тарихи ескерткіштердің жағдайы жоғарыдағыдай. Бір айта кетерлігі, онда әлі де туризм тетіктерін жетілдіре түсу қажет. Кесенелерге баратын жолдарды дұрыстап, арнайы көліктер жүргізіп, тарихымен таныстыратын экскурсоводтар керек. Өкінішке қарай, әзірге Сайрамда мұның бірі де жолға қойылмаған.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақстан Ұлттық энциклопедия. Алматы 1988.
- 2 Ислам. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы 2010.
- 3 Отырар. Энциклопедия.

ТУҒАН ӨЛКЕ ТАРИХЫН ОҚЫТУДА – МҰРАЖАЙ МОЛ ҚАЗЫНА

САДВАКАСОВА С. М.
тарих пәнінің мұғалімі, № 18 ЖОББМ, Екібастұз қ.
ЖАНАЛИДЕН Ә. Н.
6 сынып оқушысы, №18 ЖОББМ, Екібастұз қ.

Елбасы Н. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында: «Туған жердің тарихын білген және оны мақтан еткен дұрыс», сонымен қатар «туған жерге, оның мәдениеті мен салт-дәстүрлеріне айрықша іңкәрлікпен атсалысу-шынайы патриотизмнің маңызды көріністерінің бірі», - деп жазды [1, 3 б.]. Бұл тұста еліміздің Білім және ғылым министрлігі 2018-2019 оқу жылынан бастап қоғамдық танымды жаңғыртуды жүзеге асыру аясында мектеп бағдарламасына жалпы білім беретін «Қазақстан тарихы», «Қазақ әдебиеті», «География», «Музыка» оқытуда пәндерін толықтыратын және туған өлкенің тарихын, табиғатын, мәдениетін зерттеуге ықпал ететін кіріктірілген «Өлкетану» оқу курсы енгізіледі.

Курс мақсаты туған өлкенің қалыптасуы мен дамуы кешенінде сипатталатын географиялық, тарихи, мәдени, табиғат және басқа да факторлар; туған өлкеге деген сүйіспеншілік сезімін, патриотизмді, қоршаған табиғатқа ұқыппен қарауға тәрбиелеу туралы білімді қалыптастыру болып табылады.

– ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейін туған өлке аумағындағы тарихи процестердің негізгі кезеңдері мен ерекшеліктері туралы білімді қалыптастыру;

– туған өлкенің табиғат байлықтары, тарихи ескерткіштер мен мәдениет объектілері туралы білімді кеңейту;

– өңірдің мақтанышы болып табылатын өлкенің мәдени және әдеби мұралары мен адамдары, дәстүрлі қолөнер кәсіптері туралы білімдерін кеңейту;

– туған өлкенің табиғаты, тарихы мен мәдениетінің бірегейлігіне деген құрмет сезімін; оны сақтауға деген жауапкершілікке тәрбиелеу кіреді [3, 40 б.].

Туған өлке тарихын оқытудағы ғылымы мол өткен күндерден мағлұмат беретін мәдени орта - мұражай екендігі анық. Осы орайда, мектебімізде «Мұрагер» өлкетану- этнографиялық мұражайы жұмыс істейді. Мұражай- өскелең ұрпақтарға берілер ұлттық тәрбие жүйесінің ұйытқысы, қайнар бұлағы, мектеп өмірінің бір тынысы, оқу-тәрбие үрдісінің ажырамас бір бөлігі. Ең бастысы –

ұлттық кодты сақтай білуде мектеп оқушыларының бойына тарихи-мәдени құнды дүниелерді қалыптастырып, кейінгі ұрпаққа мұра етіп қалдыру. Мұражай - еліміздің тарихи қоры және мәдениетінің басты көрсеткіші. Жас ұрпақтың бойына Отаншылдық сезімді, ұлттық құндылықтарды қадірлеу, кешегі қиын жылдары әр жаққа шашылып кеткен бабалар мұрасын жинақтауды насихаттау. Сол себепті мектеп оқушылары мұражайдағы жәдігерлерді жаңартып, толықтырып отырады. Мектеп мұражайы 5 бағытта жұмыс жасайды:

1 бөлім: «Алтын ұя – мектебім»

2 бөлім: «Оқушылар шығармашылығы»,

3 бөлім: «қазақ халқының тұрмысы»,

4 бөлім: «Екібастұз – менің тағдырым»,

5 бөлім: «Ер есімі – ел есінде»

Қазақ елінің тарихы көнеден келе жатқан құнды жәдігерлерге толы. Бұл рухани құндылықтар ұрпақтан-ұрпаққа жетіп, тәрбие, білім көздеріне айналып отыр. Бүгінде мұражайды құру, жәдігерлерді жинақтау арқылы жас ұрпақты отаншылдыққа, туған өлкені сүйуге жастарды тәрбиелеудің үлкен орталығына айналды.

Сурет 1

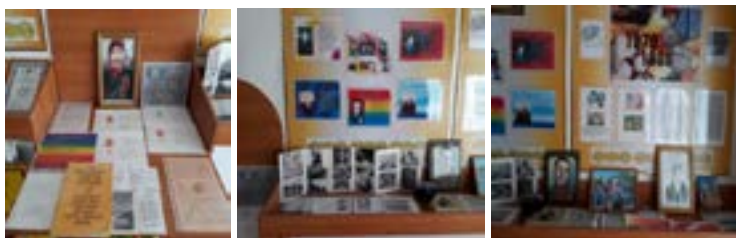
Төл тарихымыздан көп мағлұмат беретін осынау құндылықтар жарыққа шығып, зерттеліп, зерделеніп мұражайлардан орын алып, халық игілігіне жарады.

Сурет 2

Туған өлке тарихын оқытуда мұражай – мол білім мен тәрбиенің орталығы. Яғни, әрбір мектепте мұражай ашып, оны дамыту бүгінгі күннің басты талабы. Бұл оқушылардың адамгершілік болмысын, ішкі жан дүниесін, азаматтық тұлғасын қалыптастырып, тәрбие мәселесіндегі мектеп пен отбасының рөлін жоғарылатады. Оқушылардың бос жүруін азайтып, жаман әдеттен аулақ болуына септігін тигізеді. Әрбір аймақтың, ауданның, ауылдың өзіне тән тарихы, қызықты шежіресі, өмірбаяны, адал істері мен ерліктері ұрпаққа үлгі болатын еңбек ерлері мен ардагерлері бар. Тәуелсіз еліміздің алтын әріппен жазылған тарихын, еліміздің әлем мойындаған керемет жетістіктерін мектеп мұражайларында жинақтап, кейінгі ұрпаққа насихаттап көрсете білу- біздің парызымыз.

Патриотизм кіндік қаның тамған жеріне, өскен ауылына, қала мен өңіріне, яғни туған жерге деген сүйіспеншіліктен басталады. «Өлкетану» курсы мектеп мұражайында өткізу барысында оқушылар өлкеміздің тарихи тұлғаларымен, олардың өмірі және қызметімен, сондай-ақ мәдени, тарихи ескерткіштермен танысады. Екібастұз өңірінің Ұлы Отан соғысы ардагерлері мен ауған соғысы ардагерлерінің ерлігі туралы ақпарат алады.

Сурет 3

Қорыта келе, Елбасы Н. Назарбаев: «Мәңгілік Ел» – біздің қолымызда. Ол үшін өзімізді үнемі қамшылап, ұдайы алға ұмтылуымыз керек. Байлығымыз да, бақытымыз да болған мәңгілік тәуелсіздігімізді көздің қарашығындай сақтай білуіміз керек. «Қазақстан-2050» бағдарламасы, «Мәңгілік Елге» бастайтын ең мәртебелі, ең абыройлы жол. Біз болашаққа көз тігіп, тәуелсіз елімізді «Мәңгілік Ел» етуді мұрат еттік. Осы идеяны әрқайсысымыз сезініп, өмірлік сабақ ретінде түйсек, осы жолда бар әлеуетімізді салсақ, «Мәңгілік Ел» болатынымыз анық дегендей, жастар - біздің мақтанышымыз, біздің тірлік-тынысымыз, біздің үмітіміз, біздің болашағымыз. Олардың

бізден мұра етіп алған Отанға деген ұлы жауапкершілік эстафетасын келер ұрпаққа абыроймен жалғастыратыны сөзсіз [5].

ӘДЕБИЕТТЕР

1 А. Нухұлы, М. Ш. Алинова, З. Ә. Сабданбекова, А. М. Сыздықова, Б. Т. Аушахманова. Өлкетану. Павлодар облысы: 5-7 сыныптарға арналған оқулық. – Астана: «Арман-ПВ» баспасы, 2018. – 176 б.

2 «Туған жер» бағдарламасы.

3 Әдістемелік нұсқау хат. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2018. – 368 б.

4 Г. Есқалиева // Қазақстан әдістемелік журнал - № 1. - 2018.

5 Қазақстан 2050 стратегиясы – <https://strategy2050.kz> [шыққан күні 17.01.2019].

«САКРАЛДЫ ЖЕРДІҢ БІРІ-ҚОҢЫР ӘУЛИЕ»

САДЫКОВА Д. Е.
тарих пәнінің мұғалімі, Лекер ЖНББМ,
Баянауыл ауданы, Лекер ауылы
БАҒДАУЛЕТ А. Б.
8 сынып оқушысы, Лекер ЖНББМ,
Баянауыл ауданы, Лекер ауылы

Қазіргі таңда Қазақстанда ҚР Тұңғыш Президенті - Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында ұсынған «Қазақстанның қасиетті рухани құндылықтары» («Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы»), «Туған жер» жобаларын құру мәселелері талқылану үстінде. Бағдарлама аясында ауқымды өлкетану жұмыстарын жүргізуді, экологияны жақсартуға және елді мекендерді абаттандыруға баса мән беруді, жергілікті деңгейдегі тарихи ескерткіштер мен мәдени нысандарды қалпына келтіруді қолға алу көзделген. Сондай-ақ, Елбасы «Туған жер» жобасымен бірге жалпыұлттық қасиетті орындар ұғымын сіңіру қажеттілігін атап өтті. Осылайша, Президент «Қазақстанның қасиетті рухани құндылықтары» немесе «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасын ұсынды. Жобаны әзірлеу барысында үш мәселе қамтылуы керектігі атап көрсетілді. Солардың бірі – ішкі және сыртқы мәдени туризмнің осы қастерлі мұраларға сүйенуі тиістігі.

Әрбір халықтың, әрбір өркениеттің баршаға ортақ қасиетті жерлері болады, оны сол халықтың әрбір азаматы біледі. «Қазақстанның қасиетті рухани құндылықтары» немесе «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» атты арнайы жобасы арқылы халықтың санасына басқа да жалпы ұлттық қасиетті орындар ұғымын сіңіруіміз қажет. Ұлытау төріндегі жәдігерлер кешенін, Қожа Ахмет Ясауи кесенесін, Тараздың ежелгі ескерткіштерін, Бекет ата кесенесін, Алтайдағы көне қорымдар мен Жетісудың киелі мекендерін және басқа да жерлерді өзара сабақтастыра отырып, ұлт жадында біртұтас кешен ретінде орнықтыру қажет. Мұның бәрі де ұлттық бірегейлікті қалыптастырады. Қазақстанның қасиетті жерлерінің мәдени-географиялық белдеуі –неше ғасыр өтсе де бізді кез келген рухани жұтаңдықтан сақтап аман алып шығатын символдық қалқанымыз әрі ұлттық мақтанышымыздың қайнар бұлағы.

Осындай ұлтымыздың мақтанышы Қазақстанның киелі орыны туризмнің дамуы екінші Швецария деп аталатын елді мекен – Баянауыл. Қазақтың киелі Баянауыл ауылына барсаң, ғасырлардың куәсіндей әр жерде қадау-қадау боп қалып қойған тарихи жерлерді көре аласың. Сол тарихқа толы жерлерді аңыз-шежірелерін зерттеудеміз, жапы Павлодар облысындағы сакральдық орындардың 80 пайызы Баянауыл ауданында орналасқан болса, облыстың туристік әлеуетінің көп жағдайда дамуы Баянауыл өңіріне қатысты. Баянауыл ауданының сакралды жерлерін зерттеу барысында басты критерийлерді қолдану керектігі белгілі болды.

Объектілерді іріктеудің басты критерийлері:

1 – көне дәуірлер мен орта ғасырлардағы мәдени маңызы бар объектілер: қасиетті жерлер, қорғандар, таста салынған суреттері бар үңгірлер (мысалы, Кемпіртас, Қоңыр әулие, Акбет «Сак қорғаны», Жасыбай көлі және т.б.);

2 – қазіргі заманғы мәдени маңызы бар объектілер: әулиелердің, хазыреттердің, діни ұстаздардың өмір сүрген және жерленген жерлері (мысалы Мәшһүр Жүсіптің, Мұса Шорманов және т.б. кесенелері);

3 – маңызды тарихи оқиғалар болған орындар және елдің көрнекті адамдары жерленген жерлер (м-лы, Жасыбай асуы, С.Торайғыровтың кесенесі және т.б.).

4 – табиғи-ландшафттық объектілер (мысалы, сулары пайдалы бұлақтар, аңызға айналған қызықты табиғи объектілер) [1, б. 4].

1 Көне дәуірлер мен орта ғасырлардағы мәдени маңызы бар объектілер: қасиетті жерлер, қорғандар, таста салынған суреттері бар үңгірлерге Қоңыр әулиеге зерттеу жүргіздік:

Халқымыздың қасиетті санайтын мекендері, ел тарихына қатысты аңыздар айдарында туған жеріміз жайлы әңгіме қозғалғанда әрқайсымыз өз өңіріміздегі киелі жерлер жайлы айтамыз. Кейбіріміз Қоңыр әулие үңгірі туралы ол Баянауылда десек, ал енді біріміз Шыңғыстауда деп ойлаймыз. Ал,шындығында біз бүгін осылай аталатын екі өңірде де бар қоңыр әулие үңгірі туралы зерттеуімізді назарларыңызға ұсынамыз. **І. Баянауыл тауындағы Қоңыр әулие үңгірі.** Шежірелі Баянауыл жерінің көне тарихынан сыр шертетін аяулы ескерткіші – Қоңыр әулие немесе Әулие тас үңгірі Жасыбай көлінен үш шақырым жерде орналасқан. Ертеден бері адамзат баласының анасы – Байананың құт мекені осы жер деп есептеледі. Қоңыр әулие өте көне заманнан Жаратқаннан адамдардың тілек тілейтін орны деп саналған. Үңгір тектоникалық жік түсуден, гранит тасына табиғи сыртқы күштердің (жел, күннің қызуы, су шаю, т.б.) әсерінен пайда болған деседі. Қоңыр әулие үңгірінің қасиетіне табыну – тас дәуірінің көне қатпарларынан келе жатқан адамзат баласының ең көне ғұрыптарының бірі. Үңгір қажылықтың киелі жері саналған. Мұндай табынудың себебі болған – үңгір түкпіріндегі қазан, оның түбіне үнемі су жиналады. Бұл су ауырғанға ем, қасиеті бар деген сөз бар. Қай уақытта болмасын үңгір жанына құдайдан жалбарынып перзент сұраған әйелдер қонған және сәби тілеген армандары шынымен де орындалған. Белгілі ғұлама Мәшһүр Жүсіп бұл жердің киелілігін дәріптеп, «Әулиелердің Алладан пәрмен сұрайтын жері» деп атап кеткен. Бұл – адам мүрдесі жерленбеген табиғи құрылым. Тіпті, XVIII ғасырдың аяғында бұл үңгір жайлы еуропалық және ресейлік патша шенеуніктерінің жазбаларында кездеседі. 1790 жылдары «Оренбургская топография» кітабының авторы Петр Рычков Қоңыр әулиеге болғанын жазады. Сонымен қатар, Шокан Уәлиханов пен Григорий Потанин жазбаларында кездеседі [2, б. 8]. Қаныш Сәтбаев 1920 жылы киелі мекен жөнінде көп дерек қалдырған. Кеңес үкіметі кезінде дінге қарсы науқан жүргізілген кезде де бұл жер аман сақталып қалған. Барлық құқығы қорғалған. Баянауыл тауының батыс жағындағы Аққарағай тауының етегінде орналасқан үңгірдің қалай пайда болғаны жұмбақ. Аңыздың бір нұсқасында Қоңыр деген әулие осы маңда жер бетін топан су басқан заманда өмір сүрген-мыс делінеді: «Алла тағала пиғыл-пейілі бұзылған халықты топан суына қарық қылғанда, өмір бойы өз бастарына пайда іздемей, біреудің жоғын жоқтап, қауіп-қатерден сақтандырып, дамыл алмайтын, отбасын құрмайтын үш ағайынды Нұх пайғамбардың кемесіне мінсек, ауыр болып кетер, қырсығымыз тиер, оған да жасаған жақсылығымыз болсын деп екі тақтайды құрап мініп, суда қалқып

жүре беріпті. Аллаға бәрі мағлұм, аяушылығына алып, су қайтқанда, оларды осы Баянауыл тауынан шығарыпты. Қоңыр әулие қазіргі Жамбақы жеріндегі тауларды мекендегені туралы аңыздар бар. Бұл аңыз әлі де егжей-тегжейлі зерттеуді қажет ететін ғажап мазмұнымен қызықтырады. Бүгін қасиетті үңгір қалың жұртқа сая болып, киелі орынға айналып отыр. Үңгірге көтерілетін баспалдақтардың ұзындығы 110 метр, әрбір 10-15 метр сайын демалуға арналған алаң бар. Үңгірдің жалпы ұзындығы 30 метр [3, б. 5].

Қоңыр әулие шатқалы ерекше қорғалатын аймақ болып саналады. Соныдықтан мұнда жол, құрылыс салуға және электр желісін тартуға қатаң түрде тыйым салынған және туристерге машинамен кіруге болмайды. Себебі табиғи байланыс бұзылады. Өсімдіктің 550-ден астам түрі бар. Бұлан, арқар, елік, қасқыр, борсық сияқты аңдар мен құр, шіл сияқты алуан түрлі құстар мекендейді. Кейінгі жылдары қабандар пайда бола бастаған. Қазақстанда ерекше қорғалатын табиғи аймақ болып саналатын Баянауыл ұлттық паркіне биыл 33 жыл. Таудың айналасындағы шаруашылықтар кезінде орманын отап ала берген соң табиғаттың құрып кетпеуі үшін 1985 жылы 12 тамызда парк болып жарияланған.

II Ақтас тауының Шыңғыстаудың батысындағы Қоңыр әулие үңгірі есте жоқ ескі заманнан бері киелі орын саналады. Қоңыр әулие үңгірі – көпшілікке бұрыннан белгілі жер. Ол Семей өңірі, Абай ауданының Саржал ауылы мен Қарауыл селосының арасында орналасқан. Үңгірдің тар аузы Шаған өзенінің жарқабақты жиегінен 80-100 метр жоғары тұр. Негізі үңгірдің оң жағында тар қуыс бар, ол үлкен бөлмеге ұласады. Бұдан солтүстік бағытта үңгір төбесі 2 күмбезді болып келеді де, көлге жалғасып аяқталады. Негізгі бөлменің төрінен көлге шығар жолда бөлме бар. Үңгір ауасының температурасы 10 градустан аспайды. Үңгір, оның ішіндегі көлшік суы қасиетті саналып, ғасырлар бойы елдің тәу етіп, құрбан шалатын жеріне айналған. Қазіргі кезде Қоңыр әулиенің басына келушілерге арнап кісі қабылдайтын кешен тұрғызылып, қонақ қабылдау қызметі толық көрсетіледі. Ел арасындағы аңыз бойынша, Қоңыр әулие үңгірінің пайда болуы былайша түсіндіріледі: «Әлемді топан су басып, Нұқ пайғамбар кемесіне күллі хайуанның тұқымы мінген кезде біразына орын болмай қалады. Құлан, Қыран, Қоңыр әулиелер орын болмаған, соң ағаштан сал жасап, Нұқтың кемесіне тіркеледі. Ағынмен келе жатқан кезде үш әулиенің салы үш жаққа кеткен дейді. Топан су қайтып, тау-тастар көріне бастаған кезде әулиелердің салы үш тауға бөгіліп қалыпты. Қоңыр әулиенің салы ең соңғы болып үңгірге тірелген

көрінеді. Қоңыр әулие үңгірінің түп жағында жылап аққан бұлақ көзі бар. Жұрт оны шипалық қасиеті бар деп ем үшін ішеді. Үңгірге түскен, жалбарына барған адам ауруынан айығады, дүниеге ұрпақ әкелуден үміт үзгендер «Қоңыр әулие» үңгірінің қаранғы жерлеріндегі тылсым күштерден тілек тілесе перзентті болады деп сенеді. Үңгір киелі саналып, адамдардың көптеп баратын ғибадат орнына айналған [4, б. 9]. Жергілікті тұрғындардың айтуынша, ата-бабалары соғыс кезіндегі үзілістерде осы жерге келіп жараларын емдеген. Қоңыр әулие жайында Сонау 1892 жылы «Витебские губернские ведомости» газетінің №63 санында Қоңыр әулие үңгірі жайында мақала жарық көріпті. Онда бұл үңгір жайында: «Қоңыр әулие – қазақтардың Семей маңындағы әулие үңгірі, онда адам бойындай әйелдің мүсініне тәу етуге көптеген адамдар келіп жатады. Оның айналасында тастан жасалған ұсақ заттар, моншақ және қола мүсіншелер шашылып жатады. Әулие маңында құрбандық шалынады, індет болған жағдайда ауырған мал да осы жерге әкелінеді» деп жазылған екен. Кейіннен «Семипалатинские вести» басылымында Семей өлкесін зерттеуші Виктор Брюхановтың Қоңыр әулиеге жасаған сапары туралы жазбасы жарияланады. 1897 жылдан Семей қаласында тұрған ол Семейдегі қалалық училищенің 5-класын бітіріп, 1900–1904 жылдары Семей облыстық статистика комитетінде жұмыс істепті. 1904 жылы шаруалар бастығының іс-қағаздарын жүргізуші қызметін атқарған В. Брюханов Абаймен бірнеше рет жүздесіп, ақынның балалары, туған-туыстарымен, әсіресе, Тұрағұл, Шәкеріммен араласып тұрған көрінеді. Жалпы, Қоңыр әулие үңгіріне қатысты деректерде, осы үңгір қабырғаларының бірінде Ұлы Абайдың арабша жазылған қолтаңбасы бар екендігі де айтылады. Ендеше Абай бұл үңгірге өзінің орыс достарымен де келуі әбден мүмкін ғой. Бірақ келушілер үңгір ішіне шырақтармен кіргендіктен, ол жазуларды ыс басып, көрінбейтін болған. Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының «Өкініште» атты тарауында да Абайдың Петербордан келген Әбішті сергіп, серпіліп қайтсын деп Қоңыр әулиеге жіберетіні баяндалады. Сонда үңгірдің маңындағы қорымдарға тандана қараған Әбішке Абайдың інісі Көкбайдың бір хикаяны баяндап беретіні бар. Ол – Қаракерей Қабанбай батырдың Абылай ханның тапсырмасын орындап, қалай «Дарабоз» атанғаны жайындағы сюжет [5, б. 89–90].

Жалпы киелі «Қоңыр әулие» үңгірі Еуропада үшеу, Семейде, оңтүстік Қазығұртта, Төле би бабамыздың туған жерінде Бадам сарқырамасы, Баянауылда және Жайықта бар. Ал Еуропада Мажарстанда (Карпат), Израль мен Иран шекарасында оны «Ескендір Зұлқарнайын яғни Александр Македонскийдің тәу

ететін жері деп атайды. Соңғысы Түркия жерінде. Осыған орай осындай киелі жерлерге қаражат қарастырылса жақсы болар еді. Даму бағдарламасын жасап туристік маршруттар ұйымдастырып, келген туристтер осы жерлердің ерекшеліктері мен қасиетін жан-жақты білсе нұр үстіне нұр болар еді деп ойлаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 С. Молдайып «Қоңыр әулие үнгірі» // Сарыарқа самалы 18 қазан 2018 жыл (№ 12) Б-4.
- 2 Ә. Таукен «Баянауылдың қасиетті жерлері» // Баянтау газеті 21 қыркүйек 2015 жыл (№ 8) Б-8.
- 3 С. Молдайып «Қоңыр әулие үнгірі» // Сарыарқа самалы 18 қазан 2018 жыл (№ 12) Б-5.
- 4 Нұрсадық С. Е. Шыңғыстау тауы: Әдеби кітап – ТНК.: Семей, 2011 - 9 б.
- 5 Хамса Т. А. Абай қолтаңбасы қалған үнгір / Т. А. Хамса // Абай зерттеулері республикалық ғылыми конф. материалдары / СМУ. - Семей, 2005 –Т. 2. – 89-90 бб.

ГРАФФИТИ СІТУ

САНСЫЗБАЙ С. Б.

оқушы, Ы. Алтынсарин атындағы Дарынды балаларға арналған облыстық қазақ гимназия-интернаты, Павлодар қ.

АЙТМҰХАМЕТОВА А.

оқушы, Ы. Алтынсарин атындағы Дарынды балаларға арналған облыстық қазақ гимназия-интернаты, Павлодар қ.

Тарихи географиялық себептерге байланысты өңірімізде әлі де болсын, қоғамның ұлттық құндылықтарға деген қажеттілігі зор. Әлемде сәулеті мен сәні, өндірісі мен өмірі, тұрмысы мен тіршілігі үйлескен қалалар көп. Бірі демалысқа, бірі мекен етуге, енді келесісі жұмыс істеп, кәсіп жүргізуге қолайлы. Көркімен көз тартып, жанарынды сұлулыққа суаратын, қарағанда өне бойына рухани ләззат алатын ғимараттар жетерлік. Батыстан бастау алған бұл «граффити» өнері қаншалықты қазақ тарихында, қазақ мәдениетіне, сәулетіне жақын дүние.

Бүгінде қала көшелерінен қабырғадағы ашық та қанық түстермен әрленген көз жауын алар суреттер мен жазуларды жиі кездестіреміз. Біреу оған көңіл қойып қараса, енді біреулер мән

бермей өте шығады. Ал бұл туралы шын мәнінде не білеміз? Батыстан бастау алған көше туындыларын өнер деп бағалауға бола ма әлде еріккеннің ермегі ме? Стрит-арт немесе граффитиді өнер ретінде бағалайтындар да, бағаламайтындар да бар. Әркім әрқилы баға береді. Негізінен «граффити мен «стрит арт» деген не?» деп сұрағандарға нақты бір сөзбен жауап беру қиын. Зерттеушілер ойы жеке тұлғаның өз көзқарасын халыққа жеткізудің альтернативтік түрі дегенге тоғысады. Стрит-арт пен граффитидің тарихын ертеден бастауға болады. Ертеде қабырғаға салынған суреттер мен жазылған жазулар ежелгі Шығыс елдерінде, Грекия мен көне Рим аймағында көптеп кездескен. Ежелгі граффитилер біздің заманымызға дейін 30 мыңжылдықта қалыптасқан деген де ақпараттар бар.

Бірақ, осы «граффити» өнері біздің мәдениетімізге қаншалықты жақын және қала, сәулет өнеріне тигізер пайдасы қандай? Біздің ойымызша, «граффити» өнері бүгінгі сәулет өнеріндегі өзекті мәселелердің бірі.

Зерттеудің мақсаты: Ұлттық, мәдениетті қала жасаудағы «Граффити» өнерінің пайдасын анықтау.

Зерттеудің міндеттері:

- «Граффити» өнерінің даму тарихымен танысу;
- «Граффити» өнерінің сәулет құрылысы мен қала көркіне тигізер пайдасын көрсету;
- «Граффити» өнері арқылы қала мәдениетін қалыптастыру;
- Ұлттық нақыштағы граффитидің адам өміріндегі маңызын анықтау.

Зерттеудің гипотезасы: Біз өз жұмысымызда граффитидің қала өміріндегі рөлі мен оның ұлттық тарихымыздың жаңдануына деген маңыздылығын қарастыруды жөн көрдік.

Зерттеу нысанасы: фотосуреттер, граффити

Зерттеу әдістері: Кітаптар, журналдар мен ғаламтордан алынған ақпараттар жинағы; Сараптама, сауалнама.

Зерттеу барысында ұсыныстарымыз:

- Құрылыс, ғимарат және орталықтанған көшелерде ұлттық нақыштағы граффити (сурет) салу;
- Аялдамаларда тарихымыздан орнын ойып алар алып тұлғалардың суреттерін салу;
- Саябақ, көшелерде ұлттық музыкамызды қою.

Граффити (итал. graffiti тырналған, сызылған) ғимарат қабырғаларына, металл бұйымдарға, сауыттарға т.б. жазылған арнау мәніндегі және магиялық тұрмыстық сипаттағы жазулар. Көптеген

елдердегі көне, не орта ғасырлардан қалған қалалар мен елді мекендерде жүргізілетін археологиялық қазбаларда мол кездеседі. Граффити ертедегі халықтар тілін зерттеу үшін, палеография ғылымы үшін маңызды болған. Ертеде қабырғаға салынған суреттер мен жазылған жазулар ежелгі Шығыс елдерінде, Грекия мен көне Рим аймағында көптеп кездескен. Ежелгі граффитилер біздің заманымызға дейін 30 мыңжылдықта қалыптасқан [1].

Граффити өнерінің түрлері:

Граффити салу біреулер үшін – өнер, біреулер үшін – ермек, енді біреулеріне – өзгелердің еңбегін бұзу. Өз алдына тарихы бар бұл өнер түрін шын бағалайтындар аз. Өнер ретінде бағалайтындар граффити суреттері мен жазуларын көше әндері секілді дамып өркендеуге құқылы деп есептейді. Ал бүгінгі күнде граффити өнерінің қандай түрлері бар және оны қандай жағдайда, қай жерде, қалай салатының біле бермейміз. Олардың бүгінде белгілі Writing – эскиздер мен скетчтер. Graffiti Studio. Bombing – экстремалды түрі. Scratching, немесе scabbing – бұл сызаттар олар сіз метрода немесе басқа көлік. Мәнерлер граффити Bubble letter - ағылшын тілінен аударғанда «көпіршік». Көпіршікті граффити [2].

Writing

Bubble letter

Scratching

3D«Стрит-арт»

Күллі әлемде өнердің жаңа, жарқын түрі ретінде танылған граффити туындылары, бүгінгі күні біздің елімізде де, жастар арасында ыстық ықыласқа бөленіп келеді. Қалаға ерекше көрік беріп, оны нұрландыра түскен, қабырғаға шебер салынған суреттерді ұнатпайтын жан кемде-кем [3].

Қаланың көркі бұл әсем де, зәулім сарайлар екені анық. Әр қаланың мәдениетті жерлері, қоғамдық орындары, саябақтары бар. Ал, бұл орындар қаншалықта қала көркіне сай немесе өскелең ұрпаққа қандай қырымен таныс. Адам психологиялық тұрғыда есте сақтау қабілетінің ең бір маңызды мүшелірі бұл бізде құлақ анализаторы мен көру анализаторлары.

Көру анализаторы - көру талдағышы ең жақсы дамыған құрылым. Оның қызметі нәтижесінде организм қоршаған ортаны бағдарлап, айналасындағы заттардың түсін, пішінін, көлемін және оларға дейінгі ара қашықтықты ажыратады. Эволюциялық даму барысында көру мүшесі жарық пен түсті ажыратуға бейімделген.

Көз - оптикалық жүйе. Жарық адамдардың айналадағы нәрселерді көруіне мүмкіндік беретін энергияның бір түрі. Алайда көру арқылы ғана біз қоршаған әлемді танимыз. Көру мүшесі – біздің көзіміз.

Есту анализаторы - адам есту мүшесі арқылы қоршаған ортадан әр түрлі дыбыстарды қабылдап талдайды. Есту мүшесі дыбыстарды анықтап ажыратуға көмектеседі. Адамдармен сөз арқылы қарым-қатынас жасайды. Еңбек майданында да есту мүшесінің алатын орны ерекше. Есту мүшесі дыбыс пен тепе-теңдікті сезеді. Анализатордың шеткі бөлімі – құлақ, ол сыртқы, ортаңғы және ішкі болып бөлінеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Культурные связи степных народов предтюрокского времени (по материалам Тепсейских и Орлатских миниатюр) // Северная Евразия от древности до средневековья. – СПб., 1992. – С. 212.

2 Бардавелидзе В. В. Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен. – Тбилиси, 1957. – 305 с.

3 Балерке Әсілхан, Ғайнижамал Арыстанбек «Ақ желкен» журналы, № 8 Тамыз 2018 жыл.

ЕМШІЛІГІН ЕЛ ТАНЫҒАН ҮМІТ АПА

СЕКЕНОВА М. Ж.

тарих пәнінің мұғалімі, Дарынды балаларға арналған Абай атындағы
№ 10 лицей-мектебі, Павлодар қ.

АБЫЛГАЗИНА Т., САФИТХАН Д.

6 сынып оқушылары, Дарынды балаларға арналған Абай атындағы
№ 10 лицей-мектебі, Павлодар қ.

Арғы замандардан бері аттың жалы, түйенің қомында ғұмыр кешкен халқымызда емшілік кереметтей-ақ дамыған. Өзінің табиғи қабілеті мен тәжірибесіне сүйеніп, әр түрлі ауруларды емдеумен айналысатын адамдар ел арасында ерте кезден-ақ аз емес және ең қадірлі адамдар қатарында болған. Әрине Кеңестік атеистік дәуір емшілікке, халық медицинасына қарсы болып, қуғынға салып, адамдардың бойында күдік ұялатып, оған барар есікті тарс жауып қойғаны белгілі. Десек те, тылсым қасиеті бар емшілікпен байланысты таң қаларлық оқиғаларға халық куә. Солардың бірі тұлғасы биік, талай жандарға емі шипа болған, Керекү өңірінде, Жамбыл ауылында тұрған халық емшісі, ел арасында Үміт апа деп аталған Үміт Ақтанқызы Сұбатылова. Алладан қасиет дарыған Үміт апаны сірә естімеген кісі жоқ шығар. Оның әкесі Ақтан өте қарапайым, ел арасында сыйымды болған деседі. Анасы Кенженің көріпкелдігі бар, көрші-қоланның балтыры сыздап ауыра қалса емдеп, емші атанған құмалақшы болыпты. Большевиктердің тырнағы Апаның да отбасына тиіп, 1932-1937 жылдары аштық кезінде Алтайға көшіп бас сауғалайды.

1937 жылдың ызғары әкесі Ақтанға да әсер еткен болар, ол ерте дүние салады. Жетім қалған кіші қызы Үміт пен үлкені Мәнзурасын аналары Кенже жалғыз өзі тәрбиелеп күн кешті. Ал сұрапыл соғыс басталған жылдары екі қыз аналарынан айырылды. Ата-анадан ерте қалған Үміт пен Мәнзураға күн көру оңайға түспеді.

Анасының емшілік қасиеті дарыған Үміт апа бірде мынадай түс көреді: анасы алыстан байыппен сөйлеп: Үміт айналайын есінді жый, менің емшілік қасиетім өзіне енді қонды. Алдына келген адамдарды емдеуіңе болады. Алдымен ана төсекте тапжылмай жатқан ененді таяқтың сүйеуінсіз тұрғызып жүргізесің, – дейді де жоқ болады. Үміт апа төсекте жатқан енесін таяқсыз тұрғызып жүргізеді.

Бірде дәрігерге көріне алмай жүрген құдасы, ауырып үйлеріне келеді. Оны да Үміттің өзі емдеп, құлан таза жазады. Содан бастап Үміт апа ақырын-ақырын өзіне келген науқастарды жасырын емдеуге көшеді. Ол кезде емшілерге жол ашылмаған кез. Талай рет

қудалауға түскен кезі де болды, бірақ аққа қара жұқпайды, оның аңыз болған емшілік қасиеті ел-елді аралап, тіпті Павлодар өңіріне кеңінен танымал бола бастайды.

1985-1986 жылдары республикамызда, облыс өңірлерінде емшілердің ассоциациясы, орталықтары, филиалдары ашыла бастады. Есімі елге танылып қалған емші ретінде Үміт Ақтанқызы Сұбатылова өзінің емшілік қызметін 1986 жылы бастаса да емшілердің орталығына тіркелмеген еді. Ол республикалық емшілердің орталығы болып есептелетін Павлодардағы филиалына 1991 жылы халық емшісі ретінде тіркеліп, олардың қойған бар талабын орындап, емшілердің тексеру тестінен өтеді. Барлық параметр бойынша емшілік қасиетінің ең жоғарғы дәрежедегі халық емшісі деген бағасын алады. Сол 1991 жылы 3-ші ақпанда Павлодар ауданының Жамбыл ауылында Республикалық дәрежедегі халық емшісі Үміт Сұбатылованың емдеу орталығы заңды түрде ашылды. Жаңадан салынған, жан-жақты жабдықталған орталықты өзі қаржыландырды. Одан кейінгі үш жыл ішінде 70 орынды науқастар үшін жатақхана, емделушілерді қабылдайтын орталық, монша, асхана салынды. Алыстан автокөлікпен келгендер үшін автотұрақ та жұмыс істеді.

Алғашқы 1991 жылы бір жылда 10200 науқас қабылданса, 2002 жылдары күніне 200-400 адам емделуге келді. Орта есеппен жылына 30-35 мың науқас емделіп қайтқан екен. Үміт апа негізінен науқастарды мумие, бал, қызыл май немесе облепиха, спирт, қойдың майы және шөптің 12 түрімен емдеген екен. Науқасына қарай кейде дәрі-дәрмек те жазып берген [1, 15 б.].

Үміт апаның балалық шағы мүлде болмаған. Аштық жылдары мен соғыстың ызғарлы ауыртпалығы оның мектепте білім алуына кедергі жасайды. Дегенмен мектеп табалдырығын мүлдем аттап көрмеген оның өмірден алған тәжірибесі мен білімді білгірлігіне, ұйымдастыру қабілетіне шек қоя алмайсын.

Бір кездегі коммуна болып бірлесіп атқарған жұмыстарды 90-жылдары Үміт апа өз басынан кешірді. Сол жылы әр жерде ауыл тұрмысы төмендеп, көпшілік мезгілінде айлығын, зейнетақысын ала алмай дел-сал болды. Жұмыссыздық пен жоқшылықтың дәмін татты. Осындай қиын қыстау кезде ауылдастарына көмек беріп Үміт апа қайырымдылық жасады. Егін салған кезде тегін жанар-жағармай босатып, ауылға мезгілінде жарықтың беріліп тұруына жағдай жасады. Күн көрісі төмен адамдарды азық-түлікпен қамтамасыз етіп тұрды. Науқас адамдардың әрбірі аурумын деп қарап отырмай Үміт апамен бірге еңбектенді. Медицина орталығының жанынан жер алып бау-

бақша екті. Маусымдық жұмыстарға ат салысып, қысқа дайындық жасады. Сондай-ақ Үміт апа жетім-жесірлерге де қайырымдылық жасаған, Павлодардағы жетім сәбилер мен балалар үйінде жиі болып, оларға азық-түліктей, киім-кешектей көмек көрсетіп келген. Ауылында жұмыссыз қалған адамдарды өзінің жеке меншік медициналық орталығына алып, оларға да жұмыс тауып беріп, олардың бірі завхоз болса, екіншісі мөнша жағумен, бірі жүргізуші, бірі есепші, бірі наубайханашы, бірі кассир болып қызмет еткен.

Үміт апаның жұбайы Рахметолла кезінде мал бағып, комсомолдық жоспарды орындап озық еңбек үлгісін көрсеткен, тіпті Дінмұхамед Қонаевпен кездескен екен. Сұбатыловтардың отбасы ауылда тұрғындар мен науқастар үшін жеке меншік мешіт салдырған екен. Мұның өзінде бір керемет сыр жатқандай. Науқастарды имандылыққа баули отыра еңбекке де құлшынтуы оның ерекше қасиетінде деуге болады. Мешіт жанынан ауыл балалары үшін медресе ашқан. Жастардың иманжүзді, тәрбиелі болуға баули отырып, жұма намазы күні оларға насихат айтқызып, жаңа үйленген жастардың некесін қиюға мешітте қидыруға мүмкіндік жасаған. Сол ауылдың тұрғыны Үміт апада медбибі болып қызмет атқарып жүрген Алтын Жарықбасованың айтуынша Үміт апа көшіп келгенге дейін ауыл тозған, жастардың көбі жұмыссыз, ішімдікпен айналысып, ұрлық-қарлық жасайтындар көп болған. Дегенмен санасы барлар Үміт апаның халыққа жасаған игілігін түсініп, жаман қылықтан аулақ болып, ерекше бір талпыныс жасаған. Ал санасына жетпегендермен Үміт апа өзі сөйлесті, қажет деп тапқандарды емдеді [1, 40 б.].

Ауыл жастары үшін және емделуге келген қыз-жігіттерге арнап Үміт апа әр түрлі кештер ұйымдастырып, өнерлі деген жастардың басын қосып, ансамбль құрып, кешкілік ауылдағыларға және науқастарға арнап концерттік бағдарлама әзірленуіне араласып жүрген. Ауылдағы барлық мерекелер мен тойлар Үміт апасыз өтпеген.

Үміт Ақтанқызына Қазақстан өңірінен ғана емес, Ресейдің -Новосібір, Омбы, Тюмень, Екатеринбург, Хабаровск, сонау Владивосток пен Оңтүстік Сахалин жерінен, Өзбекстан, Қырғызстан мен Татарстан, Германия мен Ираннан да келіп емделген екен. Негізінен оған енді дәрігерден көмек жоқ, науқасы асқынған, өлім мен өмірдің екі арасындағы науқастар келген екен. Үміт апа ісік ауруы бар, асқазан, өкпе, бауыр, бүйрек ауруымен сырқаттанғандарды, сәби сүйе алмаған әйелдерді емдеген.

Үміт апаның қанша адамдарды емдеп көмектескені жайлы бір мақалаға сыйдыру әрине мүмкін емес. Соның ішінен біраз мысалдар

келтіріп көрейік: 90-жылдары Павлодардағы қазақ музыкалық драма театрының сол кездегі директоры Бектас Тапалшинов науқастанып, дәрігерлерден көмек болмай, қатты қиналып, Үміт апаға қаралып, сырқатынан жазылған екен. Тағы бір мысал: Павлодардағы ет комбинатының директоры, кейін «Ертіс» акционерлік қоғамының президенті болған Зәуре Малғажарқызы ұзақ жылдардан бері кішкентайлы бола алмай, дәрігерлерден күдерін үзіп, апағы келіп қаралған екен. Кереметі осында, Зәуре перзент сүйген, алғысының нәтижесі, Үміт апаның медициналық орталығына арнап автокөлік қоятын гараж салып берген екен.

Айта берсек мұндай мысалдар көп. Алғыс кітапшасына үнілсеңіз, мыңдаған адамдардың сырқатынан айыққандықтарының, жүздеген келіншектердің кішкентайлы болғандықтарының куәсі боласыз. Үміт апаның кереметтігіне, оның қасиетіне бас иесіз.

Таңның атысы, күннің батысы келген науқастарды қараумен бірге ауылдағыларға да көңіл бөліп, әсіресе ауылдағы жұмыссыз жүргендерге ақыл-кеңесін беріп, арақ-шараптан, темекі мен нашадан сақ болу жайында тәрбиелік мәні бар сабақ өткізеді. Тіпті екі жас келіспей жатыр дегенін естесе, оларды алдына шақыртып алып, ақылын айтып кеңес беріп отырған екен. Осының бәріне апа қалай уақыт тапқан, таң қаларлық.

Апа қаншама адамның алғысына бөленген жан, оған арналған естеліктер де, өлеңдер де аз емес:

Үміт менің, апам деймін күбірлеп,
Қасымнан ол табылғандай күлімдеп.
Сиынамын апажаным, пірім деп,
Айтатұғын апам жайлы сырым көп.

- О, Апа! Тәңір берген емшімісің,
Жарқырап көрініп тұр мерейлі ісің,
Мың жылға жетсін деп біз тілеп жүрміз,
Халқыңды қолдайтұғын ерен күшің!

Апаның жолын қуған шәкірттері де бар. Соның ішінде Нелла Ягнышеваға тоқталсақ, Үміт апа оны екі жыл емдеп, жазып шығарумен қатар, ақын, емші әйелдің бойындағы емдік қасиетін де көріп ашқан. Қазір бұл кісі де емдейді, оның үстіне оның шығарған өлеңдерінің ірбір жолы шипа, адамға әсер етеді [1, 49 б.].

«Ведь мы лечимся здесь и казах, и татарин,
Украинец и немец, бурят и якут,
Всех, как мать, приютила,

По чинам не делила.»

...Сколько же с того света за все годы вернула.

Скольким жизнь подарила как будто цветы - деген өлең жолдарынан Апаның қайырымдылығын, емшілік құдыреттілігін анық байқауға болады [3, 32 б.].

Емделген адамдардың ішінде Апаны көрмесе де, түсінде көріп іздеп барып емделген жайттар да болған. Оған куә, біздің мектепте 10-сыныпта оқитын Милана деген қыздың анасы қатты қиналып, дәрігерлерден көмек болмаған кезде, түсіне Үміт апаның ақ үйі кіріпті, сол үйді іздеп Үміт апаға барғанда, Үміт апа оны тосқанын айтып, үшкіріп, батасын берген екен, содан анасы жазылып кеткен дейді. Біздің аналарымыз, әжеміз ол кісіні жақси таниды екен. Бұл мақаланы жазған себебіміз, Үміт апаны өлекелік тұлғалардың қатарына қосып, лайықты орнын берсе екен дейміз. Біз осы тақырыпты қызығып, айналысқан кезде дерек аздың қасы еді, тіпті Керекү өңірінің энциклопедиясынан таба алмай таң қалдық. Үміт апаның өңірімізде алатын орны ерекше екенін айтпасақ та белгілі. Қазіргі таңда оның ізін қызы жалғастыруда.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Фалия Балтабай, Байтұяқ Жанымбет Емші күдіреті. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ. 2002 ж. -112.

2 Ф.Құсайынқызы Үміт апа // Астана, 2004, қыркүек-қазан № 5, 57-59 б.

3 Мейрам Ермекбайұлы Апа–Павлодар: НПФ «ЭКО», 1999, - 64 с.

4 «Қасиет дарыған Үміт апа» // Қазақстан әйелдері - 2003. № 8, 14-16 б.

5 Аул имени целительницы // www.caravan.kz/gazeta/aul-imeni-celitelnicy-58045/

ҚАЗАҚ ӘЙЕЛДЕРІНІҢ БАС КИІМДЕРІ «ЖАУЛЫҚ» ЖӘНЕ «КИМШЕК»

СЕРІКБАЙ Н.

9 сынып оқушысы, Баянауыл ауданы

АХМЕТОВА Б. Б.

жетекші, тарих және география пәнінің мұғалімі,

С. Торайғыров атындағы ЖОББМ

«Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында
Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев: «Туған жердің тарихын білген және

оны мақтан еткен дұрыс», сонымен қатар «туған жерге, оның мәдениеті мен салт – дәстүріне айрықша інкәрлікпен атсалысу – шынайы патриотизмнің маңызды көріністерінің бірі», - деп жазды.

«... халқымыздың өткені мен бүгінінің және болашағының іргелі негіздеріне тікелей қатысты.» - деді Елтабы. Ендеше бұл жұмысымының «өткені» мен «бүгінінің» деген сөздерге сүйеніп, қазақ халқының әйелдеріне арналған ұлттық бас киімдері «жаулық» және «кимешектің», тарихын біліп «ертедегі» және «қазіргі» кезде қолданылатынын қарастыру маған өте қызықты болды.

Қазақ халқының ұлттық болмысы өзіне тән оқшау қалыппен сақталып, өзге ұлттардан дараланып тұратындығымен ерекше. Сол қатарда халқымыздың бай тарихи дәстүрге ие ұлттық киім-кешек мәдениетін де атауға болады.

Қыздардың құндыз, көмшат терісімен жиектелген бас киімдері «көмшат бөрік» деп, алтынмен кестеленгені «алтын бөрік», маржандармен әшекейленгені «қалмаржан бөрік» деп аталған. Тақия – барқыттан немесе қамқадан тігілген жаздық жеңіл бас киім. Үкінің үлпек қауырсынымен, күміс және алтын кестелермен әшекейленеді. Сәукеле – әйелдердің бас киімдерінің ішіндегі ең сән-салтанатымен ерекшеленетін, қыздардың тұрмысқа шығардағы бас киімі. Төбесі үшкірленіп, биік етіліп тігілетін ол алтын және күміс тиындармен, інжу-маржандармен, алқалармен безендірілді. Сәукелені ұзатылатын қыздар және сол қызға еріп жүріп сынсу айтатын нөкерлер киген. Қалыңдық күйеудің еліне барғанда да сәукелесімен барған. Келіншек оны той өткенше киіп, той өткен соң желекті жаулық киетін болған.

Кимешек – қазақ әйелдерінің киелі бас киімі. Әдетте кимешек ақ матадан немесе ақ жібектен молдау пішіліп, адамның басын, иығын, кеудесі мен жаурынын жауып тұратын етіп тігеді. Кимешекке қарап әйелдердің жас мөлшерін, тұрмыс-жайын анық ажыратып алуға болады екен. Әйел адамның ұқыптылығы мен салақтығы да кимешегінен аңғарылып тұрған. Кимешектің түрі мен тарихи тұрпаты сан-алуан. Олар көбіне рулық-тайпалық өмір ерекшеліктеріне байланысты.

Кимешек әшекейсіз болмайды. Әшекей орнына алтын, күміс, лағыл, шырымтал, меруерт секілді металл және қымбат бағалы тастар қолданылған. Әрине, олар да әйелдің жас мөлшеріне, алеуметтік орнына орай тағылған. Кимешек пен оның алдыңғы өңірі ою-орнексіз болмаған.

Кимешектің егде және қартаң тартқан әйелдер киетін қарапайым түрлерін шылауыш, күндік деп атайды. Аса қарт бәйбішелер шалма да киген.

Әйелдердің ақ матадан жасаған бас киімінің жалпы атауы – ақ жаулық. Ақ жаулық апаларымыздың ақ ниетінің, иманжүзділігінің, кіршіксіз, адам табынарлық мөлдір мінезінің де белгісі еді.

Бүгінгі күні осы мәйекті дәстүріміз солғындап, ұлттық киімдер күнделікті өмірде қолданыстан жырақтап, оны заман өзгерісімен сирек пайдаланатын болдық. Десе де, ұлттық киім-кешек мәдениеті халқымыздан мүлдем ажырап, ұмыт болып, тарих қойнауына сіңіп жоғалып кеткен де жоқ. Ел арасында ұлттық болмысымызды қастерлейтін ақ жаулықты әжелеріміз әліде болса бар. Сондай-ақ, елдік мереке-мейрамдарда ұлттық киімдерді киіп шығып мереке тойлау дәстүрі де жалпыласып келеді. Біз қазіргі күні ұлтымыздың дәстүрлі киім кию мәдениеті арқылы ұлтты тәрбиелеуге болатындығын білгеніміз жөн. Бұның қоғамда белең алған халқымызға жат батыстың Хиджаб киетін қазақ қыздарына берер тағылымы мол.

Ежелгі қазақ дәстүрінде қыздардың құқықтарына шектеу қоймаған, еркін өсірген. Боз балалармен бірге олар ұлттық ойындарға қатысып, музыкалық аспаптарда ойнаған. Күнделікті өмірде қазақ қыздары ешқашан бетін жабатын киім киген емес. Бет пен шашты қарамен жабу қазақ әйелдерінің табиғатына жат. Шашқа бойжеткен мен оның жеңгелері ерекше құрметпен, күтіммен қараған. Халық өлеңіндегі «Көрінер қыздар сұлу шашбауымен, бұрымын кейін сілкіп тастауымен» деген жыр жолдары бұл сөздерімізге дәлел. Тағы да қазақта мынадай ырым-тиым бар: «Қыз басына ақ, қара орамал тартпайды. Ақ – жаулық, қара – қайғы».

«Жалпы ұлттық киім, әсіресе, бас киім – әйел адамның әлеуметтік мәртебесін, жас ерекшелігін айқындап тұратын дүние. Қазақ қыздары тұрмыс құрғанға дейін бөрік, тақия сияқты жеңіл киім киіп жүрген. Шашы жалпы ашық тұратын болған. Қыз ұзатылған кезде сәукеле кесе, ұзатылып, тұрмыс құрғаннан кейін де жас келіншек жаулық деп аталатын жеңіл бас киім киген. Алғашқы баласын дүниеге әкелгеннен бастап әйелдер кимешек киетін болған. Мұның барлығы қазақи ортада әйелдердің әлеуметтік мәртебесін, олардың қоғамдағы орнын айқындайтын сатылаған киім үлгілері болып табылады» – дейді Тарих ғылымдарының кандидаты, этнограф Досымбек Қатран [1].

Камал Бұрхановтың мына сөзі: «Казашки не одевали хиджаб. Казашки вели спартанский образ жизни. Они наравне с мужчинами на коне скакали. Вместе воевали». Тіпті, қазақтар шашын көрсетіп жүргендіктен, Алтыншаш, Сұлушаш деген аттар болғанның өз қыз балалар бастарын еш жаппағанын дәлелдейді. «Орамал – ол тек тұрмысқа шықты дегенді білдіреді.

«Мен басына орамал салып жүргендерге еш қарсы емеспін. Біздің аналарымыз да ақ жаулық салып жүретін. Алайда арабтардың бетпердесін жамылып жүру, бұл біздің салтымыз емес». Бұл жолдардың авторын да бірден таныған шығарсыз? Дұрыс. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев. Міне, менің де айтпағым осы еді [2, 4 б.].

Діни сауатсыздығының нәтижесінде жастарымыз сақал қойып, шалбарының балақтарын қысқартып тастайды. Қара көйлек киіп, беті-аузын түмшалаған қыздарымыздың қатары көбейді. Бұл біздің дәстүрімізге де, халқымызға да жат. Бұған заңнамалық деңгейде тыйым салу мәселесін пысықтау керек. Қазақ қара киімді қаралы кезде ғана киеті, – деді Мемлекет басшысы [3].

Кимешек кигізу салты – дәстүрлі ортадағы келіншектің балалы болған күннен бастап киетін баскиімі. Бұған келіншек өзі де дайындық жасайды. Енесінің, абысын- ажынының көмегімен Кимешек пішіп, әшекей кестелерін өзі тігеді. Екі жағы мен маңдайын айналдыра түрлі-түсті жіптермен кестелейді, кимешек жағы тұсындағы жалпақтығы кестесі екі-үш елідей болады. Өрнегін өз қалауынша таңдайды.

Жас келін перзентті болып, ол қыркынан шыққанда енесі: «сен енді санатқа қосылдың. бұрын бала едің, енді ана болдың. Енді осы үйге толық мүшесің», – деп келінінің маңдайынан сүйіп, батасын білдіреді. Содан соң ауыл әйелдері, бәйбішелер әдейі жиналып келіп, келінге үйінен келген киелі киім кимешекті өз қолдарымен кигізеді. Оны келіннің енесі ұйымдастырады. К. кигізген адам келіннің енесінен сый алады. Арттағы әке-шешелері бұл баскиімді қыздары тез балалы болсын деп сандыққа әдейі ырыммен салады. Бұл киімнің киелі болуы да осы ырымнан. кимешекте, жаулық та ана болған әйелдің белгісі екендігін көрсетеді. кимешекте қасиетті киімге жатады. Кимешектің ана мен баланың тазалығы үшін маңызы зор, көшпенділік өмірге келтіреді. Кимешекке тігілетін кесте әйелдің жас мөлшеріне қарай таңдалады. Жас келіншектер неғұрлым көркем айшықты өрнектерді тігіп, әдемі киінуге тиіс. Ал егде әйелдер кимешектің жағын онша әшекейлемейді. Кестеге бояуы сұйықтау жіптерді пайдаланады. Жасы ұлғайған әйелдердің кимешеккіне жасыл, қоңыр жіптермен иір кестелер тігіледі. 30 жастан асқан әйелдер Кимешектеріне күміс теңгелер мен моншақтар тақпаған.

Кимешек – қастерлі, ел арасынан үзілмей келе жатқан әйел адамның бас киімі. Бойындағы иманы, инабаты, қорғаны, бетжүздігі, талғамы, дәрежесі, мәртебесі. Салтанат сәнімен әйелдеріміздің бетіне әр беріп келген кимешек те басқа киім үлгілеріндей өзіндік пайда болу, даму, құлдырау, қайта өрлеу дәуірлерін басынан өткізді.

Қазақтың ұлттық киім үлгілерінің көшпелі тұрмыс пен құбылмалы ауа райына бейімделе дамуына көрші халықтармен арадағы мәдени-экономикалық байланыс, шаруашылық-мәдени тип, тіршілік қамы мәдениеті әсер еткендігі сөзсіз. М. Мақатаевтың «Ақ кимешек көрінсе» деген өлең жолдарында кимешекті әжелер кигенін және ол ақ матадан болғанын көреміз яғни қара жаулық емес.

Әже, сен бірге жүрсін меніменен,
Өліге мен өзіңді телімегем.
Ақ кимешек киген бір кемпір көрсем,
Ақ кимешек астынан сені көрем.
Өңі-түсі өзіңнен бір аумайды,
Немересін ертпесе жүре алмайды.

Таныс дауыс, таныс сөз, таныс мәсі,
Көзіме оттай басылып, алаулайды.. [4, 220–226 б.].

Қазақ халқы көшпенділер болғандықтан киімдері осы тұрмыс тіршілікке бейімді болған және бас киімдері де осыған байланысты болды. Ендеше жаулықтың үстінен 2 – 3 метр ақ матаны басына ораған, себебі көшіп – қонып жүрген, жол үстінде келіндері босанса осы матаны қолданған. Осындай 2 – 3 метр матаны баста сақтаған таза әрі қолдану кезінде басынан шешіп алу тез болды. Әрине басқада жағдайларда да қолданған матаны мысалы көшу кезінде адам өлген кезде де ақырет ретінде қолданған [5, 126 б.].

Нұрсұлтан Назарбаев Астанада өтіп жатқан «Жас Отанның» съезінде - Біз - мұсылманбыз. Бірақ исламда түрлі ағымдар бар. Және сендер - «жас отандықтар» осы ағымдарға кірген жастарды жаман нәрселерден тежеуге тиіссіндер. Оларды тәрбиелеулерің керек. Біз өзімізді мұсылманбыз дегенде халықты орта ғасырға қарай тартпауымыз керек. Бізге әр адамның пікірі маңызды. Бірақ біздің қыздарымыз бен әйелдер киіп жүрген араб киімі хиджаб біздің жол емес. Қазақ көшпенді халық болған, біздің ертеден келе жатқан өз жолымыз бар, - деді. Назарбаев қазақтардың исламдағы суннит бағытын ұстанатынын, басқа елдердің мұсылмандарына еліктемеу қажет екенін айтты.

Бүгінгі жас ұрпақ өз елінің, жерінің тарихын, ата-бабаларымыздың тарихын білуі және оның жақсысынан үйреніп, жамананан жиреніп қорытынды жасауы, сабақ алуы тиіс.

Ауыртпашылық заманда бір-біріне көмектеседі, жәрдемдеседі.

Дүние жүзіне аты мәлім ұлы бабамыз Әбу-Насыр Әл Фараби: «Тарихты білмей - өткенді, қазіргі жағдайды білу, келешекті болжау қиын» деді. Сондықтан, қорыта келгенде тәуелсіз елімізде тілімізді,

салт-дәстүрімізді, тарихымызды жадынымыздан шығармай, өмірдің іс жүзіндегі тәжірибесінен туындаған көзқарастарды, адамдар күнделікті өмірінде, қандай да бір тұрғыда әрекет етуге шешім қабылдау керек.

ӘДБИЕТТЕР

- 1 Ф. Ахметжанова. Тамыры терең төл мұра – <https://ummet.kz>
- 2 Ұ. Шүленбаева. Бас киім үлгісі. – Халық республикалық қоғамдық – саяси тәуелсіз апталық газеті. № 8 (963) 28 ақпан 2019 ж.
- 3 Қ. Дүсіпбаева. Киім үлгісінің дамуы – <https://baribar.kz>
- 4 Кенжеахметұлы С. Қазақ халқының салт – дәстүрлері. – Алматы: «Алматы Кітап», 2004 ж. 220–226 бет. 2004 ж.
- 5 Қазыбеков Н. Дала өрнектері. Этнографиялық сипаттамалар. – Алматы: «Балауса», 126 бет. 1994 ж.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ БАЛА ТӘРБИЕСІ, ҮЛГІ ӨНЕГЕ ҚАТЫСТЫ ӘДЕТ-ҒҰРЫП, САЛТ ДӘСТҮРЛЕРІ

СОЯРКУЛОВА Д. К.

оқушы, З. Хусанов атындағы № 110 ЖОББМ, Шымкент қ.

ЗАКИРОВА Д.

бастауыш сынып мұғалімі, З. Хусанов атындағы № 110 ЖОББМ, Шымкент қ.

Қазақ халқының бала тәрбиесі, үлгі-өнеге қатысты әдет-ғұрып, салт-дәстүрлері.

«Алты жыл аш болсаң да

Атаңның салтын ұмытпа.»

Қандай халықтың болмасын салт-дәстүрлері сол халықтың мінез-құлқын, қасиеттерін таныта алады. Мысалы, қазақтарға тән бауырмалдық, ақжарқындық, қонақжайлық. Қазақ халқының салт-дәстүрлері ұлтымыздың мінез-құлқын, қасиеттерін көрсетеді. Кейбір салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары халықтың тұрмысына, тәрбиесіне мен мінезіне, сеніміне, ырымына қарай қалыптасып келеді. Салт-дәстүрдің ұрпақ тәрбиесіндегі мәні зор: бала тәрбиесіне, тұрмыс-салтқа, әлеуметтік мәдени салт-дәстүрлер болып үш түрге бөлінеді. Мен өз жұмысымда халқымыздың бала тәрбиесіне, үлгі-өнеге қатысты негізгі әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлерді суреттеуге тырыстым.

Балаға ат қою.

Қазақ отбасында нәрестенің дүниеге келуіне байланысты қазақ халқы ат қоюға ерекше мән берген. Бала дүниеге келгеннен кейін

нәрестеге үш күннен кейін атасы мен әжесі немесе ауыл ақсақалы, кейде үлкен қуаныштың үстіне келіп қалған «құтты аяқ» құдайы қонақ балаға ат қояды. Ат қою дәстүрінде халықтың ұлттық ерекшелігі, наным түсінігі, салт-санасы, арман-мүддесі айқын көрінеді. Ерте заманда қазақ елінде қалыптасқан дәстүр бойынша ат қоюшы адам баланың құлағына: «Сенің атын... (баланың аты айтылады)», - деп үш рет қайталайды. Ат таңдаған кезде түрлі ырымдар, түсініктер, тілектер ескеріледі.

Аузына түкірту

Аузына түкірту (ырым). Ертеден келе жатқан ырым бойынша қазақтар белгілі батырлар мен билерге, ақындарға, тағы басқа белгілі адамдарға жас сәбидің аузына түкіртіп немесе оның отырған орнына аунатып алатын болған. Оның мақсаты – сәби сол адамдардай өнегелі кісі болсын деген ұғымнан туған.

Ашамайға мінгізу.

Ұл бала қара табан болып, жетіге дейінгі жерден жейтін таяғынан құтылып, кез келген құрай мен шыбықты ат қып айнала шаба бастасымен өзі құралпы қыздардан бөліне бастайды. Есіл-дерті дүзеге, малға ауады. Ал қыздар көбелек қуып, қуыршақ жасап, сұлу көрініске үйір болып, үйден ұзамауға тырысады.

Қашан да тағдырын малға сүйейтін қазаққа осы малды бағу үшін бала керек.

Бала болғанда-ұл.

«Бір ұлы бардың бір ру елде малы бар, екі ұлы бардың екі ру елде малы юар. Үш ұлы бардың төрт ру елде малы бар. Бес ұлы бардың төбеден салған жолы бар, алты ұлы бардың алладан басқа несі бар» деп Еркенекті Саршуаш би айтқандай, қазақ үшін баланың көптігі жақсы. Баласы көп болса, той-томалақты да көп жасайды. Олардың тез ер жетуіне асығады. Біз сөз етпек ашамайға мінгізу осы асығыстың алды. Ашамай – ердің қарапайым түрі. Ағаштан жасалады. Кеңдігі баланың ауына лайық. Алды-артында ердің қасы сықылды сүйеніші бар. Үзенгісі жоқ. Үстінде жұмсақ көпшігі болады.

Осыны жуас атқа ерттеп, үстіне баланы мінгізеді. Ауыл қалмасын деп басында қол- аяғын байлайды. Сонан соң тізгінді балаға ұстатып, біреу атты алдымен арқан бойы жерге, онан соң алысқа жетектейді. Сөйте-сөйте атпен баланың өзі жүреді, бір-екі күннен соң аяғын байламайды. Сонымен айналасы бір жетіде атқа жақындық қанында бар қазақ баласы ашамайды тастай сап ер-тоқымға мінеді. Үзенгіге аяғы жетпесе, таралғыға салады. Өмірінің

қақ жартысы ат үстінде өтіп, ауы ерде тозатын, қамыт аяқ, қайсар қазақ алғашқы ашамайға мінгізу тойын өткізеді [2, 76 б.].

Бұл той әр әке-шешенің шама-шарқына қарай болады. Байлар ірі-қара сойып кідімгідей той жасайды. Кедейлері бүйрегі бітеу, ұлтабары толатындай майы бар лағын сойып, көршілеріне ірім жасайды. Әулеттілер күзде бие ағытып, сірге жияр бергенде бір құлынға ен салып, ашамайға мінген баласына бәсіре атайды. Жоқтар қолындағы бір биесінің алдыдағы құлынын алдын ала атап қояды. Қазақ үшін алдымен ашамайға, артына тай-құнанға міну ат жалын тартты деген – сөз азаматтың бастамасы: Өйткені қазақ баласы ұдайы жаугершілікте өскендіктен бе, әлде көшпелі өмірдің өзі қалыптастырама өмірге ерте бейімделеді. Ерте үйленеді. Мал соңына ерте ілеседі. Бұл тіршіліктің бәрі бұрын қазаққа атпен бітетін. Сондықтан ашамайға мінгізу ерекше аталады. Осы ашамайға мінгеннен бастап ат құлағында ойнау, кебенек киіп, елдің шеті, боранның өтіне шығу, сауыт киіп, садақ ұстап жау мен шайқасу, бәрі-бәрі ашамайға мінуден кейінгілер. Бұған бейімделмеген бала ер жеткенде:

«Астына ала шолақ ат-мінгізең, Алты ай мініп арытпас. Қолына қырық найза, оқ берсен, Дұшпанға бірін атып, дарытпас» - дегендей көп ынжықтың бірі болып шығады. Ашамайға баланы мінгізіп көрші-қолан, жақын-жуық жиналғанда бұрынғы даналардың жоғарыдағыдай көсем сөздері көп айтылады. Ондай ынжықтарға үксамасын деп үлкендер балаға бата береді. Ашамайға мінгізудің бір жағы баланы баулы болса, бір жағы осы батаны алу... (Күйеу келтір қыз ұзат)

Бауырына салу.

Бауырына салу (ғұрып). Баласы жоқ адамдар біреудің баласын асырап алуы яғни «бауырына салуы» ежелден бар қағида. Мұның да жөн-жоралары бар. Мысалы, жаңа туған баланы асырушы анасы шаранасымен етегіне асылып алады. Қазақтың ежелгі заңы бойынша асыраушы адам жаңа туған балаға атын қойып, оң қолына асық жілік ұстатады. Асық жілік ұстаған бала сол үйдің баласы деп есептеледі. Кейде баланың өз әке-шешесі балаға таласқан жағдайда асыраушы адам «оң қолына асық жілік ұстатып едім ғой» деп дауласады. Бұл үлкен дәлел, куәлік есебінде жүреді. Алайда, бала қайтыс болған жағдайда оның туған әке-шешесінің, аты айтылып, жаназасы шығырылады. Кейде ата, әже өзінің бірінші немересін «бауырына салып» алады. Бірақ ол асырап алғанға жатпайды.

Бесік той.

Бесік той (салт). Туған-туыстары жиылып, нәрестені бесікке салу дәстүрін өткізеді. «Бесік алып бару» - қазақтың жерге келін

болып түскен қызы тұңғышын босанғанда орындалатын дәстүрі. Бесіктің жасауын қыздың анасы даярлайды. Оған қоса киетін зергерлік бұйымдармен дастырқанға қойылатын тәттілерін салып алып барады. Алып барған китінің ішіне тоғыз түрлі заттар салады. Тоғызға бағалы киімнен бастап, ұсақ заттарға кіреді. Тойға жиналған қонақтар асқа отырып, шүйіркелесе әңгімелесіп, құдағилармен танысады. Шай ішіліп, әңгімелер айтылады. Сонан соң «бесікке салу» басталады. Құдағилары алып келген бесікті ашпас бұрын, сол үйдің басқа келіндері көрімдік сұрайды [4, 18 б.].

Бесікті ашатын әйел көрімдігін береді. Жөргектен шығарып, иткөйлек кигізетін сәбиді бесікке әйелдердің ішінен жас жағынан болсы, мінез-құлық, іс-әрекет жағынан болсын парасатты, бойы таза, инабатты, жөн білетін, ел- жұртқа сыйлы, балалы-шағалы болған бәйбішелердің бірі саналады. Баланы бесікке саларда бесікті аластау ырымы жасалады. Бұл отқа табыну дәуірінен қалған ырым. Баланы бесікке саларда бесікті саларда қарт аналардың біреуі шымшыуырды отқа қыздырып, сонымен бесіктің басын, арқалығын қарып кертеді. От пен оның исінен жын-шайтан, дерт-дербезе қашадымыс деп есептеген. Жаңа бесікке нәрестені бөлмес бұрын, бесікке салушы бесіктің жабдықтарын орындарына қойып, шашу ретінде алып келген шайлық тәттілері мен ұсақ, ақшалай сыйлықтарын араластырып, бесіктің түбек байлайтын тесігінен өткізіп, қолын тосқан әйелдерге «тыштұмы» деп, үлестеріп береді. Жаңа бесікке олар байғазаларын береді. Әкелінген бесікке көріп отырғандар баға беріп, бесік әкелушілерге киіт беріледі. Құдағилар білезік пен жүзіктерін бір-біріне сыйлайды. Бесік жыры әндері айтылып, би биленіп, көңіл көтереді.

Кекіл қою

Кекіл қою (ғұрып). «Қарағым, айналайын, кекілдім-ай, Көгілдірі аққудың секілдім-ай» (Халық өлеңі). Жас балалардың шашын тегіс ұстараман алып тастайды да маңдайына бір шөкім шаш қалдырып, оның жиегін тегістеп қиып қояды. Оны «кекіл» дейді. Кекіл балаларға жарасымды ажар береді.

Кекіл жылқыда да болады. «Кекілін кескен кер атым-ай, Титтейден өскен бекзатым-ай» (Халық өлеңі).

Кіндік кесер

Кіндік кесер (салт). Ел ішінде «кіндік шешесі» немесе нәресте туған сәтте оның кіндігін кесетін әйелдер дайын тұрады. Кейде олардың «жол менікі» деп аталатын кездеріде болады. Кіндік кесу – мәртебелі абыройлы іс. Байыпты әжелердің шешімімен кіндік кескенәйелге «кіндік кесер» кәдесі беріледі. Кейінде «кіндік шеше»

деп аталатын әлгі әйел сол баланың анасы есепті құрметке ие болады. Кіндік баласын оның өз анасынан кем санамауы керек. «Кіндік шеше» кейін келіп бала үйінен өз қалауын ала алады. Баланың кіндігі түскеннен кейін «елдің қорғаны болсын» деп ер баланың кіндігін ат шаптырым жерге апарып көмеді. Қыз «Отбасының тірегі болсын» деп от орнына немесе тбалдырыққа көмеді.

Қыркын шығару

Қыркын шығару (салт). Ерте заманнан келе жатқан әдет қазақ туғанына қырық күн толғанда баланы қыркын шығарған. Қырық күн өткеннен кейін баланың өмірінде жаңа кезең басталады деп есептелген себебі қазақ халқының ұғымында қырық саны қасиетті сандардың бірі. Қазақ халқының ғұмырында 7, 9, 30, 41 сандары қасиетті деп есептеледі. Ұл баланы қырық күнге жеткізбей, болашақта үйленгенде қалын малы аз болсын деп, 37 не 39 күнде, ал қыз баланы қалын малы көп болсын деп 42 не 44 күнде қыркын шығарған. Нәрестенің ит көйлегін шешкен күні, яғни қыркын шығарған күні аулдағы әйелдер жиналады, ішіндегі немерелі – шөберелі болған кемпірдің бірі, немесе абысыны немесе өзінен үлкен әйел қыркын шығару ырымын істейді. Баланың қарын шашын қалаған адамына (ер адам немесе әйел адам) алғызады, одан кейін қырық қасық суды үстінен құйып тұрып, «отыз омыртқан жылдам бекісін, қырық қабырған жылдам қатсын» деген тілекті айтып шомылдырады да, баланы шешесіне береді. Бла шомылдырып ыдысқа шақырылған ауыл әйелдерің 40 қасық су құйып, сақина, жүзік сияқты заттар салады, теңгелер салған суға баланы шомылдырып, сонан соң шашы мен тырнағын алған. Сақиналарды бала шомылдырған әйелдер өзара бөліскен. Кейбір қарт әйелге көйлектік маталар береді. Баланың қарын шашын алған еркекке де азын – аулақ сыйлық береді.

Баланың қарын шашын алған соң тастай салмай, сақтап қояды. Баланың қарын шашын шүберекке түйіп, тұмарша етіп тігіп, баланың кийімінің он иығына қадайды. Бала қыркын шыққанша әлсіз болады. Сондықтан бір тал шашын тастамай, сақтау керек деп біледі. Ал тырнағын көміп тастайды. Баланы қыркын шығарғаннан кейін, ит көйлекті шешкен соң, оған тәтті бидай ғ жүгері қуырып салып, түйіп иттің мойнына байлап жібереді. Ауыл балалары итті қуып жүріп, мойнындағы «ит көйлекті» шешіп алып, тәттісін бөліп жейді. Ит көйлекті ырым деп, баласы жоқ әйелге береді. Онысы-барлық адамды қуантатын баласын көп болсын дегені. Кейіннен бұл әдет ұмытыла бастады.

Құлақ тесу.

Қыздың құлағын тесу- дәстүрге енген ежелгі ғұрыптың бірі. Әдетте бой жеткеннің немесе балиғатқа толған қыздың (9 жас, кейде одан да ертерек) құлағын тесу үшін қыздың шешесі, жеңгелері, апалары жиналады. Құлақты уқалап, жанын кетіріп, қыздырылған жуан инемен немесе кәдімгі тарымен теседі. Ол үшін екі тарыны құлақтың екі жағынан бірінін тұсынан бірін дәл келтіріп қысады. Бір қызығы тесілген құлаққа қызыл иттің жүнін есіп өткізеді. Үлкен кісілер иттің жүнін өткізсе «құлақ іспейді, қотырланбайды, жара түспейді» дейді. Халық ұғымында қыздың құлағын тесу-оны сүндеттеумен бірдей деген қағида бар.

Сүндет той.

Сүндеттеу (салт). «Һәм оның атқа мінер сүндет тойы, Тойға сойған үйінің жылқы, қойы» (С. Торайғыров), бұрыннан келе жатқан дәстүр. Ең бірінші Ыбырайым пайғамбар мен оның ұрпақтары сүндеттелген және сүндетке отырғызу Құдайдың берген өсиеті болған. Қазақ халқында бұл салт-дәстүрге айналған. Халықтың түсінігі бойынша, сүндетке отырғызудың мақсаты- бала ер жетіп, азамат болды дегенді білдіреді. Қазіргі күні қазақ халқы осы салтты «Сүндет той» деп, жерлерде үлкен той жасап, атап өтеді. Сүндетке отырғызылған балаға тай мінгізіп, келген қонақтары сыйлықтар сыйлайды. Бұрынырақта атқа жабу жауып, ашмай салып, сүндетке отырғызылатын баланы отырғызып, алдына қоржын іліп, туған-туыстарын тойға шақыртуға шығарған. Қазіргі кезде арнайы шақырту билеттерін жасап, оның сүндетке отырғызылатын баланың суретімен шығарады немесе ауызба-ауыз шақырылады. Той басталғанда кейбір жерлерде, арнайы ұлттық киім киіндірген баланы атқа отырғызып, жиналған қонақтардың алдына шығарады. Отырғызатын атын өрнектелген кілемше жабулармен безендіреді. Шашуларын шашып, байғазыларын береді. Тойды өткізетін асаба қонақтарын жайғастырып отырғызып, тойды бастайды. Той бастар өленімен келген қонақтарын қарсы алып, тілектерін айтқызады. Тойға арнайы келген жақын туыстары тілектерін айтып, сыйлықтарын сыйлайды. Би билеп, өлеңдер айтып, ойындар ойналады.

Тымаққа салу

Тымаққа салу (дәстүр). Ел арасында «шала туып тымаққа салып өсірген екен» деген сөздер жиі естіледі. Халықта әдетте шала туған сәбиді осылай өсіретін ғұрып бар. Оның себебі шала туған сәби ұстауға, бесікке салуға келмейді, тымақ жылы, әрі бөлеуге ыңғайлы болады. Және сәбидің неше күні кем болса, сонша күн керегінің әр

басына ілініп қойылатындықтан күн кереге басы арқылы есептеледі. Мысылы: қырық күн кем болса, керегенің қырқыншы басынан кейін бала тымақтан алынып, әдетте жаңа туған баланың рәсімі жасала бастайды. Айталық, ат қою, бесікке салу т.б. (Егер бала қыста туса, онда үй қабырғасына бір неше жерге шеге қағылып ілінеді.

Тіл ашар

Тіл ашар(дәстүр). Тіл ашар тойына арнап шашу шашады. Әр отбасы жеті жасқа толған соң медресеге, мектепке оқуға береді. Бұл да бала өміріндегі елеулі оқиға, есте қаларлық елеулі кезең. Осы күні балаға жаңа киім кигізіп, оқу жабдықтарын дайындап, шағын той өткізеді. Мұны дәстүрлі «тіл ашар» тойы деп атайды.

Үлкен-кішілер балаға өсті, азамат болды, «ғалым бол , ақын бол» деген сияқты тілек білдіріп бата береді. Жаңа киіміне байғазы, тағымдар ұсынады. Бұл тәрбиеден бала өскендігінің белгісін сезінеді, оқуға құмарлығы артады.

Тұсау кесу

Тұсау кесу (салт). Бала бесіктен белі шығып, еңбектеуден өткен соң аяғын қаз-қаз баса бастайды. Нәресте 9-12 айлығында қаз тұрып, алғаш жүруге талпынады. Өз аяғымен туған жерінің топырығын басып, із түсіп, өз көзімен алдына қарап таң-тамаша болады. Бұл баланың ең алғашқы талпынысы, тіршілігі. Мұны ежелден түсінетін қазақ баласының келешегіне ақ жол тілеп, тұсау кесер жасайды. Бұған да мал сойып, жұрт жияды. Баланың анасы ала-құла шуда жіптен екі-үш қарыс дайындап, оны ауылдағы бір желаяқ пысық әйелге «Ал сен кес. Өзіндей пысық болсын» деп ұсынады. Ол кісі ала жіпті баланың екі аяғына тұсауша байлап, сонан соң ортасынан кеседі. Бала анадайдағы апасына қарай тәлтіректей жөнеледі.

Міне, осыдан бастап кішкене қазақтың өмір жолының алғашқы ізі жер бетін шимақтайды. Тұсау кесу қазақтың өмір сапарының сәтті болуы үшін аяқ ниет пен жасаған ырымы, құдайға деген құлшылығы. Осы арада «баланың аяғына не себепті ала жіп байланады, қара, қызыл, көк жіп неге байлайды?» деген сұрақ тууы мүмкін [6, 49 б.].

Бұның мәні мынада: қазақ баласын сөзді естіп ұға алатын, айтқанды ептеп істейтін кезінен – осы тұсауы кесілгеннен бастап ұрлыққа, зорлыққа, жырындылыққа барма жолама деп баулиды. Біреудің ала жіпін аттама, бүлінгеннен бүлдіргі алма дегенді әу бастан-ақ құлағына сіңісті етеді. Аяқтағы жіптің ала болуы да, оның кесілуі де жоғарыдағыларға жолама, ондайдың жолын қолыңнан келсе кес дүниенің азы біреудің бір құлаш жібіне ең құрығында

бұзауға бас жіп болар ма деп қызықпа, түс ауындағы жіпті кескендей ондай арам кезіксе кесіп-құртуға тырыс дегені. Бұл – екінші себебі.

Бірінші бастағы айтқанымыздай баланың келешегіне жол ашу, ақ жол тілеу (Күйеу келтір қыз ұзат).

Шілдехана

Шілдехана (салт). Жаңа туған нәрестенің құрметіне арналған той. Шілдехана-үлкен қасиетті күн. Келін босанып, үйге келгеннен кейін мал сойып, көрші-қолаң, ағайын туыс, аға-жеңге, келіншектерді шақырады, көбіне әйелдер келеді. Шілдеханаға арнайы шақырумен де, шақырусыз да келе беретін болған. Бұл тойда «баланың бауы берік болсын» деген құттықтау айтылады. Негізінен шілдехана үй иесінің жағдайына қарай үш күнге созылады. Шілдеханаға келген қонақтар таң айтқаншп жаңа туған нәрестені, оның анасын ардақтап ән салып, домбыра тартып, ойын-сауық ұйымдастырады.

Келген күні баланы шілде суға түсіреді. Анадан шыққаннан кейін ол тазару керек. Әдетте шілде суынан жара шықса жағу үшін кейінге сақтап, алып қояды. Итаяқ-баланы шомылдыру үшін пайдаланылған ыдыс. «Итаяққа салды ма?» деген сөз содан қалған. Оған ақша-тиін, сақина-білезік салады, баланы суға түсіріп болған соң оны келіндерге бөліп береді. Әйелдердің «Маған итаяқтан ақша қайда?» деп айтып жатыны осыдан.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Артықбаев Ж. О. «Жеті жарғы» - мемлекет және құқық ескерткіші (зерттелуі, деректер, тарихы, мәтін). Оқу құралы. – Алматы: Заң әдебиеті, 2004, - 150 б.

2 Арғынбаев Х., Қазақтың отбасылық дәстүрлері. - Алматы: «Қайнар» баспасы, 2005. - 216 б.

3 Мақсұтбек Ниязбеков. Біз қалай туысамыз. - Алматы, - Өнер, - 1992, - 46 б.

4 Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 1-том: - Алматы: «Арыс» баспасы, 2005. - 328 б.

5 Қазақ халқының салт-дәстүрлері. Құраст. Б. Ж. Жүсіпова - Алматы: «Көшпенділер» баспасы, 2007, - 160 б.

6 Толыбаев Қ. Бабадан қалған бар байлық. – Алматы: ЖШС «Қазақстан» баспа үйі, - 2000, - 256 б.

DEVELOPMENT OF SACRED TOURISM IN KAZAKHSTAN

SULEIMEN I. N.

11 grade student,

Nazarbayev Intellectual School of Chemistry and Biology, Pavlodar

KASSYMOV T. ZH.

Master in Geography, Geography teacher,

Nazarbayev Intellectual School of Chemistry and Biology, Pavlodar

YERMEKOVA A.

Master's in Physics and Mathematics, ICT Teacher,

Nazarbayev Intellectual School of Chemistry and Biology, Pavlodar

In general, today the tourism industry of Kazakhstan is in the process of develop. In that case, The President of The Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev noted that «in this time Kazakhstan has a unique opportunity to acquire almost all types of tourism». In this regard, we decided to study the unrecognized and untouched sacred sites of Pavlodar region. In turn, one of the main prerequisites for research are full consideration and focus on sacred places.

Currently, 72 tourist organizations with travel permits are registered in Pavlodar region. At the Bayanaul National Park, there are 35 dormitories with accommodation, boat, catamaran, bus tour, summer holidays. 28 of them are Zhasybay, 5 - Sabyndykol, 2 - Toraygyr lakes. Currently, there are 37 archeological monuments and sites in the park territory [1].

The region is also rich in its medical facilities. Pavlodar the sanatorium «Moildy» is located in the north-eastern wellness. Also on the right bank of the Irtysh River in the east of Pavlodar there is a natural forest «Irtysh Ormany». The length of the border is 556 km. The territory is represented by the 1st category conservation of especially valuable forest massifs. It is known that East Kazakhstan and the semi-Pavlodar region are the only areas with striped pine forests preserved in Kazakhstan since the Ice Age. On the right bank of the river Irtysh there is a state natural paleontological monument «Goose Flight». It contains the signs of neo-fauna that lived 7–10 million years ago. The burial grounds of ancient fauna are the largest in Eurasia. These places, in turn, are of great importance in strengthening the economic and tourist potential of the state [2].

In addition to the touristic routes mentioned above, there are also other sacred sites of other unrecognizable historical significance in Pavlodar. These monuments are being considered as the basis of today's scientific research. Examples include Gabdil-Uakhit Khazret, Mashhur Zhusip Kopeev, Isabek Ishan Khazret Mausoleum, Konyr Auliye Cave and Umit Apa Mosque

Gabdul-Uahit Hazret mausoleum. Khazret Gabduluakhit was born in Keldikyzy, a district of Shcherbakty, Pavlodar region. He was one of the promoters of Islam in the Irtysh region. From the age of six he has been educated by a mullah, and then in the Semipalatinsk region he studied from such people as Kapiyash, Sharkhy and Shamshi. He was admitted to the madrasa «Mir Arab» in Bukhara-Sharif in 1873 and studied for 15 years. He finished his education in 1888 and was appointed to the position of «Khazret» which is characteristic to imams and saint people. In Esilbay village he was the imam of the mosque which was built by Temirgaly and the disciple of the children. It is also reported that he was a student of Mashkhur Zhusip Kopeev [3]. A mausoleum was erected on October 28, 2013 near the village of Arbigen in Shcherbakty District. The mausoleum basis and the dome are made of modern bricks. The main gate is made of wood and in the upper part there is old Arabic records on black marble stone. The walls of the mausoleum are covered with granite plates. The yard of the building is made of stones. Many people with their relatives come to sacredage here with hope to ask the God for health. Even families who cannot have a child live in a holy place.

Isabek Ishan Hazret mausoleum complex. Isabek Ishan Khazret is a historical figure who was a descendant of Islamic missionaries in the region. According to the data, he was the mentor of Mashkhur Zhusip Kopeev. In addition, on the territory of South Siberia and Saryarka, he was one of the most respected public figures in the propagation of Islam religion. He was born in 1764 in Bukhara and studied at madrasah. During his lifetime, Khazret opened a madrassah in Akkol-Zhayilma and honored the local residents' literacy. It is known that those who were jealous of him preaching the country had written a complaint to the Government and arrested him. When the soldiers took him away, his companions, neighbors and relatives cried loudly. According to the information, when he was in a prison, he did not skip his prayer times and didn't eat forbidden food, therefore the door of the prison where he was kept opening by the God. The guards told the commanders of the prison that even though they lock up the cell it kept opening. The commanders said, «It seems like we arrested an innocent holy man». Mosque was built in honor of Isabek Ishan Khazret in Akkol of Ekibastuz district in the 90s of the XX century [4]. In 2011, with the support of the Government, a mausoleum complex began building which was dedicated to Khazret in the village of Ekibastuz [9]. The project was initiated by JSC «Kazakhstan Electrolysis Plant» and local government. This nine to seven meter object consists of two white mausoleums and a house for sacreds. Khazret himself, his son and brother were buried in the three

domed mausoleum. One domed maze is settled on the scene of the generation of historical figures. The territory of the complex is made of stones. The architecture of two mazars is based on the folk style.

Mashkhur Zhusip Kopeev Mausoleum. Mashkhur Zhusip Kopeev is a well-known poet, scientist and literary critic of Irtysh-Bayanaul region [5]. Born in 1858 in the Bayanaul district of Pavlodar region. According to the data, the old man, aged 72, had gathered his people and gave them food in his old age. In the morning, he built a mausoleum and put his library there. One day, the Russian government demanded the destruction of the mausoleum. According to people, the tractor driver, who destroyed the building, lost consciousness and the head of the police who ordered the destruction got sick with incurable illness. In general, the mausoleum was built of multicolored burned bricks. Four towers were constructed from each side of the roof. Inside the gate of the building is an Arabic inscription. The front of the mausoleum is blue with a large dome above it. The mausoleum consists of a cemetery and a grave. In the resting place there is a place where the historical person is resting, his chest, his grave, and lights. The total height of the mausoleum is 14 meters. Tombstone with a weight of 9.5 tons are made of marble. Iron symbol of Muslim (crescent moon) is decorated with gold. At the entrance of the mausoleum there verses from the Koran are written. Outside the mausoleum of Mashkhur Zhusip Kopeev, there is a special room for cooking in the summer, firewood and storage halls. The light line is drawn from nearby farms. The mausoleum has 9 rooms. Each of its 6 rooms has two beds. The hotel accommodates up to 10 beds.

Mosque named after Umut Apa. Zhambyl village of Michurin rural district of Pavlodar region is widely known. There is a mosque of the famous healer Umut-apa. Umut Aktanovna Subatylova was born in 1929, in the village of Aktobe, Akku district. She had 5 children in the family. Prior to retirement she worked as a shepherd in the Pavlodar state farm. In 1986, she moved to the village of Berezovka and started to heal people. In the beginning, only neighbors and acquaintances were registered, and in time, even visitors from China, Germany, Ukraine, Mongolia and Russia were registered. Umut Apa has been able to heal many diseases through herbal medicine and prayer. Having been a nurse, Umut Apa had also received a certificate and a license from the Ministry of Health of the Republic of Kazakhstan. In order to organize the treatment, a closed building for special dormitories, dining and cultural events was built. Umut Apa also paid great attention to the educational work. For example, in all meetings she was invited to help people find peace. Umut Apa gave charitable and sponsorship assistance to the district, regional orphanage, Michurin secondary school,

and low-income families. She built a mosque in the village and provided it with everything. She taught the Mosque priests at her own expense [6].

Cave of Konyr Auliye (Saint Konyr). Konyr-Auliye's cave, which occupies the 1 position on the route of the Bayanaul National Park, is located approximately 12 kilometers south-west of the Lake Zhasybai. According to historical data, earlier this place had been visited by many famous people as Bukhar Zhyrau, Shokan Ualikhanov, Moshhur Zhusip Kopeev, Kanysh Satpayev and Alkey Margulan. Based on the data obtained, in recent summer many people came from different regions to visit the district. More specifically, tourists from China, Russia, Mongolia, Europe and the United States are registered. Public figures, well-known writers and scholars of the Republic of Kazakhstan also come to this cave. This cave is called as sacred place from the earliest times [7]. According to the local residents' saying, people who spent the night in the cave, those who are sick become healed immediately and women who could not afford to give birth, gave birth. There are many legends about Konyr Auliye's cave. For example, during the last 130 centuries before the last flood, three Brothers Kulan, Kyran, and Konyr had no place in Noah's ark. Then three of the three brothers were placed on three logs hitched to the ark. Over time, Konyr's brothers have left the ship for various reasons. Then, when the water diminished and the mountain and the ridge were visible, Konyr came out of the log and lived in the mentioned cave. That is why the cave was named after its name and remained in memory of the people. Entrance hall to the cave is as dome. Height is 2.5 meters. The cave consists of three interconnected rooms. The first room is a 12-meter temple, the second is a bedroom and in the third room is placed in the kitchen with a kazan (a metal pot for cooking). The front of the two ceilings in the cave has a dome-shaped roof. The third room floor is up to 0.7 meters above the bedroom floor and the roof is shaped like an oval. This room's floor is similar to a boiler too, with a depth of 0.3 meters. There is a small amount of water here. The reason for this is that, when it arrives in the cave for a while, the air cools when it reaches the boiler room, and condensation becomes water.

In addition to the study, the following table was developed using the obtained knowledge. Criteria-based assessments were made for every sacred site by way of quality, accommodation, size of accommodation and public awareness.

The data given in Table 1 are systematically analyzed according to the criteria « road quality, accommodation, approximate expenditures and». During the work, the results of credible sources and surveys were reviewed.

Table 1 – Analysis of sacred tourism centers by «road quality, accommodation, approximate expenditures and public awareness»

	Gabdul-Uakhit Khazret Mausoleum	Isabek Ishan Khazret Mausoleum	Mausoleum of M. Zh. Kopeyuly	Umut Apa Mosque	Konyr Auliye cave
Road quality Note: 1 – very good; 2 – medium; 3 – low;	2	3	3	1	3
Accommodation Note: 1 – all conditions are created; 2 – only places for stay; 3 – not provided;	2	2	1	2	3
Approximate expenditures Note: 1 – very high; 2 – medium; 3 – low;	2	1	1	3	1
Public awareness Note: 1 – very good; 2 – medium; 3 – low;	2	2	1	3	1

The Umut Apa mosque is located in the village of Berezovka near Pavlodar. It is worth noting that in the shortest possible time from Pavlodar to the Omsk highway it is possible to reach the above mentioned place. In addition, the Center does not require a large-scale access fee. And the place where the porch layout is secured, can be attributed to the Mausoleum Mashkhur Zhusip Kopeev. There is a 2-storey hotel and a free-of-charge house next to the mausoleum. Moreover, Konyr Aulie cave in Bayanaul is in the forefront of popularity among the population. Based on the data, the distance between the regional center and sacredage points was characterized, also the length of the road and the main routes were added. According to the final results, Konyr Aulie cave in Bayanaul is the largest distance from the regional center of Pavlodar. The total distance is 233 kilometers. For example, in order to reach the selected sacredage center, the A17 Pavlodar-Kalkaman highway, and then R27 Bayanaul gradier-asphalt route is used. And the distance to the nearest mosque, Umut Apa, which is close to Pavlodar, is only 32 kilometers (Table 2).

Table 2 – Highway quality analysis of sacred tourism centers

Sacred Place (mausoleum / mosque / cave):	Road quality
Gabdyl-Uakhit Hazret Mausoleum	A18 Pavlodar-Shcherbakty Trail - asphalt (87km), In the Arbigen village rotary-gray (56km)
Isabek Ishan Hazret Mosque Complex	A17 Pavlodar-Ekibastuz road - asphalt (147km), Rotary-gray (85km) to Akkol village (may be weather-related)
Mausoleum of M.Zh. Kopeyuly	A17 Pavlodar-Ekibastuz road - asphalt (147km), Road-grader (77km) from Ekibastuz to mausoleum
Umut Apa Mosque	M38 Pavlodar-Omsk highway is covered with asphalt, E127 Rotary-gray (32km) to Berezovka village
Konyr Auliye cave	A17 Pavlodar-Kalkaman highway - asphalt. P27 Bayanaul trail - asphalt, Bayanaul-Konyr The highway - semitrailer / asphalt (233km)

Finally, based on the above data, the main goal of the research project can be summarized.

At present, many kinds of tourism are being modernized in our homeland. However, in the era of globalization, it is known that each country strives to maintain its identity and identity. This is a historical and cultural value of the country. That is, through these signs, the state is distinguished from others and recognized on the world stage. For example, we know China - the Great Wall, Greece - the Parthenon, Mexico - the Attic Towns. Clearly, this fact is of particular importance for every state and every nation. In this respect, the well-known historical heritage plays a major role in our country. However, besides the present tourist destinations, there are other historical and holy places, which are well-known in the Pavlodar region. Among them are Gabdil-Uakhit Khazret, Mashkhar Zhusip Kopeev, Isabek Ishan Khazret mausoleums, Konyr Auliye cave and Umit-apa mosque. And the main objective of this research project is to explore these historic sites in depth, to examine them fully and to present them as a ready-to-read information model.

REFERENCES

1 Павлодар облысы әкімшілігінің ресми сайты. «Спорт және туризм». <http://pavlodar.gov.kz/category/sport-i-turizm/>. Information is taken by 20.05.18.

2 Павлодар облысы әкімшілігінің ресми сайты. «Павлодар облысының туристік әлеуеті». <http://pavlodar.gov.kz/kk/category/sport-zhane-turizm/pavlodar-oblysynyn-turistik-aleueti/>. Information is taken by 21.05.2018.

3 Фабдылаухит Хазірет / Түкісов Уалихан // Түкісов Уалихан. Киелі жандар және ұрпақтары. - Павлодар, 2002. - 148 - 155 б.

4 Әулие ата шапағаты / Жұмабек Жөкенұлы Қамзатөре. - Павлодар: Дом Печати, 2003, - 192б.

5 Мәшһүр-Жүсіп мұрасы / Әсет Пазылов. - Семей: Үш биік, 2010, - 216 б.

6 Емші құдіреті / Балтабай Ғалия Құсайынқызы; Жанымбет Байтұяқ. - Павлодар: ЭКО, 2002. - 112 б.

7 Қоңыр Әулие: [Баянауылдағы «Қоңыр Әулие» үңгірі жайлы]. / Қожанұлы Оралбек // Сарыарқа Самалы. - 2008. - 19 сәуір. - 5 б.

ТУҒАН ЖЕРГЕ ТҰҒЫР БОЛҒАН АЗАМАТ

ТУҒАНБАЙ А.

6 сынып оқушысы, № 17 ЖОББСОБМ, Павлодар қ.

ХАЖИХАН Б.

ғылыми жетекші, тарих пәнінің мұғалімі

«Кереку атақтылары» атты жоба біздер үшін ізденіс пен туған өлкенің тарихын толық білуге мүмкіндік беретін жақсы іс-шара болды деп ойлаймын.

Сұрапыл соғыстан кейінге халықтың тұрмыс жағдайы әсіресе азық-түлік мәселесі шешу кезінде ауыл шаруашылығы мамандарын даярлау және ұйымдастыру қабілеті бар жастардың жетіспеушілік кезек күттірмейтін мәселеге айналған болатын. Сондықтан сол кезде елінің игілігі мен болашақ ұрпақ үшін ерен еңбегімен ел мақтанышына айналған Хамиев Көкеш тың игеру науқанының бас қасында болып, Кереку өңірінің танымал азаматы болғаны жөніндегі ғылыми жобамды ұсынып отырмын. Міндеттері:

– Хамиев Көкеш туралы мәліметті мұрағаттан іздестіріп, сараптау;

– Хамиев Көкеш ұйымдастырушылық қасиетін әр қырын ашып көрсету;

– Баспа бетіне жарияланған мақалалармен танысу;

– Презентация дайындау;

Кереку өңірінің тың және тыңайған жерлерді игеру науқанына қосқан үлесін насихаттау.

Ғылыми жобаның өзектілігі:

Рухани жаңғыру: «Туған жер» бағдарламасын аясында туған жеріне көмек жасаған жандарды қолдап-құрметтеу, өскелең ұрпақтың бойын ұлтжандылықпен отансүйгіштік қасиетіне тәрбиелеу. Ұлан-байтақ Қазақ Елінің барлық өңірлерінің өзінің тарихы бар. Сол сияқты еліне еңбегі сіңген тұлғалардың бір-біріне ұқсамайтын тарихы болады. Сөз етіп отырған тақырыбымыз өте күрделі де қиын мәселе және өзіндік орны ерекше оқиға. Өйткені, тың игерудің нәтижесінде

Қазақстан ірі астықты аймақтардың біріне және кеншар өндірісі басым дамыған республикаға айналды. Егіс көлемінің ұлғайту нәтижесінде Қазақстан 6 мәрте миллиард пұттан астам астық жинап, ел экономикасын біршама нығайтты. Тың даланың игеріліп, егіншілік айналымына қосылуы – республика халық шаруашылығының барлық саласының өндіргіш күштерін дамытуға, мәдениеті мен ғылымының өсіп-өркендеуіне қалай ықпал етті, қазақ даласына басқа да қандай өзгерістер әкелді деген сұрақ бүгінгі күні жан-жақты зерттеліп, кейбір ақтандықтардың беті ашылып жатыр. Сол себептен жастардың ұлттық рухы және санасын ояту күрделі мәселені адамның жақсы қасиеті мен өнегесін насихаттау арқылы ғибрат аламыз деп сенеміз.

Зерттеу жаңалығы:

Мектеп бағдарламасына енгізілмеген деректер, мысалдар.

Кез келген азамат хал-қадірі келгенше туған жеріне қол ұшын беретін болса, оның өркендеуіне үлес қосатын болса, халықтың жүрегінен, болашақта тарихи беттерінен өз орнын алатын болады.

Ғылыми болжам:

«Туған жер» деген кезде әрбір азаматтың, әрбір адамның жүрегінде тулаған шабыт пен сезім ұялайтыны анық. Себебі адам өзінің туған жерінің төлі. Сол даланың, сол жердің, сол мекеннің меншігі. Әрбір өлкенің халқына суықта пана, ыстықта сая болған, есімдері ел есінде сақталған біртуар перзенттері бар. Осының бәрін жас ұрпақ білуі тиіс. Туған жеріне көмек жасаған жандарды қолдап-құрметтеудің түрлі жолдарын табу керек. Кең байтақ еліміздің әр өңірінде осы іс-шараны жүзеге асыру мақсатында көп жұмыстар атқарылып жатыр. Осы жұмыс болашақта өскелең ұрпақтың санасы мен жүрегіне жол табады деп санаймыз. «Кереку атактылары» атты жоба өңіріміздің көне тарихының терең болмағы, оның топырағында, жел жеп, уақыт мүжіген тау-тасында арғы замандар жәдігерліктерінің жұқаналары жататыны, өзегі ақиқаттан өрбіген небір асыл аңыз-әфсаналар жұқаналарының

осы өңірді атажұрт деп таныған, сүйген, қастерлеген бүгінгі ұрпақтың санасынан өшпейтін із қалдыруы тиіс...

Бақытынды барында бағалай алғанға не жетсін! «Туған жер – тұғырын» деген. Ал, өзіннен кейін сан ұрпақ, іні-қарындастарың сол сен түлеп ұшқан тұғырдан қанаттанады. Туған жердің перзенті ретінде соларға қолұшынды созу деген қандай бақыт, қандай мерей, шіркін! «Ашы мен тұшыны татқан білер, алыс пен жақынды жортқан білер» деп дана халқымыз айтқандай, неғұрлым еңбекке қолма-қол араласқан адам ғана оның қадірін біледі.

XX ғасырдың 50- жылдарында елде астықтың тапшылығы айқын байқалды. Сондықтан Кеңес үкіметі дағдарыстан шығудың жолы тың игеру деп тұжырымдады. Пленум Қазақстанның және Сібірдің ұжымшарлары мен кеншарларында әр гектардан 14-15 центнерден астық алуға және екі жылдан кейін қосымша 1 млрд. 200 млн. пұт астық өндіруге толық мүмкіндік бар деп санады. Пленумда 1954-1955 жылдары жалпы елде кемінде 13 млн. га, оның ішінде 6,3 млн. га жерді Қазақстанда жырту көзделді. 1954 жылы 13 тамызда қабылданған партия және үкіметтің « Астық өндіруді молайту үшін тың жерлерді онан әрі игеру туралы» қаулысында аталған жерлердің аумағын 1956 жылы 28-30 млн. гектарға жеткізу белгіленді. Колхоздар мен совхоздарды нығайту, оларды өзінің техникасымен жабдықтау МТС рөлінің төмендеуіне алып келді. Шаруашылықтар енді өнімділігі жоғары техниканы сатып ала алатын және қолданатын болды.

Мұндай жағдайда МТС-тар өз рөлін жойып, қажетсіз болып қалды. 50-жылдары, кейін 60-жылдары да Қазақстанда ұсақ колхоздар негізінде жаңа совхоздар ұйымдастыру кең көлемде жүргізілді. Ірі шаруашылықтар халықты азық-түлікпен қамтамасыз ету міндетін атқара алады деп саналды.

Экономикалық жағынан нашар колхоздар ірілендіріліп жаппай совхоздар ұйымдастыру 1957 жылдың көктемінен басталды. Осы жыл ішінде 198, ал 1958 жылдың соңына қарай 500-ден астам осындай шаруашылық құрылды. Ет-сүт, астық, мақта-мата т.с.с. өндіретін совхоздар дами бастады. Келесі жылдар көрсеткендей, бұл қайта ұйымдастыру басты мәселені шеше алмады, бұрынғы колхоздар да, олардың негізінде құрылған совхоздар да негізгі міндетті: халықты азық-түлікпен толық қамтамасыз етуді біржолата шеше алмады. 1957-1958 жылдары колхоз, совхоздардағы мал басын көбейту мақсатымен ауыл тұрғындарынан ірі қара мал алына бастады [1, 96–97 б.].

1954 жылғы 2 ақпаннан (бұдан 65 жыл бұрын) Облыс колхоздарындағы тың жерлерді игеру жөніндегі Павлодар облыстық ауыл шаруашылық басқармасының 38-ші нөмірлі жарлығы шықты. Облыс колхоздарындағы тың жерлерді игеру жөніндегі Жарлығымен облыстағы тың жерлерді таңдау мен игеру бойынша нақты ұйымдастыру шаралары белгіленді. Әрбір МТС және МЖС-терге көп уақыт жатып қалған және тың жерлер участкелерін игеру үшін таңдау бойынша жұмыстарын жүргізуге 29 жер маманы бекітіліп, аудандарға облыстық ауылдарға аттанды. Сол жастардың ішінде біздің жерлесіміз Хамиев Көкеш бар еді.

Өңірдің өркендеуіне өз үлесін қосып, саналы ғұмырында аянбай еңбек еткен ардақты азаматтардың есімі ешқашан ұмытылмайды. Өз ісінің білгірі атанған қайраткердің атқарған қызметі мен ел дамуына қосқан үлесі ұрпаққа үлгі-өнеге болып қала береді. Саналы ғұмырында ауылшаруашылық саласының білікті де білімді маманы атанып, туған жердің сүйікті перзенті ретінде көпшілік алғысына бөленген – Хамиев Көкеш сондай ардақты азаматтардың бірі еді.

Атамыздың жалынды жастық шағы еңбекпен тығыз байланысты. Соғыстан кейін тоз-тозы шыққан ауылдың еңсесін тіктеу жолында аянбай еңбек етті. Бірақ, білім алудан, жақсы азаматтардан жұмыстың қыр-сырын үйренуден қол үзген жоқ.

Хамиев Көкеш 1912 жылы туылған. 1939 жылдан КОКП мүшесі. 1955 жылы Петропавлдағы ауыл шаруашылық техникумын бітірген. Еңбек жолын 1930 жылдан бастады. Ауыл шаруашылық қызметіне 1942 жылдың мамыр айынан бастап араласты. 1942-1957 жылы аралығында Коминтерн директоры, 1956-1957 жылдары «Құркөл» мтс директоры, 1957-1961 жылдары «Путь Ильча» совхоз директоры, 1961-1962 жылдары «Белогорской» совхозында бас агроном қызметін атқарды. 1962 жылдан бастап, Ақсу ауданы ХХІІ парт съезд совхоз директоры қызметін ауысты.

«Еңбек – бәрін де жеңбек», – деген аталы сөз бар ел ішінде. Басынан небір ауыр кезеңдер өтсе де ол ешқашан қиындық атаулыға мойын сұнған емес.

Сурет 1 – Құдайкөл (Коминтерн) совхоз іргетасы қаланған жер

Сурет 2 – Хамиев Көкеш өзінің отбасымен. (ортасында отыр)

I 1954-1956 жж «Коминтерн» совхозында машина-тракторларды жөндеу станция директоры қызметіне тағайындалған соң білек сыбанып жұмысқа кірісті. Алғаш барған жылдың өзінде комбайн жөндеу жоспарын 204 % орындады.

II 1956 – 1957 жж «Құркөл» совхозында машина-тракторларды жөндеу станция директоры болып жұмыс бабымен ауысып жұмысын ары қарай жалғастырды. Осы жерде мал саны бастапқыда 1732 бас болса, келесі жылы 2457 дейін басына өсті.

III 1957-1961 жж «Путь Ильича» совхоз директоры қызметіне ауысып 1957 - 58 жылдар аралығында тың және тынайған жерді игеру 29400 га, күздік бидайды - 106 % жеткізді. Оның ішінде астық 106 %, бидай 103 %, тары – 125 %, жүгері - 100 % жоспар орындады.

1961 жылы тың және тынайған жерді игеруді 5000 га орнына 6560 га, жеткізді.

IV 1961 – 1962 жыдары «Белогорский» совхозында бас агроном қызметіне ауысып өзінің киелі топырақтың білгір маман екенін дәлелдеді.

Көктемгі егу жоспарын 113 %, жер өңдеу 132 %, пар өңдеуді 105 % орындады.

Топырақты тұқым себер алдында өңдеу жұмыстар уақытында жүргізіп отырды. Топырақ өңдеу операцияларына жер жырту, сыдыра жырту, культивациялау, тырмалау, дискілеу, таптау, өсімдіктердің түбін көму, суару, топырақтың қыртысын бұзу, атыздар жүргізу, тегістеу жұмыстары жатады.

Егін жинау науқаны кезінде 5600 т бидайдың орнына 5910 т тапсырып, жоспарды 107 % орындаған.

V 1961 – 1966 жылдары ХХІІ партсъезд ат. совхоз директоры қызметін атқарды.

Ет – 117%, жүн – 144 %, бидай – 115 %. Мемлекетке 64480 ц астық тапсырды. Мен ғылыми жобаны мұрағат деректері негізінде

жазғандықтан сол кезде жазылған мына бір мінездемемен таныстыруды жөн көрдім.

Ақсу ауданы XXII Парт Съезд совхозының директоры Хамиев Көкештің мұрағаттағы құжаттармен жұмыс жасау барысында соңғы екі жылда көрсеткен нәтижелерін алып қарайтын болсақ: Мемлекетке тапсыратын ет көлемі 1965 жыл 91 % болса, 1967 жылы 117 % өскен. Сүт тапсыру 94–117 %, жүн 94–117 % тапсырса, 1966 жылы мемлекетке егістік тапсыруды 115 % орындап, тұқымға кеткен қарызды толығымен жапты деп еңбегін жоғары бағалаған.

Кесте 1 – Мемлекетке тапсыраған мал өнімдері

	жоспарланған	факт бойынша	орындалғаны %
ет	2990	2830	95
сүт	8600	9317	108
жүн	419	408	97

Кесте 2 – 1958 жылға жазғы бидай жинау бойынша алғашқы көрсеткіштер

	жоспарланған	факт бойынша	орындалғаны %
дәнді дақылдар	50985	54202	106
бидай	472502	50250	106
тары	32000	33000	103
жүгері	10000	12461	125

Кесте 3 – Мал өсіру бойынша

	жоспарланған	факт бойынша	орындалғаны %
ірі қара	3800	4074	102
қой	20200	19564	96
жылқы	1050	1063	101
шошқа	490	638	130
құс	1040	721	69

Директор қызметін атқару барысында Хамиев Көкеш өзін темірдей тәртібі мен ауыл шаруашылық жұмысын жақсы білетін білікті маман, жақсы ұйымдастырушы екенін көрсете білді. Совхоздың құрылуы мен оның саяси және шаруашылық қызметіне белсене қатысып, аянбай еңбек етті. Совхоз қызметкерлері және қарапайым еңбек жұмысшылар арасында беделді болды.

Соның бәрі өзінің ақ адал еңбегінің арқасы деп ұрпақтары мақтан етеді.

Ақсу ауданы КОКП XXII парт съезд совхозы 1962 жылы қазан айында Қаз Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президум жарлығымен Қалқаман теміржол станциясынан 7 шақырым жердегі Ақсу (бұрынғы Ермак) ауданының совхоз орталығы Құдайкелдің ірге тасы 1963 жылы қаланды. Қазан айында совхоздың алғашқы директоры Хамиев Көкеш Хамиевич өзінің көмекшілері Есмұқанаов Мұхамедсейіт, Кучуков Қалым, Найманов Сергей ...т.б келген болатын. Алғашқы кезде мидай жазық сайын дала болатын. Сондықтан ең алдымен қазіргі Ленин көшесіне техникаға арналған өндірістік базамен құрылыс материалдарын сақтайтын құрылыстар салынды. «Путь Ильич» совхозының бөлімшесі Шилі ауылы біріктірілді. Кейінірек «Потанинский» совхозынан «Шұғай» елді мекені қосылды. Сондай-ақ екі отар қой, 35 бас жылқы бөлініп берілді. Сонымен 1963 жылдан бастап алғашқы егін себу науқаны басталды. Алғашқы жылдары мектеп оқушылары Қалқаман кентіне көлікпен барып, келіп оқыды. Совхоздан канторасы екі шақырым жерде орналасқан Екібастұз қаласындағы таза су сорғы станция ғимаратында орналасқан еді. Кейін совхозымыздың дамуы барысында 1985 жылға қарай 760 жылқы, 2100 басты қара мал, 12000 қой болды. Суармалы егін шаруашылығын 720 га жерді тұрақты өңдеу, 12000га жерге көп жылдық шөптер егілді. Совхоз құрамында 3 бөлімше, 1 жеміс –жидек бригада, 1 диқаншы бригада болып қалыптасты.

1980 жылы ортақ көшеге тас жол төселді. 1996 жылдың маусым айынан совхоз таратылып, жеке шаруашылық болып қайта құрылды. Жобамды қорытындылай келе Әр адам өз туған жерін құрметтеуі және сүюі қажет. «Өз елім- Мысыр шаһарым!» деген сөз бар ертеректен қалған. Рухани жаңғыру, бұл - өткен тарихымыз бен бүгінгі өміріміз, баянды болашағымыздың үйлесімді тоғысы. Бұл тоғысу - тарих, тұлға және туған жердің жарасымы арқылы баянды болмақ. Хамиев Көкеш тың игеру жылдары туған елінің кез –келген жерінің қажеттілігіне өзінің күш-қуаты, білімін аямай қызмет жасап, туған өлкенің ғана асыл азаматы атанбай шығыста Семей, Павлодар облысының қай жеріне барса да елдің қамын ойлаған. Тың және тынайған жерлерді игеру науқан кезінде өзін білікті маман, шебер ұйымдастырушы ретінде жаң-жақты көрсете алды. Алайда осындай қарапайым еңбек ардагерлері мен істедім, мен жасадым деп жар салмайды. Тың игеру жылдарында жергілікті халықтың арасынан топырақтың қадір-қасиетін түсініп, жан тәнімен өз мамандығына адал азамат ретінде халқына жақын болғанына

көзім жетті. Қай жұмысты қолға алса, ісі өрге домалап отырғанын еңбек атқарған жылдардағы әртүрлі көрсеткіштері дәлелдейді.

1954 жылы мамыр айында Қазақстанға 130 мыңнан астам адам, 1954–1955 жылдары барлығы 360 мың механизаторлар, құрылысшылар және т.б. мамандар, инженерлі-техникалық жұмысшылар жіберілді, ал 1954–1960 жылдары 640 мыңнан астам, оның жартысын комсомол жолдамаларымен келген жастар құрады.

Тың және тыңайған жерлерді игеру науқан кезінде танымал механизатор, тың игеруші Кәмшат Дөненбаева ауыл шаруашылығын дамытуға елеулі үлес қосты. Ыбырай Жақаев, Кәмшат Дөненбаева, И. Головацких, Я. Геринг т. б. ауыл еңбекшілері Социалистік Еңбек Ері деген атаққа ие болған тұлғалар елімізде танымал болғаны белгілі. Сонымен қатар әр өңірдің ауыл шаруашылығын дамытуға үлес қосқан тұлғалары болды.

Көкеш соғыс жылдар жасаған еңбегі және 1954 жылғы тың және тыңайған жерлерді игеруде жоғары көрсеткіш көрсеткені үшін «Құрмет белгісі» және «Одақтық ауыл шаруашылық көрмесі» (ВДНХ) Бас комитетінің бұйрығымен «Кіші күміс» медальмен марапатталған «Күте білсең-жер жомарт» деген асыл сөздің қадірін өзінің ұстанымына айналдырған, «Туған жерге тұғыр болған азамат»-біздің Кереку өңірінің тумасы Хамиев Көкештің тың және тыңайған жерлерді игеру науқанына қосқан үлесін насихаттау, үлгі өнеге алу болашақ ұрпақтың борышы деп ойлаймын.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақстан тарихы. 1994 № 1
- 2 kaz.ehistory@gmail.com
- 3 Мұрағат материалдары

ПАВЛОДАР ӨЛКЕСІНДЕГІ КӨЛ БАЛШЫҚТАРЫНЫҢ ПАЙДАСЫ

ТҰРҒАНБЕК А., САЙЛАУХАН Ш.
оқушылар, ХББ Назарбаев Зияткерлік мектебі, Павлодар қ.
МУҒРАЖ М., КАРИБЖАНОВА Ә. К.
ғылыми жетекшілер, мұғалімдер,
ХББ Назарбаев Зияткерлік мектебі, Павлодар қ.

Соңғы кездері адамдар медициналық препараттардан күмәнданып, халық еміне жиірек жүгіне бастады. Мысалға, тірек-қимыл жүйесіне

байланысты ауруларды емдеуде емдік балшықты қолданады. Қазақстанда, атап айтқанда Павлодар өңіріндегі Мойылды, Маралды тұзды көлі сияқты жерлерде осындай емдік балшықтар бар. Әр жыл сайын бұл жерлерге денсаулығы үшін мыңдаған адам келеді. Осыған байланысты қолданылып жатқан балшықтардың құрамын ғылыми түрде нақты зерттеу негізге алыну қажеттігі туындайды.

Жалпы айтқанда, адамдар тұзбен, сазбен, балшықпен емделемін деп жүріп, одан кері әсері алуы да әбден мүмкін. Екіншіден, табиғат байлығын, қоршаған ортаны қорғап қана қоймай, сақтап қалу міндеті тұр. Ал қазір біздің Маралды көлінің жағасы мазасыз. Өйткені тұзбен, балшықпен емделемін деушілер көп

Зерттеу объектісі ретінде Мойылды және Маралды балшықтарының түрлері алынып отыр. Зерттеу заты болып балшықтардың құрамындағы элементтер. Мойылды және Маралды балшығының химиялық құрамын спектральды талдау арқылы анықтау және оның терапиялық әсерін зерттеу.

Балшық үлгілерін зерттеу барысында пәнаралық тәсілге негізделген әдістер қолданылады. Зерттеу жұмысында тарихнамалық іздеу, ақпараттық жүйенің қолданылуына негізделген статистикалық әдістер орын алады. Сондай – ақ, салыстыру мен жалпылау да жүргізіледі. Бұл әдістердің жиынтығы зерттеліп жатқан материалдарды толықтай түсінуге мүмкіндік береді.

Емдік балшықтардың құрамын зерттеу арқылы демалыс орындарына келушілерге балшық түрлеріне байланысты қолданылуы және қауіптілігі бойынша нұсқаулық тақталарын енгізу болжануда.

Павлодар өңірінен солтүстік-шығысқа қарай 15 км жерде, Мойылды тұзды көлі орналасқан. Оның генезисіне сәйкес, Мойылды көлі континенттік көлдер жиынына жатады. Көлдің бойлық ұзын ось бойымен батысқа қарай шығысқа қарай бағытталған сопақ нысаны бар. Географиялық орналасуы бойынша Мойылды көлі Ертістің артезиан хауызының оңтүстік шегінде орналасқан.

Зерттеу мақсаты – спектрлік анализ көмегімен емдік қасиетін беретін Маралды және Мойылды балшығының химиялық құрамын анықтау.

Балшықтың химиялық құрамын анықтау күрделі бірнеше кезенді процесс. Нақты анализ алу үшін әрбір кезеңі маңызды. Ол келесі кезендерден тұрады.

Зерттеу тақырыбында ақпарат жинау. Бұл тақырыпта көлемді түрде мағлұмат алынып, қорытындыланды. Балшықты емдік жолда

колданудың артықшылықтары мен мүмкін болатын қаупі, негізгі қызметі және тарихы қарастырылды.

Талдауға қажет материалды жинау. Табиғи Маралды және Мойылды көлдерінен балшық түрлерінің үлгілері әкеленді. Әкелінген үлгілері бөлме температурасында үш күн бойы кептірілді. Кептірілген үлгі ұнтақталып, арнайы құрылғының ыдыстарына салынды.

Спектрлік талдау және концентрациялық есептеу. Балшықтардың спектралды талдауы BRA-18 рентгендік флуоресценттік анализатор көмегімен жүргізілді.

Рентген флуоресценттік анализаторлар қатты, ұнтақ және сұйық үлгілерде Na-дан U-ға дейінгі химиялық элементтердің құрамын анықтауға арналған. Жұмыс принципі рентгендік түтікнің сәулеленуі арқылы сынақ затының үлгісі атомдарының флуоресценциясын қоздыруға негізделген. **Флуоресценция** (осы құбылыс ең алғаш байқалған флюорит минералының аты және латынша *escent* – әлсіз әсер) – қоздыру әсері тоқтағаннан кейін тез өшіп қалатын люминесценция (өшу уақыты t_{10} нс).

Флуоресценцияның спектрі және оның өшуі бойынша молекулалардың, сұйықтардың, кристалдардың, сондай-ақ биология объектілердің (мыс., клетка құрылысы) қасиеттері жөнінде деректер алынады [1, 96 б.].

Талдаудың дұрыстығы үшін әр үлгі екі данадан орналастырылды. Біріншіден, оңтайлы оқу режимі таңдалды. Содан кейін әр үлгі үшін спектр алынды. Алынған спектрлер бойынша зерттелетін балшық үлгілерінің құрамын сапалы талдау жүргізілді. Біздің қолымызға химиялық элементтердің кең ауқымы алынды, бұл зерттелген балшық үлгілерінің құрамының күрделілігін көрсетеді. Құрамында йод, мырыш, мыс, кальций, магний, фтор, темір, марганец сияқты элементтер адам ағзасына пайдалы болатындығын атап өту қажет. Үлгілерде ауыр металдардың микроэлементтері де кездеседі, бірақ макроэлементтермен үйлескенде ағзаға жағымды әсер етеді.

Нәтижелерді талдау. Құрамның ең үлкен пайызы магний, темір, фосфор, кальций, марганец, йод және бромға жатады. Бұл элементтер метаболизмге қатысатын дененің «құрылыс материалы». Үлгілерде ауыр металдардың (корғасын, кадмий, стронций) болуы шамалы. Алайда стронций сүйек қалыптасуына қатысады. Сондай-ақ, бұл элементтер қан айналымға қатысады, жасушалар мен тіндерге энергия көзі болып табылады. Олардың болуы дененің жабысқан ұлпаларының, соның ішінде буындардың қалпына келтірілуін тездетеді.

Зерттеудің мақсаты - Мойылды және Маралды балшығының химиялық құрамын спектралды талдау арқылы анықтау және оның терапиялық әсерін зерттеу.

Біз жүргізген Мойылды және Маралды тұз көлдерінің балшығын зерттеу нәтижелері балшықтың физико-химиялық қасиеттерін бірегейлігін көрсетеді [2, 34 б.].

Мойылды көлінің балшығын нақтылық пен дәлдік үшін екі данадан зерттеу жүргізілді. Зерттеу жүргізу шарттары өзгеріссіз қалды. Келесі режим қолданылды: рентгендік түтіктегі токтың кернеуі (U)=15кВ, ток күші (I)=520 кА. Екі түрлі фильтр қолданылды: кадмий бүркуімен, сондай-ақ бериллий жабынымен. Құралдың қателігі – 0,067%. Бұл режим химиялық элементтердің шоғырлануының ең дәл спектрі мен есептеулерін алуға мүмкіндік берді. Бірінші үлгіден P, Mg, S, I, Mn, Zn, K, Ca, Br, Cu құраушы элементтері анықталды [3, 89 б.].

Екінші үлгідеге спектрлік өлшеу бірнеше өзгеше мәнге ие. Бірінші үлгідегідей P, Mg, S, I, Mn, Zn, K, Ca, Br, Cu элементтері болды. Дегенмен, 2-мысалда осы элементтерге үлкен серпіліс көрсетіледі, бұл олардың 2-үлгіде 1 -мен салыстырғанда үлкен концентрацияға ие екендігін көрсетеді. Ал екінші үлгіде темір иондары Fe пайда болды [4, 160 б.].

Осындай сәйкессіздіктердің себебі алынған үлгілердің өзара салыстырмалы түрде жағалаудан орналасуы мен орналасу тереңдігіне байланысты. Бірінші үлгі Мойылды көлінің жағалау аймағынан алынды. Бұл жерде табиғи эрозия интенсивті түрде жүзеге асады. Нәтижесінде шөгінділер физико-химиялық әсерге ұшырап кейбір элементтер балшықтан ішінара бөлінеді. Екінші үлгі жағалаудан айтарлықтай алыс қашықтықтан алынды. Сонымен қатар, бұл жерде су деңгейіне байланысты қысым да рөл ойнайды. Бұл факторлардың барлығы химиялық құрамға ықпал етті.

Зерттеудің келесі кезеңі – анықталған элементтердің сандық талдауын жасаудан тұрған. Бұл экспериментте көрсетілген құралдың көмегімен жүзеге асты. Бұл кезде үлгідегі химиялық элементтердің концентрациясы мен олардың пайыздық қатынасы көрсетілді. Осы зерттеудің сандық нәтижелері төмендегі кестеде көрсетілген.

Кесте 1 – Мойылды қара балшығының химиялық құрамы.

Элемент	Үлгіні құраушылардың пайыздық қатынасы (%)					
	1-1	1-2	1-3	2-1	2-2	2-3
Mg	5.3922	5.3496	5.3800	5.3962	5.3914	5.3982
P	0.2425	0.2307	0.2641	0.2743	0.2321	0.2474

K	1.4899	2.7579	2.9016	1.8793	2.1484	3.0997
Ca	2.6538	2.7778	2.7605	2.6637	2.6621	2.7187
I	1.1044	1.1044	1.1409	1.0773	1.1392	1.1305
Mn	0.0944	0.0095	0.0942	0.0942	0.0936	0.0946
Fe	5.2308	5.2308	5.2364	5.2405	5.2330	5.2476
Co	0.0012	0.0012	0.0012	0.0012	0.0012	0.0012
Ni	0.0055	0.0051	0.0054	0.0053	0.0055	0.0056
Br	0.5949	0.5999	0.5542	0.5698	0.5621	0.5562
Sr	0.0017	0.0020	0.0021	0.0023	0.0022	0.0028
Zn	0.0106	0.0102	0.0105	0.0105	0.0105	0.0106
Cr	0.0088	0.0020	0.0091	0.0090	0.0089	0.0088
Pb	0.0054	0.0055	0.0055	0.0053	0.0055	0.0053
Cd	0.0002	0.0002	0.0002	0.0002	0.0002	0.0002

Осылайша, құрамдағы жоғары пайыздық көрсеткішке келесі элементтер ие магний, темір, фосфор, кальций, марганец, йод және бром. Бұл химиялық элементтер зат алмасуға қатысып, тірі ағзаның «құрылыс материалы» болып табылады. Үлгідегі ауыр металлдардың (корғасын, кадмий, стронций) үлесі елеусіз мәнге ие. Алайда, стронций сүйектің қалыптасуына әсер етеді. Сонымен қатар бұл элементтер қан айналымына қатысып, энергия көзі болып табылады. Сондай-ақ, жасуша мен терінің қалыптасуына көмектеседі. Олардың қатысуы дененің зақымданған ұлпаларының, соның ішінде буындардың қалпына келуін тездетеді.

Енді біз қарастырған үлгілердің физикалық қасиетін қарастырайық. Біз қарастырған балшықтардың түстеріне қарай ажыратуға болады, негізінен бірнеше түспен көмкеріліп тұрады. Сондықтан ақ балшық, көк, сұр т.с.с. бөліп қарастыруға болады. бірақ балшықты қатыра бастайтын болсақ, ол өз түсін толығымен өзгертуі мүмкін.

Балшықтың илгіштігі. Балшықтың деформацияға бейімділігі мен берілген қалыпты сақтау қасиетіне орай адамдар балшықты тұрмыстық жағдайда тиімді қолдануға бейімелді. Бірақ бұл жерде балшықтың концентрациясына назар аудару керек, яғни балшық құрамындағы су мен құмының қосындысына назар аударамыз. Себебі түрлі жұмыстарға трлі құрамдағы балшықтар керек. Мысалы түрлі қалыптарды құю үшін құрамыда құмның болуы тіптен қажет де емес.

Суды өз бойына жұтыуы байланысты балшықтың гигроскопиялық қасиетін ескеру керек. бұл жағдайда балшықтың

құрамына орай, оның тұтқырлығы, илгіштігі өзгереді. Бірақ балшықтарды күйдігеннен кейін, оның ылғалға беріктігі жеңілдігі және беріктігі артады. Қазіргі таңда технологияның артуына байланысты фарфор мен фаянс алу жолдары қолға алынған.

Отқа беріктігі. Балшықтың бұл қасиетін құрылыс барысында олданады. Бірақ күйдірудің де тәсілдері өте көп. Олар ұсаетіне орай, яғни кептіргенде және құрғату барысында балшық құрамындағы судың ығысып шығуы тиімді қолдануға мүмкіндік береді.

Бірқатар физикалық қасиеттерін ескерелік. Балшықты зерделеу барысында оның бірқатар физикалық қасиеттерінің өзгеретіндігі бақыланды. Соның ішінде өзгермелі қасиеттерінің бірі – балшық тығыздық көрсеткішінің өзгерімпаздығы. Біз қарастырған балшықтың орташа тығыздығы, 2,5–2,85 г/см³ аралықтарында болды. Спекралды зерттеу арқылы алынған нәтижелерден балшық құрамындағы органикалық зерттардың мөлшеріне қарай тағыздығы төмендеп отырды. Мәселен ақ балшықтарың орта есеппен тығыздығы 1,25–1,4 г/см³ болса, сұр балшықтар үшін 2,25 г/см³ аралығында болды.

Тығыздығы жоғары балшықтар көлдің ортасына қарай орналасқан балшықтар да кездесті. Олардың түсі көкшіл түсте.

Жалпы суы да тұзды болғандықтан судың өзіндік тығыздығы бар. Бұл көк түсті балшыққа жету үшін, 30 метрді ортасына қарай бару керек. ол жерде балшықты жинаудың да қиындықтары кездеседі. Ол үшін суға қарай ауып құлап кетуден сақтану тиіс, әйтпесе көзіне де ауыз –мұрнына да тұзды су кіреді.

Бірақ көкшіл балшықтың емдік қасиеті өте жоғары, әрі пайдасы мол. Оны жоғарыдағы спектрлік анализден бақылауға болады.

Жалпы балшықтардың тығыздығын бағалау барысында оның суға деген өтімділігін бақыладық. Біз қарастырған балшықтардың басым бөлігі суға төзімді болып шықты. Бұл балшықтардың басты ерекшелігі қасиетін, құрамын және құрылымын өзгертуге бейімдігі., яғни реакцияға тез түсуі анықталды. Балшықтар сулау барысында ісінеді. Ал кептіру барысында жиырылып пішіндерін өзгерте алды. Бұл жағдайда бастапқы көлемін 15-20 пайызға дейін өзгерте алғандығын бақылады. Бұл жағдайда балшық сулана ісіне келіп, оның жабысқақтық қасиетінің де артқандығын бақылауға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Полевая Мария: Целебная глина. Лечебные грязи. Земные силы здоровья. 2004 г. – 96.

2 Карагулов Х. Г., Евсеева С. Б. косметические средства на основе лечебных грязей: состав и технологические особенности // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – № 1-1.

3 Царегородцева А. Г., Никонова А. Н. Сохранение рекреационного потенциала озера Мойылды // Актуальные проблемы науки в исследованиях молодых ученых: Матер. Межд. науч. конф. – Астана, 2005. – С. 89 – 90.

4 Царегородцева А. Г. Гидроландшафтные особенности территории озера Мойылды // Гидрометеорология и экология. - 2014. - 160-168.

ОТРАЖЕНИЕ ТЕМЫ ГОЛОДА В ЛИТЕРАТУРЕ И ПУБЛИЦИСТИКЕ КАЗАХСТАНА

ТУРТУЛОВА А. А.

ученик 7 класса, Гимназия № 3 для одаренных детей, г. Павлодар

БАЙГУЖИНОВА Г. Т.

магистр педагогических наук, учитель немецкого языка,
Гимназия № 3 для одаренных детей, г. Павлодар

Голод 1921 года, 1931-1932 годов, его страшные последствия занимают особое место в истории Казахстана. Казахские писатели, публицисты не могли не обратиться к этой теме в своих художественных и публицистических произведениях. Свой отпечаток она оставляет в творчестве многих «художников слова», таких как В. Михайлова «Великий джуг», Г. Халидуллина «Политика советского государства в отношении казахских шаруа (1917-1940 гг.)», Роберт Пэйн «Советские степи: модернизация и геноцид в Казахстане, с 1916 по 1941 гг.» и др.

Еще совсем недавно даже упоминать об этом времени было небезопасно. И лишь чудом уцелевшие от голодомора старики и старухи, скорбно доживающие свои дни наедине со страшной памятью того голодного времени, зажигали украдкой поминальные свечи. На память эту государственная власть наложила проклятие. Ее пытались стереть, уничтожить и запретить. Но она жила, иногда робко прорываясь на страницы книг.

О причинах трагедии голода в СССР, в том числе и в Казахстане стали писать и зарубежные исследователи. Сегодня историки СССР и Казахстана в один голос отмечают работу Р. Конквеста «Жатва скорби» («The Harvest of Sorrow»), опубликованной в 1986

году в разгар «холодной войны», написанной на основе мемуаров эмигрантов и записок диссидентов 60-70-х годов.

Растет интерес к данной теме со стороны массового сознания. В современных СМИ активно публикуются устные свидетельства голодающих тех лет, публицистические очерки и авторские интерпретации событий. Процесс сбора и систематизации материала по данной проблеме не прекращается, открываются ранее не известные письменные источники и фотоматериалы, организуются выставки.

С точки зрения воссоздания полной картины явления, атмосферы того периода, ощущения времени, особый интерес представляет книга «Гонимые голодом», который был составлен В. С. Познанским и Е. Б. Садыковым и был напечатан в 1995 году. Здесь можно найти запросы, секретные распоряжения, доклады и постановления, в которых курируют вопросы об учете казахов, об усилении вирусозаболеваний и о трудоустройстве казахов и т.д. В книге указаны точные даты документов, что позволяет узнать о состоянии казахов более подробно и то, что они имеют хронологическую последовательность, облегчает работу читателя. Например, в «Докладной записке председателя алейского райисполкома о казахих-откочевниках», от 7 декабря 1931 года, указано, что «Материальные условия самые ужасные: хлеба нет, кормов для людей нет, сплошь и рядом голодают и занимаются воровством» [1, с. 36]. Сам факт того, что люди умирали от голода, приводит в ужас.

С точки зрения воссоздания полной картины явления, атмосферы того периода, ощущения времени, особый интерес представляет книга «Гонимые голодом», который был составлен В. С. Познанским и Е. Б. Садыковым и был напечатан в 1995 году. Здесь можно найти запросы, секретные распоряжения, доклады и постановления, в которых курируют вопросы об учете казахов, об усилении вирусозаболеваний и о трудоустройстве казахов и т.д. В книге указаны точные даты документов, что позволяет узнать о состоянии казахов более подробно и то, что они имеют хронологическую последовательность, облегчает работу читателя. Например, в «Докладной записке председателя алейского райисполкома о казахих-откочевниках», от 7 декабря 1931 года, указано, что «Материальные условия самые ужасные: хлеба нет, кормов для людей нет, сплошь и рядом голодают и занимаются воровством» [3, с. 36]. Сам факт того, что люди умирали от голода, приводит в ужас.

Возникает вопрос, что привело в нашу землю этот голод? Ведь наши предки с давних времен занимались скотоводством, и вполне

успешно. Ответ один, это – «сталинская аграрная революция» 1920-1930-х годов. Именно тогда силовым образом были разрушены традиционные организационно-хозяйственные и социальные структуры, на руинах которых была создана советская альтернатива в виде колхозов и совхозов. Изучить аграрную историю советского общества во время голода, Вы сможете в книге Г. Халидуллина «Политика советского государства в отношении казахских шаруа (1917-1940 гг.)» [2, с. 67]. В книге так же, приведены таблицы конфискации и выселения байств в Казахстане и поступления денежных средств для голодающих, что составляет мизерную сумму денег.

Книга «Голод в казахской степи», составленный в 1991 году познакомит Вас с письмами рядовых граждан, общественных, государственных и партийных деятелей республики партийному руководству Казахстана и страны за 1932–1933 годы, которые отражают состояние сельского хозяйства региона того периода и содержат анализ причин, породивших голод и высочайшую смертность среди коренного населения республики. Составители стремились сохранить не только стиль писем, исправив лишь орфографические ошибки, но и особенности их оформления и поэтому сохранили заголовки самих документов.

Уходят годы, все дальше в прошлое отодвигаются эти трагические события. И читая сегодня опубликованные в сборник письма, мы вправе спросить – как же выжили те, кто продолжал родословную своего народа, что помогло им снова встать на ноги? Ответ на этот вопрос можно найти на страницах этой книги [4].

«Великий джут» В. Михайлова – первая книга о голоде в Казахстане. Первым о ней, причем не только казахстанцам, но и всему миру, рассказал писатель и журналист Валерий Михайлов. Его книга-исследование «Хроника великого джута» впервые увидела свет в мае 1990-го, а в конце мая 2017-го «Великий джут», как потом она стала называться, был издан уже в 13-й раз. Повесть В. Михайлова совершенно особая по жанру [2, с. 44]. С одной стороны, это документальное исследование, своеобразная историческая хроника, с другой – мемуарная проза, повесть- свидетельство.

Здесь происходит синтез, соединение двух начал – факта и вымысла, документа и фантазии автора [2, с. 65]. В своей повести В. Михайлов впервые исследовал истоки и характер одной из крупнейших трагедий XX века – массовой гибели народа Казахстана в ходе сплошной коллективизации – начала 1930-х годов. При создании этого произведения писатель опирался на документы эпохи: газетные

и журнальные статьи, письма, стенографические отчеты и прочие партийные и советские документы, сводки ОГПУ-НКВД, хранящиеся в архиве ЦК КП Казахстана, а также на труды историков и политологов. В качестве иллюстраций в книге были использованы фотодокументы из Центрального государственного архива РК и частных собраний. В. Михайлов проделал титаническую работу, собрав все это воедино, ведь многие источники были долгое время недоступны, поскольку официальные историография более полувека всячески скрывала правду об этой народной трагедии. Однако «Хроника великого джута» построена не только на сухих, отвлеченных статистических данных. В. Михайлов в качестве документов эпохи также приводит свидетельства людей, уцелевших в период массового голода и вынужденных долгие годы хранить молчание. Эти свидетельства переживших голод полны драматических деталей, трагических подробностей, которые описывают все муки и страдания народа во времена «малого Октября», коллективизации в степи и начала сталинских репрессий. Книга написана от первого лица. Писатель рассказывает и о своих родных местах – Караганде, Каркаралинске, Кенте в тяжелый исторический период, и о том, каких масштабов достигла трагедия в стране в целом. При написании повести автор использовал прием прямого ввода документов. Используя их как аргументы, В. Михайлов дает свою оценку этим трагическим событиям, ставит перед читателями множество вопросов, а затем либо сам отвечает на них, либо дает возможность самому читателю размышлять над ответом. Произведение оказывает весьма сильное эмоциональное воздействие, поскольку оно до предела насыщено трагическими коллизиями и свидетельствами очевидцев джута.

В ней приводятся свидетельства тех, кто уцелел в период массового голода. В этой книге много историй, о которых невозможно забыть. Они все одинаково ужасные...

Повесть «Хроника великого джута» состоит из 18-ти глав. Первая из них как раз начинается с воспоминания поэта Гафу Каирбекова о том, как он перебирался с бабушкой в 1931 году из опустевшего аула в Тургай: «Поворачиваюсь и ясно вижу на земле какие-то коряги с вытянутыми, скрюченными ветками-руками, их много по обеим сторонам дороги: это люди» [3, с. 57]. Также Каирбеков свидетельствует: «Весь Тургай был в кольце человеческих костей. Должно быть, обессиленные люди сходились, сползались к районному центру, надеясь хоть там раздобыть съестное и уберечься от голодной смерти» [3, с. 89]. Он отчетливо помнит до сих пор наказ родных не

выходить за пределы двора, поскольку людоедство в те времена было распространенным явлением.

Подобными воспоминаниями пронизана вся повесть. Так, известный писатель Г. Мусрепов вспоминает о своем заезде в один из аулов по пути в Кустанай: «Из крошечного отверстия шалашика выскочило какое-то маленькое живое существо и бросилось на людей. Оно было все в крови. Длинные волосы смерзлись в кровавые сосульки и торчали в стороны, ноги худые, черные, словно лапки вороны. Глаза безумные, лицо в спекшейся крови и обмазано капающей свежей кровью. Зубы оскалены, изо рта красная пена». После долгих размышлений и обсуждения увиденного со своими попутчиками он заключил: «То был голод! То были глаза голода!». Эти «кровоточащие» воспоминания В. Михайлов записывал с 1987 года.

Валерий Михайлов не просто комментирует документы истории. Конкретный, документальный факт в книге уступает место впечатлению автора от факта, его оценке, авторской мысли.

Голод не обошел и мою семью. В нашей семье сохранились записи-воспоминания о тех страшных годах.

Родители моего прадедушки Каймульдинов Байгожа и Буланбаева Сақым были крестьянами. Они на себе испытали тяготы того времени. Байгожа работал председателем колхоза «Жана-Талап». Это был справедливый, бесстрашный человек, умевший сплотить вокруг себя людей. По доносу в 1929 году его, как врага народа, арестовали ночью. По словам, бабушки он умер в Павлодаре в больнице на улице Бебеля в 1932 году. Она сама похоронила его на мусульманском кладбище. В 37 лет она осталась одна с пятерыми детьми. Сыновья: Шамшиден, Шариязден (Шариден), Багауиден, Нояиден и дочь – Кабиба. В отдаленных от промышленных центров аулах, люди нуждались в одежде, продуктах питания. В период правления Голощекина еды стало совсем не хватать. В степь нагрязнула самое великое горе. Нечем было кормить скот. Люди были в отчаянии, запасы кормов были совсем ничтожны. Начался падеж домашний скота. Как рассказывала бабушка: «Первыми почуяли горе собаки. Они забирались на крыши сараев и жутко выли. Казалось, что вся степь выла. Но через время их вой прекратился, собаки куда-то исчезли. Люди перестали выходить из своих жилищ. Начался всеобщий голод. Прежде, в дни радости и горя люди собирались вместе, а теперь даже к соседям перестали ходить. Животные тупо стояли, словно раздумывая, в какую сторону упасть. И падали. Старики перестали считать, кто из родственников

остался в живых. Все меньше и меньше оставалось еды. Дети заглядывали в пустые казаны, а взрослые виновато опускали глаза, не в силах видеть этого».

Люди покидали аулы, по возможности, продавали за бесценок свои пожитки. Двигались кто как мог: на тележках, пешком. Голод менял людей. Родственники недоброжелательно приглядывались друг к другу, соседи тоже перестали мирно жить, враждовали и, можно сказать, бились на смерть из-за куска хлеба. Такого не было за всю многовековую историю казахского народа.

«Жизнь в нашем краю стала такой тяжелой, убогой, что об испытаниях, выпавших на долю жителей аулов, можно было сказать словами народной поговорки: «Всех засунули в кожуру одного просяного зернышка», – рассказывала бабушка.

Если в начале голода людей поражали смерть, умирающие люди, то потом они привыкали видеть трупы везде и повсюду. Да, конечно, в начале власти вели какой-то учет, где комиссия из врачей записывали, откуда, кто, от чего умер, то потом во время массового джута перестали вести учет. Вести учет было невозможно из-за массового помора (гибели людей). В числе умерших в основном были старики, немощные, дети, больные. Вспыхнула холера, смерть стало обычным явлением. Людей не успевали хоронить, их просто засыпали землей, зарывали там, где они умирали в канавах, ямах, высохших колодцах.

Наступили черные дни. Вся степь наполнилась стонами, причитаниями, живые оплакивали мертвых. О беспомощности и неутешном горе стонали струны кобыза. О ценности кобыза бабушка рассказывала, что в старину люди, чтобы спастись от голода, отдали кобыз соседям за скот. А через год случился голод у соседей, они привезли кобыз обратно и получили назад за него скот.

Годы джута были самыми тяжелыми для неё, как она сама говорила: «Это были годы, когда от слез глаза слепнут, от горя – душа немеет». Старики, читая молитвы, задавали вопросы Всевышнему: «Чем возместишь ты неоплатную человеческую муку, причиненную джудом? Когда и чем поможешь смертному, слабому, что живет на краю пропасти?».

Более 2 млн. 200 тысяч казахов умерли от голода, в том числе были и четверо детей бабушки. 1932 год был для неё черным годом, она похоронила мужа и вслед своих сыновей Шамшидена, Багауидена, Нояидена и дочь – Кабибу. В живых остался только Шариден. В начале 1932 года он и его двоюродный брат Калауиден попали на содержание детского дома в селе Богославка Щербактинского

района. К весне и сюда добрался голод. Калауиден попал в больницу. Маленький Шариден несколько раз ходил его проведать, приносил кусочки сахара и черствого хлеба. Сбежавшие из детского дома ребята Сагит и Кимаш, сообщили, что у Шаридена из-за постоянного недоедания ухудшилось здоровья. А тете Кайыныш сказали, что её сын Калауиден умер от голода. Сакым тут же собралась в дорогу. Она забрала сына из детского дома и принесла его на руках домой. Отходила его, вылечила травами и молитвами. Мать и сын еле сводили концы с концами, прожив то лето в Жана-Талапе.

В годы джута, дрожа от холода, голода в своих лохмотьях, вереницей казахи уходили к шахтерским городам. К концу 1932 года дядя Дюсенбы, дядя Сабит по дедушкиной линии и Сакым с Шариденом переехали в город Абакан Хакасскую АССР. Шариден пошел в школу, учился грамоте. Взрослые устроились в недавно открывшуюся шахту «Черная гора» в городе Прокопьевске. Сакым выполняла тяжелую мужскую работу – откатчика, возила уголь в вагонетках. Жизнь шахтеров, как рассказывала бабушка, того времени можно назвать социальной трагедией. В шахте все работы выполнялись в основном вручную. Трагедия каждодневного риска, целые династии находили смерть под землей, сохранилась и первые десятилетия советской власти.

Это был тяжелый изнурительный труд. Мужчины, старики, женщины и дети трудились, как забойщики, откатчики, задыхаясь от жары в узких забоях, среди рудничного газа, потоков подземных вод, под постоянной угрозой гибели, измученные нечеловеческим трудом. Полуголодные, плохо одетые – такая трагедия жизни приковала их к шахте. Они трудились, как лошади, которых поднимали на поверхность только после смерти. Вся надежда была на собственные силы и на свои натруженные руки...

1934 год был урожайным, голод начал отступать, и люди возвращались назад. Шариден и Сакым лето провели в Павлодаре и к зиме приехали в Жана-Талап. Но в их доме уже кто-то жил, и им пришлось переехать к родственникам в совхоз Чернорецкий. Старший брат бабушки Жумадыр на собранные ею деньги за эти годы купил ей телку, которая своим молоком спасала семью. Выжили! «Спасется тот, кто спасает сам...».

Таким образом, можно сделать вывод, что в последние годы в научно-популярной и публицистической казахстанской литературе проблеме голода было посвящено немало материалов. Особенно активно данная тема обсуждалась в республике в конце 80-х –

первой половине 90-х гг. прошлого века. Потери казахского этноса в результате голода были и остаются наиболее актуальным вопросом.

Художественная литература и публицистика принимают активное участие в процессе возрождения общественного гражданского сознания, вскрывая причины трагизма прошлого и зыбкости настоящего, помогают вернуть народу его неискаженную историческую память, восстанавливают значение таких понятий, как совесть, порядочность, милосердие, терпимость к инакомыслию, изрядно стершихся за годы непримиримого классового противостояния. Можно сказать, что литература формирует альтернативную историю нашей страны, и произведения таких писателей, как В. Михайлов, Г. Халидуллин, Г. Халидуллина и другие, способствуют оздоровлению общественной нравственности.

Казахстанские писатели, отобразив тему голода в художественных и публицистических произведениях, передали грядущим поколениям реалистические картины душераздирающих страданий казахского народа в 1920–30-е гг.

ЛИТЕРАТУРА

1 Абдирайымов С., Бухонова, Е. М. Грибанова, Н. Р. Джагфаров, В. П. Осипов. / Голод в казахской степи: письма тревоги и боли. С. Абдирайымов, Е. Бухонова, М. Грибанова, Н. Джагфаров, В. Осипов // Алматы, 1991 г. // Вопросы истории. – 7. – 1989 г. С. 53-71.

2 Магауин М. Азбука казахской истории. Документальное повествование. Алматы: Казахстан. 1997 г. 234 с.

3 Михайлов В. Ф. Великий джугт: Документальная повесть. – Астана: Аударма, 2002. – 344 с.

ЖЕМЧУЖИНА СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА – КОРГАЛЖЫНСКИЙ ЗАПОВЕДНИК

ТЫГЫНБАЕВА А.

ученик 8 класса, Школа-лицей «NURORDA», г. Астана

БАЙЗИЛЬДИНА С. С.

учитель географии, Школа-лицей «NURORDA», г. Астана

*«Одно из достойных и красивейших мест Казахстана –
это Кургальжинское чудо. Наша задача – оставить
будущему поколению растительный и животный мир
этого уникального региона.»*

Президент Республики Казахстан

Н. А. Назарбаев

Легенда. Народ рассказывает, что в давние времена у матери Сары Арки было двое детей: тихий и спокойный Ишим да быстрая, веселая красавица Нура. Однажды говорит им мать: «Дети мои, слышала я от перелетных птиц, что ваш дедушка-седой Тенгиз совсем стал сохнуть, берега его покрылись мертвой солью, не останавливаются там больше птицы. Ступайте да наполните его своей свежей, молодой водой». И побежали Ишим с Нурой туда, где среди мелких сопок лежал огромный Тенгиз. Но вот на полпути говорит Ишим, мол, надоели мне эта степь да жара, пойду я на север к дремучим лесам и Северному океану, который не чета Тенгизу. Буду я ему служить. Свернул он в леса Сибири, где вскоре и затерялся среди болот и многоводных рек. А Нура продолжила свой путь. Там где она останавливалась отдыхать, разливались озера- Уялинские, Биртабан-Шалкарские. На них сразу закипала жизнь: рыба быстро разводилась в их теплых водах, где было так много корма, в камышах птицы и звери находили себе пищу и укрытие. Но когда до Тенгиза было уже рукой подать, путь Нуры преградил злой джин.

-Ты будешь служить мне, не пущу тебя дальше! - сказал он красавице-реке.

Пока Нура была в плену у джина, в этом месте разлилось огромное пресное озеро Коргалжын - место обитания злого духа. Но смогла вырваться Нура из плена и все-таки встретилась с Тенгизом. Залилась водой потрескавшиеся его берега, растворилась мертвая соль, устилавшая ложе. И стали здесь останавливаться и набираться сил многие перелетные птицы.

История заповедника

Рисунок 1

Коргалжынский заповедник – бриллиант на карте Казахстана. Это уникальное место находится под охраной ЮНЕСКО. Оно славится богатой флорой и фауной, а также потрясающими природными пейзажами.

Тенгиз-Коргалжынские озёрные системы являются одним из наиболее важных водно-болотных угодий для перелётных птиц в Казахстане и во всей Азии. В

1976 году водно-болотные угодья Тенгиз-Коргалжынской системы озёр были включены в Рамсарский список В 2000 -м году озеро Тенгиз вошло в международную сеть «Живые озера», куда входят самые уникальные озера мира [1, с. 6].

Этот заповедник представляет собой нетронутый участок типичной целинной степи и знаменит тем, что в нём обитает большое количество видов водоплавающей и сухопутной птицы. Кроме того, во время перелёта здесь скапливается множество очень редких птиц, которые прилетают сюда из Африки, Индии, Южной Европы и с берегов Каспийского моря.

В заповеднике имеется Лебяжий залив, который в основном занимают лебеди и утки-песчанки. Осенью они почти полностью покрывают водную гладь. На островах селятся чайки-хохотуны и пеликаны [3, с. 30–33].

На солёном озере Тенгиз гнездится редкая экзотическая птица – фламинго. Природа сказочно одарила фламинго. У неё очень красивое оперение ярко -розового цвета. Фламинго в переводе с латинского означает «пламя». Это сказочная «жар-птица». Почему фламинго розовый? Существует старая легенда, в которой дается не научное объяснение тому, почему фламинго розовый. Давным-давно случилась в Африке страшная засуха. Люди стали болеть, им нечего было есть. Смерть грозила каждому, переходя из дома в дом. Возле одного из селений сохранилось озеро, но оно было солёным и не могло спасти людей. Фламинго, имеющие тогда белый цвет, вернулись из перелета к этому озеру и обнаружили, что люди умирают. Птицы стали своими

же клювами отщипывать от себя кусочки мяса и кормить маленьких детей. Кровь сочилась из тела птиц, пачкала перья. Постепенно вся стая фламинго стала розово-красной от собственной крови. Засуха закончилась, множество детей было спасено. Фламинго улетели, но когда вернулись через год, их перья были по-прежнему розовыми. Этот красивый цвет стал наградой добрым птицам и постоянным напоминанием людям о самоотверженности сильных, терпеливых фламинго. И это действительно так: фламинго не только красивы, но и совсем неприхотливы – они способны вытерпеть тяжелые природные условия [8].

На всей территории СНГ озеро Тенгиз является единственным местом, где гнездятся фламинго. Здесь их отлавливают для многих зоопарков мира.

В поселке Коргалжын, расположившийся недалеко от заповедника, располагается администрация заповедника, музей природы и несколько гостевых домиков. На территории заповедника также находятся простые гостевые дома и деревянные беседки, которые размещены на научной станции Каражар на берегу озера Султанкельды.

Важная роль в пропаганде и информировании населения о значимости сохранения данных водно – болотных угодий отводится Визит – центру заповедника «Птичий рай», который начал работу в 2008 году. Визит – центр призван стать эколого-просветительским центром не только для местного населения, но и жителей и гостей столицы и всей страны. Основой для Визит – центра является музей природы заповедника.

ВЦ «Птичий рай» – это так называемая «визитная карточка» Коргалжынского заповедника, место, где посетители могут получить всю имеющуюся информацию о данной уникальной территории. ВЦ КГПЗ призван стать эколого-просветительским центром не только для местного населения, но и для жителей и гостей столицы всей страны. ВЦ является той отправной точкой, откуда берут начало экологические маршруты.

Рисунок 2 – Визит-центр заповедника

Характеристика Тенгиз-Коргалжынских озер
Озеро Тингиз расположено в центральной части Казахстана, на территории Акмолинской и Карагандинской областей. Вода озера, расположенного в древней тектонической впадине, горько-соленая, что обусловлено полным отсутствием стока.

Көрінді алдан қырдын қыпша дөңдері, Көрінді алдан Қорғалжын көлдері,
Шар айнадай шашыратқан әр тұсқа, Қандай әсем табиғаттың көлдері,
Қандай әсем Қорғалжынның көлдері.

Вижу розовый дым-нежный трепет фламинго,
Словно сказка-окутает тихий Тенгиз.
Кургальджинская степь-твоих песен лавина,
Твоих зор красота-в моем сердце сплелись.

Рисунок 3

Представители живой природы

Членистоногие: на основании исследований 2004-05 гг. выявлено около 700 видов насекомых. Рыбы: ихтиофауна заповедника представлена 15 видами. Амфибии и рептилии: амфибии представлены 2 видами. Рептилии представлены 4 видами.

Птицы: пернатый мир представлен 354 видами, из них 41 занесен в Красную Книгу Казахстана. Млекопитающие: териофауна представлена 43 видами 6 отрядов.

Рисунок 4

ЛИТЕРАТУРА

Книги, учебники:

1 Айтжанов М. «Коргалжынский заповедник», Астана, 2002.

2 Бейсенова А. Физическая география Казахстана. Учебник 8-класса. – Алматы, «Атамұра», 2016.

- 3 Досмухамбетов Т. Казахстан – страна чудес. Астана, 2011, 30-33 с.
- 4 Прядка Г., Тарасюк Г. Неповторимый мир степи. // Специалист (Целиноград). – 1982.
- 5 Фотоальбом «Казахстан»
- 6 Кошкин А. В., Федюлин А. Е., Фотокнига «Коргалжынский государственный природный заповедник». РГУ «КГПЗ», 2017. – 175 с.
- Статья в газете:
- 7 Сембаев С. «Қоқиқаз қонған Теңіз көлі», «Шамшырақ нұры» № 10, 1981 г.

ОНОМАСТИЧЕСКОЕ ПРОСТРАНСТВО ГОРОДА ПАВЛОДАР (НА ПРИМЕРЕ ПРОСПЕКТА ТӘУЕЛСІЗДІК)

УКЕНОВА А.

ученик 8 класса, Школа-лицей № 10 имени Абая для одаренных детей,
г. Павлодар

САПАРОВА Д.

ученик 8 класса, Школа-лицей № 10 имени Абая для одаренных детей,
г. Павлодар

ЖУСУПОВА М. У.

учитель русского языка и литературы,
Школа-лицей № 10 имени Абая для одаренных детей, г. Павлодар

Наш край имеет очень богатую собственную топонимику. И в последние годы она является предметом пристального внимания и изучения со стороны специалистов. Оно и неудивительно. С обретением независимости мы обратили свои взоры к истокам, большое внимание стали уделять национальной самоидентификации, изучению культуры, традиций и истории родного края. И как закономерность – возвращение некоторым населённым пунктам их исконных исторических названий, что является одним из деликатных и щепетильных моментов в вопросах ономастики. Ведь, согласитесь, изменить название какого-либо объекта, к которому годами привыкало население, службы и организации, является непростым делом.

Мы хотим остановиться на истории одной из самых больших улиц нашего города- улицы Кутузова, которая появилась в Павлодаре в начале 60-х годов. Она связывает аэропорт с железнодорожным и автомобильным вокзалами. В честь 150-летия мировой войны 1812 года улица была названа именем легендарного русского полководца. 27 апреля 2018 года было проведено собрание о переименовании

улицы Кутузова. Было предложено переименовать улицу Кутузова в проспект, потому что в нашем городе ещё нет ни одного проспекта и на эту роль больше всего подходит именно улица Кутузова. Данный проспект решено было назвать именем Независимости, на казахском языке Тәуелсіздік.

На протяжении многих лет не ослабевают исследовательский интерес к собственному имени, так как ономастические реалии представляют собой важнейший источник информации о речевой и духовной культуре города. Язык современного города, как составная часть культуры, – это сложный лингвистический, лингвосоциальный и лингвокультурный феномен, изучаемый в самых разных аспектах. Слово «ономастика» произошло от греческого слова, в переводе обозначающего «имя». Как наука ономастика изучает имена собственные, то есть. имена людей, названия животных, народов, географических объектов. Имена даются не только тому, что создал человек, но и географическим объектам. Происхождение названий может рассматриваться как с точки зрения этимологии, так и с точки зрения логики. Среди имен собственных можно проследить специфические особенности их сохранения и передачи. Именно поэтому их исследования важны с научной точки зрения. Ономастика собирает ценнейший материал для истории местности.

Хочется отметить, что процесс наречения именем собственным какого-либо объекта- процесс сложный и многогранный. Каждое новое имя собственное, будь то имя человека, название города, кличка животного, название созвездия или нового ресторана, несет в себе определенную информацию, как будто облачаясь в новую одежду.

Мы изучили работы по ономастике таких исследователей: Л. В. Суперанской «Теория и практика имени собственного», 1989 г., Г. Б. Мадиевой «Ономастическое пространство современного Казахстана. Структура, семантика, прецедентность», 2005 г. Мы узнали о разных способах ономастической классификации, что пригодилось нам в дальнейшей работе.

Современная ономастика характеризуется освоением неразработанных областей онимического пространства, одной из которых долгое время оставалась урбанонимия (одно из направлений ономастики).

Известный специалист по ономастике Л. В. Суперанская под «урбанонимами» понимает всю совокупность названий улиц, площадей, зданий и иных внутригородских объектов [6, 16]. Н. В. Подольская в «Словаре русской ономастической терминологии»

указывает: «Урбаноним- вид топонима. Собственное имя любого внутригородского топографического объекта...» [4, 22].

Необходимо отметить, что языковой облик современного мегаполиса разнообразен и многогранен. В реальной речевой деятельности жителей и гостей современного города наряду с общеупотребительной разговорной лексикой функционирует «круг номинативных единиц, связанных со спецификой городского устройства и быта», который формирует представление о культуре, быте, нравах города. Это особый именной пласт разговорной лексики, создаваемый самими горожанами вне официальной городской ономастики. Назовём эту лексику неофициальными урбанонимами. Неофициальные урбанонимы представляют собой уникальные имена собственные городских реалий.

Появление народных наименований в языке города происходит не случайно и обусловлено несколькими причинами.

Во-первых, горожанину необходимо различать объекты с одинаковым значением или одинаковыми функциями. Как этот признак будет обозначен, зависит от творческих возможностей, личного жизненного опыта, прочих особенностей субъекта номинации.

Вторая причина появления народных наименований в языке города видится в том, что горожане стремятся к экспрессивности, которая характеризуется образностью, эмоциональностью и оценочностью.

Исследуя систему городских реалий, можно заметить, что она не исчерпывается только лишь географическими объектами (домами, улицами, площадями, парками, водоёмами), которые имеют чёткую пространственную соотнесённость. Городское пространство заполняется также социальными, историко-культурными, культурно-развлекательными и административными объектами (предприятиями, учреждениями, рынками, вокзалами, памятниками, торговыми и развлекательными центрами и т.д.), которые тоже вписаны в систему городских пространственных координат.

Рассмотрим тематические классы реалий города, расположенных по исследуемому проспекту Независимости (Тәуелсіздік):

1 Собственно топонимические объекты: проспект Тәуелсіздік (Независимости), скверы: сквер Театральный, сквер имени М.Жусупа, сквер Афганцев, сквер «Шанырақ».

2 Социально-бытовые объекты: 64 магазина, 8 торговых домов, 14 кафе, 2 ресторана

3 Научно-учебные учреждения: библиотеки, школы

4 Культурно-исторические объекты: Дом книги имени К. Сатпаева, театр «Шанырақ»

5 Учреждения культуры и искусства: Казахский драматический театр имени Аймаутова.

6 Городские сооружения: фонтаны.

7 Городские предприятия: производственные предприятия, торговые фирмы.

Анализируя ономастику современного города, можно с уверенностью сказать, что ономастические реалии – это особая знаковая подсистема, динамично реализующаяся в различных лингвоэстетических и лингвостилистических подсистемах. Городские объекты, которые в советское время обозначались нарицательными конструкциями (типа «Продовольственный магазин» и пр.) в настоящее время приобретают самые разнообразные имена.

Мы обратили внимание, что большое влияние на урбанонимию данного проспекта оказали такие факторы; географические условия региона, этнический состав, исторические события, связанные с этим регионом, мировоззрение живущих здесь людей.

Кроме этого немаловажную роль сыграли личностные знания носителей языка, отражающие их индивидуальный опыт, установки, намерения, чувства и эмоции.

Оптимальные информативно-рекламные собственные имена удаётся создать не всегда. Этому препятствует то, что очень сложно выделить определённую рациональную информацию об объекте продажи. Например, многие магазины в настоящее время предлагают самые разнообразные товары и услуги покупателю и просто не могут иметь информативных названий. Для привлечения внимания потребителя наиболее актуальной оказывается рациональная информация, содержащаяся в названии. Обычно эта информация об объекте продажи. При этом объект может быть назван прямо: «Продукты», «Стройматериалы», «Мужская одежда» и др.

Синтезировав индивидуальные характеристики по возрастному, профессиональному признакам и признаку образования, мы получили синхронную статическую модель урбанонимической системы нашего города. При последовательном наложении этих взаимодействующих индивидуальных микросистем выделены зоны их пересечения, которые составляют ядро урбанонимической микросистемы. При этом в полученной модели топонимической микросистемы в ядерную часть входят географические названия,

не столько ближайšie, сколько важнейшие с точки зрения хозяйственной деятельности и социальной значимости объектов.

Наименования являются не только носителями номинативного значения, но также содержат в себе большое количество самой разнообразной информации: о языке, географии и прорode местности, об истории и обычаях этноса. На становление и развитие урбанонимической системы повлияло и мировоззрение населения. Ряд изменений, произошедших в последнее время в урбанонимии, связан не только с менталитетом проживающих здесь народностей, но и с теми событиями, которые произошли и происходят в жизни со дня основания города.

Словообразовательная структура внутригородских объектов города Павлодар поликомпонентна. Павлодарский топоним состоит в основном из одного элемента. При этом его позиция четко фиксирована. Выделяется два разряда топонимов: многословные или однословные.

Среди многословных нами отмечены следующие подгруппы: «Зима и Лето», «Яблок нет», «Успенская лавка», «999 мелочей», «Теплый дом», «Ет бастау», «Экстрим спорт».

Анализируя принципы наименования Павлодарских урбанонимов, мы выделяем следующие группы:

1) Названия, фиксирующие определенное отношение к другим именам: сквер имени М.Жусупа, сквер Афганцев, Дом книги имени К.Сатпаева, «Кутузовский»

2) Названия по именам собственным : « Бауыржан», «Сауле», «Асем», «Нурсагат», «Гульдана», «Раушан», «Индира», «Меруерт», «Айя», «Акмарал», «Куаныш», «Даулет», «Олжас», «Лаура» и т.д.

3) Названия, в которых нашли отражение трудовая деятельность и повседневная жизнь горожан: «Кооператор», «Дастархан», «Береке»

4) Названия по целевой характеристике: «Арзандау», «Партнер», «Лидер».

5) Названия по эмоциональной характеристике: «Бакыт», «Тулпар», «Престиж»

6) Названия по физико-географическим объектам «Павлодарский», «Успенская лавка», «Сарыарка», «Аралат»

7) Названия по относительному местоположению «У Диаса», «У Арки», «Перекресток», «Юг»

8) Названия по характерному признаку или назначению «Пышка», «Хозяюшка», «Технодом», «Зима и Лето». «Ет бастау»

9) Названия объектов, обозначенные словами иностранного происхождения: «Глория», «Сэм», «Аливер», «Эфет», «Barhat»,

«Paradiese», «Joy Bar», «Lady Jhons», «Apelsin», «Goodwin», «Carpaccio» и другие

10) Символические названия «Огонек», «Сатурн», «999 мелочей».

11) Названия, содержащие цифры «999 мелочей», «7182»бар- клуб

12) Названия, содержащие аббревиатуры: «DS- бар», «LV-бар»

Наиболее ранним принципом образования Павлодарских урбанонимов является физико-географический принцип номинации. Но наряду с уже сформировавшимися принципами образования Павлодарских урбанонимов, в лексике рассматриваемой урбанонимической системы наблюдаются новации. Они возникают в соответствии с социальной и культурной динамикой развития полиэтнического города.

Глобализация открыла новые возможности приобщения к мировой культуре. Интенсивное проникновение новых реалий в жизнь современного человека оставляет отпечаток в ономастике. Так, например, в настоящее время под влиянием различных сериалов, книг заметно употребление имен: Анжела, Дарина, Диана, Даяна, и другие.

Каждый раз, открывая магазин, предприниматели задумываются о названии. Оно должно быть звучным, ярким, запоминающимся и привлекательным для потребителей. А почему бы и нет? Ведь красивое слово, а если ещё и со смыслом, пока ещё никому не помешало. К тому же здесь скрыт, наверное, и хороший рекламный приём.

Собрав всю информацию по своей теме, мы провели классификацию названий по группам.

Интересным нам показался языковой характер наименований:

Таблица 1

наименования	всего	На казахском языке	На русском языке	На иностранном языке
скверы	4	2	2	
театры	1	1		
Культурные центры	2	2		
магазины	64	26	27	11
Торговые дома	8	1	5	2
Кафе и рестораны	16	1	5	10
	95	33	39	23

Интересен тот факт, что на казахском языке наименования магазинов обозначают, в основном, имена собственные (имена

детей, внуков, любимых), на русском языке указывают на различные особенности: назначение, функциональную характеристику, эмоциональную характеристику (слова с уменьшительно-ласкательными суффиксами «Хозяюшка», «Ивушка», «Огонек»).

По лексике наиболее частотные в названиях магазинов общеупотребительные слова, что говорит, вероятно, о стремлении владельцев назвать магазин красиво и понятно и в то же время привлечь покупателей.

Если смотреть с морфологической стороны, то можно сделать вывод, что из собранных нами названий наиболее употребительны имена существительные (их –77) и имена прилагательные.

Мы опрашивали жильцов близлежащих домов, нравятся ли им названия их магазинов. Результаты опроса говорят о том, что названия магазинов многих устраивают, но большинство не задумываются о происхождении и значении слов.

Также мы опрашивали и хозяев магазинов, почему они выбрали для своего магазина то или иное название. Ответы их были таковы: «Такие наименования хороши тем, что они экономят время, затраченное на поиск нужных товаров, указывая конкретно на то, что нужно купить. Это очень важно, потому что такое название является ориентиром в дороге за покупками».

Как видно из нашей классификации, владельцы магазинов предпочитают названия, обозначающие собственные имена, отвлечённые понятия, а также названия растений, птиц.

Если остановиться на историко- культурологическом аспекте наименований, то это, в основном, названия скверов и нашего театра имени Ж. Аймаутова. Изучение истории этих объектов дало нам много интересного для узнавания своего города.

Казахский музыкально-драматический театр им. Ж. Аймаутова в Павлодаре появился в 1990 году и его по праву можно считать ровесником независимого Казахстана. Первой пьесой, сыгранной на этой сцене, стала «Айман-Шолпан» и по сей день она остается визитной карточкой театра. Вокруг данного театра разбит озелененный сквер, дополняющий архитектуру здания театра, где можно отдохнуть и хорошо провести время.

Сквер при мечети имени Машкура Жусупа служит одним из основных дополнений к ансамблю мечети. Мечеть имени Машкура Жусупа, высокообразованного религиозного человека и выдающегося ученого-востоковеда, - это одна из основных красот города Павлодар. Строительство мечети началось в 2000 году и уже

в 2001 году ее двери открылись для верующих. Мечеть Машкура Жусупа возведена в форме восьмиконечной звезды,

Областной центр народного творчества «Шанырак» был открыт в 1962 году. Основные направления центра - возрождение, развитие и сохранение культурных ценностей музыкального, этнографического наследия казахского народа и народов, проживающих на территории области, организация областных фестивалей, смотров, конкурсов самодеятельного искусства народного творчества. При центре народного творчества тоже имеется красивый сквер, украшающий наш город.

Торжественное открытие сквера воинов-афганцев состоялось в Павлодаре состоялось 12 октября 2010 года. Этот сквер напоминает нам о десяти военных годах, которые стали печальной летописью в истории нашей страны. На территории сквера поставлен памятник 35 воинам-павлодарцам, погибшим в Афганистане. Память о подвиге солдат будет всегда жить в наших сердцах.

Анализ урбанонимии свидетельствует о том, что для характеристики региональной урбанонимической личности существенными являются следующие параметры: группу внеязыковых признаков составляют условия жизни человека, пол, возраст, национальность, профессия и образование, определяющее социальный и культурный уровень носителя языка, в группу лингво-когнитивных параметров входят уровень языковой компетенции, деятельностно-коммуникативные характеристики, мотивационный, определяющий иерархию ценностей в языковой модели мира, оценочный и эмоциональный параметры.

Закключение

Ономастика сегодня характеризуется освоением неразработанных областей онимического пространства, одной из которых долгое время оставалась урбанонимия. На современном этапе развития общества город выступает в роли важнейшего центра современной человеческой культуры и как социальная и культурная реалья привлекает все большее число ученых различных областей научного знания: историков, географов, лингвистов, социологов, культурологов, политологов и философов.

Процессы наименования внутригородских объектов недостаточно изучены, отсутствуют специальные работы, посвященные их сравнительному и сопоставительному описанию. Павлодарская топонимия эпизодически становилась объектом исследования специалистов различных наук, но до настоящего времени не было комплексного исследования. А необходимость

постоянного изучения урбанонимии Павлодар обуславливается динамичным развитием города, увеличением его территории, постоянным появлением новых имен на карте города.

Вышеуказанные примеры свидетельствуют об уникальности ономастического пространства полиэтничного города Павлодар, где исторически проживают разные этносы и переплетены казахская культура с ее восточными корнями и русская культура, неразрывно связанная с западной культурой. По нашему мнению, современная личность стоит на двух культурных гранях. Во-первых, современное общество подвергается, как уже выше было сказано, процессу глобализации. При выборе имени субъекту/объекту современная языковая личность поликультурного города старается приобщиться к новым тенденциям, продиктованным этим процессом. Во-вторых, в обществе идет возрождение культурных традиций предков, что, несомненно, влияет на выбор имени.

Итак, проанализировав названия городских объектов, расположенных по проспекту Тәуелсіздік, мы пришли к такому выводу:

1 Ономастика объектов нашего города Павлодар, в частности проспекта Тәуелсіздік, поликомпонентна.

2 Требуется дальнейшее комплексное изучение урбанонимии города Павлодар на основе научных принципов.

3 Следует придерживаться научных принципов при образовании урбанонимов города.

4 В современных условиях глобализации следует обеспечить соответствие названий объектов социально- культурному облику современного города.

ЛИТЕРАТУРА

1 Большой толковый словарь под редакцией А. Кузнецова, Норент, 1998.

2 Мадиева, Г. Б. Теория и практика ономастики: Учебное пособие. (Текст) / Г. Б. Мадиева Алматы: Казак университет 2003. - 152 с.

3 Мезенко, А. М. Антропонимия – урбанонимия: тенденции взаимосвязи / А. М. Мезенко // Ученые записки ТНУ им. В. И. Вернадского. – 2008. – Т. 21 (60). – № 3. – С. 157–163.

4 Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. Изд. 2-е, перераб. и доп. / А. В. Суперанская. – М.: Наука, 1988.

5 Соколкин Э. Д. Улицы нашего города. П.: 2007, 400 с.

6 Суперанская А. В. Теория и методика ономастических исследований. Изд. 3-е.- Москва, 2009.

7 Карты города Павлодар.

Рисунок 1

Театры
Магазины
Торговые дома
Кафе
Рестораны

ПОСОЛ РУССКОГО НАРОДА. ШОЛОХОВ И ПРИУРАЛЬЕ

УНГАРАЛИЕВА Э. С.

учитель русского языка и литературы,
Назарбаев Интеллектуальная школа ФМН, г. Уральск
ЕСЕН А.

ученик 7 «С» класса, Назарбаев Интеллектуальная школа ФМН, г. Уральск

Историческое наследие нашего родного Приуралья велико, многообразно, неразрывно связано с именами замечательных

людей своего времени. Особенно ярки страницы литературной хроники нашего края. А. С. Пушкин, В. И. Даль, В. Г. Короленко, Л. Н. Толстой, В. Бианки, В. Правдухин, М. А. Шолохов – писатели, чьи имена говорят сами за себя. Являясь послами русского народа, они оставили на нашей земле добрый, незабываемый след. Они пленили мир своим честным, правдивым и образным словом.

Особое место в летописи Приуралья занимает М. А. Шолохов – правдивый и яркий писатель XX века, чья преданность к Приуралью исчисляется более чем тридцатью годами. Уже в следующем году все люди СНГ отметят 115-летие со дня рождения этого великого мастера эпического слова. Нам, западноказахстанцам, повезло: судьбы многих наших земляков тесно переплелись с жизненной нитью великого человека. И наша задача – сохранить живое представление о личности писателя, передать огромную любовь писателя к казахскому народу, показать крепкую дружбу людей, говорящих на разных языках. Не это ли является одной из актуальных тем на сегодняшний день? Когда всюду слышны взрывы, когда мать, провожая своего ребёнка, беспокоится: вернётся ли он живым, не попадёт ли в руки террористов? Я думаю, что именно сейчас во весь голос надо говорить о милосердии, о дружбе. Люди не должны забывать, что народы разных стран могут жить единой семьёй, как родные.

«На Дону я – казак, на Урале я – казах!» – писал М. А. Шолохов [4].

Впервые Михаила Александровича в бескрайние казахские степи привели обстоятельства военного времени. Летом 1942 году семья писателя эвакуируется в село Дарьинское Приурального района. Здесь его родные прожили 15 месяцев до ноября 1943 года. Так побратились и стали близкими Тихий Дон и Седой Урал.

Пребывание М. А. Шолохова в Уральске и Западно-Казахстанской области – значительный этап в жизненной и творческой биографии великого писателя.

В течение тридцати лет почти ежегодно приезжал М. А. Шолохов в наш край, проявляя пристальный интерес к Казахстану, его народу, природе.

«Я давно полюбил ваш чудесный край. Очень интересуюсь культурой казахов, их языком и обычаями. Казахстан стал моей второй родиной» – говорил писатель [1]. В Западном Казахстане М. А. Шолохов совмещал отдых и охоту с творческой работой. В Приуралье родились замечательные страницы его многих бессмертных книг, статей, очерков и заметок. Здесь он нашёл много хороших друзей, и эту связь он не прерывал до конца своей жизни.

В середине ноября 1943 года М. А. Шолохов приехал в село Дарьинское, чтобы перевести семью поближе к родной столице в Камышин. Покидая Западный Казахстан, М. А. Шолохов сказал провожавшим: «Не прощайте, а до свидания. Кончится это война, и я снова приеду к вам обязательно» [5]. И он сдержал своё слово. Долгие годы тесная дружба связала Михаила Александровича с казахским народом, с его литературой и культурой.

Каждый год на страницах местных газет печатаются заметки о пребываниях великого мастера слова на нашу Родину, воспоминания его друзей, людей, хорошо знавших его.

В июньских номерах газеты «Приуралье» за 1995 год был опубликован ряд фрагментов из воспоминаний одного из старейших журналистов области Василия Вареева, человека близко знавшего М. А. Шолохова. «Очень простой, ничем не выделяющийся, – описывал журналист писателя, – высок, коренаст, шагает не торопливо, держится прямо. Каждая встреча с писателем оставляла неизгладимое впечатление. Михаил Александрович – неиссякаемый родник шуток, прибауток, рассказов. Иногда люди удивлялись, что такой знаменитый писатель и отдыхает в неприглядных степях Западного Казахстана. С чего бы это?»

А ответ мы можем найти в рассказах Петра Петровича Гавриленко, близкого друга Шолохова о том, что писатель был страстным охотником и рыбаком [2].

Да, Шолохов из тех, кто любит природу. Охота, рыбалка – вот его излюбленный отдых. Но свой отдых Михаил Александрович сочетал со знакомством, с жизнью наших колхозов, совхозов, тружеников степей. Он любил встречаться, беседовать с ним. И они так же любили его.

В последний путь 23 февраля 1984 года Михаила Александровича Шолохова проехала проводить в село Вёшенское делегация из Уральской области.

В статье «Две поездки в Вёшенское» наш писатель Николай Корсунов вспоминал о последнем прощании: «Под ружейный траурный салют гроб опускается в могилу. Моя землячка Александра Александровна Коржова (знатная доярка бывшего колхоза «Вперед к коммунизму» Акжайкского района) высыпает на гроб землю, привезенную из Приуралья, с могилы набирает в целлофановый мешочек желтого, чистейшего перемива песку, чтобы увести его к нам, на берега Урала, который Шолохов так любил».

Нам довелось встретиться с людьми, хорошо знавшими писателя.

Чурилова Пелагея Леонтьевна, к сожалению, умерла несколько лет назад. Ей было 15 лет, когда она познакомилась с семьёй Шолоховых. Её бабушка, баба Еня, была подругой матери Михаила Александровича. Вместе они ходили в лес, пешком приходили в Уральск в церковь. А сама Пелагея Леонтьевна дружила со Светланой, дочерью писателя.

«Нас было пятеро подруг – я, Таня Гостиова, Зина Щучкина, Вера Мыцкова и Света. Отец Светы, Михаил Александрович возил нас на своей машине в лес. Он сидел на берегу и всё время о чём-то думал. А мы, подруги, собирали ежевику. А в машине, по дороге туда и обратно он просил нас петь. Родители Светланы жили очень просто, но были душой богаты, очень гостеприимны. Их дом всегда был полон гостей. Сначала они жили в стареньком домике, он и до сих пор сохранился. А чуть позже переехали в домик, который сейчас является музеем».

Такберлиев Жубан Ерубаетич был хорошо знаком с Михаилом Александровичем. Он дружил с сыном писателя – Сашей и часто бывал в доме Шолоховых. При первой встрече Михаил Александрович тепло поздоровался, говоря при этом: «Здравствуй, хозяин земли». Жубан Ерубаетич сначала не понял, что хотел писатель этим сказать. И только позже он понял смысл этих простых, но не имеющих большое значение слов.

Он любил казахский народ, его детей. Он всю жизнь свою жалел о том, что в годы войны не усыновил двух мальчиков – казахов, которых они встретили, когда ехали из Вёшен в эвакуацию, где – то возле глухого степного мостика.

Для увековечивания памяти классика советской литературы один из совхозов нашей области был переименован в совхоз имени Шолохова, был открыт Дом – музей М. А. Шолохова в селе Дарьинское. Именно там можно получить наиболее достоверную информацию по многим вопросам биографии писателя. На зимних каникулах мы всем классом побывали в этом музее. Здесь познакомилась с новыми книгами исследований творчества писателя. Сотрудники этого музея одними из первых в Приуралье узнают о фактах личной жизни писателя, творческой биографии, которые по тем или иным причинам были недоступны широкому читателю. Например, книга воспоминаний Михаила Михайловича Шолохова, сына Михаила Александровича «Отец был прост и мужественен» и книга В. Осипова «Тайная жизнь М. Шолохова» [3]. В них публикуются новые факты и документы, раскрывающие многие тайны жизни и деяний писателя. И все эти тайны жизни, и деяние мы узнаем благодаря давним и прочным связям с государственным музеем – заповедником М. А. Шолохова

в столице Вёшенской, с Шолоховским центром МГОПУ имени М. А. Шолохова в г. Москве. И эта тесная связь сотрудничества лишней раз подтверждает крепкую дружбу двух народов, скрепленную великим классиком советской литературы.

В октябре мы посетили посёлок Аксогым Теректинского района. Школа гостеприимно распахнула двери. Нас с большим радушием встретили директор школы, заместители директора по учебной и воспитательной работе, учителя и школьники. Мы побывали в школьном музее, где собран богатый краеведческий материал. На встрече с местными краеведами узнали много, ранее нам неизвестных, фактов из жизни М. Шолохова.

На следующий день мы продолжили свой путь и направились к даче Шолохова, которая находится на берегу Урала, на Братановском яру, в 8 километрах от посёлка Аксогым.

Здесь в октябре 1960 года был построен охотничий домик.

Какую-то часть дороги мы шли пешком. Крепко припекало солнце. Мы шли вдоль реки Урал. Какая красота! В разгаре золотая осень! Наконец добрались. Место очень красивое. Кругом плодовые деревья. Рядом река.

Здесь нам рассказали о пребывании писателя в этих краях. О том, как и с кем он охотился, рыбачил. Показали фотографии, документы. Именно здесь писатель перерабатывал и заново писал главы военного романа «Они сражались за Родину».

Познакомились с книгами местных писателей о жизни Шолохова.

Сколько бы ни говорились о том, что всё возвращается на круги своя, ничто не повторяется буквально не только в жизни, но и в искусстве. Неповторимы Гомер, Сервантес и Шекспир. Неповторимы и те, кто намного ближе к нам по времени – Гоголь, Достоевский, Толстой. Невозможно повторить и Шолохова.

Я горжусь тем, что на моей земле отдыхал и трудился гениальный художник, своим могучим талантом и любовью к людям крепивший дружбу между народами.

Он сумел сделать своей вклад, породил, надеюсь, увековечил тесную связь, дружбу людей Урала и Дона.

ЛИТЕРАТУРА

КНИГИ, УЧЕБНИКИ:

1 Гавриленко П. П. Михаил Шолохов - наш современник. - Алма-Ата: Жазушы, 1982. - Часть вторая. Встречи с Михаилом Шолоховым. Глава первая. Дарьинские записи.

2 Гавриленко П. П. Шолохов на охоте и дома. - Алма-Ата: Жазушы, 1967.

3 Осипов В. Тайная жизнь Михаила Шолохова... Документальная хроника без легенд. - Либерея, Раритет, 1995.

СТАТЬЯ В ГАЗЕТЕ:

4 Жумагалиев Б. Уральский казах Шолохов // Приуралье. 21 мая 2015 (№ 58).

ЭЛЕКТРОННЫЙ РЕСУРС:

5 Великие люди. А на Урале я - казах! Бисен Жумагалиев// [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.condensat.kz/nadezhda/nomer/26.05/news9.htm>.

ЛЕЧЕБНО-ОЗДОРОВИТЕЛЬНЫЙ ЦЕНТР С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ГРЯЗЕВЫХ И СОЛЕННЫХ ВОД В ГОРОДЕ АТЫРАУ

ШАКИЕВА Д.

ученик 8 «Г» класса, Городская школа-лицей, г. Атырау

КУБАЕВА Г. Р.

учитель географии, педагог-модератор, Городская школа-лицей, г. Атырау

В настоящее время в Казахстане насчитывается около 80 озер и 600 источников терапевтических и лечебных вод, около 100 санаториев и профилактических учреждений.

Повышенное значение оздоровительного туризма является продолжение процесса раннего старения населения и увеличение числа пожилых людей, подростков и детей. В результате оздоровительно-курортного лечения доказано, что здоровье населения в стране улучшилось в 1,7 раза, скорость потери работы сократилась в 2–4 раза. Использование современных недорогих медицинских технологий на основе терапевтических факторов природных и оздоровительных комплексов повышает эффективность реабилитации и реабилитации людей на 25–30 % и снижает стоимость лечения в больницах и больницах на 10–15 %.

Тем не менее, медицинские услуги являются одними из самых дорогих, поскольку они основаны на использовании ценных природных целебных ресурсов, которые реализуются через сложную бальнеологическую экономику и медицинское оборудование. Стоимость курортного жилья, терапевтические процедуры, услуги врача и высокий уровень комфорта делают

туризм и оздоровительный туризм более дорогими. Этот вид туризма в основном ориентирован на туристов с финансово обеспеченным состоянием, а не на стандартный набор медицинских услуг, требующих индивидуальных программ лечения.

Факторами, мешающими развитию санаторно-курортного туризма, являются отсутствие устаревшей материально-технической базы и инфраструктуры, незапланированное строительство в оздоровительных зонах и отсутствие современных культурных и развлекательных объектов. Передача многих источников минеральной воды и грязи частным предпринимателям привела к ненадлежащему использованию самых дорогих природных ресурсов и повышению цен на санаторные помещения. В то же время есть некоторые препятствия для развития медико-рекреационного туризма:

- злоупотребление лечебными минеральными и бальнеологическими ресурсами;
- высокая мораль и физическая деградация материально-технической базы;
- отсутствие исследовательских работ в области разведки и использования природных целебных ресурсов, создание и внедрение современного технологического оборудования;
- несовершенство системы подготовки и переподготовки санаторно-курортного комплекса;
- отсутствие единой системы оценки курортных и санаторных услуг и т. д. принадлежащих.

Приоритетными направлениями решения этих вопросов и реализации мер по развитию оздоровительного и рекреационного туризма в регионах Казахстана являются:

- сохранение уникального комплекса природных ресурсов;
- обеспечение правовой системы управления экономическими и природными комплексами;
- реализация государственных маркетинговых программ, направленных на продвижение национальных туристических и рекреационных медицинских учреждений;
- модернизация материально-технической базы курортно-курортного комплекса и финансирование исследований в области курортных медицинских услуг из государственного бюджета;
- развитие доступа на международные рынки и т. д.

В области оздоровительного туризма в соответствии с национальными интересами страны необходимо развивать другие отрасли народного хозяйства, торгово-логистический комплекс,

легкую и пищевую промышленность, сельское хозяйство. В частности, актуальным является вопрос получения инновационных технологий для производства экологически чистых продуктов, поскольку здравоохранение является важной частью процесса лечения. Этим секторам будет способствовать активное участие отечественных и иностранных инвестиций.

Лечебно-оздоровительный туризм в Казахстане: особенности и перспективы развития.

Лечебно-оздоровительный туризм, как вид экологического туризма, представляет собой разновидность санаторно-курортного лечения и рассматривает организацию оздоровления населения с точки зрения технологии путешествия. Это достигается путем формирования туристического продукта, в основе которого заложена лечебная или оздоровительная технология, улучшающая качество жизни путем полного удовлетворения потребности в отдыхе, оздоровлении и лечении с использованием разнообразных составляющих природного комплекса (ландшафт, комфортный климат, здоровый режим, смена обстановки и др.) и - таких методов воздействия на организм человека как бальнео-, пелоидо-, ландшафто-, талассо- и климатотерапия [1, с. 35].

Лечебно-оздоровительный туризм имеет ряд отличительных черт. Во-первых, пребывание на курорте, вне зависимости от типа последнего и заболевания, должно быть длительным, не менее трех недель. Только в этом случае достигается желаемый оздоровительный эффект. Во-вторых, лечение на курортах стоит дорого. Хотя в последнее время стали разрабатываться сравнительно дешевые туры, этот вид туризма рассчитан в основном на состоятельных клиентов, которые все больше ориентируются не на стандартный набор медицинских услуг, а на индивидуальную программу лечения. Еще одна особенность состоит в том, что на курорты едут люди старшей возрастной группы, когда обостряются хронические болезни или слабеющий организм не в силах справляться с каждодневными стрессами на работе и в быту. Соответственно эти туристы делают между курортами, специализирующимися на лечении конкретного заболевания, и курортами смешанного типа, которые оказывают общеукрепляющее воздействие на организм и способствуют восстановлению сил.

Современный санаторно-курортный комплекс Республики Казахстан эволюционировал из советской санаторно-курортной системы, поэтому его современное состояние еще во многом определяется подходами, сложившимися в дореформенный период.

Эти подходы противоречат принципам рыночной экономики и являются источником многих современных проблем управления отраслью [2, с. 36].

В Республике Казахстан приоритетным в развитии санаторно-курортной сферы является не столько экономическая составляющая, сколько социальный эффект. Развитие и совершенствование функционирования рынка санаторно-курортных услуг Республики Казахстан является и будет являться одной из актуальных тем для анализа и оценки. Как определил Президент Назарбаев Н. А.: «Будущее страны во многом зависит от здоровья наших граждан, от того, насколько плодотворно они смогут трудиться, какое оставят после себя потомство... Именно поэтому, здоровье народа определено одним из важнейших приоритетов Послания Президента РК Назарбаева Н. А. народу Казахстана «Нурлы жол- путь в будущее».

Обобщая все вышесказанное, можно сделать вывод, что для развития санаторно-курортного рынка Казахстана необходимо:

- предприятиям данной сферы принимать участие в ежегодных международных выставках и ярмарках, проводимых в Казахстане, с целью привлечения клиентов;

- формировать и укреплять законодательную базу, регламентирующую деятельность санаторно-курортных учреждений, а также поддержку данной сферы в период экономического кризиса (снижение налоговых платежей);

- произвести корректировку отображения статистических данных по санаторно-курортной сфере с целью усиления и повышения эффективности проводимых научных исследований в данной сфере.

Соленое озеро в нашем городе Атырау

Соленое озеро в г. Атырау расположено в 20 км от города в сторону аэропорта. Это озеро известно целебными свойствами, и это могут подтвердить доктора и геологи. Ширина озера составляет около 15 км. Весной вода поднимается до глубины 8–10 метров, а осенью опускается. Сюда приезжают жители и гости нашего города, чтобы погрузиться в соленое озеро. Местные считают, что по своим свойствам оно ничем не уступает Мертвому морю. Однако многие люди не знают, какую болезнь можно лечить соленое озеро. Прокомментировал консультант генерального директора ТОО «Атырау гидрогеология» Едиге САБУРОВ:

«Говорить о лечебных свойствах воды и грязи можно лишь после проведения бальнеологических исследований. Химический состав воды и грязи должен регулярно исследоваться в течение

продолжительного времени. Необходимо узнать природу происхождения воды в озере и в карьере. Не вся соленая вода и грязь с содержанием солей и разнообразных элементов могут быть полезными для человека. Необходимо также исследовать радиационный фон в этих водоемах. Безопасность воды в карьере, в котором купают люди, под большим вопросом. Еще в 2014 году мы отправили на исследование пробы воды из аэропортовского озера в лабораторию отдела курортологии НИИ кардиологии и внутренних болезней. Оказалось, что она является высокоминерализованным хлоридным натриевым рассолом, обогащенным бромом. Специалисты тогда указали в своём заключении, что эта вода может применяться при лечении заболеваний сердечно-сосудистой системы, костно-мышечной и нервной систем, гинекологических и урологических заболеваний, кожных болезней, - говорит Е. Сабуров.

Глава государства уделяет пристальное внимание вопросам охраны здоровья граждан, отнеся их в ранг государственных приоритетов. В каждом ежегодном послании Президент ставит глобальные задачи перед отраслью. Поэтому лечебно-оздоровительные центры очень нужны для мирного жителя и оно должно быть доступно по карманам.

В соляном куполе соленого озера «скрываются» 10 видов окаменелостей таблицы Менделеева. Конечно оно уступает соленому озеру Индера. По словам местных экспертов, соляной купол имеет резервуар на глубине 30 метра. Соленое озеро постоянно пополняется так называемыми «грозовыми» источниками из глинистой травы. Щелочной соль насыщен хлоридом натрия. Соль является единственным средством от многих распространенных заболеваний остеохондроза, различных кожных заболеваний, герпеса, заболеваний дыхательных путей. Он также регулирует жидкости в организме. Сохраняет образование натрия и хлора в организме. Он способен поджаривать складки тела, осветлять глаза.

На ранних стадиях было установлено, что болезнь можно лечить минеральными веществами. Например, в Индии врачи использовали меди, мышьяк, ртуть в качестве компонента лекарств. Врачи Востока считали, что лечебными свойствами обладали фтор, йод, кобальт, калий, фосфор и тому подобного. Мумии использовали около 20 минеральных веществ. В Древнем Египте для лечения различных заболеваний использовали цинк, марганец, фтор, йод, бром, хром, свинец и другие минеральные вещества.

Используя эту информацию, я провела исследование по изучению преимуществ химических соединений в солевом железе для организма

человека. Прежде всего, я хотела бы подчеркнуть химический состав обычной черной глины и ее использование в народной медицине.

Глина и ее целебные свойства

Было доказано, что глина состоит из микроэлементов, минеральных солей, необходимых нашему телу. Это кремний, фосфат, железо, азот, кальций, магний и многое другое. Если вы разумно используете глину, это не повредит вам. Основным терапевтическим эффектом глины является ее всасывающий потенциал. Это свойство глины помогает очищать организм от токсинов, отходов и тяжелых металлов. Кроме того, глина убивает много бактерий, поглощает запахи и газы [3, с 74].

Глина обладает магнитным свойством. Он концентрируется на ежедневном и вибрирующем магнетизме воздуха и воды. Поэтому его магнитный эффект превышает влияние других элементов. В качестве лекарственного средства вы можете использовать глину, ее раствор, или же порошок.

Подготовка раствора глины для питья. Нетрудно приготовить глинистый раствор. Возьмите один стакан воды и одну столовую ложку грязи, вылейте грязь и смешайте с деревянной ложкой. Ложка не должна быть металлической, а деревянной. Потому что металл разрушает структуру и ее терапевтические свойства лечебной глины. Решение готово, и вы можете выпить его сейчас. Количество жидкости должно определяться индивидуально для каждого человека. После выпивки жидкости вы должны вылить осадок оставшиеся на дне. Примерно через неделю после принятия вы заметите, что ваше тело излучает отходы. Это камни, которые появляются и выходят из почек из мочевыводящих путей.

Подготовка и хранение грязи. В прошлом глина была получена из вырытых колодцев. Древние люди изготавливали его путем добывания из колодца и ложили на плоскую поверхность, топя по нему очищали от камней. Глина построена по кругу, и продукт изготовлен. Затем продукт нагревали в печи и окрашивали цветной грязью.

Если у вас нет возможности самостоятельно сделать грязь, вы можете купить ее в аптеке. Это также происходит, когда вы покупаете косметику. Такие глины являются стерильными, специально обработанные, поэтому вы можете сразу использовать его в виде готовой маски или в качестве основы для приготовления лекарства.

Виды болезней, вылеченных глиной

Аденоиды и полипы. В случае этой болезни необходимо промыть горло два раза в день холодной водой и вылить грязь в нос. Это должно быть сделано утром и вечером.

Стенокардия. Чтобы лечиться от воспаления в горле, добавьте одну чайную ложку глины в стакан воды и хорошо перемешайте. Прополощите горло раствором и выпейте в случае осложнения. Для детей небольшой кусочек глиняных ломтиков можно всасывать небольшими ломтиками лимона. А ночью нужно сделать компресс на горло или же смазать тело.

Асцит. Это заболевание называется раком желудка. Асциты не могут лечиться в одиночку, поэтому должны обратиться за помощью врачам. Но даже в тяжелых случаях можно уменьшить заболеваемость с помощью грязи.

Болезни головного мозга. Чтобы предотвратить боль при абсцессах, повреждении головного мозга и тромбозе или же когда есть опухоли, можно создать целлюлозу из глины и нанести в области шеи и лба. Также хорошо пить глину, которая улучшает состояние крови и улучшает общий иммунитет. При желании грязевую воду можно смешивать с чередой или лимоном. Этот напиток улучшает дыхание и кровообращение, снижает артериальное давление и останавливает рост новых опухолей.

Сердечные заболевания. При сердечных заболеваниях лучше протирать сердце глинистой водой. Протирка должна проводиться так, чтобы температура тела была нормальной. Когда кожа начинает нагреваться, она перестает растирать, потому что кожа поглощает необходимое количество полезных веществ.

Головная боль. Глина помогает вылечить перхоть и головную боль. Принимать в грязевую ванну полезно. Кроме того, мазь, которая приготавливается легко, хорошо смазана: растворяете в небольшой посуде глину с водой и добавляйте несколько капель уксуса. Все это хорошо смешивается, и толщина смеси пропитается до такой кондиции, чтобы мазь была толще жира. Затем намазываем мазь на голову, завертываем голову тряпкой и надеваем теплую шапку снаружи, и требуется час на пропитку [5, с. 22].

В городе Атырау построены гостиницы мирового уровня, культурно-развлекательные и торговые центры, множество памятников в честь выдающихся людей нашего края, автомобильные мосты через реку Урал, пешеходный мост, занесенный в книгу рекордов Гиннеса. Всё это, а также имеющиеся памятники старины, делают наш город неповторимым и привлекательным. Но также в нашем городе есть место, куда жители ходят чтобы принят в грязевую соленую ванну, о котором знают лишь немногие. И это место было исследовано мною с помощью различных литератур и лабораторных исследований.

Если бы были доказаны терапевтические свойства соли, это оказало бы большое влияние на туризм Атырау. Это также будет иметь большое экономическое и экологическое значение.

Впервые соленая вода в г. Атырау был изучен, также были изучены его преимущества. Из моего личного опыта доказаны преимущества грязи и соли.

В этом исследовании целебные свойства соленой воды показали положительный результат. Поэтому эта работа будет рассмотрена на региональном уровне и, безусловно, будет способствовать развитию рекреационного туризма в городе Атырау. Так же я придумала макет лечебно-оздоровительного центра. Если его построят в том месте где соленое озеро, это было бы продвижением экономики и туризма города Атырау на следующий уровень [4, с. 45].

ЛИТЕРАТУРА

Книги и учебники:

1 Ветитнев А. М., Кусков А. С. Лечебный туризм. М.: Форум, 2010 г., стр. 35.

2 Бабкин А. В. Специальные виды туризма. Ростов н / Д: Феникс, 2008 г., стр. 36.

3 Ефименко Н. В., Глухов А. Н. Лечебно-оздоровительный туризм в России и за рубежом с позиций курортной науки // курортная медицина. - № 3, 2012 г., стр. 45.

Электронный ресурс:

4 Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. СПб.: Брокгауз-Ефрон, 1890-1907. URL www.vchi.net/brokgauz/, стр. 74.

5 Лечение с помощью глины – Электронный ресурс - <http://kk.wikipedia.org/wiki>, стр. 22.

ЗЕРГЕРЛІК ӨНЕР ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ОРНЫ

ХАЛЕЛОВА Ш. Д.

қазақ тілі мен әдебиет пәнінің мұғалімі, Павлодар қ.

ЩЕРБАКОВ М. Д.

8 сынып оқушысы, № 8 лицей-мектебі, Павлодар қ.

Елбасы Н. Назарбаев өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында Қазақстандықтардың мәдениеті мен әдебиетінің бірегей трендтерін қалыптастыру қажет екендігін айтып өткен

болатын. Бұл ежелден келе жатқан салт-дәстүрлерімізді жаңғырта отырып, заманына лайықты жаңаша өң, леп беру дегенді білдірсе керек. Қазіргі уақытта өзіннің елдігінді, мәдениетінді, болмысынды таныту әлем халықтары тарапынан үлкен қызығушылықты тудырып отырғаны мәлім. Оған дәлел ретінде кешегі елімізде өткен әлемдік жоба ЭКСПО-ны айтуға болады. ЭКСПО көрмесінде әр халық заманауи технологияларымен қоса, өздерінің ежелгі мәдениеті мен салт-дәстүрінен, болмысынан хабар беретін жәдігерлерін көрсетіп жатты. Сол көрмені тамашалап жүріп, мен де өз еліміздің ұлттық жәдігерлерін жаңғыртсам, әлем балаларына таныстырсам деген ой туды. Сол ой мені осы жобаны жазуға жетеледі. Ұлтымыздың ежелгі мәдениеті мен дәстүрінің мың жылдық көрінісі – зергерлік бұйымдар.

Зергерлік бұйымдардың тарихы халықтың даму кезеңдерімен біте қайнасып, бірге өрбіп кеткен мәдениеттің бірегей формасы ретінде танылған. Археологиялық зерттеулер қазақ даласында неолит, қола және ерте темір дәуірінің ескерткіштерінен әшекейлердің жекелеген фрагменттері табылғандығы туралы айтылады [10, 15]. Бұл бұйымдардың діни-магиялық негізі осы кезеңдерден бастау алады. Неолит кезеңінде сүйектер, түрлі аңдардың азу тістері, теңіз бақалшақтары т.б. заттар қожайынына күш беріп, түрлі қауіп-қатерден сақтайды деген сеніммен таққан. Әшекей бұйымдар әр халықтың өзіндік сыр-сипатын, өнерге деген көзқарасын, ұлттық тағылымы мен қоршаған ортаға деген түсінігін қалыптастырады. Орта Азия және Қазақстан халықтарының дәстүрлі әшекейлеріне байланысты бірнеше этнографтардың арнайы еңбектері бар: олар Н. Г. Борозна, Л. А. Чвырь, Г. П. Васильева [2,3,4]. Әшекей бұйымдарды ұлттық киіммен бірге қарастырған - И. В. Захарова және Р. Д. Ходжаева. Аталмыш еңбектерде қазақ әйелдерінің арасында дәстүрлі әшекейлерді салтанатты тойларда және күнделікті тұрмыста тұтынғаны жайлы айтылады [5]. Сондай-ақ, зергерлік бұйымдарға қатысты зерттеулер Ә. Марғұлан, Д. Шоқпарұлы, С. Кенжахметов, Х. Арғынбаевтың еңбектерінде айтылады. Р. Н. Шойбеков «Қазақ зергерлік өнерінің сөздігін» жасап шығарса, Н. Н. Ниязованың «Әсемдікке құштарлық академиясы» атты жинағы шыққан. Тәуелсіздік алғаннан бергі зергерлік бұйымдар тақырыбын зерделеген - қоғам қайраткері И. Тасмағамбетов. Оның 1997 жылы «Орталық Азия зергерлерінің бұйымдары» атты жинағы шықты. Б. Хиняят пен А. Сужикованың «Қазақ халқының ұлттық киімдері» атты кітабында зергерлік бұйымдарды шартты түрде мойынға тағатын әшекейлер, киім-кешектегі әшекейлер, шашқа тағылатын сәндік бұйымдар, қолға тағылатын зергерлік әшекейлер деп бөліп көрсетеді

[1, 336]. Сонымен қатар қазақ халқы тағылуына қарай зергерлік бұйымдарды негізгі алты түрге бөліп қарастыратындығын айтады: 1) басқа; 2) мойын және кеудеге; 3) иыққа; 4) белге; 5) қолға; 6) аяққа тағылатын бұйымдар [1, 336]. Шартты түрде зергерлік бұйымдарды былай бөліп көрсету оның тарихының тереңдігін, табиғатының сан алуандығын көрсетіп береді. Зергерлік бұйым сонау Жібек Жолынан бастау алған сауда-саттықтың көрігін қыздырса, бүгіндері де бұл бағытынан жаңылған жоқ. Зергерлік бұйымдар – қыз-келіншектердің әсем бұйымы ретінде ғана емес, дәстүрлік жөн-жоралғы ретінде де өзінің бағасын жоғалтқан жоқ. Сондықтан да жобамызда осы тақырыпты егжей-тегжейлі зерттеуді жөн көрдік.

Қазақ даласында көркемдік тұрғыдан жетілген зергерлік өнер алғашқы темір дәуірінде пайда болған. Көптеген археологиялық қазбалар мен этнографиялық зерттеулер Қазақстан жерінде ерекше шеберлікпен жасалған бұйымдарды бізге жеткізді. Қарғалы қазынасынан табылған әйелдің алтын баскиімі, түйенің мүсіні салынған алтын жүзік, алтын сырға, Ақтас -1 қорымынан б.з. 2-5 ғ. жарқырауық тас орнатылған сырғалар табылған [1, 337]. Бұл бұйымдарды әшекейлеуде де қазіргі қолданып жүрген барлық техникалық тәсілдер қолданылған. Бұл - дәстүрлі өнердің бүгінгі буынға дейін үзілмей келе жатқанының дәлелі. Зергерлік бұйымдардың көздеріне шеберлер ақық (агат), маржан (коралл), лағыл (рубин), меруерт (жемчуг), гауһар (бриллиант), жақұт (яхонт), жарқырауық тас (самоцвет) янтарь тастарын пайдаланған.

Дәстүрлі қазақ тұрмысында тастарға деген оң көзқарас бүгінге дейін сақталып отыр. Инжу көзге түскен катарактыны, янтарь зоб ауруын емдейді десе, маржан көз бен тіл тигуден сақтайды, қарғыстан қорғайды, перуза бақыт әкеледі дейді. Зейнет пен қуаныш тасы деп танылған ақық тас қай кезде де үлкен сұраныста болған [1, 338].

Бүгінгі күні адамдар зергерлік бұйымдардың осындай медициналық қасиеттеріне көбірек назар аударады. Әсіресе, жұлдызнама белгілеріне, денсаулығына сәйкес келетін тастарды таңдау үрдісі байқалады.

Таза алтыннан жасалатын сәндік бұйымдар өте қымбатқа түсетіндіктен оны тек аukatты адамдар ғана жасатқан. Зергерлер көбіне бағалы металдардың ішіндегі ең қолайлысы күмісті пайдаланған. Көптеген елдер күмісті ақша есебінде қолданған. «Күміс ақша, - деп жазды саяхатшы Р. Карутц, - әйел адамның сәндік бұйымдарына пайдаланады. Ер адамның қалтасындағы әмиянынан бұрын, олар ел кезіп сақина, белдік жасап зергерлердің қолына жетеді».

Біз өз жобамыздың барысында қолға тағылатын зергерлік әшекей бұйымдарына ғана тоқталатын боламыз.

Күнделікті тұрмыста тағатын әшекей бұйымның түрлеріне – сақина, жүзік және білезіктерді т.б. жатқызамыз. Сақина - сәндік үшін саусаққа салатын әшекей, балдақ. Ал жүзік-саусақ сұғатын шеңбері таза алтын, күмістен соғылып, саусақ сыртына қараған бетіне асыл тастан көз салынған сақина. Дәстүрлі әшекей бұйымдарды зерттеуші Л. А. Чвырьдың пікірі бойынша, сақина мен жүзіктердің магиялық және тазалықтың күші ретіндегі маңыздылығы жалпы шығыстық құбылыс екендігін, ведалық үндістерден бастап қазіргі кездегі парсыларда кездеседі [3, 69]. Жүзіктің қасиетті мағынасы өз атауынан «жүзік» (жүз-сто) жүзге дейін өмір сүреді деген сенімнен бастау алады.

Қолға салынатын зергерлік әшекейдің түрлері бір-біріне ұқсас болғанымен өзіндік айырмашылықтары бар: асыл тастардан көз қондырылғанын жүзік деп, тасы жоқ тек алтын, күмістің өзінен ғана көз шығарғанын – сақина, көзі жоқ шығыр түріндегісін балдақ деп атайды.

Жүзік – саусақ сұғатын шеңбері таза алтыннан не күмөстен соғылып, саусақ сыртына қараған бетіне асыл тастан көз салынған, әр түрлі пішінде әзірленген алақаны бар, саусаққа сәндік үшін киілетін зергерлік бұйым. Шегі ою-өрнектермен безендіріледі. Ол соғу, қалыптау, ширату тәсілімен жасалады. Жүзік сақинадан күрделірек болады. Оның саусақ сыртына түсетін алақанына ширатылған металл сымнан, сіркелеу, лажылау, бағдарлау тәсілдерін қолдана отырып күрделі өрнектер салу арқылы, күмбездеп, шытырлап немесе панжарлап, түрлі асыл тастардан көз орнатылады. Сондықтан жүзік алақанының беті өте сәнді әрі әсем әшекейленетіндіктен «жүзік» деп аталса керек. Яғни, бет, жүз, ажар дегеннен шығады. Ал сақина сөзіндегі «сақ» түбірі берік, мықты, мығым деген мағынаны береді.

Қазақта жүзіктің жасалу мәнеріне қарай немесе көздеріндегі тастардың материалы мен түр-түсіне қарай құдағи жүзік, құстұмсық жүзік, күмбезді жүзік, шытыралы жүзік, алтын жүзік, күмәс жүзік, т.с.с аталған; сақиналар - түйетабан, тасты, кавказ, құсмұрын, ырғақ, моншақты, бұрамалы, топсалы, көзді, т.с.с бөлінген. Әр жүзіктің немесе сақинаның сый-сыяпат ретінде тарту дәстүрі болған. Соған байланысты семантикасы қалыптасқан. Мәселен, «құдағи жүзікті» келін түсіргенде әйел адамдар қыздың шешесіне тарту ретінде берген. Оның мәні екі бастаудың, екі шаңырақтың ілік болуын бейнелейді. Кейде керісінше бұл жүзікті келінге деген жылы қабағы, қамқорлығы үшін қыз шешесі құдағиына салады. Қалай дегенмен құдандалы екі рудың бір-біріне

ынтымағы үшін мұндай қымбат бұйымды сыйға тартқан. Бүгін де бұл дәстүр өзінің жалғасын тапқан. Қазіргі уақытта да құда түсіп келгенде қыз баланың анасына «құдағи жүзік» сыйға тартады, ал келін босанғанда қыз баланың анасына «құдағи жүзігін» сыйлау дәстүрі қалыптасқан. Жүзіктердің формалары мен ондағы символдар тілкөзден сақтайды деген мағынадан туындаған. Жүзіктердің ақықтас, астына қызыл бояу жаққан өйнек салған көздері болған: қызыл оттық, өмірдің символы, ол адамды қаратүнектің басталуынан сақтайды деп санаған.

Жүзіктің мөр іспеттес жасалған түрлері де кездеседі. Ондай жүзіктерді мөрлі жүзік деп атайды. Діни аңыздарда осындай сиқырлы мөрлі жүзік Сүлеймен пайғамбарда болған. Бұл күндері өзінің аты-жөнінің басқы әріптері әдеміленіп, оймыштап жазылған мөрлі жүзікті ер адамдар салады.

Әшекейлерді зергерлер түрлі қалыпқа салып, сәндеп жасаған. Күн іспеттес үлгіде (шеңбер, қос шеңбер, орама шеңбер, ырғақты шеңбер, ұлама шеңбер) ұшырасады, тіпті кейбір жүзік, ілгіш, тұтқыш, қапсырма, түйме секілді сәнді бұйымдардың тұтас бейнесінің өзі күн бейнесінде жасалады. «Күн» белгісі көбінесе жүзік, білезіктерге бір дөңгелек, не қос дөңгелек түрінде безендіріледі. Бір дөңгелек «күн» белгісі - «күніміз ашық болсын» деген тілекпен салынған. Қос дөңгелек- мейірімділік пен әділеттіліктің белгісі. Қалың қос дөңгелекті жүзікті әдетте қолбасшы адамдарға сыйлайды. Мұндай жүзіктер мөр ретінде де жүрген [7, 27].

Сақинаға байланысты да түрлі салт-дәстүрлер орын алған. Мәселен, ертеде халқымыз ас адал болуы үшін әйелдің қолында міндетті түрде сақина я жүзік болуы керек деп санаған. «Тамақ адал болуы үшін қолда жүзік болуы керек» деген сөз содан қалған. Тіліміздегі «Сақинаны сәнге салмайды, ол – тазалыққа таразы», «Сақина сәнге жатпас, айқай әнге жатпас» дегендей ұғымдар сақинаның сәндік ғана емес, гигиеналық қызмет те атқарғанын дәлелдейді. Алайда, бұл тұжырымдар негізсіз емес. Өйткені бұл бұйымдар көбінесе күмістен жасалады. Ал таза күмісте әртүрлі ауру қоздырғыш микробтарды өлтіретін қасиет бар. Себебі халқымыздың сақинаға соғылатын күміс не алтынның таттануға ұшырамайтынын, судың, тамақтың тез бұзылмауына септігін тигізіп денсаулыққа жағымды әсер ететінін ертеден-ақ аңғарып-байқағанын көрсетсе керек. Күні бүгінге дейін ауылдық жерлерде жас келіншек нәрестесін шомылдырар алдында, яки баланың жөргек жаялығын жуар алдында оған сол үйдің үлкендері «Қолыңа сақина салып ал, ол тазалыққа тән болады», - деп ескертіп отырады. Олай болса, нәрестені қыркынан

шығарғанда оны шомылдыратын суға алтын не күмәс сақина немесе білезік салу дәстүрі оларды соған қатысып отырған әйелдерге сыйлық ретінде үлестіру үшін ғана емес, осындай асыл бұйымдарды қасиетті санаудан, тазалыққа мән беруден де шыққан сияқты [9, 3].

Мұнымен қатар, дәстүрлі әшекейлердің бойында діни ұғымның мән-мағынасымен қатар, жеке кісінің иелігін немесе оның жас мөлшерін, шыққан тегін, өскен ортасын білдіретін қасиеттер де байқалып тұрады. Заттың иесінің кім екендігін негізінен бұйымның қандай материалдан жасалғандығынан, үстіне таққан әшекейлерінің сан-сапасынан, жасалу техникасының күрделілігі мен жеңілдігінен, көркемдігінің асқақтығы мен олқылығынан байқауға болады. Мысалы, бай-бәйбішелердің зергерлік әшекейлері тұтасымен алтыннан қалыпталып, асыл тастардан көз қондырылады. Әшекейлердің көптеген белгілеріне қарай әйелдердің жас мөлшері де айқындалатын болған. Жас қыздардың сырғалары мен жүзіктері түрі жағынан өте қарапайым жасалатын. Бойжете бастаған сайын қыздың зергерлік бұйымдарының да түрі мен тұрпаты әдемілене, әшекейлене түседі. Тұрмысқа шыққаннан кейін олардың әшекейлері бірте-бірте қарапайым тартады. Қазақта қыз баланың балаңдық белгісін немесе неке құрғандығын аңғаратын сәндік белгілер де кездеседі.

Қай халықтың да тарихына үңіліп қарасаңыз, олардың өмірінде жүзік пен сақинаның алатын орны ерекше болған. Көптеген елдерде сақина да, жүзік те қасиетті зат ретінде саналған. Үлкен өмірге қарай қадам басып, жаңадан некелесіп жатқан жастардың бір-біріне сақина сыйлайтын дәстүрі бар. Саусаққа салынған сақина жұбайлардың бір-біріне деген адалдығы мен махаббатын, көтерген шаңырақтарының беріктігін білдіреді. Жалпы халықтар тарихындағы сақина мен жүзікке қатысты салт-дәстүрге шолу жасап көрсек, олардың үш түрге бөлінетінін байқаймыз. Бірінші, сақина мен жүзік ата-бабаның көзі, олардан қалған мұра ретінде ерекше қадірленген [8, 25]. Өйткені адамның туған әке-шешесінен бастап, сонау есте жоқ ескі заманда өмір сүрген ата-бабасынан бері оңай сақталып қалатын отбасылық, әулеттік реликвиялық заттың ең қолайлысы - жүзік пен сақина. Екіншіден, сақина да, жүзік те символдық мәні болғаны үшін қадірлі. Жас жұбайлардың сақина алмасып тағуы оны көздерінің қарашығындай сақтау да осы символдық мағынадан шыққан. Екі елдің патшаларының достығын, бір-біріне деген ықыласын білдіретін жағдайларда да араларында жүзік жүрген. Тіпті жүзікті сыйлау, тарту ету арқылы екі ел арасындағы шиеленісті мәселені бәсеңдетуге болады деген түсінік те жоқ емес. Үшіншіден, жүзік төңірегінде әр түрлі ырым-жоралғылар

да әр елде кең орын алған. Мысалы, ертедегі Грекияда қайтыс болған адамды жер қойнына берер кезде ағайындарының бірі оның үсті-басын тексеретін болған. Ол кездегі ұғым бойынша сүйекпен бірге қабірге жүзік, сақина, тағы басқа қымбат бұйымдар түсіп кетпеуі тиіс екен. Олай болса, қымбат заттар о дүниеде адам жанын қинайды, олардың тасасына жын-шайтандар жасырынып, марқұмды азапқа салады деген түсінік орын алған [8, 26].

Жасы ұлғайған қазақ әйелдерінің арасында дәстүрлі әшекей бұйымдарына деген сенім мен ырымшыл түсініктер қазіргі кезге дейін сақталған. Әшекей бұйымдардың көмегімен аурудан жазылуға болады деген пікірлер бар. Арнайы ауруды кетіруге арналған әшекейлерді міндетті түрде шеберлерге жасатып отырған. Бұл бұйымдарды біреу таңданып, қызығып сұрап алғанға дейін таққан. Мәлімет берушілердің айтуы бойынша, бұл бұйымдарды сыйлағаннан кейін, олар науқасынан айығып кететін болған. Яғни, ауыспалы күдіретті сикыр бар, ауру әшекей бұйымдары арқылы басқа адамға кетеді. Аяғы ауыр әйел толғағы жеңіл болуы үшін алдын-ала құрбылары немесе туыстары таңдап алған әшекей бұйымдарының бірін сыйлаған. Тағы бір мәліметті келтірер болсақ, ауылдық жерлерде нәрестені қырқынан шығару рәсімін тойлауға шақырылған әйелдер жаңа туған балаға сыйлық әкеліп, баланың анасы немесе қайын енесінен дәстүрлі әшекейді сұрап алатын болған. Әйелдерге қарсылық білдіруге қорыққан, себебі қонақтардың реніші немесе көңілін қалдыру баланың ауруына кейбір жағдайда өліміне әкеліп соқтырады деген түсінік болған. Сыйға берілген әшекей бұйымдар жаңа туған сәбидің өмірі мен денсаулығының өтеуі ретінде есептелген. Қазақ әдебі бойынша «кіндік шешенін» талабын орындау үшін ұнатқан әшекейді немесе белдікті қарсылықсыз сыйға беру қажет болған. Ол саусағының, білегінің, омыртқасының ауырғанына шағым айтып, нақты ұнатқан заты: жүзік, білезік немесе белдікті алатын болған. Бұл халық түсінігінде осы заттардың адам денесіне тигенде сүйектегі ауруды кетіреді және басқа да емдік қасиеттері болғандығының айғағы.

Анасын, әйелін, қызын ардақтап, қастерлеген қазақ халқы олардың ішкі жан дүниесінің мөлдірлігімен қатар сыртқы келбеті мен тұлғасының да сұлу болғанын қалаған. Осылайша қыз-келіншектерді ажарландыра түсу үшін оларға арнап түрлі зергерлік бұйымдарды жасаған.

Зергерлік әшекей бұйымдар тек байлық пен сәндік үшін ғана емес, ол киім-кешек мәдениетіндегі ажырамас атрибут, бірегей кешенді құрайтын аксессуарлар қатарынан берік орын алады.

Қымбат әшекей бұйымдарды – сырға мен жүзік, сақина мен білезік, алқа мен медальон, диадемалар мен шолпыларды қалай тағудың өзіндік қатаң идеясы болған.

Қазақ аруларының басына үкілі сәукеле киіп, құлағына алтын сырға тағуы, саусағына сақина, білегіне білезік киюі, беліне белдік буынып, шашына шолпы қадауы олардың парасатының биіктігі мен эстетикалық талғамының жоғары болғандығын көрсетеді.

Зергерлік жасаған басқа да тұрмыста қажет түрлі дүниелер ғасырлар бойы адамдардың тіршілік керегіне жарап қана қоймай, өздерінің әдемі өрнектерімен, сан қырлы, терең сырлы бояу, бедерлерімен талай ұрпақты таңқалдырып, тәрбиелік, танымдық қызметін өтеп келеді.

Бүгінгі күні зергерлік бұйымдарға деген әлеуметтің қызығушылығы аса жоғары. Көптеген өнер адамдары, қоғам қайраткерлерінің барлығы да аса үлкен талғампаздықпен зергерлік бұйымдарды тандап алады.

Бүгінгі жас ұрпақ, біздер, осы зергерлік бұйымдардың тарихы мен танымын біліп өсуіміз керек. Себебі қазіргі уақытта адамдар арасында ұлттық нақыштағы зергерлік бұйымдарға деген сұраныс көп. Алайда оны тағудың дәстүрін, ыңғайын, талабын көпшілігіміз біле бермейміз. Біз сыныптастарымыз арасында жүргізген сауалнама кезінде оқушылардың зергерлік бұйымға деген қызығушылығының жоғары екендігін анықтадық (97%). Алайда оны қолданудың тәртібі мен тарихын зерделеп көрмепті (87%).

Біз жаңа Қазақстанды, тәуелсіз Қазақстанды әлемге танытамыз, мойындатамыз десек, өзіміздің болмысымызды, мәдениетімізді көрсететін зергерлік бұйымдар сияқты ұлттық жәдігерлерімізді насихаттауымыз керек. Ұлттық зергерлік бұйымдарды насихаттаудың келесі жолдарын ұсынамыз:

1 Ұлттық зергерлік бұйымдардың көрмесін ұйымдастырып, оның негізінде жатқан салт-дәстүрлер туралы кеңінен әңгімелеп беру.

2 Ұлттық зергерлік бұйымдар жасаумен айналысатын шеберлердің жұмыстарын насихаттау.

3 Әлеуметтік желілерде бірегей бренд дәрежесіне көтеріле алатын зергерлік бұйымдардың жарнамасын ұйымдастыру.

4 Зергерлік бұйымдарды комерцияның көзіне айналдыру.

Зергерлік бұйымдар – адамзат өркениетінің бірегей көрінісі, ол тарихи-этнографиялық тұрғыдан аса маңызды жәдігер болып саналады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақ халқының ұлттық киімдері, Алматыкітап 2011 ж.
- 2 Борозна Н. Г. Некоторые материалы об амулетах-украшениях населения Средней Азии // До мусульманские верования и обряды/ Под ред. Г. П. Снесарева и В. Н. Басилова. М., 1975.
- 3 Чвырь Л. А. Таджикские ювелирные украшения. М., 1977.
- 4 Васильева Г. П. Магические функции детских украшений у туркмен. // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. М., 1986.
- 5 Захарова И. В., Ходжаева Р. Д. Казахская национальная одежда. Алма-Ата, 1964.
- 6 Қазақ халқының сәндік өнері Алматы, «Жазушы» 1990 ж.
- 7 Зергерлік шеберлік Астана, 2000 ж.
- 8 Қазақтың зергерлік бұйымдары Аруна, 2002 ж.
- 9 Р.Шойбеков //Ана тілі. 1991 ж. 4 шілде. № 27.
- 10 Р. Н. Шойбеков. Қазақ зергерлік өнерінің сөздігі, Алматы, «Ғылым», 1991 ж.

**АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ ТЕКСТИЛЬ
КАК ИСТОЧНИК ПО РЕКОНСТРУКЦИИ КАЧЕСТВА
КОЧЕВНИКОВ КИМАКО-КЫПЧАКСКОГО ПЕРИОДА**

ПИТЮКОВА О. М.

учитель-эксперт истории, Назарбаев Интеллектуальная школа ХБН, г. Павлодар
ЖАРКЕШ Д. Н., БАЙГОЖИНА Д. М.
ученики 8 класса, Назарбаев Интеллектуальная школа ХБН, г. Павлодар

Сегодня, в эпоху глобализации, постепенно стираются особенности образования, мировоззрения, культуры, образа жизни различных народов. Но вместе с тем хочется понимать, как жили наши предки, чем были похожи на нас, и чем отличались. Так мы можем лучше понять себя. В Казахстане объявлено начало новой волны реформ, основной целью которых является модернизация общественного сознания. Но модернизировать, то есть менять, возможно тогда, когда понимаешь, а что есть в исходном положении. Поэтому в стране сегодня уделяется большое внимание исследованию собственной истории, осознанию роли казахстанского народа в глобальной истории.

Нам также очень интересна история наших предков, которые проживали на территории Павлодарского Прииртышья – история кочевников, которые кочевали на бескрайних степях Евразии в домонгольские времена. Нам довелось участвовать в раскопках, проводимых региональным археологическим центром Margulan centre совсем недалеко от Павлодара, у поселка Кенжеколь. Тут найдено большое количество погребений кимако-кыпчакского периода с очень интересными находками. Нам же было интересно поработать именно с тканями, чтобы сравнить материалы, технологии изготовления, традиции ткачества, которые, возможно, сохранились за прошедшее тысячелетие. Тем более интересно, что данные по погребению Долгое еще не введены в научный оборот, и мы чувствуем себя немного первооткрывателями.

Целью нашей работы стало исследование структуры тканей, найденных в захоронениях кимако-кыпчакского периода в Павлодарском Прииртышье для определения особенностей создания одежды кочевников.

Для реализации этой цели были поставлены задачи:

- Проанализировать материалы исследований об одежде кочевников, живших на территории степных просторов Евразии в IX–XII вв.;

- Исследовать фрагменты археологических тканей, найденных в погребении кимако-кыпчакского периода у села Долгое путем микроскопического и структурного анализа;

- Сделать сравнительный анализ технологических характеристик найденных артефактов с современным текстилем для обнаружения преемственности

Мы предполагаем, что, возможно, несмотря на прошедшее тысячелетие, все-таки сохраняется преемственность в традициях текстильного производства (материалов, структуры).

Для того, чтобы достичь нашей цели и задачи исследования, были реализованы следующие методы:

- Теоретические: изучение и анализ данных научных исследований по керамике андроновской культурно-исторической общности;

- Эмпирические: микроскопический и структурный анализ артефактов – фрагментов тканей из погребения Долгое; сравнительный анализ.

Археологический текстиль как исторический источник имеет ряд особенностей. Во-первых, он обладает очень плохой сохранностью. Кроме того, его очень сложно реставрировать ввиду его хрупкости. Это является причинами немногочисленности исследований, в которых давалась бы системная интерпретация текстиля кочевников Евразии как исторических источников [1, с. 125]. Вместе с тем археологический текстиль несет в себе очень много информации: о жизни и быте народов того времени, об их социальном статусе, возрасте и т.д.

Иногда при раскопках археологи находят остатки тканей и одежды. Эти находки позволяют специалистам реконструировать костюм либо какую-то часть костюма, то есть узнать, какую одежду люди носили в то или иное время. Но, так как это случается очень редко, то археологический текстиль является очень важным источником информации. На данный момент изучено не очень много видов тканей, использовавшихся в древнее время. Но известно, что основными видами тканей, использовавшихся для изготовления одежды были шелк и шерсть. К этому выводу мы пришли, изучив ряд научных статей ученых, занимавшихся исследованием тканей [2, с. 9–12; 3].

Обычно в погребениях кочевников домонгольского периода археологи находят ткани, выполненные в технике полотняного и саржевого переплетения. Ученые делают выводы о том, что производство изделий из шерсти могло быть местным, а дорогие шелковые ткани, вероятнее всего, были привозными [4].

Кимаки – племена, создавшие свою государственность на территории степной части Казахстана, также были кочевниками-скотоводами. Одними из самых развитых ремесел у кимаков были обработка и переработка животноводческой продукции. Кожа, например, шла на изготовление обуви, посуды, колчанов, налучников, конской сбруи. Кимаки изготавливали одежду из овечьей и бараньей шерсти, также они использовали войлок. Ал-Йакуби, в частности, говорил, что «тюрки - самый искусный народ в изготовлении войлока, потому что из него их одежда». Одежда кочевников была приспособлена к их образу жизни и виду хозяйства. Штаны шились из кожи, либо из замши. Платья и халаты для женщин шили из более качественной ткани, такой, как привозная хлопчатобумажная, или же из шелка. Таким образом, можно выделить несколько самых основных материалов, использованных для пошива одежды кимакскими племенами: кожа, шелк, мех, шерсть и войлок. Шелковая ткань изготавливалась в Китае. Аль-Идриси также упоминает о наличии в Южном Казахстане мастерских по производству шелка [5].

Среди знатных кимаков была распространена одежда из шелка, так как шелк имеет очень много полезных свойств. Он препятствует размножению бактерий и насекомых, устраняет неприятные запахи и не вызывает аллергии. Также шелк воздухопроницаемый, то есть он помогает поддерживать температуру тела, охлаждая летом и согревая зимой. Он долго не изнашивается, отлично впитывает влагу и быстро испаряет ее. Чаще всего у кимаков одежда была полотняного переплетения, так как это самый простой, но в тот же момент, самый прочный вид переплетения. Но так как на той земле, где они проживали, было холодно, ткань рубашки представляет иногда собой плотного саржевого, а также комбинированного переплетения.

В Павлодарском Прииртышье найдено множество захоронений кимако-кыпчакского периода. По свидетельствам средневековых авторов, именно на Иртыше располагалась столица Кимакского каганата, до сих пор не обнаруженная учеными-археологами. В рамках проекта «Сакральная география Павлодарской

области» региональным археологическим центром во главе с Смагуловым Т. Н. проведена серия научных экспедиций, в 2016 году были обнаружены новые некрополи средневековых кочевников.

Так, у села Долгое в результате раскопок кимакского захоронения обнаружено около 300 фрагментов тканей. В этом же захоронении два года назад найдено передвижное жилище кочевников, которое сегодня находится на реставрации. Для исследования были отобраны два фрагмента тканей из кургана 1, могилы 1. На сегодня существуют три основных вида исследования археологических тканей: органолептический, химический и микроскопический. Органолептический, или проба на сжигание делится на два вида анализа, которые делятся по виду происхождения ткани. Первый заключается в том, что ткани растительного происхождения при горении выделяют запах жженой бумаги, оставляя от ткани легко рассыпающийся пепел. Горение продолжается вне пламени. Второй способ заключается в том, что ткани животного происхождения при горении выделяют запах горящего волоса, сворачиваясь в черный комочек, легко рассыпающийся. Вне пламени горение не продолжается. Химический анализ состоит из 2 способов. Первый способ заключается в том, что при добавлении раствора флороглюцинового индикатора на ткань она окрашивается в бордовый цвет. При втором анализе, в пробирку с тканями добавляют пятипроцентный раствор гидроксида калия, кипятят до растворения, добавляют трехпроцентный раствор уксусного свинца, вследствие чего могут выделиться два осадка, по которым можно определить вид ткани. Если выпал черный или коричневый осадок, то это шерсть, а если выпал белый осадок, то это шелк. И последний способ анализа ткани - это микроскопический. Он заключается в том, что волоком в продольном направлении делаются два поперечных сечения нити на расстоянии 1–2 мм, затем отсеченные волокна помещаются на предметное стекло, наносится 1–2 капли дистиллированной воды. Из возможных направлений исследования археологических тканей мы выбрали микроскопический. Нити разделяются препаративными иглами и накрываются покровным стеклом. Измерения проводились с помощью окулярного микрометра при увеличении в 40 раз.

Мы использовали сравнительный анализ для определения вида данного фрагмента ткани, сделав фото с 40-кратным увеличением современных видов ткани. Мы сделали фото хлопкового,

шерстяного, льняного и шелкового фрагментов. Сравнив фото всех современных фрагментов с данным артефактом, мы пришли к выводу, что это шелк.

Далее, по фрагменту 1 мы определили, что это ткань создана методом полотняного переплетения, при этом достаточно плотная. Нитки не скручены. Этот признак, по признанию специалистов, явно свидетельствует о принадлежности материалов к восточным центрам шелкоткачества [1].

Соотнеся данный фрагмент с описанием шелковых полотняных тканей из выше обозначенного источника, мы отнесли эту ткань к виду «тафта». Эта ткань использовалась для изготовления нательного белья. Мы можем сделать вывод, что это фрагмент шелковой нательной рубашки.

Изучив фрагмент 2, мы пришли к выводу, что при том, что это также шелк и также полотняного переплетения, он все же отличается от фрагмента 1. Ткань менее плотная, нити неравномерно натянуты. Соотнеся вид этого фрагмента с описанием видов археологического текстиля, мы сделали вывод о том, что это может быть чесуча – ткань низкого качества, которая использовалась чаще всего для изготовления подкладки в одеждах, например, халатов.

Сравнив данные фрагменты с образцами современных тканей, мы можем сделать выводы о наличии явной преемственности и изготовлении тканей из природного сырья. В частности, и сегодня широко применяется полотняное плетение. Это связано с тем, что ткань такого переплетения очень приятно лежит на теле и человек в одежде, изготовленной из полотняного переплетения, чувствует себя комфортно. Шелк полотняного переплетения хорошо пропускает воздух, впитывает и испаряет влагу, таким образом хорошо влияя на кожу человека. Поэтому этот вид ткани и сегодня является широко распространенным материалом для изготовления нательной одежды, в частности, белья.

Таким образом, на основании проделанной теоретического и экспериментального исследования, можно сделать следующие выводы:

- одежда является важным историческим источником данных о виде деятельности, особенностях развития ремесла, образе жизни и торговых связях племен, живших в далекое от нас время;

- фрагменты тканей из кимакского погребения у села Долгое относятся к шелковой ткани, что, во-первых, говорит о том, что это было погребение знатного человека, во-вторых, подтверждает, что

кимаки имели тесные торговые связи с регионами, производящими шелковую ткань – Китаем, или племенами Южного Казахстана;

- наблюдается явная преемственность на протяжении тысячелетней истории в технологии изготовления тканей и выборе видов переплетений для изготовления разных типов одежды.

Следующим шагом нашего исследования может стать дальнейшее сравнительное исследование фрагментов тканей из погребений разных исторических периодов, а также историческая реконструкция археологического текстиля для понимания технологии древнего ткачества.

ЛИТЕРАТУРА

1 Глушкова, Т. Н. Сибирские текстильные материалы XVII в. Текст. / Т. Н. Глушкова // Средневековые древности Западной Сибири. Омск : Изд-во ОмГПУ, 1995. - С. 124-129.

2 Кочуркина С. И., Орфинская О. В. Текстиль из погребений Приладожской курганный культуры (технологическое исследование) //Труды Карельского научного центра РАН. № 3. 2014. С. 9–20.

3 Крупа Т. Веселая могила / Историческая физика. URL: http://www.abitura.com/not_only/historical_physics/polovcy.html

4 Орфинская О. В., Никитина Т. Б. Ткани из могильников Ветлужско- Вятского междуречья IX- XI вв. Поволжская археология. № 2 (8). 2014.

5 История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Т. 1. - Алматы: «Атамұра», 2010. 544 с.

ОРНАМЕНТАЦИЯ СОСУДОВ ЭПОХИ БРОНЗЫ: СИМВОЛИКА И ТЕХНОЛОГИИ

ПИТЮКОВА О. М.

учитель-эксперт истории, Назарбаев интеллектуальная школа ХБН, г. Павлодар
ОСПАНОВА А. А.

ученик 7 класса, Назарбаев интеллектуальная школа ХБН, г. Павлодар

Мой интерес к археологии возник несколько лет назад во время моей поездки в Баянаул, где на экскурсии мы посетили раскопки погребений андроновцев рядом со скалой Кемпиртас. Тогда я поняла, что через находки предметов быта исторических памятников можно прикоснуться к истории и культуре своего народа. Позже, участвуя в работе археологического кружка в школе, у меня была

возможность посетить региональный археологический центр Margulan centre и познакомиться с находками из данного могильника андроновцев, а именно керамикой бронзового века. К тому же, археологические раскопки сегодня – это популярное туристическое направление, а национальные проекты «Сакральная География Казахстана» и «Тұған жер» нацелены на сохранение исторических ценностей, чтобы довести их до следующих поколений [1].

В ноябре 2018 года была опубликована статья Нурсултана Абишевича Назарбаева «Семь граней Великой степи», где подчеркивается важность исследования древних технологий казахского народа и развитие метода исторической реконструкции как способа изучения древней культуры [2].

Цель нашего проекта: через историческую реконструкцию погребальной керамики андроновцев обобщить данные об артефактах, найденных в могильнике Кемпиртас.

Для достижения цели исследования мы поставили перед собой следующие задачи:

- 1 Изучить информацию научных исследований об андроновской культурно-исторической общности;
- 2 Проанализировать и обобщить данные о керамике андроновцев;
- 3 Сделать анализ находок из могильника Кемпиртас;
- 4 Сделать реконструкцию керамических изделий андроновцев, аналогично найденным в могильнике Кемпиртас.

Выполняя первую задачу, мы проанализировали исследования, посвященные андроновской культуре. Тут применялся исторический метод. Согласно источникам, основными признаками андроновской культуры являются полукочевое скотоводство, мотыжное земледелие, добыча металла, производство керамической посуды и особый погребальный обряд. Ученые определили, что это одна из значимых евразийских археологических культур [3, с. 56]. Ее племена занимали огромную территорию Приуралья, Сибири, Казахстана и Средней Азии. Важным признаком андроновской культуры является особый погребальный обряд, при котором андроновские племена возводили погребальные сооружения в виде каменных оград, а умерших хоронили в ящиках из каменных плит. Обязательным было наличие в погребении набора глиняной посуды с геометрическим орнаментом. Развитая техника производства глиняных сосудов указывает на высокий уровень культуры бронзового века. Подробно вопросы технологии изготовления,

классификации и орнаментации керамики андроновцев рассмотрены в работах Кузьминой Е. Е [4, с. 89], Ковтуна И. В. [5, с. 112], Зотовой С. В. [6, с. 100], Галимжанова С [7, с. 44].

Следующей задачей было сделать анализ и обобщить данные о керамике андроновцев. Тут использовался метод классификация артефактов и их абстрагирование. Согласно изученным источникам, андроновская керамика представлена двумя основными видами сосудов – горшками и «банками». Горшки имели плоское дно, диаметр которого был вдвое меньше, чем диаметр венчика. «Банки» имели более широкое дно и их украшали простыми елочными узорами. Горшки же были украшены богаче, и мастера использовали особые орнаменты. Кроме того, керамика андроновцев делится на два вида: погребальная и бытовая. Согласно источникам, в могилы андроновцы клали горшки с пищей, снабжая тем самым умерших в ином мире. Нарядные горшки ставили в могилу взрослым, а «банки» - детям. Их внешняя поверхность украшалась геометрическим орнаментом. Этот орнамент отражал представления андроновцев об устройстве мире. Бытовая посуда использовалась в хозяйстве, наносимые на ней узоры были проще и имели «магическое» значение – например, предохранять пищу от глаза и порчи. Есть еще один вид классификации сосудов. Ученые разделяют их на алакульский, федоровский и кожумбердынский виды. Они отличаются техникой изготовления, формой горшка и типом орнамента.

Следующим шагом было сделать анализ находок в могильнике Кемпиртас. На данном этапе применялись такие эмпирические методы, как сравнение и измерение. В археологической лаборатории Маргулан-центра, где проходила практическая часть, были изучены горшки из мужского, женского и детского погребений могильника Кемпиртас. Могильник находится в Баянаульском районе, недалеко от села Торайгыр. В ходе экспедиции 2017 г. была исследована западная часть могильника, где вскрыто 9 погребений андроновского времени. Раскопанные сооружения представлены захоронениями в каменных ящиках, установленных в гранитных оградах округлой формы. Для строительства оград использовались гранитные плиты. На примере керамического горшка из мужского погребения мы можем видеть, что он отличается самым сложным орнаментом. По верху венчика идут две замкнутые полосы, ниже, по шейке – треугольники. Между шейкой и туловом также проведены три горизонтальные полосы, под которыми нанесены ковровые меандры. Нижняя часть тулова горшка не орнаментирована. На дне

и внутренней части также нет орнаментации. Судя по технологии изготовления, внешнему виду и орнаменту, мы можем отнести данный артефакт к алакульскому типу, так как формовка ленты наложена со скосом наружу, выражен уступ на плечике, орнамент нанесен по прямой сетке крупным штампом.

Горшок из детского погребения отличается от других как размерами – он практически вдвое меньше, так и формой и орнаментацией. Он сделан в виде «банки», без выраженного плечика, орнаментация также включает в себя три горизонтальные замкнутые линии и ниже – треугольники со штриховкой по косой. Детские горшки, согласно данным исследований, были всегда гораздо проще. Вероятно, так как дети умирали чаще внезапно, и не было времени для изготовления сложных горшков с богатой орнаментацией. Мы тоже решили начать реконструкцию с детского горшка, так как ранее у меня не было опыта изготовления керамических изделий.

Заключительной задачей было сделать реконструкцию керамических изделий, аналогично найденным в могильнике Кемпиртас. Метод исторической реконструкции был использован для воссоздания технологии производства керамического горшка из детского погребения. Сначала я зарисовала форму горшка и орнаменты на бумаге. Далее проделала работу с пластилином по нанесению орнамента, похожего на орнамент на артефакте. Заключительным этапом стало самостоятельное изготовление глиняного горшка на базе кружка керамики «Терракота» в нашей школе. Реконструкция горшка производилась методом лепки из глиняных жгутов. Для начала я вылепила донце горшка, затем стенки горшка лепились от руки путем наращивания отдельных жгутов глины (способ налепа). Жгуты прикрепляли к доньшку, прижимая пальцами внутри, а затем снаружи. Глиняные жгуты одинаковой толщины накладывались и склеивались один за другим. Когда все жгуты были готовы, я выравнивала наружные стенки горшка. Мы придали ему форму, сделав венчик и плечики более отчетливыми.

Потом с помощью шпательной правой рукой слева направо наносились узоры: треугольники штрихполосы, горизонтальные линии, отделяющие венчик от тулова. Законченную работу поставили сушиться на некоторое время - запекаться в печь. Чтобы придать горшку «постаревший вид», по совету руководителя кружка, мы пропитали горшок в молоке и еще раз просушили в печи.

Выполнив в процессе реконструкции все производственные циклы создания керамического горшка и его орнаментации, мы смогли прийти к следующим результатам:

- мы можем подтвердить данные исследований, что андроновцы еще не знали гончарного круга и лепили горшки вручную;

- на артефактах в данном погребении орнамент также наносился вручную, так как есть ярко выраженные неровности и разница в нанесении рядом стоящих узоров;

- орнамент, скорее всего, наносился правой рукой, так как рисунок в левой части сильнее выражен и, следовательно, нанесен слева направо;

Таким образом, по полученным результатам работы мы можем сделать следующие выводы:

- реконструкция как научный метод помогает воссоздать и уточнить процесс производства и технологию изготовления вещей, которые мы исследуем как артефакты, и помогает нам лучше понять жизнь людей из далекого прошлого;

- реконструкция в целом подтверждает данные научных исследований о погребальной керамике андроновцев;

- в то же время реконструкция позволяет уточнить некоторые гипотезы, которые мы не могли проверить с помощью научных исследований, в частности, о том, что орнамент на артефактах наносился вручную и правой рукой. В этом состоит новизна и значимость нашей работы.

Закончив реконструкцию, мы воссоздали производственный цикл изготовления керамического горшка и одного из вариантов орнаментации. В дальнейшем планируется исследование по уточнению значения символики андроновского орнамента на примере изучения данных артефактов.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Рухани Жанғыру [Электронный ресурс]. - www.ruh.kz
- 2 Статья Главы государства «Семь граней Великой степи». Ноябрь 2018 // Официальный сайт Президента Республики Казахстана. 21 ноября 2018 г [Электронный ресурс]. - <http://www.akorda.kz/ru/events/statya-glavy-gosudarstva-sem-granei-velikoi-stepi>
- 3 История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Т.1 - Алматы: «Атамұра», 2010. 544 с.

4 Кузьмина Е. Е. Классификация и периодизация памятников андроновской культурной общности // История, археология и этнография Западного Казахстана. - Актобе, 2008. 361 с.

5 Ковтун И. В. Андроновский орнамент (морфология и мифология). – Казань, 2016. – 547 с.

6 Зотова С. В. Ковровые орнаменты андроновской керамики // Новое в советской археологии. МИА. № 130. – М., 1965.

7 Галимжанов С., 2013 г. Эпоха бронзы: орнаментальные мотивы как миропонимание человека. «Республиканский общественно-политический журнал Мысль. <http://mysl.kazgazeta.kz/?p=550>

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ МЕТОДОЛОГИИ СОВРЕМЕННОЙ АРХЕОЛОГИИ

УРАЗГУЛОВА С.

ученик 10 класса, «Білім-инновация» лицей-интернат
для одаренных девочек, г. Павлодар

СУЛЕКЕЕВ Д. К.

учитель истории, «Білім-инновация» лицей-интернат
для одаренных девочек, г. Павлодар

Археология (от греческого *archaios* - древний и *logos* - слово, учение) - наука, изучающая историческое прошлое человеческого общества по памятникам материальной культуры (орудиям труда, оружию, жилищам, погребениям и т.д.), находимым главным образом при раскопках. Как наука оформилась к началу 20 в. Разделы археологии выделяются по эпохам (каменный век, энеолит или медный век, бронзовый век, железный век), иногда - по странам и культурно-историческим областям, по этническим признакам).

В современной теоретической археологии принято выделять три основных направления постпроцессуализма. Одно из них связано с Я. Ходдером. Археологический материал, по Я. Ходдеру, представляет собой текст, требующий расшифровки и прочтения. Основное внимание при этом уделяется уникальному контексту каждой вещи: «Символические значения артефактов не являются совершенно случайными, потому что они ограничены пределами контекстов. Для археолога, желающего понять значения объектов в прошлом, существенно, таким образом, определить внутренний контекст, с которым ассоциируется данный объект и который влияет на его значение».

Более радикальное направление постпроцессуализма представлено публикациями М. Шэнкса и К. Тилли, которые рассматривают археологию как «социальную практику, посредника между прошлым и настоящим, перевод» и отвергают теоретические изыскания как самостоятельное направление археологических исследований. «Археология является деланием прошлого в настоящем».

Третье течение в современной постпроцессуальной археологии, связанное с именем М. Леоне, акцентирует внимание на идеологическом и политическом аспектах археологических исследований. Археология представляет собой неотъемлемую часть настоящего не только как практическая научная деятельность, но и как политическое явление: «Перезахоронение человеческих останков и „репатриация каких-либо артефактов коренному населению может являться как политическим, так и научным проектом...».

Известно, что XX в. в Советском Союзе был отмечен двумя основными тенденциями в археологической науке: накоплением вещественных археологических источников и обоснованием археологических культур. Археология превращалась в науку фактов и примеров, а исторический процесс в археологии воспринимался в основном как система смены эпох и археологических культур.

Археологический факт и исторический процесс. В XX в. на евразийском пространстве накоплено большое количество археологических материалов по неолиту, эпохе бронзы и раннему железному веку, которые позволяют перейти от археологических фактов, их констатации, к реконструкции исторических процессов, к историческим выводам, что в свою очередь требует новых методологических и методических подходов и понимания новой роли археологии, как исторической науки в XXI в.

В связи с затронутой проблемой соотношения факта и исторического процесса в археологии хотели бы остановиться на двух весьма показательных, на наш взгляд, примерах. Известны факты весьма раннего использования лука и стрел в палеолите. Это факт. Однако надо ли его использовать как вывод о широком распространении лука и стрел в домезолитическую эпоху. Думаю, что оснований для этого нет, так как условия охоты позднего плейстоцена вряд ли способствовали широкому применению этой новации. Скорее всего, применение ограничивалось ритуальной практикой применения этой новации, но не хозяйственной. Обстановка изменилась только в голоцене, что и привело к довольно быстрому распространению лука и стрел в мезолите.

Геосреда и исторический процесс. За последние годы археологией накоплен большой материал о роли геосреды в исторических и культурологических процессах в археологические периоды. В результате, можно сделать несколько важных общих выводов. Во-первых, надо учитывать, что весь археологический период истории человечества – это система взаимоотношений человеческих популяций и природной среды в ее макросистемах (степные, горные и лесные (таежные) массивы) и микросистемах (конкретные ландшафтные системы). Мы подошли к пониманию того, что природа, ее особенности являются культурообразующим фактором в истории археологических периодов. Это великолепно прослеживается на территории Казахстана и Западной Сибири в мезолите – неолите. Во-вторых, в археологии, особенно при характеристике хозяйственной деятельности, надо шире учитывать действие закона рационального использования природной среды. Он объективно действовал в эпоху палеометалла и при сложении таких глобальных исторических систем, как сакский или скифо-сибирский мир как историческое явление, а также при рассмотрении более мелких историко-культурных образований, отмеченных отдельными археологическими культурами эпохи бронзы и раннего железного века. Здесь отмечается роль нескольких природных факторов: роль Уральско-Казахстанского и Саяно-Алтайского горно-металлургических центров в палеометаллическую эпоху; роль степного евразийского коридора в распространении новаций, скотоводства, колесного транспорта, передвижении групп населения, что хорошо прослеживается по археологическим памятникам, распространению изображений повозок в наскальном искусстве, курганных захоронениях палеометаллической эпохи в степной Евразии. Важен факт появления в степях и горных долинах курганов как архитектурных сооружений, их связь с ландшафтами и в то же время с новым мировоззрением населения палеометаллической эпохи.

Качественно новое освоение степной и горных долин Евразии началось с важнейшего в истории человечества события – с распространения на этой огромной территории производящих форм хозяйства, как основы цивилизационного развития человечества. Его расценивать как величайшее событие в истории Евразии, оказавшее влияние на весь дальнейший ход исторического развития вплоть до современности. Для большинства евразийских территорий события освоения земледелия и скотоводства приходятся на

палеометаллическую эпоху (энеолит – бронза). Надо признать, что в истории Евразии палеометаллическая эпоха была временем широкого распространения разных типов производящего хозяйства, исторически важного разделения производящего хозяйства на два основных направления: оседлое земледелие, связанное с водными ресурсами и по этой причине более ограниченное территориально, и подвижное скотоводство, с него началось освоение огромных пространств Евразии. Это было время активного влияния фактора геосреды на хозяйственную специфику, формирование крупных культурно-исторических макрозон с особенностями материальной и духовной культуры. В Евразии их было четыре: территория оседлого поливного земледелия (от триполья до яньшао); скотоводческо-земледельческая (андроновская, катакомбная общности); зона подвижного скотоводства (степная и горная) и лесная территория присваивающе-производящего хозяйства. Для каждой из культурно-исторических макрозон были характерны диктуемые геосредой особенности производящего или присваивающего хозяйства, культово-мировоззренческий комплекс представлений, духовные ценности, выразившиеся в погребальных комплексах и искусстве. Мировоззрение отражено в сложном орнаментальном искусстве двух первых зон: расписная керамика триполья, кукутени, анау, яньшао, женские скульптуры плодородия, украшения стен глинобитных жилищ и сложный штампованный орнамент культур андроновского и катакомбного круга. В зоне подвижного скотоводства и присваивающе-производящего хозяйства развивается в это время наскальное искусство. Оно стало значительной составной частью этих двух культурно-исторических макрозон Евразии.

Наскальное искусство и реконструкция истории. В настоящее время, как известно, накоплен колоссальный материал по наскальным изображениям, который позволяет делать исторические выводы. В связи с материалами по наскальным изображениям, думается, необходимо обратить внимание на некоторые факты. Памятники наскального искусства с изображениями оленей в стиле «оленных камней» расположены в Саяно-Алтайском пространстве: на петроглифах Тувы в Монголии и Горном Алтае. Факт не единичный и требующий исторических выводов. Нельзя не обратить внимания, что образы и сюжеты, характерные для скифской эпохи, появляются на памятниках наскального искусства там, где уже были изображения предшествующего времени. Это свидетельствует о

том, что священные места воспринимались в новую эпоху как свои, понятные людям новой, сакской эпохи. Они не уничтожались. Видимо, мифотворческая основа, включающая представление о структуре мироздания, идеи реинкарнации, представления о божественных символах (золотом олене-солнце и баране- фарне) не были новыми. Новым была их знаковость, символизм. Скифская эпоха породила в искусстве «читаемые» символы: поза животного, знаковая трактовка рогов и другие аксессуары, например, солярные знаки, крылья на некоторых изображениях оленей, алтари для священного огня и многое другое.

Археология и социальные процессы. Вероятно, в XXI в. археологи больше внимания будут уделять изучению проблемы социальной структуры, государственности и цивилизационным процессам в сакскую и послесакскую эпохи, процессам распространения новации, культурогенезу в археологии. Новых материалов, фактов за последние годы накоплено много. Однако не хватает новых методологических подходов к этим материалам. Обратимся к примерам из истории, когда археологический материал становится основой реконструкции исторических процессов.

Такой подход оправдал себя в рабовладельческих обществах Древнего Востока. Фактически весь Древний Восток, включая большинство клинописных текстов, был открыт благодаря работам археологов: раскопки Шумера, Акада, Вавилона, раскопки археологических памятников в Египте, цивилизации хеттов в Турции, Урарту, исследования в Сузах, Персеполе, наконец, открытие археологами памятников эпохи Шан-Инь в Китае и дравидской цивилизации в Индии. Все это – археология. Не будь археологических материалов, и мы практически ничего не знали бы о Древнем Востоке. Примерно по такому же пути, накапливая археологические факты, надо реконструировать евразийскую скотоводческую степную цивилизацию: Бешатыр, Шиликта, Иссык и Берель в Казахстане, Филипповка у савроматов, новые материалы по скифам, Аржан 1–2, грандиозный Салбык и масса других зафиксированных археологических фактов. Данные по конструкциям погребальных сооружений надо использовать не только как материал констатации фактов, но и как источник (а других нет) изучения обществ скифо-сибирского мира. Значительные материалы накоплены по хозяйственной деятельности: высокоразвитое строительное дело, сложившиеся различные типы продуктивного скотоводства и многое другое свидетельствуют о степной евразийской цивилизации,

представленной раннегосударственными образованиями скифов, савроматов, саков и другими обществами Южной Сибири и Центральной Азии. Понять все значение новых археологических материалов и данных по территории скифо-сакского мира, думаю, мешает только некоторая методологическая ограниченность и однолинейность взглядов на процессы исторического развития. Мы по-прежнему рассматриваем археологические материалы в основном с учетом формационного развития истории, согласно которого, как известно, последовательно развивались общественно-экономические формации, а цивилизационное развитие рассматривалось исключительно через развитие оседлого земледельческого хозяйства и выработанных этим направлением культурогенеза ценностей. При этом не учитывалось основное – что лежит в основе цивилизационного процесса развития истории? Основой, как известно, является производящее хозяйство и только оно. А на евразийском пространстве оно, начиная с палеометаллической эпохи, было представлено двумя основными направлениями – оседлым земледелием с домашним скотоводством и подвижным скотоводством степного и горно-долинного пояса Евразии с подсобной ролью земледелия. Причем, каждое из этих двух направлений исторического развития занимало в Евразии свою макротерриторию, развивая свои особенности хозяйства, диктуемые законом рационального использования природной среды, вырабатывая свои духовные ценности, отразившиеся в погребальных комплексах и искусстве. Надо признать и понять, что это были две параллельно развивающиеся цивилизации с разным набором цивилизационных ценностей.

Новые открытия памятников раннего железного века в Казахстане, Монголии, Западном Китае и Алтае-Саянском регионе позволяют решить и другие вопросы истории степной Евразии I тысячелетия до н. э. Материалы ранних курганов (Аржан и др.), оленные камни IX–VII вв. и наскальные изображения с образами летящих стилизованных оленей с вытянутыми (утиными) мордами, комплексы «раннескифских» предметов вооружения, конской сбруи, украшений подтверждают вывод о том, что наиболее ранние центры формирования культуры сакского мира сложились на востоке степной и горно- долинной Евразии, в Алтае-Саянском регионе и на территории Казахстана. Полученные новые материалы на территории Казахстана позволяют отметить ведущую роль в этом процессе саков. Скифия и скифы были, вероятно, западной

окраиной этого мира, испытавшие к тому же значительное влияние древнегреческой, фракийской и других культур.

О народах-лидерах в истории. При рассмотрении процессов сложения единства в VII–III вв. до н. э. и распространения новаций на рубеже эпохи бронзы и железа можно отметить сложение нескольких основных форм скотоводства, тесно связанных с конкретными природными особенностями степных и горно-долинных ландшафтов, развитие транспорта: колеса со спицами, втулкой и ободом, освоение конной верховой езды, сооружение общественно значимых грандиозных по трудозатратам курганов, возникновение информативно-знакового искусства образов, роль природных святилищ с образами искусства и многое другое. При изучении перехода от эпохи бронзы к раннему железному веку важно понять историческую роль лидерства в истории и объяснить изменения в материальной и духовной культуре. В VIII–VII вв. до н. э., очевидно, повсеместно в степной Евразии произошла смена лидерства. Скифы на западе, саки и другие группы индо-иранцев на востоке создают этнополитические образования, в которых лидерство было за ними. Скорее всего, они были в то же время носителями более прогрессивных технологий в материальной культуре, новых идей в мировоззрении, общественных отношениях и распространяли свое лидерство на другие этнические группы населения. Они образуют новые структуры власти, система господства-подчинения, новые этносоциальные структуры, возникали новые символы лидерства и власти, новые погребальные обряды и церемонии, грандиозные погребальные сооружения и погребальная мифология, отражением которой является искусство погребальных склепов (погребальное искусство): изображения на саркофагах, кошмовых коврах, головных уборах, украшения конской сбруи в пазырыкских курганах, погребальных комплексах Берель, Аржан, Иссык и других.

Понимание системы лидерства этнических групп как инструмента объяснения глобальных исторических изменений очень важно при изучении исторических процессов в археологические периоды в евразийских степях.

С этим явлением мы сталкиваемся и позже. Археологически прослежены изменения в культурах скифо-сакского мира в II в. до н. э.: нарушение хозяйственной, социальной стабильности, сбалансированности, которая была характерна для сакского мира, отмечено увеличение подвижности населения, в археологических

культурах. Войны, захваты территорий, скота становятся характерным явлением новой эпохи. В то же время это была и смена лидерства индо-иранцев хуннами, создавшими первую империю кочевников Центральной Азии.

В новую эпоху создается и распространяется новое, более совершенное наступательное и оборонительное вооружение: длинный меч, трехлопастные железные наконечники стрел, усовершенствованный лук. В быту и военной практике первостепенной становится верховая езда, роль коня. Появляется жесткое седло, железные стремена и многое другое, характеризующее уже новую историческую эпоху. Важен сам исторический факт и его глобальные последствия, выразившиеся в целом ряде археологических фактов тесинской, таштыкской культур и в изменениях, которые происходят в это время в Туве, Горном Алтае, на территориях современного Казахстана и Киргизии.

Новая эпоха привела к изменению бытовой культуры, распространению юрт и многоугольных столбовых жилищ, умению размещать все необходимое для жизни в рун-дуках, кожаных сумках. Особую роль в одежде и снаряжении приобретает, как известно, пояс. Постепенно меняются мировоззренческие и эпические представления, связанные с воином-героем, героическим конем. Все это нашло отражение в археологических материалах рубежа и первой половины I тыс. н. э. Однако надо иметь в виду, что при смене народа-лидера никогда не происходило полной замены народов. Этого не было в эпоху сакского господства, очевидно, не было и в эпоху гуннского великодержавия. С полным основанием гуннскую эпоху можно назвать эпохой синкретизма, соединения всего положительного, что было достигнуто в предшествующее время и новых начал. Об этом свидетельствуют разные типы погребальных сооружений и обрядов захоронения, продолжавшие существовать предметы скифской эпохи, сохраняются традиции в наскальном искусстве. В евразийских степях происходят изменения и в социальных структурах. Произошла смена представлений о культурных ценностях. В этом процессе значительную роль в новую эпоху сыграли материальные и духовные достижения предшествовавшей скифо-сакской эпохи. Это связано с тем, что значительная часть населения сакской эпохи осталась на местах своего обитания, она была хранителем генотипа скифо-сакской эпохи и оказала значительное влияние на формирование этнических групп населения новой гунно-сарматской эпохи.

Следующий период смены лидерства в степях произошел в середине I тыс. н. э. В недрах гуннской державы, по последним данным, формировались древние тюрки, которые в I тыс. н. э. мощно заявили о себе в процессе, так называемой, тюркизации обширных территорий Южной Сибири, Казахстана, север по Лене, далее на запад и Среднему Енисею, в лесостепных и лесных территориях по Томи, Иртышу, в Поволжье и Приуралье. Здесь явно прослеживается еще одна мощная смена народа-лидера, которым в Южной Сибири и на юге Восточной Европы в I тыс. н. э. становятся тюрки.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Вопросы археологии Казахстана: сб. науч. ст. в честь 75-летия Бекмуханбета Нурмуханбетова. – Алматы, 2011.
- 2 Казахстан и Евразия сквозь века. История, археология, культурное наследие: сб. науч. тр., посвященный 70-летию со дня рождения академика Национальной академии наук РК Карла Малдахметовича Байпакова. – Алматы, 2010.
- 3 Мартынов А. И. Археологический ресурс Казахстана и его реализация в годы независимости // Свидетели тысячелетий: археологическая наука Казахстана за 20 лет (1991–2011). – Алматы, 2011. – С. 415–422.
- 4 Мартынов А. И. Наскальное искусство и исторические процессы // Наскальное искусство в современном обществе: матлы междунар. науч. конф. 22–26 августа 2011 г. – Кемерово, 2011. – Т. 1. – С. 26–31.
- 5 Роль кочевников в формировании культурного наследия Казахстана // Научные чтения памяти Н. Э. Магапова. – Алматы, 2010.

МАЗМҰНЫ

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің ректоры, филос.ф.к., Г. Ахметованың алғы сөзі 3

11 Секция. Этнология

11 Секция. Этнология

Әзімбекқызы Г., Олжаханова Қ. А., Ыхсанов М.	
Киіз үй өлшемдері	4
Асқарова А., Искакова А., Секенова М. Ж.	
Қазақ халқының өміріндегі «Қара қазанның» философиялық мәні	7
Байтелина С. Ж., Шалтен Б. Қ.	
Қазақстан ұлттық костюмы	15
Ғаллам Ә., Саясат А., Қазанғанов А. К.	
Праздники Британии и Казахстана	21
Жапишова Ж. Ә., Масайнова К. Б.	
Бесік – киелі мүлік	27
Қабдрахманова З. Р., Намазова А. М.	
Халқымыздың мәдени мұрасы – терме тоқу өнері	30
Қабдурахит Н. С., Адуова А. Т.	
Кәрі жіліктің киесі	35
Қазанғап Ж. С., Елжасова А. Е., Зауат Р.	
Ұлттық киімдер – ұлтымыздың айнасы	39
Қарабаева А. Ю.	
Қазақ халқының мәдени-гигиеналық тыйым сөздерінің ерекшеліктерін анықтау және заманауи цифрлық форматта тыныс беру	43
Қарташова Л. А., Апсаликова А. М.	
Талқан жасау технологиясы	49
Коломиец Е. А.	
Из глубины греческой культуры Прииртышья	54
Қабиден Ә., Мамазакирова С., Омарова Ә. М., Шахарова С. К.	
Қазіргі замандағы қазақ отбасындағы бесіктің ролі	58
Мағзұмова К. Е., Ахметова Ә. Қ.	
Қазақтың ою-өрнегінің мәні мен мағынасы	65
Мусабаев А. Д.	
Этнические мотивы в творчестве Злихи Толеженовой	69
Нұрғалым Р., Адуова Б. Т.	
«Қара қазан» сөзінің шығу тарихын зерттеп зерделеу	74
Рахимжанов Э., Эшметова Т.	
Ұлттық киім ерекшеліктері	78
Рахимова К., Шумай А., Антимова Р. Қ.	
Киіз үй және математика	83

Сайкен Н. Е., Шаихова Б. Б. Домбыраның қоңыр үнін табиғи ішек арқылы қайта жаңғырту	91
Такабаева А., Шильдебаева З. А. Киіз үй жасау моделі	97
Таласова А. Б. Этноспецифический характер казахского кулинарного рецепта	103
Тілуқабыл А. О., Адуова А. Т. Сыр сақтаған тұмарлар	108
Яхия Б., Якупова М. С. Өлшем бірлік атауларының этномәдени мәні	115

12 Секция. Өлкетану
12 Секция. Краеведение

Алпысбай А., Байзильдина С. С. Создание этноауыла «Бытығай» в Кургальджинском районе Акмолинской области	122
Арыстанова Г. Ә., Ермакова А. Е. М. Әузовтың «Абай жолы» роман-эпопеясындағы жер-су атауларының тілдік-танымдық сипаты	129
Ахат С., Ахатов Т. Қ. Баянауыл өңірі жайында аңыз- өңгімелер	133
Ахметова Д., Кубаева Г. Р. Актуальность развития туризма в Атырауской области РК	140
Бакишева Қ. С., Буханова Д. У., Еркінова Д. Б. Алаштың ардақтысы, дара тұлғасы М. Ж. Көпеев – адамзаттың ұлы ғалымы	148
Балыкова Д. И. Ертіс өңірінің қайталанбас тұлғасы – Қабдыл-Ғалым Нәсірұлы Қаржасов	157
Бекмухаметова Г. Е., Хасенов Р. Е., Сагынбаева Х. Ш. Шоқан Уәлихановтың картография ғылымына сіңірген еңбегі	161
Букенбаева А. Б. Слово о краеведе В. К. Афанасьеве	166
Буханова Д. У., Каликан Р. Қартарың қадірлеген ел ардақты	172
Габдуллина А. А., Бекполова Г. А., Аргын М., Ахметжанова А. Тема Великой Отечественной войны в произведениях писателей Восточного Казахстана	176
Гупало М. Мой земляк – Станислав Куржей	182
Далбина Ж. К., Акимжанова Г. Б., Зейнолла Д. С., Сыдықова А. А. Дәуірдің дара ұстазы	188
Елубаева К. Славный боевой путь наших земляков	194

Есжанова М. М., Болатова Р. Е., Лукманов М. В. Легенды и предания Яика	200
Ешанова А., Мағауия А., Шаймерденова А. Т. Қазақтың ұлттық киімдерінің медицина тұрғысынан маңызы	207
Жежера М. Е., Кожокар В. А. Исследование ископаемых остатков животных мамонтной фауны Павлодарского Прииртышья	214
Жұмажан Н. М. Мақтай Әйтмқызының өмірі мен шығармашылығы	220
Жумакелди П. И. Вымирание сельских поселений в Казахстане	224
Ибраева Д., Қондыбай Ш., Худас Р. Ақсу ауданының топонимикасы	229
Иванова Е. В., Перникуза Т. А. История периодической печати села Иртышск	235
Қайдар Б. Н., Кинашова А. Ж., Түлегенов С. Б. Павлодар облысы аумағынан халықтың көші-қонын бағалау	240
Қакеева С. Т., Ақылбек Әлімжан Мұражай-туған өлкеміздің асыл қазынасы	247
Карибаева З., Сейльханова Г. А. Институт гостеприимства в казахском обществе	253
Кәрімжан Ж. Т., Жумаканова М. Ж. Үкібай би – өнегелі тарихи тұлға	261
Кубаева Г. Р., Кдырова Д. Природные памятники и историко-этнографические ценности – рекреационная ценность Атырауской области	269
Кукина О. В., Штерц Т. В. История моей семьи в повседневной истории страны	276
Кульмаганбетова Р. А., Жаналилов Е. К., Кудушова А., Зейноллаев Е. Өлкетану сабақтарында виртуалды сайт арқылы мектеп тарихын оқыту	283
Кульмаганбетова Р. А., Жаналиден Ә. Н. Қазақстандағы мәдени жаңғыруда – Естай әндерінің маңызы	290
Курманбаева Ж. К., Кажыбаева Ж. О., Ербол А., Амангелдыева А. Шығыстың киелі жерлері – ұлттық құндылығымыз	296
Кучукова Г. А., Сахиева Д. А. «Мәшһүр-Жүсіп шығармаларының болашақ ұрпаққа қалдырған мұрасы»	304
Мағау Т. Б., Ескендіров Б. Қ. Діни тұлға – Шүкір молда	308
Мейрам Ә., Хибадат А., Матайбаева Ж. С. Бесікке бөледің бала денсаулығына әсері	314
Мирқосимова Ш. М., Ачилова Д. М., Османалиханов Қ. И. Үй жағдайында бөденелерді көбейту	321

Муқашбаева А. Н. Социально-идеологические и психологические условия формирования и развития нравственного облика героя советского союза Махмета Каирбаева	327
Мулдағалиев Н. Н., Сайлау Ғ. Қ. Шыңғырлаудың жеті кереметі	334
Мурат А., Мұратұлы А. «Бесік жырының» қазіргі жастарға берер маңыздылығы және алатын орны қандай?	341
Мусабекова Д. Г. Люблю тебя, мой край родной!	347
Опря О. В., Бакиева А. А. Уральск исторический: проблемы экологии культуры	355
Опря О. В., Мурзагулова С. М. Образы Ермака, Разина и Пугачева в легендах и преданиях уральских казаков и в «Толковом словаре живого великорусского языка» В. И. Даля	361
Расулметов Ж., Саттиева Ф. Сайрам сансыз бабтар мекені	367
Садвақасова С. М., Жаналиден Ә. Н. Туған өлке тарихын оқытуда – мұражай мол қазына	374
Садықова Д. Е., Бағдаулет А. Б. «Сакралды жердің бірі-қоныр әулие»	377
Сансызбай С. Б., Айтмұхаметова А. Граффити city	382
Секенова М. Ж., Абылгазина Т., Сағитхан Д. Емшілігін ел таныған Үміт апа	386
Серікбай Н., Ахметова Б. Б. Қазақ әйелдерінің бас киімдері «Жаулық» және «Кимешек»	390
Соляркулова Д. К., Закирова Д. Қазақ халқының бала тәрбиесі, үлгі өнеге қатысты әдет-ғұрып, салт дәстүрлері	395
Suleimen I. N., Kassymov T. Zh., Yermekova A. Development of sacred tourism in Kazakhstan	403
Туғанбай А., Хажихан Б. Туған жерге тұғыр болған азамат	409
Тұрғанбек А., Сайлаухан Ш., Мұғраж М., Қарибжанова Ә. К. Павлодар өлкесіндегі көл балшықтарының пайдасы	416
Туртулова А. А., Байғужинова Г. Т. Отражение темы голода в литературе и публицистике Казахстана	422
Тығынбаева А., Байзильдина С. С. Жемчужина Северного Казахстана – Коргалжынский заповедник	430
Укенова А., Сапарова Д., Жусупова М. У. Ономастическое пространство города Павлодар (На примере проспекта Тәуелсіздік)	434

Унгаралиева Э. С., Есен А. Посол русского народа. Шолохов и Приуралье	443
Шакиева Д., Кубаева Г. Р. Лечебно-оздоровительный центр с использованием грязевых и соленых вод в городе Атырау	448
Халелова Ш. Д., Щербаков М. Д. Зергерлік өнер және оның қазақ мәдениетіндегі орны	455

13 Секция. Археология

13 Секция. Археология

Питюкова О. М., Жаркеш Д. Н., Байгожина Д. М. Археологический текстиль как источник по реконструкции ткачества кочевников кимако-кыпчакского периода	464
Питюкова О. М., Оспанова А. А. Орнаментация сосудов эпохи бронзы: символика и технологии	469
Уразгулова С., Сулжеев Д. К. Некоторые вопросы методологии современной археологии	474

**АКАДЕМИК Қ. И. СӘТБАЕВТЫҢ
120 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН
ЖАС ҒАЛЫМДАР, МАГИСТРАНТТАР,
СТУДЕНТТЕР МЕН МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ
«ХІХ СӘТБАЕВ ОҚУЛАРЫ» АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ
КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

3 ТОМ

Техникалық редактор З. Ж. Шокубаева

Корректор: А. Р. Омарова

Компьютерде беттеген: А. Елемесқызы

Басуға 29.03.2019 ж.

Әріп түрі Times.

Пішім $29,7 \times 42 \frac{1}{4}$, Офсеттік қағаз.

Шартты баспа табағы 28,1. Таралымы 500 дана.

Тапсырыс № 3384

«Toraighyrov University» баспасы

С. Торайғыров атындағы

Павлодар мемлекеттік университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64.